

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TARİH BİLİM DALI

OSMANLI DÖNEMİ KAYNAKLARINDAN
KAMUSU'L-ALAM'A GÖRE TÜRKİSTAN

ÜMMÜ NUR ÇİFTÇİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman

Prof. Dr. Kemal ÖZCAN

KONYA-2023

ÖZET

Osmanlı döneminde II. Abdülhamid Han'ın teşvik ve himayesi ile, Türk edebiyatının önemli yazarlarından biri olan Arnavut asıllı Şemseddin Sâmî tarafından yazılan ve bilinen ilk Türkçe ansiklopedi olma özelliğini taşıyan Kāmûsü'l-A'lâm, içerisinde yer alan dünya tarihi ve coğrafyası hakkındaki binlerce madde ile araştırmacılar için önemli bir başvuru kaynağı olma özelliğine sahiptir. XIX. yüzyılın bilgi durumunu ve çağın Osmanlı aydınlarının tarih anlayışını yansıtan; tarihsel, kültürel ve coğrafi veriler aktaran bu eserin tamamı henüz günümüz Türkçesine aktarılmamıştır. Kāmûsü'l-A'lâm'ın okuyucusuyla buluştuğu dönemde Osmanlı ilim dünyasında, dünyanın en büyük kıtası olan Asya'nın kalbinde yer alan, Türklerin ata yurdu Türkistan ile alakalı Avrupalı seyyahların tercüme edilebilen birkaç kitabı haricinde, derli toplu bilgi edinilebilecek Türkçe bir kaynağa ulaşmak neredeyse imkansızdı denilebilir.

Anahtar Kelimeler: Kāmûsü'l-A'lâm, Şemseddin Sâmî, Türkistan, Türkistanlı alimler, Türkistan şehirleri.

ABSTRACT

During the Ottoman period, *Kāmûsü'l-A'lâm*, written by Şemseddin Sâmî, an Albanian author and one of the important writers of Turkish literature, with the encouragement and patronage of Sultan Abdulhamid II, is known as the first Turkish encyclopedia and serves as an important reference source for researchers with thousands of articles about world history and geography. The entire work, which reflects the knowledge status of the 19th century and the understanding of history among Ottoman intellectuals of the time, has not yet been translated into contemporary Turkish. During the period when *Kāmûsü'l-A'lâm* met its readers, it can be said that it was almost impossible to find a comprehensive Turkish source providing organized information about Turkestan, the ancestral land of the Turks, located in the heart of the world's largest continent, Asia, except for a few translated books by European travelers.

Keywords: Kamusu'l-Alam, Şemseddin Sâmî, Turkestan, Turkestan scholars, Turkestan cities.

KISALTMALAR

C. : Cilt

S. : Sayfa

Bk: Bakınız

OTAM: Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi

DİA: Diyanet İslam Ansiklopedisi

TDK: Türk Dil Kurumu

SDÜ: Süleyman Demirel Üniversitesi

İÇİNDEKİLER

ÖZET	ii
ABSTRACT	iii
KISALTMALAR	iv
İÇİNDEKİLER	v
ÖN SÖZ	vii

GİRİŞ	1
-------	---

BİRİNCİ BÖLÜM

KAMUSU'L- ALAM'DA YER ALAN TÜRKİSTAN İLE ALAKALI
MADDELERİN TRANSKİPSİYONU

1.1. Transkripsiyon Yapılırken Takip Edilen Yöntem	7
1.2. Metin (Transkripsiyon)	8

İKİNCİ BÖLÜM

KAMUSU'L -ALAM'DA YER ALAN TÜRKİSTAN İLE ALAKALI
BAŞLICA MADDELERE DAİR DEĞERLENDİRMELER

2.1. Tarihte Türkistan Adı	174
2.2. Türkistan'ın Doğal Zenginlikleri ve Rus İşgali	177
2.3. Yer Adları ve Devletlere Dair Bazı Maddeler	180
2.3.1 Türkistan Maddesi	180
2.3.2. Doğu Türkistan Maddesi	181
2.3.3. Mâverâünnehir Maddesi	182
2.3.4. Hârizm Maddesi	183
2.3.5. Fergana Maddesi	184
2.3.6. Buhara Hanlığı Maddesi	191
2.3.7. Hive Hanlığı Maddesi	192
2.3.8. Buhara Maddesi	194
2.3.9. Semerkant Maddesi	195
2.3.10. Taşkent Maddesi	196
2.3.11. Kaşgar Maddesi	198
2.4 Kavimler ve Mühim Şahsiyetlere Dair Bazı Maddeler	199
2.4.1. Türk Maddesi	199
2.4.2. Turan Maddesi	201
2.4.3.Turaniye Maddesi	201

2.4.4. Kırgız Maddesi	204
2.4.5. Timurlenk Maddesi	205
2.4.6. Uluğ Bey Maddesi	207
2.4.7. Atsız/Etsiz Maddesi	208
2.4.8. İbn Sina Maddesi	208
2.4.9. Ebu'r-Reyhan Birûnî Maddesi	210
2.4.10 Buharî Maddesi	211
2.4.11. Ali Şir Nevaî Maddesi	212
SONUÇ	214
KAYNAKÇA	216
EKLER	219

ÖN SÖZ

Osmanlı ilim dünyasında Türkistan ile alakalı derli toplu bilgi edinilebilecek Türkçe bir kaynağa ulaşmanın çok zor olduğu XIX. yüzyılın sonlarında, Şemseddin Sâmî tarafından hazırlanan Kāmûsü'l-A'lâm, içerisinde yer alan Türk ve dünya tarihine dair binlerce madde ile Türkistan çalışmalarında faydalanılabilecek önemli bir kaynaktır. Buna rağmen Kāmûsü'l-A'lâm günümüzde araştırmacılar tarafından çok bilinen/ kullanılan bir kaynak özelliğini taşımaktan uzaktır. Türkiye'de Türkistan tarihine dair yapılan çalışmalarda, yerli kaynaklardan ziyade genellikle yabancı kaynakların kullanıldığının görülmesi sebebiyle, bu tez çalışmasında, Kāmûsü'l-A'lâm'da yer alan Türkistan tarihine ve coğrafyasına dair bilgiler derlenerek, eserin Genel Türk Tarihi alanında, Türkistan konusunda yapılan çalışmalarda daha sık kullanılabilir bir hale getirilmesi amaçlanmaktadır.

Bu yüksek lisans tezi, temelleri 2018 yılında atılan bir sürecin ürünüdür. Lisans 3. Sınıftayken kıymetli hocam Prof. Dr. Kemal Özcan sayesinde tanışıp hakkında çalışmalar yaptığımız Kāmûsü'l-A'lâm'ın, belki de her bir kategorisinin birer araştırma konusunu teşkil edebilecek nitelikte olması sebebiyle, lisans son sınıfta bitirme tezime ve şimdi de yüksek lisans tezime konu oldu. Gerek lisans gerek yüksek lisans hayatımda ve bu çalışmanın her kısmında büyük emekleri olan ve beni bu konuda çalışmaya teşvik eden değerli hocam, danışmanım Prof. Dr. Kemal Özcan'a teşekkürlerin özelini ve en büyüğünü sunarım. Beni her koşulda destekleyen ve en ümitsiz anlarımda dahi bana olan inançlarıyla çalışma şevkimi arttıran, eğitimim için ihtiyaç duyduğum hiçbir maddi ve manevi fedakarlığı benden esirgemeyen sevgili anneme, babama ve aileme minnettarım.

Ümmü Nur ÇİFTÇİ

Konya 2023

GİRİŞ

Genel Türk Tarihi alanında yapılan çalışmaların çok geniş bir zaman dilimini ve coğrafyayı kapsadığı bilinmektedir. Tarihin bilinen ilk devirlerinden günümüze kadar süren bir zamana ve atayurt Türkistan'dan dünyanın çeşitli bölgelerine kadar geniş coğrafi alana yayılan Türklerin tarihini araştırmak oldukça zahmetli bir meşguliyettir. Bu durum, Türk tarihi hakkında bilgi sahibi olabilmek için birden fazla milletin farklı dillerde yazılı kaynaklarından istifade etme mecburiyetini zuhura getirmektedir. İslam öncesi Türk tarihi için en önemli kaynakların başında Çin yıllıkları ve raporları gelirken, ilerleyen dönemler için Bizans, Rus, Ermeni, Gürcü, Latin, Arap, Fars vd. dillerde kaleme alınan eserler son derece büyük önemi haiz olmuşlardır.

Türkiye'de Genel Türk Tarihi çalışmalarının büyük bir kısmında bahsi geçen dillerdeki kaynaklara ve eserlere bol bol müracaat edilirken, Osmanlı döneminde kaleme alınan ve konu itibarıyla Genel Türk Tarihini alakadar eden eserlerin çok fazla bilinmediği ve istifade edilmediği gözlemlenmektedir. Bu durumun Türkistan coğrafyasında Kur'an alfabesiyle kaleme alınan eserler için de geçerli olduğunu söylemek mümkündür. X. yüzyıldan itibaren İslam dairesi içerisinde yer alan Türkler tarafından sayısız eserler kaleme alındığı göz önünde bulundurulursa, bu eserlerden Türk tarihini ilgilendirenlerin yeterince bilinmediği, haklarında tatminkâr çalışmalar yapılmadığını Genel Türk Tarihi alanında yapılan çalışmalarda kaynakçalara bakarak görebiliriz. Mesela Türkistan hanlıklarıyla alakalı çalışmalarda ağırlıklı olarak Rusça kaynaklardan istifade edildiği, kullanılan yerel kaynakların ise çoğunlukla başka dillere çevrilmiş veya krilize/latinize edilmiş versiyonları olduğu görülmektedir.

Genel Türk Tarihi alanında aslı Osmanlı Türkçesi ve/veya Çağatay Türkçesi olarak adlandırılan, Arap alfabesiyle yazılı eserlerin orijinallerinden istifade eden çalışmalar çok azdır. Oysa bugün hem ülkemizde hem de bütün Türk cumhuriyetlerinde oldukça zengin el yazmaları ve eski eserler kütüphanelerinde çok kıymetli Türkçe, Arapça ve Farsça kaleme alınmış çeşitli ilim dallarını konu alan kitaplar mevcuttur. Bu eserlerden birisi de Kāmûsü'l-A'lâm'dır.

XIX. yüzyılın sonlarında, Osmanlı ilim dünyasında dünyanın en büyük kıtası olan Asya'da yer alan, Türklerin ata yurdu Türkistan ile alakalı Avrupalı seyyahların tercüme edilebilen birkaç kitabı haricinde, derli toplu bilgi edinilebilecek Türkçe bir

kaynağa ulaşmak neredeyse imkansızdı denilebilir. Doğu’da birçoğu Arapça olarak kaleme alınmış olan tarih, coğrafya, tercüme-i hal (tanınmış şahısların biyografileri) ve seyahatnameler, Avrupa’da ise yüzyıllardır mevcut olan ve gündün güne gelişen bir tarih ve coğrafyaya mahsus ansiklopedi yazma geleneğine rağmen, Türkçe olarak yazılmış -çoğu basılmamış bazı şair tezkireleri ve bazı ufak tefek kitaplar haricinde- bilgiye topluca ulaşılmasını sağlayacak kayda değer bir malumat sunan çalışma yok gibidir (Rentzsch, 2012, s.11-12). Avrupalıların kendileri ile alakalı konularda detaylı bilgi vermesine karşın, İslam dünyasıyla alakalı olanları yüzeysel bir şekilde ele aldığını, bu yüzden böyle bir kitabın yalnızca Avrupa dillerinden tercümesiyle bir amaca ulaşamayacağı kanaatini taşıyan Şemseddin Sâmî, eserin basıldığı matbaanın sahibi Mihran Efendi’nin de teşvikiyle Türk-İslam aleminin ihtiyaçlarını karşılayacak türden bir tarih-coğrafya lügati telif etmeye karar vermiştir (Şemseddin Sâmî, 1889, s. 3).

Kāmûsü’l-A‘lâm, Osmanlı Devleti zamanında yazılan genel bir tarih, coğrafya ve meşhur şahıslar ansiklopedisi veya müellifinin tabiriyle “*tarih ve coğrafya bilimlerinin büyük bir mahzenidir*” (Şemseddin Sâmî, 1889, s. 3). Bu alanlarda yayımlanan ve bilinen ilk Türkçe ansiklopedi olma özelliğini taşıyan eser, ömrünün büyük bir kısmını Osmanlı Devleti topraklarında geçiren ve aslen Arnavut olan, Tanzimat Dönemi Türk edebiyatının en önemli yazarlarından biri kabul edilen Şemseddin Sâmî tarafından Sultan II. Abdülhamid Han’ın teşvik ve himayesi ile kaleme alınmıştır. Basımı İstanbul Mihran Matbaası’nda gerçekleşen eser, ilk cildi 1889, son cildi ise 1898 yılında olmak suretiyle, on yıla yakın bir zamanda kısım kısım yayınlanmıştır.

Şemseddin Sâmî, Türkçe’ye çevrilmesini şiddetle temenni ettiği, Fransız yazar Bouillet’in *Dictionnaire Universal D’histoire et de Géographie* adlı eserini kendisine örnek olarak almış, doğu ve İslam kaynaklarında rastlayamadığı konuların birçoğunu da yine bu çalışmadan cümle cümle tercüme veya alıntı yoluyla okuyucularına aktarmıştır. Ancak, Kāmûsü’l-A‘lâm Bouillet’in çalışmasına kıyasla çok daha ayrıntılı ve geniş olduğundan, onun ortaya koyduğu eserin sıradan bir nakilden ibaret olmadığı ve emsalini ne denli aşmış olduğu anlaşılmaktadır (Akün, 1979, s. 417).

Kāmûsü'l-A'lâm hazırlanırken faydalanılan diğer kaynaklar ise başlıca olarak; Yakut Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*; Hatip Bağdadî, *Bağdat Tarihi*; İbn Asakir, *Dimaşk Tarihi* ile İstahrî, İbn Havkal, Makdisî (Mukaddesî), Bekrî, Birunî, İdrisî, Ebülfida, İbn Batuta, İbn Cebir, İbn Esir, İbn Hacer, Askalanî, Yusuf Kurtubî, Ebu Naim, İsfahanî ve Seâlibî gibi bazı İslam alimlerinin eserlerinin yer aldığı Doğu ve İslam kaynaklarıdır (Rentzsch, 2015, s. 13).

Batı kaynaklarından ise, Vivien de St. Martin, *Nouveau dictionnaire de géographie universelle*; Alfred Dantés, *Dictionnaire biographique et bibliographique*; Gr Vapereau, *Dictionnaire universel des contemporains*; *Dictionnaire biographique pittoresque*; D'Herbellot, *Bibliothèque Orientale*; Thomas William Beale, *The Oriental Biographical Dictionary*; De Rossi, *Dizionario storico deiautori arabi i piu celebri e delle loro opere* gibi önemli eserlerden istifade edilmiştir (Levend, 1969, s. 84-85).

Toplamda 6 cilt 4830 sayfadan oluşan ve Şemseddin Sâmî'nin tek başına hazırlamış olduğu bu kapsamlı eserin yazımının hem o günün şartları açısından hem de bilgi ve belgeye rahatlıkla ulaşılması mümkün olan günümüz şartlarında değerlendirildiğinde hiç de kolay bir iş olmadığı aşikardır. Zira Şemseddin Sâmî Latin, İtalyan, Fransız, Arap, Fars, Eski ve Yeni Yunan dillerini öğrenmeye olan gayret ve başarısından dolayı (Uçman, 2010), Kāmûsü'l-A'lâm'ı yazarken doğrudan ana kaynaklardan istifade edebilmiş ve elde ettiği bilgileri bir araya getirerek okuyucusuna sunmuştur. Ön söz niteliğindeki “İfade-i Meram” kısmında kendisi bu durumu şu sözlerle dile getirmiştir:

“Her nevî zahmet ve meşakkat ve fedakârlık göze alınarak, yüzlerce kitâbların ortasında kalındıktan sonra, istihlâs-ı vakit idildikçe (zaman buldukça), kütübhâneleri dolaşarak, tozlar altında kalmış ve kurtlar tarafından delik deşik olmuş noktasız kitaplardan dahî istikmâl-i malumata (bilgi edinmeye) çalışılmış olduğundan, bu kitâba herhangi bir madde için mürâcaat idenlerin doğru ve mufassal malumat alabilecekleri me'mûl-i kavîmdir (en büyük isteğimdir)” (Şemseddin Sâmî, 1889, s. 10).

Eserin iç kapak sayfasında yer alan ifadeye göre Kāmûsü'l-A'lâm, tarih ve coğrafyaya dair yeryüzündeki bütün özel isimleri içermektedir. Tarihle alakalı olarak;

bütün kavimler, ümmetler, peygamberler, halifeleri, sahabeler, tabiin, muhaddisler, melikler, padişahlar, emirler, vezirler, hükümdarlar, alimler, fakihler, evliyalara, meşhur edebiyatçılar, şairler, doktorlar, tarihçiler, seyyahlar, hüner sahipleri, mitolojik karakterler, kısacası doğuya, batıya, eski ve yeni zamanlara ait bütün meşhur kimselerin isimleri, biyografileri ve eserlerine dair bilgiler yer almaktadır.

Coğrafya ile alakalı olarak; kıtalar, ülkeler, devletler, denizler, boğazlar, adalar, dağlar, nehirler, göller, ovalar gerek eski ve gerekse yeni kasabaların ve köylerin isimleri, mevkileri, tarihi durumları, nüfusu, başlıca mahsul ve ihracatları gibi konuları, kısacası mümkün olan bütün ayrıntıları içine almış ve alfabetik sıraya göre listelenmiştir (Şemseddin Sâmî, 1889). Daha evvel değinilen ve evrensel tarih ve coğrafya sözlüğü anlamına gelen “Dictionnaire Universal D’histoire et de Geographie” ibaresi, Arap alfabesi tabanlı Osmanlı Türkçesi ile kaleme alınan Kāmûsü’l-A‘lâm’ın kapağında Latin harfleriyle yazılı bir biçimde yer almıştır.

Şemseddin Sâmî’yi bu lügatinde bilhassa tarih ve coğrafya konularında çalışmaya yönelten belli başlı gerekçeler vardır. İfade-i Meram bölümünde açıklığa kavuşturulan bu hususu günümüz Türkçesi ile izah etmek gerekirse, özetle şu minvaldedir: Her ilim ve fennin kendine has bir lezzeti, bir zevki olmasaydı, sırf o ilimden faydalanmak maksadıyla vakit harcamak insanlara zor gelirdi. Araştırmaya sevk eden bir his olmasaydı, ne yer bilimciler taşla toprakla uğraşır, ne antika eser meraklıları yüzlerce yıllık viraneleri kazar, ne de doğa bilimciler otlar, böcekler toplamak için dolaşarak dağlarda gezerlerdi. İnsanı bu külfete razı olmaya iten şey bulunduğu evrenin kalbine vermiş olduğu bir lezzettir, ki bu lezzet adeta aşk gibi sahibinin rahatını bozduğu halde, kendisi için ondan büyük zevk ve saadet olamaz (Şemseddin Sâmî, 1889, s.3)

Yazara göre tarih ve coğrafya, ilgililerini öğrenmeye en çok teşvik eden ilimlerdenidir. İnsanların çok uzaklardaki yıldızları merak ettiği halde, Jüpiter’de, Satürn’de canlıların olup olmadığını, varsa bunların nasıl canlılar olduğunu düşünmekten uykuları kaçarken, üstünde yaşadığı dünyanın durumuyla alakadar olmaması, yeryüzünde yaşamış olan insanoğlunun ve ecdadının geçmişini bilmemesi Şemseddin Sâmî’ye pek makul gelmemektedir. Yazar, beşeriyetin geçmişi ve yaşadığı yeryüzü hakkında bilgi sahibi olabilmesi için gerekli olan ilim dallarının tarih ve

coğrafya olduğunu belirtirken, tarih ile coğrafyanın ikiz kardeş gibi olduğunu ifade eder. Ona göre, birini öğrenmek isteyen bir kişinin diğeriyle de uğraşması mecburidir. Şemseddin Sâmî “*Ne gerçekleştiği yeri bilinmeyen bir olayı öğrenmekten fayda gelir, ne de öğrenilen bir yerin o anki ve geçmişteki durumunu merak etmemek mümkün olabilir, tarih coğrafyaya, coğrafya da tarihe muhtaçtır*” der (Şemseddin Sâmî, 1889, s.3).

Eser, yayımlandığı dönemde Ahmed Mithat, Abdullah Zühtü, Mefhari, Recaizade Mahmud Ekrem ve Velet Çelebi gibi dönemin meşhur yazarları tarafından oldukça beğenilmiş, Şemseddin Sâmî bundan sonra “Kāmûsü’l-A‘lâm müellifi” diye anılmaya başlanmıştır (Levend, 1969, s. 85).

XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti’nde ortaya çıkmaya başlayan Türkçülük fikrinin dil alanında yayılmasında kayda değer katkıları olan Şemseddin Sâmî (Hanioğlu, 2012), Ali Suavi ve Süleyman Paşa gibi yazarların, Türk dili yerine Osmanlıca tabirinin kullanılmasını hoş karşılamadıklarını belirttikleri görüşü benimser nitelikte yazılar yazmıştır. Bu yazılarda Çağatayca ve Osmanlıca ibarelerine itirazlarını dile getirmiş, bunların aslında Türk dilinin şubeleri olduğunu ifade etmiştir. Türk dilinin ve Türk milletinin Osman Gazi’den daha evvel de mevcut olduğuna dikkat çektiği ifadeleri, Türkçülüğün ilmî anlamda bir çeşit beyannameyi olarak kabul görmektedir. Sözü edilen Osmanlıca ve Çağatayca tabirleri yerine *Lisan-ı Türki* denilmesini daha münasip bulmakla beraber, belirli bir çerçevede hazırlanan ilk Türk dili sözlüğü olarak bilinen çalışmasına da *Kāmûs-ı Türki* adını vermiştir (Uçman, 2010).

Avrupalı ilmi esaslara uygun olarak derlendiği kabul edilen Kāmûsü’l-A‘lâm, XIX yüzyılın genel bilgi durumuna, devrin Osmanlı münevverinin dünya görüşüne, tarih anlayışına ve umumi zihniyetine ışık tutmasının yanı sıra tarihi, coğrafi ve kültürel veriler açısından da oldukça zengin bir bilgi hazinesi olduğu kabul edilmektedir (Rentzsch, 2012, s.11).

Eserin 6 cildini baştan sona tarayarak elde etmeye çalıştığımız veriler doğrultusunda, tespit edebildiğimiz yaklaşık 28.000 madde yer almaktadır. Bu maddelerde özellikle Osmanlı Devleti ve Balkan Yarımadası ile ilgili bilgilere öncelik verilse de Avrupa ve diğer dünya bölgeleri ile ilgili de ayrıntılı malumata yer verilmiştir. Kāmûsü’l-A‘lâm’ın okuyucusuyla buluştuğu XIX. yüzyılın sonlarında,

Osmanlı ilim dünyasında, dünyanın en büyük kıtası olan Asya'nın kalbinde yer alan, Türklerin ata yurdu Türkistan ile alakalı Avrupalı seyyahların tercüme edilebilen birkaç kitabı haricinde, derli toplu bilgi edinilebilecek Türkçe bir kaynağa ulaşmak neredeyse imkansızdı denilebilir. İşte bu şartlar altında, ansiklopedik tarzda hazırlanmış olan Kāmûsü'l-Âlâm sayesinde Türkistan ile ilgili oldukça doyurucu malumat edinebilmek mümkün hale gelmiştir. Bu bilgiler yer yer istatistiki verileri de içermekte, bazı maddelerde bu veriler tablolar ve çizelgeler aracılığıyla desteklenmektedir. Eserde Türkistan'ın tarihi ve coğrafyası ile ilgili bilgiler ihtiva eden toplam 458 madde tespit edilebilmiştir. Bu maddelerde 105 devlet adamı, 115 ilim adamı, 9 siyasi teşekkül, 13 kavim, 159 yerleşim yeri, 7 dağ, 13 bölge, 5 kale, 6 göl, 17 nehir, 3 çöl vb. ile alakalı bazen bir ansiklopediye göre oldukça kapsamlı nitelikte, bazen de detaya inmeden yalnızca sathi bilgiler verilmektedir.

Bu tez çalışmasında, Osmanlı döneminde yazılan ve ilk Türkçe ansiklopedi olma hüviyetini taşıyan Kāmûsü'l-A'lâm'da yer alan binlerce madde içinden Türkistan ile alakalı yüzlerce maddeyi tespit edip tercümesini ve değerlendirmesini yaparak Genel Türk Tarihi alanındaki araştırmalara bir katkı sunulmak istenmiştir. Çalışmada, Kāmûsü'l-A'lâm'da yer alan Türkistan tarihine, coğrafyasına ve kültürüne dair bilgileri değerlendirmeye tabi tutmak ve ilgili maddelerin transkripsiyonu ve fihristinin yapılması hedeflenmiştir.

Birinci bölümde, Kāmûsü'l-A'lâm'da yer alan Türkistan ile alakalı maddelerin transkripsiyonu yapılırken takip edilen yöntem açıklanmış ve eserde yer alan ilgili kısımlara dair metne yer verilmiştir.

İkinci bölümde, Kāmûsü'l-A'lâm'da yer alan Türkistan ile alakalı maddelere dair genel bir değerlendirme sunulmuş, verilen bilgiler tartışılmış, dikkat çeken noktalara değinilmiştir. Transkript aşamasında metinde geçen ve günümüzde kullanılmadığı düşünülen kelimeleri ve anlamlarını içeren bir sözlük çalışması yapılmıştır. Eserde yer alan Türkistan'a dair maddelerin hangi ciltte, kaçınıcı sayfada olduğunu belirten maddelerin kısa açıklaması, Arap alfabesiyle orijinal yazılışı ve bulunduğu kategoriye gösteren fihriste ekler kısmında yer verilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

KAMUSU'L- ALAM'DA YER ALAN TÜRKİSTAN İLE ALAKALI MADDELERİN TRANSKİPSİYONU

1.1. Transkripsiyon Yapılırken Takip Edilen Yöntem

Kāmûsü'l-A'lâm adlı bu eser günümüz alfabesine aktarılırken, imlânın orijinalliğinin korunmasına dikkat edilmiştir. Metinde hemze (-') düz apostrof (-'), ayın (-ع- (ters apostrof (-') ile gösterilmiştir. Arapça ve Farsça kelimelerdeki uzun sesler, genellikle med harflerinin üzerine “â-î-û” şeklinde uzatma işareti konulmak suretiyle gösterilmiştir. Kaf, gayn, sad gibi kalın harflerden sonra gelen med harflerinin üzerine çizgi konularak “-kâ-kî-kû, gâ-gî-gû, sâ-sî-sû” şeklinde yazılmıştır. Okunuşundan emin olunamayan kelimelerin yanına metinde yer alan, Arap alfabesiyle yazılan orijinal şekliyle parantez içinde verilmiştir, ayrıca yazarın metinde kullandığı noktalama işaretleri aynen aktarılmıştır. Maddeler Osmanlı Türkçesi alfabetik sıraya göre transkript edilmiştir. Her maddenin hangi ciltte, kaçınıcı sayfada olduğu madde isminden sonra parantez içinde belirtilmiştir. Yer ve şahıs adlarının yazımlarında Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi ölçü olarak alınmıştır.

1.2. Metin (Transkripsiyon)

Abiskün (I. C., s. 8)

Hârizm'den akub bahr-i Hazar'a dökülen Abkün Nehrinin mansabına ve o mansabda bulunan bir küçük adaya ve ondaki şehre verilen isimdir. Bu ada Moğol Tatarlarının dehşetinden kaçan Muhammed Hârizmşah'ın melce ve mahall-i vefâtı bulunmuş olmağla şöhretyâb olmuştur. Hâlâ su altındadır. Ebu'l-'Alâ Ahmed bin Salih bin Mehmed bin Salih Temîmî'nin maskat-ı re'sidir.

Abkün (I. C., s. 9)

Hârizm'den akub Bahr-i Hazar'a dökülür bir nehirdir.

Atalık Gâzi (I. C., s. 25)

Türkistân-ı Şarkî denilen Kaşgar taraflarını Çin'den zabt ile, bundan birkaç sene evvel bir devlet-i müstakile teşkîl itmiş olan (Yakub Han)'ın lakâbıdır.

Atrek (I. C., s. 27)

Horasan dağlarından nebe'ânla şimâl-i garbîye doğru akarak 400 kilometre kat' itdikden sonra bahr-i Hazar'a munsab olur bir nehirdir. 129 târîh-i hicrîsinde Ruslar nehr-i mezkûrun cihet-i şimalîsindeki arâziyi istilâ idüb, ba'dehû tahliye itmişler ise de İran'ın o cihetinden hudûd-ı şimaliyesi onun mecrâsıyla mahdûd 'add olunmaktadır.

Acinkân (I. C., s. 39)

Yâhüd Acınkân, Horasan'da (Serahs) nâhiyesinde bir karye olup, Ebu'l Fadl bin Abdülvâhid Acınkânî'nin maskat-ı re'sidir.

Ahça (I. C., s. 45)

Horasan'da Belh'in 11 ferseng garbında vâkı' bir şehir olup, sur ile muhât ve bir kal'a ile müstahkemdir. Altı yedi bin ahâlîsi vardır.

Ahûr (I. C., s. 45)

Hârizm ile Cürcan arasında vâkı' (Dehistân) nâhiyesinin bir karyesi olup, zühhâddan Ebu'l Fadl Abbâs bin Ahmed bin Fadl'ın maskat-ı re'sidir. Simnan ile Damgan arasında dahî bu nâmla bir karye vardır.

Âdem Askalânî (I. C., s. 61)

Buhara meşâyihinden olub, İbn Ebi İyas nâmıyla ma'rûfdur. Hulefâ-i Abbâsiye'den Mutâsım Billah'ın zamân-ı hilâfetinde 221 târîh-i hicrîsinde vefât itmiştir.

Aral (Gölü) (I. C., s. 79)

Daha doğrusu (Adalar Denizi) coğrafiyyûn-ı İslâm 'inde (Bahr-i Hârizm) ve (Bahr-i Cürçân) nâmlarıyla ma'rûf olan büyük göldür, ki Asyâ-yı vustânın garb-ı şimâlîsinde olub, Bahr-i Hazar ile Baykal gölünden sonra, Amerika müstesnâ olduğu halde, dünyanın en büyük gölüdür. 43° 30' ile 46° 59' 'arz-ı şimâlî ve 56° ile 59° 30' tül-i şarkî arasında mümted olub, bununla Bahr-i Hazar arasında hâil olan karanın en dar mahâlî 26 kilometredir. Cenûbdan şimâle doğru olan boyunun a'zamı 350 ve eninin hadd-i a'zamı da 280 kilometredir. Sevâhili garb tarafından düz ise de, cihât-ı sülûse-i sâireden pek çıkındılı girindilidir. Şimâlînde Kırgız kabâilinden bâdiyeler bulunub, şark ve garb tarafları Kara Kalpak denilen akvâmla meskûn, ve cenûb tarafı ise Hive Hanlığı'ndan 'ibâretdir, ki her tarafı Etrâkla muhâtt dimekdir. Sevâhili susuz ve ıssız bir takım şûre-zâr yerlerden 'ibâret olub, şimâl tarafında 70'den 100 metreye kadar irtifâ'ı olan bir mürtefi' ova mümted olur, ki toprağı yapışkan bir balçıkdan 'ibâret olub, i'mâra sâlih değildir, ve şimâle doğru tederîcen mâ'il olduğu halde, cenûb cihetinde birden bire kesilüb, sarb bir iniş teşkîl ider. Garb tarafında yine o irtifâ'da bulunan (Üstyurt) ovası mümted olur. Cenûb tarafı büsbütün düz ve alçak olub, Ceyhun'un indirdiği çamurlardan müteşekkildir. Şark tarafı kumluk bir ovadan 'ibâret olub, yirmibeş metre irtifâ'ında ba'zı kum tepeleri vardır. Sâhilin ekser tarafları ve gölün sâhile karîb olan ba'zı adaları ormanla mestûrdür. Sâhilin etrâfında bulunan ba'zı küçük göllerin dahî suyu acı ve ziyâdesiyle tuzlu olduğu gibi, o civârlarda kazılan kuyulardan çıkan su dahî böyledir.

Bu göle iki büyük nehir dökülür, ki biri vaktiyle (Ceyhun) ve elyevm (Amuderyâ) nâmıyla ma'rûf olub, cenûb tarafına, ve diğeri vaktiyle (Seyhun) ve elyevm (Sirderyâ) nâmıyla ma'rûf olub, şimâl cihetine munsabb olur. Nehirlerin mansabları ve mansablarından yukarı teşkîl itdikleri ufak göller altı-yedi metre yüksek kamışlarla mestûr olub, gâyet iri sivrisinekleri pek çokdur. Sevâhilde su kuşlarının

envâ'ı, ve iç taraflarda bir nev'i zehirli örümcekle 'akrebler, ve ormanlarda yabanî domuzlar kesret üzere bulunduğu gibi, ba'zı def'a kaplan izi dahî görülür.

Gölün etrâfındaki yerlerin havası kışın gâyet soğuk olub, bürûdet sıfırdan aşağı 20 derekeye kadar iner; ve yazın dahî hava gâyet sıcak ve kuru olub, ancak şimâlden esen rüzgarlar nehirlerin mansabındaki bataklıklardan kalkan tebahhurâtı etrâfa dağıtmağla, havaya biraz rutûbet kazandırub, başka yerde havayı ihlâl iden bu tebahhurât ora hakkında pek fâideli olur. El-hâsıl havası latîf değil ise de, sıhhat hakkında pek muzırr değildir. Şimâl rüzgârı ba'zı def'a şiddetli esdiğinden, gölün içinde sefâin hakkında pek tehlikeli bir fırtına hâsıl olur.

Aral gölünün suları pek derin olmayub, en derin mahalleri 70 metreyi tecâvüz itmez. Ceyhun ve Seyhun'un dökdükleri külliyetli tatlı sudan dolayı, suyu deniz suyu kadar tuzlu değildir. Bir 'asırdan beri gölün suları eksilmekte olub, nisbeten daha sığ olan şark tarafı sevâhili gittikçe gölden yer kazanmakta, ve yeniden ba'zı adalar zuhûr itmektedir. Bu münâsebetle ora ahâlisi bu göle (Adalar Denizi) diyorlar, ki Avrupalılar bunu tahrîfle (Aral) yapmışlardır. Şimâl tarafında bir körfez teşkîl ider ki (Küçük Deniz) tesmiye olunub, kışın tamamıyla donar; sâir tarafların ise yalnız sevâhili münce mid olur. (Aral) gölünün sathı-i hizâ-yı bahrden takrîben 12 ve Bahr-i Hazar'ın sathından 38 metre yüksektir.

Eski Yunan ve Roma coğrâfiyyûnunun bu göl hakkındaki ma'lûmâtları pek sathî ve müşevveş olub, bunu fenne tanıtdıran kurûn-ı vustâdaki İslâm coğrâfiyyûnudur. Muahharan Rusya erbâb-ı fenni bu gölün ahvâli hakkında tahkîkât-ı fenniye icrâsıyla, mükemmel haritalarını almışlardır, ki bunların en mükemmeli 1851 târih-i milâdîsinde Mösyö (Hanikof) tarafından tanzîm olunan harita olub, mûmâ-ileyh oraların ahvâline dâir ba'zı esrâr dahî yazmıştır. Haritası Fransızcada tercüme olunmuştur.

Aralsk (I. C., s. 81)

Seyhun Nehri'nin Aral Gölü'ne munsabb olduğu mahale karîb ve nehrin sâhil-i yemîninde kâin bir Rus kal'asıdır, ki Hive Hanlığı'nın (Raim) isminde bir eski kal'ası yerinde inşâ olunmuştur. 46°2'41" 'arz-ı şimâlî ve 59°26'25" tül-i şarkîde vâkı'dır.

Arslan (Hârizmşah İl Arslan) (I. C., s. 120)

Selçûkîler tarafından Hârizm valileri iken tedricen kesb-i istiklâl itmiş olan Hârizmşahiyyân sülâlesinin üçüncü pâdişâhı olup, pederi Hârizmşah Atsız'ın vefâtında, 551 târîh-i hicrîsinde taht-ı mevrûsuna oturub seleflerinin 'âdeti üzere mülûk-i Selçûkî'den Sultân Sencer'den menşûr almış ise de zamânında Sultân Sencer vefât idüb, Horasan alt üst olmağla, İl Arslan dahî Mâverâünnehir'den birçok yerler zabt iderek, büsbütün ilân-ı istiklâl itmişdi. Yedi sene saltanat sürdükdün sonra 558 târîhinde vefât itmekle, yerine oğlu Sultân Şah cülûs itmişdir.

Arslan (I. C., s. 120)

Sultân Mahmûd Sebüktegin'in hâcibi olup, ehass-ı ümerâsından bulunmağla, hicret-i nebeviyyenin 389 târîhinde Cürcan'a firârla, ref'-i livâ-yı 'isyân itmiş olan (Bektüzün)'ün terbiyesine me'mûr olmuş ve bu me'mûriyette muvaffak olması üzerine Tus valiliğine nasb ve 396 târîhinde Sultân Mahmûd'un Multan'a 'azîmetinde Herat valiliğine nakl olunmuş idi.

Arslan Argun (I. C., s. 121)

Mülûk-i Selçûkî'den meşhûr Alp Arslan'ın birâderi ve Davud bin Mikail bin Selçûk'un oğludur. Selçûkîler Horasan'ı âl-i Sebüktegin'den zabt itdikden sonra Arslan, 'ammi Tuğrul Bek tarafından Fars'ın zabtına me'mûr olup, memleket-i mezkûreyi bağıteten feth ve asker ve ahâliden binlerce adamları katl ve birçoğunu esir itmiş ve bunun üzerine Halife-i Bağdad Kâim bi Emrillah tarafından hil'at ve elkâbla taltîf olunarak, Fars mülkü cânib-i hilâfetden kendisine temlik ve tasdik olunmuş. Birâderi müşârün-ileyh Alp Arslan'ın vefâtında, oğlu Melikşah vâris-i saltanat kalmağla, Arslan Argun'a dahî Hârizm mülkü terk olunmuşdur.

Arslan bin Selçûk (I. C., s. 122)

Selçûkî Sultân Tuğrul Bek'in 'ammi olup, pederi Selçûk tarafından mülûk-i Sâ mânî ye'den birinin ba'zı akvâm-ı Etrâk'e karşı imdâdına gönderilerek, Sâ mânîler gâlibiyetine hizmet itmiş olmağla, nüfûz ve kuvvet sâhibi olmuş, ve hicret-i nebeviyyenin 390 târîhinde Sâ mânîler sülâlesi munkarız olup, Buhara'yı İlig Han zabt itdiği vakit, Arslan Buhara'da bulunup, o sırada İlig Han'ın birâderi Buğra Han mahbesden firâr iden Ali Tegin isminde bir bahadır Arslan'la bil'ittifâk Buhara'yı zabt itmiş ve Sultân Mahmûd Sebüktegin'in Türk mülûküne gönderdiği süferâyâ îrâs-ı

halel itdiğinden, Sultân Mahmûd 420 sene-i hicrîyesinde Belh'den kalkub, Buhara'nın üzerine yürüyünce, Ali Tegin kaçmış ise de Arslan Buhara'nın hâricinde tahassun itmiş ve Sultân Mahmûd Sebüktegin bunun kuvvetini görünce yalandan dostluk göstererek, hile ile yanına celble, Hindistan'a gönderüb bir kal'aya habs ittirmiş. Ve tâifesine Ceyhun'un öbür yakasına geçmeği emr itmiş ise de bunlar orada bi'l-ictimâ' bir büyük kuvvet peydâ itdiklerinden, bir takımı Hârizm'e bir takımı Irak'a ve bir takımı dahî Azerbaycan'a giderek, bu yerlerin valileri haklarından gelememekte idiler. Muahharan Arslan'ın birâderzâdeleri Sultân Mahmûd Sebüktegin'in oğlu ve vârisi olan Sultân Muiddin, Arslan'ın itlâkını istemişler ise de Sultân Mesûd kendilerine arzı itâ'at itmesi şartıyla itlâk ve teslim idebileceğini beyan itdiği halde, bunlar bu şartı kabul itmediklerinden, Arslan vefâtına kadar mahbeste kalmışdır.

Arslan Han (Ebu'l-Muzaffer Şerefüddevle) (I. C., s. 122)

Türkistân hanı olub, birâderi Doğan Han'ın vefâtı üzerine 408 sene-i hicrîyesinde taht-nişîn olmuş ve birâderi Kadr Han Yusuf bin Buğra Han'ı Semerkand'a vali ta'yîn itmiş ise de Kadr Han birâderine 'isyân idüb, Sultân Mahmûd külliyetli bir askerle gidüb, Ceyhun Nehri üzerinde zencirle bağlanmış dubalardan 'ibâret bir köprü kurarak, askeri Mâverâünnehir'e geçirmiş ise de ba'dehû müttefîğinden korkarak, Horasan'a 'avdet itmiş, ve bunun üzerine iki birâderler musâlaha, ve Sultân Mahmûd Sebüktegin'in üzerine hücûmla mülkünü zabt ve mukâseme itmeğe ittifâk, ve Belh'e tecâvüz itmişler ise de, mağlûb olub askerlerinin bir çoğu katl ve bir takımı Ceyhun'da gark olmuşdur.

Arslan Han (Ebu Şücâ Şerefüddevle) (I. C., s. 122)

Ânifü't-tercüme Arslan Han'ın birâderi Kadr Han'ın oğlu olub, Kaşgar ve Hoten taraflarında sâhib-i hutbe, ve gâyet fâzıl ve müteddeyyin ve muhib-i 'ulemâ bir hükümdâr idi. Birâderi Buğra Han ile vukû' bulan muhârebede mağlûb olub, zindana atılmış ve mülûkü birâderin eline geçmişti. Buğra Han bunun oğlu Hüseyin Tegin'i veliahd ta'yîn itdiğinde, zevcesi küçük yaşta olan kendi oğlunu bırakmadığına gücenerek, kocasını tesmîm, ve Arslan Han'ı ihnâk ile, oğlunu tahta oturtmuşdu. Bu vukû'ât hicret-i nebeviyyenin 493 târîhinde cereyân itmişdir.

Arslan Han (Mahmûd bin Süleyman bin Davud Buğra Han) (I. C., s. 122)

Yine Türkistân mülükünden olup vâlidesi Melikşah-ı Selçûkî'nin kızı idi. Kadr Han tarafından ecdâdının mülkünden ihrâc olunmağla, Merv'de ikâmet itmekde iken, 490 târîhinde Kadr Han'ın vefâtı üzerine, Sultân Sencer tarafından celb, ve Semerkand ile o civârlar emâretine nasb olunarak, Ceyhun'u geçmesiyle berâber, oraların ahâlîsi başına toplanmağla, büyük bir kuvvet peydâ itmiş ise de, muahharan Sagır Bek nâm oğluyula bi'd-defe'ât muhârebe idüb, Sultân Sencer'in imdâdıyla, gâlib gelebilmiş, ve nihâyet Sultân Sencer'i dahî gücendirmekle, iki def'a beynlerinde muhârebe vukû' bulub, birincisinde Sultân Sencer kendisini 'afv itmiş ise de, ikincisinde, mülkünden ref' iderek, kendi nikâhında olan kızını yanında ikâmete me'mûr itmişdi.

Arslan Hatun (I. C., s. 123)

Mülûk-i Selçûkî'den Tuğrul Bek'in hemsîresi ve Dâvud bin Mikâil bin Selçûk'un kızı olup, kendisini 448 târîhinde hulefâ-i Abbâsiye'den Kâim Biemrillâh tezevvüc itmiş idi. Bir aralık halife ile araları bozularak 455 târîhinde birâderi Tuğrul Bek tarafından (Rey)'e atanmış ise de, 459 târîhinde yine Bağdad'a i'âde, ve vezîr Fahrüddeve bin Cehîr tarafından istikbâl olunmuş idi. Sultân Melikşah'ın zevcesi kızını halife Muktedî'ye virmek için, dörtyüz bin altın mihr istediği halde, müşârün-ileyhâ Arslan Hatun kendisini kızını bilâ mihr vermeğe kandırmıştır.

Asake/Assake (I. C., s. 181)

Rusya'nın elinde bulunan Türkistân'da, Hokand'ın 5°9'8'' şarkında ve 40°38'5'' 'arz-ı şimâlîde vâkı' bir küçük kasabadır.

Asferah (I. C., s. 190)

Asyâ-yı vustâda Türkistân kıt'asının (Zerefşân) silsile-i cibâlinde bir dağdır.

Ağacı (Mirzâ Ebu'l-Hasan) (I. C., s. 225)

Âl-i Sâmân Devleti ricâlinden ve Buhara fusahâ-yı şu'arâsından ve asrının fudalâsındandır.

Ağzun (I. C., s. 230)

Buhara civârında bir karye olup, (Ebu Abdullah Temîmî Ağzunî)'nin maskat-ı re'sidir.

Aksu (I. C., s. 267)

Çin'e tâbi' olan Doğu Türkistân-ı Şarkî'de (Yarkend) hükûmetinin müntehâ-i şarkında bir şehirdir, ki bu isimle (Tiyanşan) Dağlarından akub (Tarım) Nehri'ne dökülen çayın üzerinde vâkı' olub, Kaşgar'ın 450 kilometre şark-ı şimalisinde vâkı'dir. Garb ve garb-ı şimâlî tarîkleriyle giden kervanların mahall-i mülâkatı olmağla, hayli ehemmiyet-i ticâriyeye hâizdir.

Ak Muhammed Timur (I. C., s. 270)

Horasan taraflarında hükûmet sürmüş olan (Serbedârân) sülâlesinin üçüncü hükümdârı olub, selefi Hâce Vecîheddin'in katli üzerine, 744 târîh-i hicrîsinde cülûs itmiş, ve iki sene ile iki ay hükûmetden sonra, 747 târîhinde Hâce Ali Şemseddin tarafından katl, ve hükûmeti zabt olunmuşdur.

Alp Arslan (Muhammed- bin Davud bin Mikâil bin Selçûk) (I. C., s. 284)

Mülûk-i Selçûkiye'nin ikincisi ve bu sülâlenin en büyük, en cesur en âdil pâdişâhı olub, genç vefat itmiş ve az saltanat sürmüş olduğu halde, devr-i saltanatı gazavât ve feth-i memâlik-i vukû'atıyla mâlûmdur. Pederi Çağrı Bek dinmekle meşhûr Davud bin Mikail birâderi Tuğrul Bek'in zamân-ı saltanatında Horasan'ın valisi olub, 453 târîhinde vefât itmekle, Alp Arslan pederi yerine Horasan valisi olmuşidi. İki sene sonra ya'ni 455 senesi Ramazan'ında Tuğrul Bek vefât idüb, evladı olmamağla, vasiyeti üzere, Alp Arslan taht-ı pâdişâhîye cülûs itmişdir. İbtida 'ammi (Yabgu bin Mikâil) Herat'da ve ba'dehû Selçûk'un torunlarından (Kutalmış) Rey'de 'isyân itmişlerse de, Alp Arslan akrabaları hakkında pek merhâmetli olmağla, bunların üzerine sevk-i asker idüb, mağlûb itdiği halde, Yabgu'yu afv ile mu'âmele itdiği gibi, Kutalmış'a dahî böyle mu'âmele niyetinde iken, mûmâ-ileyh korkudan veya diğer bir sebeple ölü bulunmuş, ve kendisi âlim ve fâzıl ve ale'l-husûs 'ilm-i hey'etde mâhir bir zât olmağla, Alp Arslan ziyâdesiyle te'essüf idüb, bir vakit mâtem icrâ itmişidi.

457 târîhinde Alp Arslan Selçûk'un merkadini ziyâret niyetiyle Ceyhun'u geçüb, Buhara ve Hârizm cihetlerini dahî taht-ı itâ'atine almış, ve bir sene sonra Gürcistan ve sâir Kafkasya taraflarını fethle, (Şerefüddevle Müslim)'in elinde bulunan Musul ve Enbâr ve Tikrît taraflarını, ve 463'de Diyâr-ı Bekr ve Haleb cihetlerini dahî zabt itmiş, ve oradan Roma ya'ni Anadolu kıt'asına tecâvüzle Kayseriye ve Sivas taraflarında ba'zı galebelere nâil olmuşidi. O sırada Konstantiniye Rum İmparatoru (Evdokya)

isminde bir kadın bulunmağla, bu tehlikelere karşı adem-i iktidarını anlayarak, müştereken saltanat sürmek üzere (Diyojen Romen) isminde cesur bir zâtı tahta iclâs itmişti. Bu zât külliyyetli bir asker tertîb iderek, Alp Arslan'ın üzerine hücum itmiş ise de, Malazgird civârında vâkı' olan muhârebede Alp Arslan kırk bin süvâri-i dilâveriyle Rum askerini ihâta idüb, pek kanlı bir muhârebeden sonra, imparatorluk birkaç yüz binden 'ibâret olan asâkir-i vefiresini mağlûb ve perişân itmiş, be imparator ile rü'esâdan birkaç zâtı esir tutmuşdur.

Muhârebeden evvel Alp Arslan kan dökmek maksad-ı insâniyetperverânesiyle sulhü teklîf itdiği halde, imparator kemâl-i kibr ve nahvetle bu teklîfi red itmişti, böyle iken Alp Arslan kendisine fevka'l-'âde ikrâm ve taltîfle mu'âmele iderek, muahharan bir takım fidye ve cizyeler mukâbilinde muahharan memleketine iâde itmiştir. Ancak Konstantiniye tahtı bu aralıkda başkasının eline geçmiş olduğundan, (Romen) Amasya ve Atina'da imparator-ı cedîdin askeriyle muhârebeye mecbûr olub, mağlûb olmuş, ve hayatına dokunmamak şartıyla teslim olmuşiken, Konstantiniye'dem virilen emr üzerine gözleri çıkarılarak, müte'essiren vefât itmiş; ve bu suretle Alp Arslan'a olan va'ad ve ta'ahhüdlerini icrâya muvaffak olamamışdır. Alp Arslan bu muzafferiyeti müte'âkib yine Ceyhun yakasına şitâb iderek, (Karir) dinilen bir küçük kasabanın kenârındaki hısnın muhâfızı Yusuf Hârizmîyi sebkât itmiş bir kabâhatinden dolayı, mücâzaât emr itdiği sırada, merkûm hançeriyle hücum idüb, yaralamış olmağla, bu yaranın te'sirinden 34 gün sonra 465 senesi rebi'ul-âhîrinin onuncu günü vefât itmiştir. Vefâtında 40 yaşında olub, 9 sene saltanat sürmüştür. Her büyük Pâdişâhın bir büyük vezîri olmak mukarrer olduğundan, Alp Arslan'ın dahî Bağdad'ın dârü'l-fünûnu makâmında olan meşhûr Medrese-i Nizâmiye'nin bânîsi (Nizâmü'l-mülk) gibi bir vezîri var idi, ki bütün müddet-i saltanatında vezâret itdiği gibi, oğlu Melikşah'ın cülûsundan sonra dahî mesnedde ibkâ olunmuşidi.

Alginski (I. C., s. 334)

Aral Gölü'yle Bahr-i Hazar'ın havzaları arasında olup, Kırgızlarla meskûn bulunan mürtefi' bir çöle Ruslar tarafından verilen isimdir. Bunun en yüksek mahalli ahâlî-i mahallîye tarafından (Muhacir Dağı) denilen cebeldir.

Amuderyâ (I. C., s. 370)

Mâverâünnehir ile Horasan arasında akan meşhûr Ceyhun Nehri'ne şimdiki ahâlî tarafından virilen isim olup, Avrupaca dahî ta'mîm itmişdir. Kütüb-i kadîme-i Yunaniye'de (Okus) ve kütüb-i İslâmîye'de Ceyhun nâmıyla ma'rûfdur. Bununla mütevâziyen Mâverâünnehir'in şimâlinde akan Seyhun Nehri'nin dahî ism-i kadîm-i Yunanîsi (Yaksartis) ve şimdi beyne'l-ahâlî müsta'mel ismi (Sirderyâ)'dır. Bizim evrâk-ı havâdis muharrir ve mütercimleri (Amuderyâ) ismini Avrupa lisânlarında görüb, (ümm-i Deryâ) ta'bîrinden galat zann itmekle, böyle bir tabîr-i sakîmle tercüme itmeğe alışmışlardır, ki galat-ı fâhişdir.

Amül (I. C., s. 378)

Horasan'da Ceyhun'un sâhil-i yesârında, Buhara'nın 110 kilometre cenûb-ı garbîsinde Merv'den Buhara'ya giden câdde üzerinde vâkı' bir şehirdir, ki Taberistan'daki Amül'den fark olunmak için, Amül-i Zem, Amül-i Ceyhun, Amül-i Şatt ve Amül-i Mefâze isimleriyle dahî yâd olunur. Son isminin sebebi Amül ile Merv arasında sa'bü'l-mürûr bir kum sahrası bulunmasıdır. Buna (Amu) dahî derler. Vaktiyle büyük ve ticâretgâh bir şehir iken, Moğolların istilâsında harâb olunmuş idi. Firuzâbadî zamânında bu şehrin büsbütün harâb olup, aslâ hâne ve ahâlîsi kalmamış olduğunu beyân idiyorsa da, meşâhîr-i coğrafiyyûndan (Malte Brun) 1739 târîh-i milâdîsinde o tarafa seyahât iden (Hanway)'ın şehri ma'mûr bulmuş olduğunu ve civârlarında çıkan demir ma'deninin işlendiğini rivâyet ediyor. Bu şehirde tevellüd ve neş'et idüb, "Amülî" nisbetiyle meşhûr 'ulemâ-yı İslâm pek çok olup, ism-i zâtîleri sırasında zikr olunacaktır.

Amu (I. C., s. 380)

Merv ile Buhara arasında vâkı' vâsî' bir kum sahrasının ismidir, ki sa'bü'l-mürûr bir çöl olmağla meşhûrdur. Şâ'ir-i meşhûr Rudekî'nin mülûkünden Nasreddin Ahmedî ikâmetgâhını Merv'den Buhara'ya nakl itmeğe teşvîk yolunda söylemiş olduğu

kasidenin beyiti dahî buna şahiddir. O civârdaki Amül şehrine dahî bazen Amu denildiğinden, sahranın ismi ondan me'hûz olsa gerekdir.

Andican (I. C., s. 420)

Türkistân'da mukaddemâ Hokand Hanlığını teşkil iden ve elyevm Rusya'nın Asyâ memleketinden ma'dûd olan (Fergana)da bir kasabadır, ki Hokand'ın 40 kilometre şarkında ve Seyhun'a dökülen bir nehrin sâhil-i yesârında vâkı' olub, vaktiyle Fergana'nın merkezi bulunmuş, ve Ömer Şeyh Mirza bin Bâbür tarafından bir aralık pâyitaht ittihâz olunmuşdu. Etrâfı bağ ve bağçeleri çok karyelerle muhât olub, meyveleri meşhûrdur. Hayli ipek dahî çıkar, ve ahâlîsi ba'zı pamuk mensucatı yaparlar.

İbrâhîm (Mirzâ) (I. C., s. 531)

Âl-i Timur'dan Mirzâ Alâüddevle bin Baysungur bin Şahruh'un oğludur. Horasan'da 'ammizâdesi Mirzâ Şah Mahmûd'a galebe iderek Esterabad'a doğru giderken, Azerbaycan askeriyle Horasan'ın zabtına gitmekte olan Mirzâ Cihân Şah bin Kara Yusuf Türkmânî'ye rast gelüb, beynlerinde vâkı' olan muhârebeye askeri kırılmış, ve kendisi firâr idüb, 863 târihinde fevt olmuştur. Herat'da medfûndur.

İbrâhîm Tegin (I. C., s. 531)

Türkistân mülûkünden olub, Buğra Han'ın oğludur. Buğra Han büyük oğlu Ca'fer Tegin'i veliahd itmiş olduğundan, sâhib-i tercümenin vâlidesi hased iderek, Buğra Han'ı tesmîm, ve birâderi Arslan'ı mahbesde tahnîk ile, 439 hicrîsinde oğlu İbrâhîm Tegin'i iclâs itmiş idi. Bu zât (Barshan) Şehri'ni zabt itmeğe gitdiği halde, şehri-i mezkûrun hâkimi Niyâl Tegin kendisini münhezim ve katl itmiştir.

İbrâhîm Tûnî (I. C., s. 565)

Horasan'ın beşinci asr-ı hicrî 'ulemâ ve muhaddislerindendir.

İbrâhîm Dehistânî (I. C., s. 571)

Horasan kibâr-ı meşâyihinden ve evliyâullâhdan bir zât olub, şeyh Muhammed Kassâb ve sâir ekâbir-i meşâyihle sohbet itmiştir. Tasavvuf ve mev'ızaya dâir ba'zı akvâl-i hikemîyesi vardır.

İbrâhîm Ribâtî (I. C., s. 571)

Herat kibâr-ı meşâyihinden ve İbrâhîm Setnebe'nin mürîdlerinden olup, şeyh-i müşârun-ileyh ile bir vakit seyahât itmişdir. Bu dahî şeyhi gibi tarîk-i tevekkül ricâlindedir.

İbrâhîm Felhârî (Ebu İshak İbrâhîm bin Ahmedü'l-'Atâi el-Felhârî el-Mervezî) (I. C., s. 578)

Merv 'ulemâ-yı muhaddisinden olup, kendisinden birçok muhaddisîn rivâyet itmişlerdir. 536 târihinde Hârizmşah vak'asında vefât itmişdir.

Ebrinak (I. C., s. 589)

Asıl ismi (Ebrine)'nin mu'arrebidir. Merv civârında bir karye olup, kibâr-ı 'ulemâdan birkaç zâtın maskat-ı re'si olmağla meşhûrdur. Bunların en meşhûru 523'de vefât iden 'ulemâ-yı muhaddisinden (Ebu'l Hasen Ali bin Muhammed Dühan Ebrenikî dir.

İbn Hammeveyh (Ebu Muhammed Abdullah bin Ömer Serahsî) (I. C., s. 618)

'An asl, Horasanlı olup, Şam'da neş'et itmiş, ve Mağrib ve Endülüs'e müddet-i medîde seyahât idüb, yazdığı seyahâtnâmesinde görmüş olduğu 'ulemâ ve ümerâ ve sâirenin ahvâlinden bahs itmişdir. Bu seyahâtnâmeden başka hayli kitâblar tasnif idüb, en meşhûrları 8 cildten mürekkebe olan "*Kitâb fî Usûli'l-Eşyâ*", "*Kitâb fî Siyâseti'l-mülûki*", "*Kitâbü'l-mesâlik*", "*Atfü'z-zeyl*" 'unvânlı te'lifâtıdır. 653 târihinde Dımaşk'da vefât itmişdir.

İbn Dûst (Ebu Saîd Abdurrahman bin Muhammed) (I. C., s. 625)

Horasan'ın meşâhîr-i üdebâsından olup, 'ilm-i lugatı sıhâh sâhibi Cevherî'den okumuş, ve kendisi sağır olduğu halde, tadrîsle meşgul olmuş, ve nahv ve mantık ve sâir 'ulûma dâir ba'zı te'lifât-ı müfide yazmışdır. Eş'ârı dahî güzeldir.

İbn Râvendî (Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Yahyâ) (I. C., s. 626)

İsfahan civârlarından olup, Bağdad'da neş'et itmişdir. Rivâyete göre pederi Yâhûdî'den mühtedî idi. Mu'tezile mütekellimlerden iken, ba'dehû erbâb-ı ilhâde teb'iyet itmiş, ve hiçbir mezheb ve i'tikâdda sebât itmez olmuş idi. Samira Yâhûdilerinden aldığı dört bin dirhem mukâbilinde din-i İslâm'a karşı "*El-basiret*"

‘unvânıyla bir kitâb yazub, ba’dehû bu kitâbını cerh yolunda diğerk bir kitâb yazarak, Yâhûdilerden diğerk bir meblağ almadıkca neşrinden sarf-ı nazar itmemişidi. Ekser te’lifâtı böyle küfriyâtdan ‘ibâret olub, “Kitâbü’t-Tâc” ‘unvânlı te’lifinde nübüvveti inkâr ile enbiyânın aleyhinde idâre-i lisâna mütecâsir oluyor. Kitâblarının ekserini yine kendisi redd itdiğinden, mesleksiz ve efkârsız bir mecnûn olduğu anlaşılıyor. Ahvazlı Ebu Îsâ nâm Yâhûdî’nin hanesinde sâkin olub, ekser kütüb-ı muzırasını onun nâmına yazdığından, merkûm Yâhûdi tevkîf ve habs olunmuş, ve kendisi ise İbn Lavi isminde diğerk bir Yâhûdi’ye ilticâ idüb, bunun nâmına Hazret-i fahr-i kâinât Efendimizle Kur’ân-ı Kerîm aleyhinde olarak “*Ed-dâmiğ*” ismiyle bir kitâb-ı nâ-savâb yazmış, ve bir müddet sonra vefât itmiştir. Târîh-i vefâtına ve sebebine dâir ihtilâf vardır. Herhalde üçüncü karn-ı hicrî evsâtında ve kırk yaşlarında fevt olduğu anlaşılıyor. Âhir nefesinde tövbe itdiği dahî mervîdir.

İbn Sînâ (Ebu Ali Hüseyin bin Abdullah) (I. C., s. 636)

Şeyh-i reis ‘unvânıyla meşhûrdur. Hükemâ ve ettibâ-yı İslâm’ın pişvâsı olub, ‘âlem-i İslâm’ın Aristo ve Bokratıdır. Şöhreti ‘âlem-i İslâm’a münhasır olmayub, Avrupaca dahî kurûn-ı vustâdan beri Avisenna (Avicenna) ismiyle meşhûr ve müte’ârif olmağla, eskiden beri Latince’ye tercüme idilmiş olan te’lifâtı Avrupa mekâtibinde tül müddet düstürü’l-amel tutulmuş, ve bütün ‘ulemânın talebesi ellerinde tedâvül itmiştir. Pederi Belhli olub, Nûh bin Mansûr Sâmânî’nin zamânında Buhara’ya intikâl ile, Buhara civârında kâin (Harmisen خرمیسن) karyesinde me’mûr olmuş; ve karye-i mezkûrenin civârında kâin (Efşene) karyesinden (Sitâre) isminde bir kızla tezevvüc iderek, sâhib-i tercüme orada 370 senesi saferinde dünyaya gelmiştir. Ba’dehû Buhara’ya giderek, az zaman zarfında edebiyât ve ‘ulûm-ı dîniyeyi ve hesâb ve hendese ve hey’et ve mantık gibi fûnûnu ba’de’t-tahsîl, tıb ve hikmetin tahsiline başlamış, ve kâffe-i ‘ulûmda mu’âllimleriyle bile mübâhese ve münâzaraya girişerek, ‘ulemâ-yı vakti hayretde bırakacak bir zekâvet ve isti’dâd göstermişidi.

Muahharan tecrübe ve mümârese maksadıyla icrâ-yı tabâbete başlayarak, bir taraftan kesb-i tıbbiye-i mevcûdenin kâffesini mutâla’a ve tettebbu’yla beraber, bir taraftan dahî kendisi ricâretinden bi’l-istifâde, daha yirmi yaşına basmadan, bu fende mahâret ve hazâkat-i fevka’l-âdesi şöhret-gîr-i âfâk olmağa başlamışidi. O sırada Nûh bin Nasr Sâmânî’yi dahî tedâvî itmekle, kendisine kesb-i intisâb iderek, mülûk-i

Sâmânîye'ye mahsûs olan mükemmel bir kütübhâneye idhâl olunmuş; ve orada hâricde nüshaları bulunmayan nice kütüb-i nefiseye destres olarak, gîce ve gündüz mütâla'aya koyulmuş idi. Bir müddet sonra mezkûr kütübhâne muhterik olmağla, nüshaları kalmayan nice kütübün muhteviyâtı İbn Sînâ'nın hafızasına münhasır kalmıştı. Hatta kütübhâneyi kendisi mahsûs yakdığı dahî maznûn ise de, öyle bir hekîmin o kadar kütüb-i nâdirenin imhâsına razî olamayacağı şübhesiz olduğundan, bu zannın nâ-bemahal olduğu şübhesizdir.

Pederi mülkiye memûriyetlerinde bulunduğundan, kendisi dahî bir müddet pederinin ma'iyetinde dûr-ı bilâd itdikden sonra, İbn Sînâ 32 yaşında iken, pederi vefât itmiş; ve müte'âkiben Sâmânîler'in devr-i nikbeti hulûl itmekle, sâhib-i tercüme Buhara'yı terk iderek, Hârizm'in (Gürgenç) şehrine gitmiş; ve Hârizmşah Ali bin Me'mûn'a intisâb itmiş; ve kendisine muhassasât ta'yîn olunmuş idi. Ba'dehû Nesa, Ebîverd, Tus ve sâir bilâda giderek, Emîr Şemsü'l-me'âlî Kâbûs'a (Ziyârî Devleti Hükümdarı Kâbûs b. Veşmgîr) ittisâl itmiş ise de, mûmâ-ileyhin ahz ve habs olunması üzerine, İbn Sînâ Dehistân'a gitmiş; ve orada bir şiddetli hastalığa tutulmağla, Cürcân'a 'avdet itmiş; ve orada "Evsat" 'unvânlı kitâbını te'lif itmişdir, ki bu münâsebetle kitâb-ı mezkûra "Evsat-ı Cürcânî" dahî dirler. Ba'dehû Rey ve Kazvin ve Hamedan'a giderek, Şemsüddeve'nin vezîri olmuş; ve muahharan asker tâifesi 'aleyhine kalkışub, hânesi yağma ve katlini talep itmişler ise de, Şemsüddeve 'azliyle iktifâ idüb, bir müddet sonra kulunca giriftâr olmağla, İbn Sînâ kendisini iyi itdiğinden yine vezârete i'âde olunmuşdur. Şemsüddeve'nin vefâtında, halefi Tûcüddevle sâhib-i tercümeyi istihdâm itmediğinden, İbn Sînâ İsfahan'a 'azîmetle, Alâüddevle'ye intisâb itmiş; ve o sırada vücûduna za'f târî olub, kulunca mübtelâ olmuş; ve perhize i'tinâ itmediğinden, kendini iyi idemeyüb, nihâyet Alâüddevle'nin ma'iyetinde Hamedan'a giderken, kuluncu kesb-i teşeddüd itmekle, 428 senesi ramazanında 58 yaşında olduğu hâlde, Hamedan'da vefât itmişdir. Tevâif-i mülûk beynindeki rekâbet ve husûmet-i siyâsiyeye, ve kendisinin bunların ba'zına olan intisâbı münâsebetiyle, müddet-i 'ömründe birkaç def'a habs ve kal'abend olmuş; ve kitâblarının ba'zısını mahbûsiyeti hâlinde yazmışdır.

İbn Sînâ'nın âsârı pek çok ve pek mütenevvi' olub, ekserîsi tıb ve hikmete müte'allik ise de, sâir kâffe-i 'ulûma dâir dahî te'lifâtı vardır. Başlıcaları şunlardır:

“Şifâ, Necât, İşârât, Kânûn, Hidâye” 20 cild üzere “el-Hâsıl ve ’l-Husûl”, ahlâka dâir iki cild üzere “Kitâbü’l-birr ve ’l-ism”, Aristo’nun kâffe-i kütübünün şerhlerini câmi‘ olarak 20 cildten mürekkeb “Kitâbü’l-insâf”, “El-mecmû’”, mantika dâir “el-Evsat”, “Kitâbü’l-mebde ve ’l-me’âd”, “Kitâbü’l-irsâdü’l-küllîye”, “Kitâbü’l-me’âd”, lugata dâir “Lisânü’l-’Arab”, Farsiyyü’l-’ibâre “Danişnâme”, “Kitâbü’l-kulunc”, “Risâle-i Hay bin Yakzân”, “Kitâbü’l-Edviyeti’l-Kalbiye”, Farsiyyü’l-’ibâre “Makâle-i fî’n-nabz” . “Makâle-i fî mehâricü’l-hurûf”, “Risâle-i fî’l-zâviye”, “Makâle-i fî’l-kaviyyü’l-tabî’iye”, “Risâle-i tayr”, Kitâbü’l-hudûd”, “Makâle-i fî ta’arruzü’l-tabîb fî’l-kaviyyü’l-tabî’iye”, “Uyûnü’l-hikme”, “Makâle-i fî’l-’ukûsi zevâtü’l-cihet”, “el-Hatabü’l-tevhîdiye”, mantika dâir “el-Mu’cizü’l-kebîr”, ve “el-Mu’cizü’s-sağîr”, yine mantika dâir “el-Kasîdetü’l-müzdevic”, “Makâle-i fî’t-tahsîli’s-sa’âde”, “Makâle-i fî’l-kazâ ve ’l-kader”, “Makâle-i fî’l-Hendese”, “Makâle-i fî taksimi’l-hikme ve ’l-’ulûm”, “Risâle-i fî Ekencebîn”, “Makâle-i fî’n-Nihâye”, talebesinden Ebu Mansûr bin Zîlâ tarafından cem‘ olunmuş “Te’âlîk”, “Makâle-i fî havâs”, “Hattu’l-İstivâ”, talebesinden Ebu’l-Hasan Behmînâ’nın suâlleriyle cevâblarını hâvî “el-Mübâhesât”, Ebu’r-Reyhân Bîrûnî’ye cevâben “Aşr-i mesâil”, yine hakîm-i müşârûnileyhe cevâben “Sitte aşere mes’ele”, “Makâle-i fî hey’eti’l-arz mine’s-semâi ve kevnihâ fî’l-vasat”, “el-Hikmetü’l-maşrikiye”, “Makâle-i fî’t-ta’akkübü’l-mevâzu’i’l-cedeliye”, “el-Medhal ilâ sanâ’ati’l-mûsikî”, “Makâle-i fî’l-ecrâmi’s-semâviye”, “Kitâbü’t-tedârikü’l-envâ’-ı hatâ et-tedbîr”, “Makâle-i fî’l-ahlâk”, kimyaya dâir Şeyh Ebu’l-Hasen Sehl’e hitâben “Risâle”, İsfahan’da Alâüddevele içün yapmış olduğu âlet-i rasadiye hakkında “Makâle”, “Makâle-i fî garaz-ı katıforyas”, “er-Risâletü’l-udhûye fî’l-me’ad”, “Risâle-i fî’l-’arûz”, “Makâle-i fî-haddi’l-cism”, “el-hikmetü’l-arşîyye”, “Kitâb-ı tedbîrü’l-cünd-ve ’l-memâlik ve ’l-asâkir ve erzâkühum ve harâcü’l-memâlik”, rûh hakkında Ebu Ali Nişabûrî ile vakı‘ olan “Münâzarât”, “Hutab ve temcîdât ve escâ’”, “Muhtasar-ı Öklids”, “Makâletü’l-Irsmatikî (الارثماتيقي)”, “Te’âlîk mesâil-i hanîn fî’t-tib”, “Kavânîn ve mu’âlecât-ı tubbiye”, “Şerh-i Kitâbu’n-nefs li-Aristoteles”, “Makâle-i fî’n-nefs” ki “el-Fusûl” ‘unvânıyla ma’rûfdur. “Makâle-i fî ebtâli ahkâmü’n-nücûm”, nahve dâir “Kitâb-ı milh” . “Fusûlü’l-hey’et fî isbâti’l-evvel”, “Fusûl fî’n-nefs ve ’t-tabî’iyyât”, “Risâle-i fî’l-memâlik ve bukâ’u’l-Erd”, “Muhtasar inne’z-zaviyete’lleti mine’l-muhit ve ’l-mümas la kemmiytü leha”, “Mefhû’l-hazâin”, “Kelâm fî’l-cevher ve ’l-’ard”, “Risâle-i fî’l-’aşk”, “Risâle-i fî’l-

kaviyyi'l-insâniye ve idrâkâtihâ”, “*Kavl fi tebyîn ma'l-hüzn ve esbâbühâ*” . Bunlardan başka mesâil-i ‘ilmiye ve fenniye müte‘allık es’ile-i varideye ve i’tirâzât-ı vâkı‘aya cevaben birçok resâili, reddiyeleri, muhaberâtı, hutbeleri, Arabî ve Farsî eş‘âr ve kasâidi ve sâir âsârı vardır.

Âsâr-ı fennesinin en meşhûrları olan “*Şifâ*”, “*Necât*”, “*İşârât*” ve “*Kânun*” ekser-i hükemâ ve etibbâ tarafından şerh ve teşhiye, ve Avrupa lisânlarına tercüme, ve metinleri dahî defâ‘atle tab ve neşr olunmuşdur. Sâir âsârının ba‘zısı ve ‘ale’l-husus Aristo’nun kitâblarının şerhlerini câmi‘ olan “*Kitâbü’l-İnsâf*” ve “*Kitâbü’l-ber ve’l-ism*” gibilerinin ise nüshaları pek nâdirdir.

İbn Tâhir (Ebu’l-Abbâs Muhammed bin Abdullah) (I. C., s. 641)

Horasan üdebâsından olup, halife Mütevekkil tarafından Bağdad valiliğine nasb olunmuş, ve Mu‘taz’ın zamânında kadr ve itibârı tezâyüd idüb, 253 târîhinde vefât itmişdir. Eş‘âr-ı latîfesi vardır.

İbnü’s-Salâh (Necmeddin Ebu’l-Fütûh Ahmed bin Muhammed) (I. C., s. 641)

Ulûm-ı hikemiye e’immesinden ve etibbâ-yı hâzıkadan olup, ulûm-ı edebiyede dahî mâhir ve fasîhü’l-lisân bir zât idi. ‘An asl Hamedanlı olup, Bağdad’da neş’et itmiş, ve 540 târîhinden sonraca vefât itmişdir. “*Makâle-i fi eş-Şeklü’r-râbi‘ min eşkâli’l-kıyâs*”, ve “*Kitâb-ı fi’l-Fevzi’l-asgar*” ‘unvânlarıyla iki eseri vardır.

İbnü’l-Mübârek (Ebu Abdurrahman Abdullah Merûzî) (I. C., s. 664)

İkinci derede tâbi‘înden ve kibâr-ı muhaddisînden bir zât olup, Horasan’da ‘ilm ve fazl ile ve zühd ve salâh ile meşhûr idi, mev‘ıza kabîlinden pek çok hikmet-âميز akvâli ve yine nasîhati mutazammın ba‘zı eş‘ârı vardır. 181 târîhinde 63 yaşında vefât itmişdir.

İbnü’n-Nakîb (Ebu Abdullah Cemaleddin Muhammed bin Süleyman) (I. C., s. 675)

Meşâhîr-i müfessirînden ve tâife-i zühhâddan olup, ‘an asl Belhli olduğu halde, Beyt-i Makdis’de neş’et itmişdir. Mısır’a dahî rihletle, bir hayli müddet (Âsurya) medresesinde tadrîsle meşgûl olmuşdur. Büyük ve mükemmel bir tefsîr-i şerif

yazmıştır, ki lugat, kırâat, esbâb-ı nüzûl, i'râb ve sâir cihetleri câmi' olub, 50 cildten mürekkebirdir. 611 târîhinde doğub, 698'de vefât itmiştir.

Ebu İbrâhîm Farâbî (İshâk bin İbrâhîm) (I. C., s. 682)

Meşâhîr-i üdebâdan olub, meşhûr "*Sihâh*" *sâhibi* Cevherî'nin dayısıdır. Ceyhun'un öte taraflarında vâkı' (Farâb) nâhiyesinde doğmuş, ve 350 târîhinde vefât itmiştir. Lugata dâir "*Divânü'l-edeb*" 'unvânlı bir te'lîfi vardır, ki Atsız bin Hârizmşah'ın nâmına yazmıştır. İbn Kuteybe'nin "*Edebü'l-Kâtib*" 'unvânlı kitâbını dahî şerh itmiştir.

Ebu İshâk Kubâ'î (İbrâhîm bin Ali) (I. C., s. 685)

Kibâr-ı meşâyih-i sūfiden olub, 'an asl Mâverâünnehirli olduğu halde, küçük yaşında vatanından hurûcla, dūr-ı bilâd iderek, nihâyet Sur'da tavattun itmişidi. 471 târîhinde orada vefât itmiştir.

Ebu'l Bereke (I. C., s. 688)

Horasan meşâhîr-i şu'arâsından olub, Ali Şir Nevaî ile mu'âsır idi, ve müşârun-ileyh ile ba'zı mâcerâları vardır.

Ebu'r-Reyhân Birunî (Muhammed bin Ahmed Hârizmî) (I. C., s. 718)

Meşâhîr-i hükemâ-i İslâm'dan olub, ma'ârif ve medeniyet-i İslâmiye'nin terakkîsine en ziyâde hıdmet idenlerdendir. Âl-i Sebüktegin'e mensûb olmağla, bu hânedânın Hindistan'da olan fütûhâtından bi'l-istifâde, kırk sene aktâr-ı Hîndiye'de seyr ve seyâhat, ve lisân-ı Hindîyi tahsîl ve ta'allüm iderek, Hindlileri ma'ârif-i İslâmiye'den behre-mend itdiği gibi, Hind hükemâsının efkâr-ı fûnûnuna vâkıf olmağla beraber, beyne'l-İslâm mütedâvil olan fûnûnun kâffesinde, ve ale'l-husûs 'ulûm-ı ri'yâziye ve tabî'îye ile hey'et ve nücûm ve coğrafya ve tıb fenlerinde nâdire-i rûzigâr idi. Hele coğrafya fennine büyük hıdmetler idüb, gâyet doğru ve mufassal ma'lûmât virmekle beraber, zamânına değin mechûl kalmış olan Hindistan ve sâir aktâr-ı şarkîye hakkında dahî birinci olarak, ma'lûmât-ı mükemmele virmiştir. Târîh-i tabî'îye dahî hıdmeti bundan dûn olmayub, zî-kıymet taşlar ve ale'l-umûm ahcâr ve me'âdin ve nebâtat ve hayvânât hakkında tahkîkât-ı mükemmele icrâ ve ma'lûmât-ı mufassala î'tâ itmiştir. Hakîm-i meşhûr İbn Sînâ ile mu'âsır olmağla, beynlerinde mesâil-i fenniye ve mübâhis-i 'ilmiyeye müte'allik birçok muhâberât vukû' bulmuş,

ve bunların ba‘zısı birer kitâb teşkîl itmişdir. Vefâtı esah rivâyete göre 430 târîhinde vâkı‘ olub, 440 veya 450 tarihine dek hayât bulunduğu dahî mervîdir. Âsârının başlıcaları ber vech-i âtîdir: hey‘et ve nücûma müte‘allik “*Kānun*” ki Mes‘ûd bin Mahmûd Sebüktegin’in nâmına yazmışdır, târîh ve nücûma müte‘allik “*el-Âssârü‘l-bâkiye ‘ani‘l-kurûni‘l-hâliye*” ki Şemsü‘l-me‘âlî Kābus’un nâmına yazmışdır, “*el-Erşād fi ahkmü‘n-nücûm*”, “*el-İstişhād bi ihtilâfi‘l-Arsād*”, “*el-İsti‘ab fi tastîhü‘l-kürre*”, “*Tecrîdü‘l-işâ‘at ve‘l-envâr*”, “*et-Tefhîm evâ‘ili sinâ‘ati‘t-tencîm*”, “*et-Tenbîh ‘alâ Sınâati‘t-Tamvîh*”, “*Kitâbü‘l-cevâhir fi‘l-cevâhir*”, “*Kitâb-ı fi‘l-usturlâb*”, “*Kitâbü‘ş-Şemûsü‘ş-Şâfiyeti‘n-nüfûs*”, “*el-Acâibü‘t-tabiiyeti‘l-garâibü‘l-sinâ‘iye*”, “*Kitâbü‘l-ahcâr*”, “*ez-Zîcü‘l-Mesûdî*”, “*İhtisârü‘l-Mecistî*”, “*Makâlîdü‘l-Hey‘et*”, hurûfü‘l-hecâ tertîbiyle “*Kitâbü‘l-saydele*”, “*Makāle-i fi telakkî-i ‘avârizü‘z-zelle fi kitâb-ı delâilü‘l-kible*”, “*Makāleti‘l-fi isti‘mâlü‘l-asturlâbü‘l-kürri*”, “*Kitâbü‘z-zülâl*”, “*Şerh-i dîvân-ı ebî Temmâm*”, “*Muhtârü‘l-eş‘âr ve‘l-âsâr*”, “*et-Ta‘lîl bi hâleti‘l-vehm fi ma‘âni‘n-nazm*”, bu son üç eserden edebiyâta dahî tevaggul itmiş olduğu anlaşılıyor. Birûnî’nin âsârı Avrupaca dahî makbûl ve mu‘teber olub, ekser kütübhânelerde nüshaları mevcûddur. Köprülü kütübhânesinde “*Ahvâlü‘l-Hind*” ‘unvânıyla bir te‘lîfi de mevcûddur.

Ebu Bekir Hârizmî (Muhammed bin Abbâs) (I. C., s. 693)

Meşâhîr-i üdebâdan ve şu‘arâdan olub, kendisi Hârizmli olduğu halde, vâlidesi Taberistanlı olub, müverrih-i meşhûr Ebu Ca‘fer Muhammed bin Cerîr Taberî’nin hemşiresi olmağla, Hârizm ve Taberistan’a nisbetle (Taberhazî) ismiyle dahî ma‘rûfdur. Şi‘r ve inşâda zamânının ferîdi olduğu gibi, ‘ilm-i lugat ve ensâbda dahî yed-i tülâ sâhibi idi. Ve eş‘âr ve ahbâr-ı Arab’dan pek çok müstahfizâtı var idi. Şam ve Haleb cihetlerinde bir müddet ikâmet itmişdi. Şam’dan ‘avdetinde Nişâbur’da sâkin olub, 383 târîhinde orada vefât itmişdir. Müretteb-i dîvân eş‘ârıyla bir mecmû‘a-i resâili vardır. Mecmû‘a-i resâili ya‘ni muharrerâtı 1297 târîhinde İstanbul’da “*el-Cevâib*” matba‘asında tab‘ olunmuşdur. Muharrerâtın ba‘zından teşeyyü‘u anlaşılıyor.

Ebu Turab Nahşebî (Asker bin Hüseyin) (I. C., s. 699)

Horasan’ın kibâr-ı meşâyih-i sūfiyesinden zâhid bir zât olub, akvâl ve makâmâtı meşhûrdur. Mücâhede maksadıyla bâdiyede dolaştığı sırada, 245 târîhinde vefât idüb, cenâzesi sibâ‘ tarafından yırtılmışdır.

Ebu Cafer Tûsî (Şeyh Muhammed bin Hasen) (I. C., s. 702)

Eâzım-ı ‘ulemâ-yı imâmiye’den olub, 460 târîhinde vefât itmişdir. 20 cild üzere bir tefsîr-i şerîfî vardır, ki asl ismi “*Mecmau’l-Beyân Lî Ulûmi’l-Kur’ân*” olub, “*Tefsir-i Tûsî*” dinmekle meşhûrdur. Hadis ve fikha dâir “*Tehzibü’l-Ahkâm*”, “*en-Nihâye*”, “*el-Muhit*”, ve “*Risâle-i Ca’feriyye*” ‘unvânlarıyla dört eseri dahî vardır. “*Fihrist-i Kitâbü’ş-Şia*” ve “*Esmâ’i’l-musannifîn*” ‘unvânıyla pek mühim bir kitâbı dahî vardır, ki Kâtib Çelebi’nin “*Keşfü’z-Zünûn*” u gibi hurûf-ı hecâ sırasıyla mürettebdir.

Ebu Hamid Belhî (I. C., s. 704)

Kibâr-ı meşâyih-i sûfiyyeden olub, makâmâtı meşhûrdur. Bir müddet Horasan’da ikâmet idüb, İbrâhîm bin Edhem ve sâir evliyâullâhla görüşmüş, ve 34 târîhinde Belh’de vefât itmişdir.

Ebu Hasîb (Vüheyb bin Abdullah Nesâî) (I. C., s. 713)

183 târîhinde (Nesa) da Harun er-Reşid’e karşı ‘isyân idüb, tenkiline me’mûr olan Horasan valisi Ali bin İsa bin Mahân tarafından mağlûb olduktan sonra, istîmân itmiş, ve 185’de yeniden ‘isyânla, Abyurd, Tus ve Nişâbur’u zabt ittikten sonra, Merv’i muhâsara itmekde iken, mûmâ-ileyh Ali bin İsa tarafından mağlûb olub, katl olunmuşdur.

Ebu Saîd Müstevfî (Şerefü’l Melik Muhammed bin Mansur Hârizmî) (I. C., s. 721)

Sultân Melikşah Selçûkî’nin dîvânında müstevfî olub, İmâm-ı Âzam Ebu Hanife’nin kabri üzerine bir mükemmel türbe ile türbenin yanında, fukahâ-i Hanefiye’ye mahsûs olmak üzere, bir medrese ve Merv’de dahî yine Hanefiler için diğerk bir medrese binâ itmişdir. Vefâtı 494 târîhinde vâkı’ olmuşdur.

Ebu Saîd Han (I. C., s. 724)

Sülâle-i Timuriyye’den sonra Mâverâünnehir’de hükûmet süren Özbekân sülâlesinin üçüncü hükûmdârı olub, devlet-i mezkûrenin bânîsi olan Şâhî Bek Han’ın torunudur. 936 târîhinde, pederi Kürcem Han’ın vefâtı üzerine, cülûs idüb, dört sene hükûmet itdikten sonra 939’da vefât itmişdir.

Ebu Saïd Mirzâ (bin Mirzâ Muhammed Emîranşah bin Timur) (I. C., s. 725)

Uluğ Bek'e mensub olup, müşârun-ileyh'in ma'iyetinde oğlu Abdüllatîf'e karşı muhârebe itmiş olmağla, Uluğ Bek tarafından ahiret evladlığına kabul olunmuş, ve Uluğ Bek'in vefâtından sonra 855 târîhinde Şahruh bin Timur'un torunu Mirzâ Abdullah'ı katl ile, Semerkand'da cülûs itmiş, ve Mâverâünnehir, Horasan, Gazne, Kâbil, Sistan ve Irak'ı zabt ile, 17 sene saltanat sürdürükden sonra 873 târîhinde Karabağ hudûdunda Diyarbekir ve Azerbaycan valisi Uzun Hasan tarafından katl olunmuşdur.

Ebu Sehl Mesîhî (İsa bin Yahya el-Cürcanî) (I. C., s. 727)

Meşâhîr-i etibbâdan olup, Nasraniyyü'l-mezheb idi. Tıbbın 'ilmî ve amelî cihetlerinde mahâret-i tâmmesi olduğu gibi, edebiyât-ı Arabiye'de dahî yed-i tülâsı olup, gâyet fasihü'l-lisân ve hüsn-i hatta mâlik idi. Horasan'da yaşamış, ve mülûk-i Hârizmşahiye'den ba'zısına intisâb itmişidi. "*Kitâb-ı izhâri hikmetillâhi te'âlâ fi halkı'l-insân*" unvanıyla ziyadesiyle makbûl ve belîğ bir kitâbı ve "*Kitâbü'l-mi'e fi't-tıb*", "*Kitâbü fi'l-'ilmi't-tabî'î*", "*Kitâbü't-Tıbbi'l-küllî*", "*Makâle-i fi'l-cedri*", "*İhtisâru Kitâbi'l-Mecistî*", "*Kitâb-ı fi'l-bah*", 'unvânlı te'lifâtıyla sâir ba'zı âsârı vardır. "*Kitâbü'l-mi'e*" 'unvânlı te'lîfine tabîb-i meşhûr İbn Tilmîz bir hâşiye yazmışdır. Kırk yaşında vefât itdiği mervîdir.

Ebu Abdurrahman Nesâî (Ahmed bin Ali) (I. C., s. 735)

Meşâhîr-i muhaddisînden olup, 215 târîhinde Horasan'ın (Nesa) şehrinde doğmuş, ve Mısır'da kesb-i şöhet iderek, 303 târîhinde Dımaşk'da vefât itmişdir. Te'lifâtının en meşhûru "*Kitâbü'l-hasâis fi fazl-ı Ali bin Ebu Talib ve ehl-i beyt*" 'unvânlı eseridir.

Ebu Ubeyd Herevî (Ahmed bin Muhammed Faşânî) (I. C., s. 738)

Meşâhîr-i 'ulemâdan olup, Merv nâhiyesinde (Fâşân) karyesinde doğmuş ve Herat'da neş'et itmişdir. Vefâtı 401 târîhinde vâkı' olmuşdur. Kur'ân ve hadîs garîblerini câmi' olmak üzere "*Kitâbü'l-Garîbîn*" unvanıyla meşhûr bir eseri vardır.

Ebu Ali Farîsî (Hasen bin Ahmed) (I. C., s. 742)

Meşâhîr-i nahnâtdan olup, 288 târîhinde (Nesa) şehrinde doğmuş, ve 307 târîhinde Bağdad'a dâhil olup, orada kırâ'at ve tahsîl ile iştiğâl, ve ba'dehû dûr-ı bilâd

iderek, bir müddet Haleb’de ikâmetle, Seyfüddevle bin Hamedâni nezdinde bulunmuş, ve şâir-i meşhûr Matlûbî ile sohbet itmiştir. Muahharan Fars’a intikâl ile, Adudüddevle bin Bûye’ye intisâb, ve bunun nâmına “*El-îzâh*” ve “*et-Tekmile*” ‘unvânlı kitâblarını te’lif itmiştir. Diğer te’lifâtı dahî olub, başlıcaları şunlardır: “*el-Tezkire*”, “*Kitâbü’l-Maksûr ve’l-Memdûd*”, “*el-Avâmilü’l-Mie*”, “*el-Hücce fi’l-kıraât*”, “*Kitâbü’l-igfâl fîmâ ağfelehü’z-zeccâc mine’l-me’ânî*”, “*el-Mesâ’ilü’l-Halebiyyât*”, “*el-Mesâ’ilü’l-Bağdâdiyyât*”, “*el-Mesâ’ilü’l-Şirâziyyât*”, “*el-Mesâ’ilü’l-Kasriyyât*”, “*el-Mesâ’ilü’l-Askeriyyât*”, “*el-Mesâ’ilü’l-Basriyyât*”, “*el-Mesâ’ilü’l-meclisiyyât*” ve sâire. 377 târihinde Bağdad’da vefât itmiştir.

Ebu Ali Muhtâcî (Ahmed bin Ebubekir Muhammed) (I. C., s. 742)

Âl-i Sâ mân ümerâsından olub, Horasan’daki askerın kumandanı olduğu halde, Nasr bin Ahmed Sâ mânî zamânında defâ’atle ‘isyân iderek, bir hayli vakit muhârebeden sonra, afv ve itlâk olunarak, Buhara’ya celb olunmuş, ve Rûknüddevle bin Bûye’ye karşı (Rey)’e gönderilmiş, ve vâkı‘ olan muhârebede mağlûb olmasıyla, kumandanlıktan azl olunarak, müşârun-ileyh Rûknüddevle’ye ilticâ itmiş, ve muahharan Horasan’ı Bağdad Halifesinin nâmına Sâ mânîlerden zabt itmiş ise de, müte’âkîben mağlûb olub, Rûknüddevle’ye ilticâ ve 344 târihinde (Rey)’de vefât itmiştir.

Ebu’l Gazi Bahadır (I. C., s. 745)

Tatar Hanlarından ve Çingiz Han’ın sülâlesinden olub, Hârizm’de hükûmet sürmüştür. Birâderinin vefâtında tahta cülûs idüb, 20 sene hükûmet sürdükdən sonra, kendi rızasıyla saltanatı oğlu Anuşa Muhammed’e terkle, mütâlaa ve ibâdete hasr-ı evkât iderek, 1074 târihinde vefât itmiştir. Tatarların mükemmel bir târihini yazub, itmâmını dahî oğluna vasîyet itmişidi. Bu kıymetli eser Avrupalıların eline geçüb, Kont (Estralenburg) tarafından Almanca’ya tercüme olunmuş, ve Fransızca tercümesi dahî 1726 tarîh-i mîlâdîsinde (Leiden) şehrinde tab‘ ve neşr olunmuşdur.

Ebu’l Fadl Mîkalî (Abdurrahman bin Ahmed) (I. C., s. 752)

Horasan’ın meşâhîr-i ‘ulemâ ve üdebâsından sâlih ve müttâkî bir zât olub, nesebi mülûk-i Fars’dan Behrâm Gûr’a müntehî olur. 436 târihinde vefât itmiştir. Arabî nazım ve neşri güzel olub, “*el-Müntahil*” ve “*Mahzûnü’l-Belagât*” ‘unvânıyla iki kitâbı ve bir dîvân-ı eş’ârıyla mecmû’a-ı münşe’âtı vardır.

Ebul'l Kâsım Kuşeyrî (Abdülkerîm bin Hevâzin) (I. C., s. 754)

Meşâhîr-i fukahâ-i Şâfi'ye'den olub, tefsîr ve hadîs ve tasavvuf ve edebiyâtda dahî yed-i tûlâ sâhibi idi. Horasan'da tavattun itmiş Arablardan olub, 376 târihinde (Üstüvâ) nâhiyesinde doğmuş, ve Nişâbur'a duhûl ile tahsîl-i ulûm ve fûnûn itdikden sonra Şeyh Ebu Ali Dekkâk'a intisâb ile, tenvîr-i bâtın itmişidi. "*et-Teysîr fî 'ilmi't-tefsîr*" 'unvânıyla bir büyük tefsîr-i şerîfle diğêr ba'zı musannefât yazmışdır. Eş'ârı dahî güzeldir.

Ebu'l-Leys Semerkandî (İmâmü'l-hüdâ Nasr b. Muhammed) (I. C., s. 756)

Meşâhîr-i fukahâ ve müfessirînden olub, 4 cild üzere büyük bir tefsîr-i şerîfiyle fıkha dâir "*en-Nevâzil*" ve "*Hizânetü'l-fikh*" 'unvânlarıyla iki kitâbı ve "*Tenbîhü'l-ğâfilîn*", "*el-Bustân min Tabakati'l-Hanefiyye*" ve sâir eserleri ve nush u mev'ızaya dâir ba'zı akvâl-i meşhûresi vardır. 373 târihinde vefât itmişdir.

Ebu Muhammed Zevzenî (Abdullah bin Muhammed) (I. C., s. 759)

Meşâhîr-i şu'arâ ve üdebâdan olub, Horasan'da neş'et, ve 431 târihinde vefât itmişdir.

Ebu Müslim Horasânî (Abdurrahman bin Müslim) (I. C., s. 760)

Meşâhîr-i şüc'an-ı İslâmdan olub, Horasan'da dünyaya gelmiş, ve pederinin vefâtından sonra İsa bin Mu'akkal tarafından terbiye olunarak, edebiyât ve ulûm-ı sâirede müşârun ileyh bi'l-benân olmuşdu. Sığar sinninden beri ehl-i beyt-i Resulullah (sallallahü aleyhi ve sellem) hakkında vefretle muhabbet hâsıl idüb, Benî Mervan'a karşı izhâr-ı buğz ve husûmet itmeğe ve Horasan'da bulunan nukabâ ile görüşmeğe başlamış idi. Ba'dehû ba'zı nukabâ ile Mekke-i Mükerrreme'ye giderek, îfâ-yı hacc-ı şerîf itmekle, beraber Abdullah bin Abbâs'ın hafidi İmâm İbrâhîm ile mülâkât itmiş, ve bir müddet bunun hidmetinde kaldıktan sonra, bunun tarafından Horasan nakîbliğine ta'yîn olunub, vatanına 'avdetinde halkı imâm-ı müşârun-ileyhin bi'atine 'avdet itmeğe başlayarak, cesâret ve şecâ'at-i fevka'l-'âdesi ve fesâhat ve kuvve-i nâtıkası yardımıyla az zamân zarfında birçok tarafdar peydâ itmekle, Horasan'ı ele geçirmiş, ve bu aralıkda melik-i Emevî Mervan-ı Hımâr haber alub, İmâm İbrâhîm'i katl itdirmiş ise de, Ebu Müslim bunun birâderi Ebu'l-Abbâs Seffâh'ın namına hutbe okutmağla beraber, altıyüz bin kişi ile Şam'ın üzerine hücum iderek, birçok muhârebâtdan sonra, Mervan-ı Hımâr'ı katl ve Beni Ümeyye'yi külliyyen mağlûb idüb,

devleti zabt, ve zaten Küfe’de i’lân-ı hilâfet itmiş olan Seffâh’a bî’at itmiştir. Ebu Müslim devlet-i Abbâsiye’nin bir kâ’idi sıfatıyla iktifâ itmiş ise de, hakikatde bu devletin bânîsi olduğundan, bi’t-tabî‘ hâiz bulunduğu nüfûz ve iktidâr kendi hakkında mühlik olub, Seffâh’ın zamân-ı hilâfeti olan dört senede bâkî kalabilmiş ise de, bunun vefâtıyla birâderi Ebu Câ’fer Mansûr’un cülûsunu müte’âkib, 137 târîhinde gadren katl olunmuştur. Ebu Müslim’in nesebinde ihtilâf vâkî‘ olub, bir rivâyete göre Arab ve diğeri bir rivâyete göre de Fars cinsine mensûb idi. Herhalde Arabî ve Farsi’de fesâhat ve talâkat sâhibi ve edebiyât ve eş’ara âşina olub, ahlâk ve etvârı pek az adamlarda bulunan bir sûret-i hârikulâdede idiyse de, maksadına nâil olmak için sefk-i dimâdan ihtirâz itmeyüb, pek çok adamların canına kıymış olduğundan, hunhârlıkla şöhret bulmuştur. Kısa boylu, kara sakallı, esmerce ve güzel çehreli bir adam idi.

Ebîverd (I. C., s. 771)

Horasan’da (Serahs) ile (Nesa) arasında vakı’ bir kasaba olub, âb ve havasının vehâmetiyle meşhûrdur. Esatîr-i İraniye’ye göre Keyâniyân’dan Keykâvus Horasan’ın o cihetini kahramanlarından Güderz’in oğlu (Baverd) e virmiş olmağla, o sırada orada te’sîs olunan bu kasabaya dahî (Baverd) namı virilmiş, ve bunun mu’arrebî (Ebîverd) olmuştur. Bu kasabadan pekçok ‘ulemâ ve sâir meşâhîr zuhûr itmiştir. 31 târîh-i hicrîsinde Abdullah bin Amir bin Küreyz tarafından ve bir rivâyette dahî târîh-i mezkûrdan evvel Ahnef bin Kays Temîmî ma’rifetiyle feth olunarak, memâlik-i İslâmîye dâiresine idhâl olunmuştur.

Ebu’l Velîd Nîsâburî (Hasan bin Muhammed Karşî) (I. C., s. 767)

Beni Ümeyye neslinden ve meşâhîr-i fukahâ-i Şafi’iyeden olub, fıkıh ve hadîsde Horasan’ın İmâmı idi. 349 târîhinde 92 yaşında vefât itmiştir.

Atsız (bin Uvak Hârizmî) (I. C., s. 777)

Ümerâ-yı Etrâk’dan ve Melikşah-ı Selçûkî’nin ricâlinden olub, 463 târîhinde mülûk-i Fatimîye’nin elinde bulunan Şam’ı feth itmeğe me’mûr olmağla, Türk askeriyle ibtidâ Filistin’e giderek, Remle ve bâ’dehû Kudüs’ü zabt itmiş, ve Dımaşk’ı muhâsara idüb, etrâfını yağma ve tahrîb itmişidi. Bunu her sene mu’tâd iderek, hasâd vaktinde hücûmla, etrâfı yağma ve tahrîb itdikten sonra, ‘avdet itdiğinden, Şam ahâlîsi ziyâdesiyle kaht-ı zarûrete dûçar olmuşlar idi. Atsız bu halden bi’l-istifâde 468 târîhinde Dımaşk’ı bir müddet muhâsaradan sonra emânla zabt, ve etrâfını dahî istilâ

iderek, Hulefâ-yı Abbâsiye nâmına hutbe okutmuş, ve “Hayya ‘ala hayri’l-‘amel = Haydi hayırlı iş yapmağa” nidâsıyla ezân okunmasını men‘ itmiştir. Bir sene sonra Mısır’ın fethine gidüb, muvaffak olmak üzere iken, nâgehân bozulub, asâkir-i kalîle ile Şam’a ‘avdet itmiş, ve bu gaybûbetde baş kaldırmış olan Kudüs ve sâir ba‘zı cihâtı yeniden zabt iderek, mezâlimini çoğaltdıkça çoğaltmışıdi. Nihâyet 470 târîhinde Sultân Melikşah Şam memâlikini birâderi (Tâcüddevle Tutuş)’a virmekle, o sırada Atsız dahî Dimaşk’da asâkir-i Mısriye tarafından muhâsara idilmiş olduğundan, Tâcüddevle imdâdına giderek, muhâsaradan kurtarmış ise de, mezâlim ve harekât-ı vâkı‘asından dolayı, mute‘âkıben katl itmiştir. Kuru ve za‘îf olduğundan (Atsız) lakabıyla şöhet bulmuşdur.

Atsız (Hârizmşah- bin Muhammed bin Anûşteğîn) (I. C., s. 777)

Mülûk-i Hârizmşahiye’nin ikincisi olub, pederinin vefâtından sonra, 521 târîhinde Sultân Sencer Selçûkî’nin fermânıyla Hârizm imâretine nasb olunarak, âdil ve cesûr bir zât olmağla, Sultân Sencer’in ta‘zîm ve i‘timâdına mazhar olmuşduysa da, muahharan kendisinin istiklâl hevesinde bulunduğu Sultân Sencer’e işrâb olunmağla, üzerine asker sevk iderek, Atsız’ı mağlûb, ve yerine kendi birâderzâdesi Gıyaseddin Süleyman Şâh’ı nasb itmişıdi. Ancak Atsız ahâlînin fevka’l-‘âde muhabbetlerini celb itmiş olduğundan, memleketi istirdâdla, Süleyman Şâh’ı tard itmiş, ve mute‘âkıben ya‘nî 536 târîhinde hıttâ (خطا) sâhibini Sultân Sencer’e karşı teşvîk ve tergîb itmekle, Sencer bunlarla itdiği muhârebede mağlûb olunca, Atsız dahî fırsatı kaçırmayarak, Horasan’ın ekser taraflarını ve Sencer’in pâyitahtı olan Merv Şehri’ni dahî zabt itmiş, ve erbâb-ı ‘ilm ü hünere fevka’l-‘âde hürmet ve ri‘âyet iderek, meşâhîr-i ‘ulemâyı ma‘iyetine almışıdi. 538 târîhinde Sultân Sencer hatâdan kesb-i emniyet itmekle, sâhib-i tercümenin üzerine asker sevk itmiş ise de, Atsız tahassun idüb, mukâvemet itdiğinden, Merv ve Horasan yine Sencer’e ve Hârizm Atsız’a kalmak üzere beynlerinde sulh takarrür itmiş, ve sâhib-i tercüme müstakilen hüküm sürerek, 551 târîhinde vefât itmiştir.

Ahmed (Mirzâ Sultân-) (I. C., s. 784)

Evlâd-ı Timur’dan Celâleddin Miranşah’ın torunu olan Sultân Ebu Saîd’in oğlu olub, 874 târîhinde pederinin Uzun Hasan tarafından katli üzerine, Semerkand’da taht mevrûsuna cülûs, ve 27 sene hükûmetden sonra 899 târîhinde vefât itmiştir.

Ahmed (Mirzâ Emirek) (I. C., s. 785)

Evlâd-ı Timur'dan Muizzuddin Ömer Şeyh'in oğlu olup, 811 yarihinde 'ammi Şahruh tarafından (Özcend) valisi olmuş idi. Ba'dehû (Uluğ) Bek ile itdiği muhârebede mağlûb olup, Moğolistan'a kaçmış, ve Horasan'a 'avdet inde Şahruh'un emriyle Kâbe-i Mu'azzama'ya müteveccih olup, sonra ne olduğu ma'lûm olamamıştır.

Ahmed bin İsmâil Sâ mânî (Ebu Nasr-) (I. C., s.,s.788)

Horasan ve Mâverâünnehir taraflarında hüküm süren Âl-i Sâ mân mülûkünün ikincisi olup, 295 târîhinde pederi İsmâil'in vefâtı üzerine cülûs itmiş, ve beş sene ile dört ay hüküm sürdükden sonra, 301 târîhinde kendi hademesi tarafından katl olunmuştur.

Ahmed bin Seyyâr (Ebu'l Hasen Seyyârî) (I. C., s. 788)

Meşâhir muhaddisinden ve fukahâ-i Şâf'iyeden olup, Horasanlı olduğu halde, Bağdad ve Mısır ve Şam'a vürûd iderek, ifâde ve istifâde, ve ba'zı kitâblar te'lîf etmiştir. Âsârının en ma'rûfu (Merv) Şehri'nin ahbârına dâir olan bir kitâbdır. 280 târîhinde vefât etmiştir.

Ahmed-i Câm (Ebu'l Nasr- bin Ebî'l Hasen) (I. C., s. 797)

Horasan'da Câm kasabasının meşâhir şu'arâ ve meşâyihinden olup, menâkıb ve kerâmâtı meşhûrdur. Tasavvâf'a dâir "*Sirâcü's-sâ'irîn*" gibi ba'zı te'lîfât-ı mu'teberesi vardır. 532 târîhinde vefât etmiştir.

Ahsîket (II. C., s. 804)

Maverâünnehir'de Fergana hıttası dâhilinde bir kasaba olup, sûr ile muhât ve bağ ve bağçeleri çok olduğu ve oradan birçok meşâhir-i 'ulemâ zuhûr itdiğini Yakût Hamevî zikr ediyor. Şimdi ne halde bulunduğu dâir bir ma'lûmata destres olunamadı.

Ahsisek (II. C., s. 804)

Mâverâünnehir'de Ceyhun'un sâhil-i şarkîsinde vâkı' bir kasaba idi.

Erşahsemisen (II. C., s. 823)

Yakût Hamevî "*Mu'cemü'l-büldân*" da bu isimle Hârizm'in şimâl cihetinde büyük ve ma'mûr bir şehir olduğunu, ve Çengiz'in hurûcundan evvelce kendisinin oraya gitmiş, ve kış mevsimi olmak hasebiyle bürûdetinin şiddetinden çok çekmiş olduğunu beyân iderek, Moğolların hücûmundan sonra ne hal-i kesb itdiğini

bilemediğini dahî ilâve idiyor. Çengiz tarafından tahrîb edilmiş veyahûd daha Muahharan harâbe dûçâr olmuş olmalıdır ki, bunun oralarda bu isimle öyle büyük bir şehir bulunduğu bilinmiyor.

Esbere (II. C., s. 855)

Mâverâünnehir'in üst tarafında bir memleket olduğunu ve bu memleketde neft, altun, demir, firûze ve sâir ma' denler çıktığını, ve taşları kömür gibi yanar bir kara dağı olduğunu (İstahrî) ve sâir coğrafiyûn-ı Arab beyân idiyorlar. Bu ismin (Sibir)'den galat olması melhûz olduğu gibi, zikr olunan dağın siyah taşları da kömür ma'deni olmasa gerekdir.

Estersen (II. C., s. 888)

Türkistân-ı Şarkîde Kaşgar ile Hoten arasında bir kasaba olup, (Ebu Nasr bin Muhammed Estersenî) gibi ba'zı 'ulemânın vatani bulunmuştur.

Esbanikes (II. C., s. 854)

Mâverâünnehir'in eski kasabalarından olup, meşâhîr-i 'ulemâdan (Ebu Nasr Ahmed bin Zâhir Esbanikesî) gibi ba'zı mîrin maskat-ı re'si bulunmuştur.

İshâk bin Ahmed Sâmânî (II. C., s. 901)

Âl-i Sâmân devletinin müessisi olan İsmâil bin Ahmed Sâmânî'nin birâderi olup, birâderinin zamânında Semerkand'da bulunduğu halde, birâderzâdesi Ebu Nasr Ahmed mevki'-i iktidâra gelince, kıyâmından emin olmak için, 295 târîhinde kendisini Buhara'ya celble, habs itmişdi, 298'de ıtlâk olunarak, Semerkand'a 'avdet itmiş, ve Buhara'dan başka bütün Mâverâünnehir halkı buna ve evladına tarafdâr olmağla, Ebu Nasr Ahmed katl olunub, oğlu Nasr cülûs idince, sâhib-i tercüme 301 târîhinde hurûc itmiş ise de, vâkı' olan muhârebatda mağlûb olup, ibtidâ ihtifâ, ve ba'dehû teslim olunarak, bir müddet sonra Buhara'da vefât itmişdir.

İsficâb (yahûd İspicâb) (II. C., s. 913)

Mâverâünnehir'de Türkistân hudûdunda bir büyük ve ma'mûr şehir idi. Ahâlîsi cesûr ve cengâver olup, düşmana karşı dâima müselleh bulduklarından, haraçtan mu'âf idiler. Miyâh-ı câriyesi, ve bağ ve bostan ve bağçeleri çok idi. 224 târîhinde Nûh bin Esad Sâmânî bu şehri zabtla, bir büyük surla ihâta itmişdi. Hârizmşâh zamânında

harâba yüz tutub, müte‘akıben Çingiz askeri tarafından büsbütûn hedm ve tahrîb olunmuşdur.

İskender (Mirzâ-) (II. C., s. 927)

Timurlenk'in torunu ve Mu'izzeddîn Ömer Şeyh'in oğlu olub, 806 târîh-i hicrîsinde cediti Karabağ'da kışlamakta iken, kendisi pek genç olduğu halde, Türkistân'da fütûhâta me'mûr olub, Hoten ve Kaşgar'a kadar feth-i memâlik itmiş, ve 'avdetinde Hamedân ve Nihâvend valiliğine ta'yin olunmuş ise de, Kara Yusuf Türkmân'ın korkusundan Hamedân'ı terk iderek, Fars'da bulunan birâderi Pîr Muhammed'in yanına gitmiş, ve bunun tarafından Yezd hâkimi olmuş idi. Birâderi Pîr Muhammed katl olundıkda, sâhib-i tercüme Şiraz'ı ve müte‘akıben İsfahân'ı dahî zabtla, oralarda takarrür itmiş ise de 817 târîhinde ammî Şahrûh'a karşı 'isyân itdiğinden, vak'ı olan muhârebede esir düşmüşüdi. Ba'dehû birâderi Mirzâ Baykara ile bi'l-ittifâk, İsfahân'ı zabt itmek üzere, diğeri birâderi Rüstem Mirzâ'nın üzerine yürümüşlerse de, yine esir düşüb, katl olunmuşdur.

İsmâil bin Ahmed Sâ mâni (II. C., s. 945)

Devlet-i Sâ mâniye'nin müessisidir. Birâderi Nasr bin Ahmed Sâ mâni hulefâ-i Abbâsî Mu'tazîd-Billâh tarafından Meveraünnehir valisi iken, sâhib-i tercüme dahî Buhara hâkimliğine nasb olunmuşüdi. Bu iki birâder beyninde iki def'a muhârebe vukû' bulub, birincisinde musâlaha itmişler, ve ikincisinde sâhib-i tercüme gâlib gelüb, Nasr'ı esîr tutmuş ise de, yine hüsn-i mu'âmele itmiş idi. 289 târîhinde Nasr vefât itmekle, İsmâil cânib-i halîfeden onun yerine Mâverâünnehir valisi olmuş, ve Türkistân'a sevk-i asker iderek, birçok yerler zabt itmiş, ve birçok emvâl ele geçirmişdir. Sekiz sene valilik itdikden sonra, taraf-ı halîfeden azl olunarak, yerine (Amr bin Leys) ta'yîn ve i'zâm olunmuş ise de, İsmâil karşı durub, vâkı' olan muhârebede gâlib gelmekle, ilân-i istiklâl iderek, devlet-i Sâ mâniye'nin esâsını vaz' itmişdir. Sekiz sene dahî saltanat sürdükden, ve Rey, Deylem ve sâir bilâdı dahî kabza-i tasarrufuna geçirdikden sonra, 295 târîhinde vefât idüb, oğlu Ahmed cânîşîni olmuşdur. İsmâil Sâ mâni 'âkil ve 'âdil ve muhib-i 'ulemâ bir zât olub, hilmi, ve zir-i destanı hakkındaki rıfk ve şefkati hakkında pek çok nevâdir menkûldür.

İsmâil bin Yakûtî (Kutbûddevlî) (II. C., s. 947)

Mülûk-i Selçûkîye'den Melikşah'ın ammîzâdesi ve bir Berkyaruk'un dayısıdır. Kendisi Azerbaycan emiri olduğu halde, Melikşah'ın zevcesi Berkyaruk'un üvey anası (Terken Hatun) kendisine varmak va'adiyle, sâhib-i tercümeyi Berkyaruk'a karşı da'vet itmiş; ve İsmâil Türkmân'dan ve sâireden bir hayli asker toplayarak, Terken Hatun'un gönderdiği askerle beraber yiğeniyle muhârebe itmiş ise de, mağlûb olub, İsfahân'da bulunan Terken Hatun'un yanına gitmiş, ve merkûma bunun nâmını hutbe ve sikkede kendi oğlu Mahmûd bin Melikşah'ın nâmına terfîk iderek, beynlerinde 'akd-i izdivâca dahî tasaddî itmişlerse de, ümerâsı mâni' olmuşlar, ve bunun üzerine İsmâil Terken Hatun'un yanında kendini emîn göremeyüb, Berkyaruk'un tarafını iltizâm itmek üzere, hemşiresi (Zübeyde) ile muhârebeye girmiş, ve Berkyaruk'a dehâlet itmişidi, Bir müddet sonra Berkyaruk'u katl ile yerini zabt itmek fikrinde bulunduğunu ümerâdan ba'zısına söylemekle, bunlar bi'l-ittifâk, 486 târihinde kendisini katl itmişlerdir.

Esire (II. C., s. 970)

(Mâverâünnehir'de (Şaşi) hıttasında bir dağ olduğu garb coğrafyalarında muharrer olub, İstahrî bu dağda altun, gümüş, kalay, firûze ve sâir ma'denlerde niyâr bir siyah taş (ma'den kömürü mü?) dahî bulunduğunu beyân idiyor

İştihan (II. C., s. 973)

Semerkindan 7 fersah mesâfede bir kasaba olub, civârlarının suları ve bağ ve bostanı çok olduğunu ve meşâhîr-i 'ulemâdan birçok zâtın maskat-ı re'si bulunduğunu İstahrî beyân idiyor.

Eşrefî (Seyyid Hasan Semerkandî) (II. C., s. 976)

Semerkind müteahhirîn-i şu'arâsındandır.

Eşres bin Abdullah (II. C., s. 973)

Mülûk-i Emeviye ricâlinden fâzıl ve sâlih bir zât olub, Hişâm bin Abdülmelik tarafından Horasan valiliğine nasb olunmuş, ve müddet-i medîde oralarda bulunub, Mâverâünnehir ahâlîsini İslâm'a idhâl itmişdir.

İştâbdîze (II. C., s. 972)

Semerkind'in bir büyük mahâllesi olup, (İştâbdizgî) lakabıyla mülakkab birçok 'ulemâ ve meşâhîrin maskat-1 re'si bulunmuştur.

Otrar (Yâhūd Atrar) (II. C., s. 994)

Türkistân'da Mâverâünnehir'de Seyhun Irmağı sâhilinde ve (Farab) kurbunda bir kasaba ve bir hıttâ olduğunu Yakût Hamevî zikr idiyor. İbn Esîr ve Ebu'l-Fidâ bunun (Farab)'ın nam-1 diğeri olduğunu beyân idiyorlar.

İtimâd (II. C., s. 995)

Horasan şu'arâsından olup, Şiraz'da imrâr-1 'ömr itmiştir.

Efrâsiyab (II. C., s. 1000)

Turan-1 kadîmin en büyük hükümdârlarından olup, Feridun'un üç oğlundan (Tur)un hafîdi ve (Peşeng)in oğlu idi. Feridun'un torunu Menûçehr, pederinin intikâmını almak üzere, Efrâsiyab'ın üzerine asker sevk iderek, kendisini mağlûb itmiş; ve Ceyhun Nehri İran ve Turan arasında hatt-1 hudûd olmak üzere, kendisiyle sulh bağlamışdı, Ba'dehû Menûçehr'in oğlu (Nodar) zamânında Efrâsiyab asker sevk iderek, Nevzer'i katl, ve bütün İran'ı zabt itmiş, ve sekiz-on sene mülk-i İran'ı envâ'-1 mezâlîmle harâb itmişidi.

Nihâyet İrânîler (Karan) ve (Keşvad) nâm kahramanlarının teşvîk ve riyâsetiyle kalkub, Efrâsiyab'ı İran'dan ihrâc, ve İran şehzâdelerinden (Zâb) ve (Gürşasb)'ı müştereken tahta iclâs itmişlerdir. Bunlarla İran'ın Pişdâdiyân Sülâlesi munkarız olup ikinci sülâle olan Keyâniyân'ın ikincisi bulunan (Keykavus)'un zamânında dahâ Efrâsiyab İran'a tecâvüz ittiğinden, kahraman-1 meşhûr Rüstem Zal İran askerleriyle Turan'ın üzerine yürüyüb, Efrâsiyâb'ı Ceyhun'un öte yakasına kadar ta'kîb itmişidi. Ba'dehû Keykavus'un oğlu (Siyavuş) üveğ anası Sevdabe'nin iftirâsıyla pederinden dilgîr olup, Efrâsiyâb'a kaçtığı, ve bunun dâmâdı olduğu hâlde, Efrâsiyâb'ın birâderi Gersivez'in ilkâatıyla Efrâsiyâb tarafından i'dâm olunduğundan, İran ve Turan arasında senelerce süren ve elyevm destanları meşhûr ve mütevâtir olan birçok muhârebelere sebebiyet virilmiş; ve Rüstem Zal ile Güderz, Tus, Giv, gibi nice kahramanlar tül müddet Turânîlerle cenk itmişlerdir.

Nihâyet Keykavus kendisi sağlığında Turanî olan Keyhüsrev'i İran tahtına iclâs itmekle, bu genç hükümdâr Rüstem Zal'ın ve sâir İran kahramanlarının delâletiyle, külliyyetli bir asker sevk iderek, Turan'ı zîr u zeber, ve firâr itmiş olan Efrâsiyâb'ı tutub, katl itmiştir. (Şâhnâme)'nin kısm-ı a'zamı ve en parlak parçası Siyavuş'un ahz-ı sârı maksadıyla Rüstem Zal'ın ve sâir kahramanların İran'ın Efrâsiyâb'a karşı olan cenk ve cidâllerini tasvîr iden kısmıdır. Yunan-ı kadîm müverrihleri tarafından zabt edilmiş olan İran târihine tatbîk-ı vukû'ât olunarak, Keyhüsrev'e (Keyrus) denildiği takdîrde, Efrâsiyâb'ın dahî (Astiyağ) olması lazım gelir. Bu hâlde Turan denilen memleket dahî Azerbaycan ve Irak-ı Acem'den 'ibâret olan (Midya) hitta-i kadîmesi olmak iktizâ ider.

Uluğ Bek (II. C., s. 1023)

Timurlenk'in hafidi ve Mu'ineddin Şahruh'un oğlu olup, ulûm ve fûnûnda ve ale'l-husûs 'ilm-i hey'etdeki vüs'at-i ma'lûmâtı ve iktidâr-ı fevka'l-'âde meşhûr, ve â'zam-ı hükemâ-i İslâm'dan ma'düddur. "Zic-i Uluğ" ismiyle ma'rûf ve gâyet makbûl bir zîci ve sâir asâr-ı fennîyesi vardır. Semerkand'da büyük bir rasadhâne dahî te'sîs itmişidi. Kendisinden az müddet sonra (Kopernik) zuhûr idüb, kürre-i arzın hareketi esası üzerine müessis olan hey'et-i cedide keşf olunmağla, sâhib-i tercüme hey'et-i 'atikanın hâtimi ve müneccimîn-i İslâm'ın ahîri ad olunur. Pederinin hayatında 714 târîhinde Semerkand şahı olup, 850 târîhinde pederinin tahtına cülûs itmiş, ve oğlu Abdüllatîf'le birçok vakit uğraşdıktan, ve birkaç def'a bunu mağlûb ve 'afv itdikten sonra, nihâyet 853 târîhinde oğlunun mağlûb ve esîri olup, bunun emriyle katl olunmuşdur. 39 sene hükûmet sürüb, vefâtında 56 yaşında idi. Ömrünü mütâla'a ile ve ulûm ve fûnûn hıdmetiyle geçirüb, sarayına 'ulemâ-yı İslâm'dan ve erbâb-ı fennden birçok zevât toplamış, ve tahkîkât-ı fennîye icrâsiçün ta Çin'e kadar ba'zı 'ulemâ göndermişidi. Zîci 1665 târîhinde İngiltere'nin (Oxford) şehrinde tab' ve Avrupa lisânlarının ekserine tercüme olunmuşdur.

Emânet Han Mirk (Muineddin Ahmed Hafî) (II. C., s. 1032)

Horasan eşrâf-ı 'ulemâsından olup, Şah Alemgir'in zamânında Hindistan'a giderek mazhar-ı t'azîm ve tevkîr olmuş, ve 1095'de evreng-i abâdda vefât itmişdir. "Şerîa'tü'l-İslâm" 'unvânlı bir eseri vardır.

Ümmetî (İbrâhîm Horasanî) (II. C., s. 1033)

Mirzâ Sultân Hüseyin Güregânî ricâlinden ve meşâhîr-i şu'arâdan olub, 941 târîhinde vefât itmiştir.

Emir Sultân (Muhammed Şemseddin) (II. C., s. 1041)

Kibâr meşâyîh-i Halvetiyyeden olub, maskat-ı re'si olan Buhara'da iktisâb-ı kemâlât itdikden sonra, Diyâr-ı Rûm'a hicretle, Yıldırım Sultân Bâyezîd Han Hazretlerine intisâb iderek, Pâdişâh müşârünileyh hakkında pek çok hürmet rivâyet itmiş, ve hatta kerîmesini virerek, kendisini damâd idinmişidi. Pâdişâh müşârün-ileyh Mısır'daki Halife-i Abbâsi tarafından "Sultân-ı İklîm-i Rûm" 'unvânı virildiğinde Hazret-i Emîr kılıç kuşanmış; ve bir müddet Bursa şehrinde irşâd ve tedrîs le meşgûl oldukdan sonra, 833 târîhinde irtihâl-i dâr-ı bekâ itmiştir. Türbesi Bursa'da ziyâretgâh-ı enâm olub, gâyet müferrih ve dil-nişîn bir mevki'de vâkı' ve pek ma'mûr ve müzeyyendir.

Otrar (II. C., s. 11062)

Türkistân'da Hokand Hanlığı'nda ve Seyhun'un üzerinde bir kasaba olub 44° 20' arz-ı şimâlî ile 60 tül-ı şarkîde vâkı'dir. Timurlenk bu kasabada vefât etmiştir.

Ürgenç (II. C., s. 1075)

Hârizm'de ya'ni Hive Hanlığında ve Hive Şehri'nin 45 kilometre şimâl-i garbîsinde bir şehir olub, Ceyhun'un bir kolu üzerinde vâkı' ve 5000 hâneyi câmi'dir. Buhara ile Rusya arasında icrâ olunan ticâretin bir mahzeni hükmünde olub, topraktan bir suru ve 20 cami'-i şerîfi vardır. Şehrin 100 kilometre şimâl-i garbîsinde eski Ürgenç şehrinin harebeleri müşâhede olunur.

Özbek (II. C., s. 1084)

Kıpçak Tatar hükümdârlarından olub, hicretin 705 târîhinden 743 târîhine dek hükûmet sürmüş; Rusya'nın ekser taraflarını feth idüb, birkaç hükümdâr değışdirmiş; ve memleket-i mezkûreden Hıristiyanlığı büsbütün ref' ile, din-i İslâmı neşr itmek maksadyla, Rusya'nın şehirlerini Tatar ümerâsına taksîm itmişidi.

Özbekân (II. C., s. 1084)

Mâverâünnehir'de zuhûrla 904 târîh-i hicrîsinden i'tibaren yarım karn kadar oralarda hükûmet sürmüş bir devlettir. Bu devletin hükümdarları 6 kişiden 'ibâret

olub, ekserşyâ İran'da hükûmet süren mülûk-iü Safeviye ile muhârebede bulunmuş, ve Horasan'ı defâ'atle zabt itmişlerdi. Bu devletin bânîsi Budak Sulân bin Ebu'l-hayr Han'ın oğlu Şâhi Bek Han olup, Saltanat süren hükûmdarlarıyla târîh-i cülûsları ber vech-i zîrdir:

1 Şâhi Bek Han bin Budak Sultân 904
2 Kürcem Han bin Şâhi Bek 916
3 Ebu Saïd Han bin Kürcem Han 926
4 Ubeyd Han bin Mahmûd Sultân bin Duvak 939
5 Abdullah Han bin Kürcem 946
6 Abdü'llatîf Han bin Kürcem 947

Özbekler (II. C., s. 1084)

Türk akvâmından olarak Mâverâünnehir'de sâkin bir kavimdir. Bunlar Türkistân'ın en kuvvetli kavmi olup, Ruslar'ın istilâsından evvel memâlik-i mezkûrenin ekser taraflarında hükûm süren hanlar bu kavme mensûb idiler. Asıl vatanları Mâverâünnehir ya'ni Bahr-i Hazar'ın şark ciheti olup, ba'dehû bahr-i mezkûrun garb u şimâl ve Rusya'nın şark-ı cenûbî taraflarına kadar yayılmışlardır. Bunlar Türk cinsiyetine mensûb olup, Sünnîyyü'l-mezheb dahî olduklarından, İrânîlerle öteden beri muhâsebatda bulunagelmışlerdir.

Özkend (Yâhûd Özcend) (II. C., s. 1075)

Mâverâünnehir'de Fergana hıttasında bir kasaba olup, miyâh-ı câriyesi ve bağ ve bağçeleri çok olduğu kütüb-i Arabîye'de mezkûrdur.

Oş (II. C., s. 1090)

Fergana'da surla muhât ve dört kapulu bir şehir olup, ba'zı meşâhîr-i 'ulemânın vatanı bulunmuş olduğu kütüb-i Arabîye'de mezkûrdur.

Oğuz Han (II. C., s. 1090)

Türk hükümdârlarının en eskisi olup, rivâyete göre, pederi olan Kara Han'ı katle ile, Türkistân'ı zabt iderek, bir müddet hükûmet sürdürdükden, ve birçok yerler feth ile, memâliğini tevsi' itdikden sonra, vefâtında Kün Han, Ay Han, Yıldız Han, Gök Han,

Dağ Han ve Deniz Han isimleriyle altı evlâd bırakmıştır. Bunların ilk üçü pederlerinin bıraktığı ülkeden memâlik-i şarkîyi, ve diğer üç oğlu memâlik-i garbîyeyi hisselerine alub, her birinden dört evlâd dünyaya gelmekle, Oğuz Han'ın 24 torunu Türk ve Tatar cinsiyetinin münkasım bulunduğu 24 kavmin ecdâdı olmuşlardır. Memâlik-i garbîyede kalan üç oğlundan Dağ Han Oğuz Hanedânının ve Deniz Han Selçûkîlerin ve Gün Han dahî Osmânîlerin cedd-i î'lâsı olduğu nessâbûn beyninde mervîdir. Oğuz Han İbrânîlerin Cemşid'i ve Yunanların Herkülü gibi bir şahıs-ı mevhûm olsa gerekir.

Uygur (II. C., s. 1110)

Türk ve Tatar akvâmından bir kavim olub, beşinci karn-ı milâdide Asya'dan Avrupa'ya tecavûzle, bu kıt'anın şimâl-i şarkî cihetlerinde pek çok tahrîbât ve sefk-i dimâyı mûcib olmuşlardır. Kurûn-ı Vustâ târîhleri bunların hunharlıklarından kinâye olarak, mağlûblarının kanını içtiklerini ve küçük çocukları yediklerini rivâyet ediyorlar. Macarların bunların ahfâdı veyâhûd bu kavmin bir şu'besi oldukları maznûndur. Uygurların eskiden beri kendilerine mahsûs hatları ve edebiyâtları var idi. O hatla ve lisânlarında yazılmış ba'zı kitâbları bulunmuştur.

Ilak/ İlâk (II. C., s. 1157)

Türkistân'da Fergana kurbunda vâkı' (Şaş) hittasının bir kısmına virilen isim olub, buradan (Ilakî) lakabıyla mülakkab meşâhîr-i 'ulemâdan birçok zevât yetişmiştir. Yakût Hamevi bu memleketin Fergana hittasına muttasıl olan dağlarında altun ma'deni bulunduğunu beyân ediyor.

İlig Han (Şemsüdevle Ebu Nasr Ahmed bin Ali) (II. C., s. 1160)

Türkistân mülûkünden olub, 373 târîhinde birâderi Buğra Han'ın vefâtı üzerine taht-ı saltanata cülûsla, Nûh bin Mansur Sâmânî'nin mülûküne tecavûz ittiğinden, Sâmânîler Gaznevîlerin ceddî olan Sebüktegin'den istimdâdla, kendisine karşı durup, musâlahaya mecbûr itmişlerse de, ba'dehû İlig Han Sultân Mahmûd bin Sebükteginle bi'l-ittifâk, Sâmânîlerin melikini mukâseme itmişler; ve İlig han Mâverâünnehir ve Buhara'yı ve Sultân Mahmûd Horasan'ı zabt itmişti. Sultân Mahmûd Gaznevi sâhib-i tercümenin kızını dahî tezevvüc itmiş ise de, ba'dehû araları bozularak, Sultân Mahmûd Hind fütûhâtıyla meşgûl iken, İlig han Belh ve Horasan cihetlerine tecavûz itmiş, ve yine mağlûb olmağla, Hoten hükümdârı bulunan birâderi Kadir Han'dan istimdâd itmiş ise de, bu dahî mağlûb olub, diğer birâderi Doğan Han'ı i'tizar ve

musâlahaya me'mûr itmişidi. Bu vuk'uatdan sonra 403 târîhinde Semerkand'da vefât itmişdir. Kerîm ve 'âdil ve muhibb-i 'ulemâ bir zât idi.

Bâtınî (Mevlânâ) (II. C., s. 1199)

Buharalı ve bir rivâyetde Belhli bir şâ'irdir.

Balkan (II. C., s. 1211)

Bahr-i Hazar'ın şark cihetinde bir dağ olup, yine bu isimle müsemmâ bir körfezin sâhilinde bulunur.

Bâverd (II. C., s. 1244)

Ve (Melendi) sevâdında birbirine karîb iki kasaba olup, anber ihrâcıyla meşhûr olduklarını Yakût Hamevî zikr idiyor.

Bâyezîd-i Bistâmî (Tayfûr bin İsa) (II. C., s. 1235)

Â'zâm evliyâullâhdan olup, birinci tabakadan ma'düddur. Horasan'ın Bistâm Şehri'nde 160 târîhinde doğub, hayli mu'ammer olmuş; ve bir rivâyetde 231 yâhûd 234 ve İbn Hallikân'ın rivâyetine göre 261 yahûd 264 târîhinde vefât itmişdir. Makâmât ve kerâmâtı meşhûrdur. Âlim bir zât olup, tabi'at-ı şi'riyesi dahî var idi. Cedd-i î'lâsı kibirden mühtedî olup, Ali ve Âdem isimlerinde iki birâderi dahî var idi, ki bunlar dahi, sūfiyyûn tarîkine mensûb idiler.

Baysungur (Mirzâ-) (II. C., s. 1236)

Mu'ineddîn Şahrûh Han oğlu ve Timurlenk'in torunu olup, 802 târîhinde doğmuş; ve 837'de pederinin hayatında Herat'da vefât itmişdir. Â'lim ve edîb ve şâ'ir bir şehzâde olup, Farsi ve Çağatay lisânlarında ba'zı eş'ârı vardır. Ve hutût-ı muhtelif kitâbetinde mahâret-i tâmmesi olmağla, birçok kitâblar istinsâh itmişdir. Dâ'imâ erbâb-ı 'ilm ve 'irfânla muhabbet ider, ve 'ulemâ ve üdebâyı himâye eylerdi.

Baysungur (Mirzâ-) (II. C., s. 1236)

Celâleddîn Miranşah bin Timur sülâlesinden olup, nesebi ber vech-i âtî üzeredir: Mirzâ Baysungur bin Mirzâ Sultân Mahmûd bin Sultân Ebu Saîd bin Mirzâ Muhammed Sultân bin Celâleddîn Miranşah. 901 târîhinde pederi vefât itmekle, dört sene birâderi Mirzâ Sultân Ali ile id'diâ-i saltanatla Mâverâünnehir'de münâza'a ve muharebeden sonra, mağlûb olup, pederi marabalarından Kunduz hâkimi Emir Hüsrev

Şah'ın yanına ilticâ itmiş ise de, mûma-ileyh küfrân-ı ni'met idüb, 905 târîhinde kendisini katl itmiştir.

Baykara (Mirzâ-) (II. C., s. 1237)

Muizuddîn Ömer Şeyh'in oğlu ve Timurlenk'in torunu olup, 'ammi Şahrüh tarafından 796 târîhinde Hamedan hâkimliğine nasb olunmuş idi. Ba'dehû 'isyân idüb, Şiraz hâkimi bulunan 'ammizâdesi Sultân İbrâhim'in üzerine asker sevkiyle, Fars'ı zabt itmiş ise de, Şahrüh'un askerle üzerine gelmekte olduğunu anlayınca, yanına gidüb, isti'fâ-yı kusûr itmiş; ve müşârun-ileyh tarafından Kandehâr'da bulunan Mirzâ Kaydu yanına gönderilmiş idi. Muahharan buna dahî kasd itmekle, Şahrüh tarafından celb, ve Mâverâünnehir'e teb'îd olunmuş idi. Ba'dehû ne olduğu ma'lûm değildir. Mirzâ Mansûr isminde bir oğlu var idi, ki meşhûr Sultân Hüseyin Baykara'nın pederidir.

Baykara (Mirzâ Sultân Hüseyin) (II. C., s. 1237)

Evlâd-ı Timur'dan Muizüddin Ömer Şeyh'in torunu Mirzâ Mansur'un oğlu ve anifü't-tercüme Mirzâ Baykara'nın torunudur. 875 târîhinde Baysungur bin Şahrüh'un torunu Mirzâ Yâdigâr Muhammed'i katl ile, Horasan padişâhı olup, Herat'da taht-nişîn olmuşdur. 'Âlim ve 'âdil ve muhibb-i 'ulemâ bir pâdişâh olup, Ömer Şeyh bin Timur evlâdının âb-ı rûyüdür. Zamânında 'ulûm ve ma'arif hayli terakkî idüb, Herat mecmu' -i 'ulemâ ve üdebâ olmuş idi. Zamânında Herat'da muvazzaf olarak on iki bin talebe-i ulûm bulunduğu mervîdir. Hayrât ve meberrâtı dahî çokdur. Ali Şir Nevâî pâdişâh müşârun-ileyhin vezîri ve meşhûr Abdurrahman Câmî meddah ve manzûru idi. 36 sene kemâl ve refâh ve 'azametle saltanat sürdükden sonra, 911 târîhinde vefât idüb, Herat'da tehyi'e itmiş olduğu kubbe-i 'âlîye altında defn olunmuşdur. Mirzâ Bediuzzamân ve Mirzâ Muzaffer Hüseyin isimleriyle iki oğlu olup, vefâtında müştereken hükûm sürmüşler; ve bunlarla Ömer Şeyh sülâlesi münkatı' olmuşdur. Sâhib-i tercümenin 'ulûm ve edebiyâtdan mihresi ve tabî'at-i şi'îresi olup, "*Mecâlisü'l-uşşâk*" 'unvânıyla bir te'lîfi ve Farsi ve Türkî eş'ârı vardır. Şi'irde (Hüseyinî) tahallüs İderdi. Şu beyit o cümledendir:

Türkî beyit :

Sebz hattının sevâdı la'l-i handân üstüde

Hızır gûyâ sâye salmış âb-ı hayvân üstüde

Büttem (II. C., s. 1240)

Fergana'da pek mefîn bir kal'a ve bir dağ olduğunu ve bu dağdan buhar ve alev çıktığını ve gümüş, altun, zâc, nışadır, ve sâir ba'zı ma'denin buradan çıkarılıb, her tarafa nakl oldunduğu Buhara ve Semerkand taraflarına giden nehirlerin bu dağdan nebe'ân itdiğini Yâkût Hamevî zikr idiyor.

Buhara (II. C., s. 1247)

Asya kıt'asının en büyük ve en mühim şehirlerinden olub, eskiden Mâverâünnehir'in merkezi idi, ve şimdi Buhara hanının makarrıdır. Ceyhun'a tâbi' Zerefşân Nehri vâdîsinde ve vâsî' bir ovanın içinde olarak, 39° 45' arz-ı şimâlî ile 62° 8' tül-ı şarkîde, Semerkand'ın 280 kilometre garbında, ve Merv'in 280 kilometre şimâl-i şarkîsinde vâkî'dir. Bulunduğu mahall hiza-yı bahrden 366 metre irtifâ'ındadır. Müsellesü'l-şekl bir şehir olub, muhît-i dâiresi 13 kilometredir. 20 kadem yüksek bir surla muhâtt olub, 12 kapusu vardır. Etrâfı bağ ve bağçelerle mestûr olub, uzakdan şehir gözükmez. İçinde üstü örtülü vâsî' çarşıları, müte'addid kervansarayları, 360 câmi'i ve 113 medresesi ve ba'zı güzel musanna' ebniyesi vardır. Camilerin en büyük ve en musanna'ı Mescid Cami'dir, ki pek eski olub, zelzeleden harâb olmuş olan kubbesi Timurlenk tarafından tecdîd olunmuşdur.

Ebniye-i sâiresinin en musanna'ı dahî (Medrese-i Abdullah) dinilen medresedir. Han'ın ikâmet itdiği saray dahî musanna' ve pek kadîmdir. Suyu az olub, zerefşân Nehri'ni şehre akıtmak üzere birkaç cedvel yapılmış ise de, bu nehrin suyu ba'zı mevsimlerde eksildiğinden, birçok sahrınlar dahî yapmışlardır. Güzel çeşmeleri de vardır. Buhara'da pamukdan envâ'i mensûcât, ipekden kağıd ve envâ'i esliha i'mâl olunur. Müte'addid kârhâneleri vardı. Bir taraftan Hind ve Çin ve İran ve Afganistan'la ve bir taraftan Rusya ile icrâ olunan büyük bir ticâretin merkezidir. Ahâlîsinin mikdârı hakkında ihtilâf vâkî' olup, ba'zıları 150.000 ve ba'zıları ancak 80.000 kadar tahmîn itmişlerdir. Herhalde 100.000 kadar ahâlîsi vardır, ki sülüsânı Tâcîk dinilüb, Lisân-ı Farsi ile mütekellimdirler, ve kusûru Özbek ve sâir Türk akvâmından ve hayli mikdârı Yâhûdi'den mürekkebdir.

Buhara pek eski bir şehir olub, Mu'aviye'nin zamân-ı saltanatında Abdullah bin Ziyâd tarafından zabta teşebbüs olunmuş ise de, hâkimesi bulunan hatun ba'zı şerâ'itle sulh itmişti. Ba'dehû 55 târîh-i hicrîsinde yine Mu'aviye tarafından Horasan valisi

bulunan Sa‘id bin Osman bin Affan tarafından feth olunmuştur. Hilâfet-i Abbâsiye zamânında zuhûr iden Sâmânîler Buhara’yı makarr-ı saltanat ittihâz ederek, pek çok i‘mâr ve tezyîn itmişlerdi. O sırada Buhara memâlik-i İslâmîye’nin en meşhûr ve en parlak ‘ilm ve ‘irfân merkezlerinden idi. Çingiz tarafından tahrîb ve ihrâk olunarak muahharan Timurlenk Semerkand’a ziyâde ehemmiyet virdiğinden, Buhara’nın eski ma‘mûriyeti bir daha ‘avdet itmemişdir. Âhîren Özbekler tarafından merkez ittihâz olunarak, bunlar dahî günden güne Rusya’nın nüfuzu altına geçmekdedirler. Rusya tarafından Bahr-i Hazar kenârından Merv’e ve oradan Semerkand’a kadar temdîd olunan demiryolu Buhara’nın içinden geçiyor.

Buhara Hanlığı (II. C., s. 1248)

Asya-yı Vustâ’daki düvel-i sağîre-i İslâmîye’nin biri olup, Türkistân’da az çok istiklâllerini muhâfaza idebilen iki hanlığın biridir (diğeri Hive Hanlığı’dır). Bu hanlık Mâverâünnehir’in bir kısmından ‘ibâret olup, Ceyhun’un biraz berisinden başlayarak, Seyhun havzasını Ceyhun havzasından ayıran silsile-i cibâle ve Kızılkum Sahrası’na kadar mümted olur.

Hudûd ve mesâhası— Buhara Hanlığı şimâlen ve şimâl-i şarkî tarafından Türkistân ve Rusya’nın elinde bulunan yerlerle ya‘ni Taşkend ve Fergana eyâletleriyle, cenûben Hind’in (Pamir) hittasıyla ve Afganistanla, garb-i cenûbî cihetinden yine Rusya’nın elinde bulunan Merv ve Hârizm bâdiyeleriyle, garben dahî Hive Hanlığı’yla mahdûd ve muhâttır. Bu hanlık vaktiyle hayli daha büyük ve daha vâsî‘ iken, ekser memâliği birer birer Rusya tarafından zapt olunmağla, şimdiki halde, ta‘rîf olunan hudûd dahilinde olarak, takriben 36° ile 32° arz-ı şimâlî ve 60° ile 65° tül-ı şarkî arasında olup, mesâha-i sathiyesi tahmînen 590.000 murabba‘ kilometredir.

Ahvâl-i Tabî‘iyesi, dağlarıyla nehirleri—Ekser arazisi kumluk, susuz ve tozlu olup, yalnız nehirlerin kenârları ve ‘ale’l husûs, Zerefşân vâdîsi ya‘ni bütününcü ancak on ve belki onbeşde biri münbit ve ma‘mûrdur. Diğeri taraflarında ancak ba‘zı âşîretler konub göçerler. Buhara Hanlığı’nın fûrû‘undan olan (Türk Dağı), (Ak Dağ), ve diğeri bir takım cibâl Ceyhun ile Seyhun havzalarını ayırarak, Buhara Şehri’ne ve Ceyhun’a doğru bir takım kollar uzatırlar, ve gittikçe alçalarak, Kızılkum Sahrası’na müntehî olurlar. Cenûba doğru uzanan şu‘belerinin başlıcaları (Kara Dağ) ile (Ala Dağ)dır. Diğeri tarafları düz ve alçaktır. Elyevm (Amu Deryâ) dinilen Ceyhun bir hayli

mesâfede Buhara Hanlığı'yla Afganistan arasında hatt-ı hudûdu teşkîl itdikden sonra, hanlığın içine girerek, şimâl-i garbîye doğru 500 kilometrelik cereyân kat' ider, ve bâ'dehû Buhara ile Hive Hanlıklarını ayırır. Bu ırmağa munsabb olmak üzere, Topalak, Ab-ı Hisar, Ab-ı Serh ve sâir birçok nehirler dahî Buhara Hanlığı içinde yukarıda zikr olunan dağlardan nebe'ânla, cenûba doğru cereyân iderler. Buhara Hanlığı'nın en ehemmiyetli nehri (Zerefşân) olub, bu nehir Rusya'ya tâbî' olan (Hokand) Dağları'ndan nebe'ânla, Semerkand'ın üst tarafında (İskender Gölü) dinilen bir gölün içinden ve ba'dehû Semerkand'ın yanından geçdikden sonra, Buhara'ya duhûl ile, garb-i cenûbîye doğru akarak, kuvve-i inbâtiyesiyle ve güzellikleriyle meşhûr olan vâdîyi teşkîl idiyor, ki hanlığın ma'mûr yeri ve ekser şehir ve kasabaları bu vâdîde olub, etrâfi köylerle ve mezra' ve bağçelerle mestûrdur. Bu nehrin mecrâsı 700 kilometredir.

Havası, mahsûlât ve hayvânâtı– Buhara Hanlığının ve 'ale'l-husûs Buhara Şehri'yle civârlarının ve Zerefşân Vâdîsi'nin havası dünyanın en güzel havalarından olub, kışın berûdet sıfırdan aşığı 2 ve nihâyet 8 dereceye çıkar. Kışın sular donar, ve kar yağar, sonbaharda ve şubatta ziyâdece yağmur yağar, ve ilkbahar pek güzel olur, Hava ekseriyâ o kadar berraktır, ki gökyüzü pek güzel görünür, yıldızlar fevka'l-'âde bir surette parlarlar, Medeniyet-i İslâmîye zamânında oralarda yetişen erbâb-ı hey'et bu halden pek çok istifâde itmişlerdir. Mahsûlâtı çok ve mütenevvi' olub, pirinç, pamuk ve keten külliyyetle yetiştiği gibi, buğday, arpa, mısır ve sâir hubûbâtın cümlesi ve sebze ve meyvelerin kâffe-i envâ'ı hâsıl olur. Elma, armut, kiraz, şeftali, ayva ve sâir meyveleri pek çok olub, kuru üzümüyle, kavunu dahî meşhûrdur. Az mikdârda tütün dahî hâsıl olur. Tut ağaçlarının yapraklarını ipek böceği beslemeye kullanub, hayli ipek çıkarırlar. Ağaçların en çok bulununu kavak olub, keresteye kullanılan dahî bu ağaçtır. Hayvânâta gelince, koyun ve keçileri pek çok olub, (Demye) ta'bîr olunan (Karaman) cinsine müşâbih olan koyunlarının derisinden güzel sahtiyân ve keçilerinin kılından keşmîr şalından pek az geride olan şallar i'mâl iderler. Kıvırcık ve kısa tüylü bir nev'i koyunları dahî vardır, ki kuzularının derisinden güzel kalpaklar yaparlar. Develeri dahî çok olub, bunun tüyünden örmek ta'bîr itdikleri su geçmez vir nev'i 'abâ i'mâl iderler. Merkepleri çok ve iridir. Atları büyük ve pek kuvvetli ise de, cüsseleri uzun olub, o kadar güzel değildir. Hayvânât-ı vahşîyesi az olub, kurd, tilki, ayı, domuz,

çakal gibi hayvânâtdan 'ibâretidir. Geyik ve karaca ve ceylan envâ'ı çok olub, sürü ile gezerler. Akrebler ve sâir haşerât çok ise dde, o kadar zehirli değildir.

Ahâlisi, cinsiyet ve mezhepleri—Buhara Hanlığı'nın ahâlisi bir cinsiyete mensûb olmayub, bu memleket akvâm-ı Aryânîye ile akvâm-ı Turânîye'nin buldukları yerlerin vasatında bulunmağla, ahâlisi dahî bu iki cinsiyete münkasımdır. Şehir ve kasabalarda ve köylerde sâkin olub, san'at ve ticâret ve zirâatle iştigâl iden ahâlisi akvâm-ı Aryânîye'den (Tacik) ta'bîr olunur bir kavime mensûb ve lisân-ı Farsi ile mütakellim iseler de, Sünniyyü'l-mezheb olub, İrani olmağı kabûl itmezler. Bunların sîmâları muntazam ve gâyet güzel olub, kadınları dahî hüsleriyle meşhûrdur. Kendileri çalışkan ve her işde mâhir iseler de, hîlekar ve alçak tabî'atlı adamlar olmağla, Özbekler ve Türkmenler nazarında muhakkardılar. Cüzî mikdârda Şî'i İraniiler dahî bulunub, mukaddemâ (Merv)den esîr tutulub, Buhara'ya nakl olunmuşlardır. Turânî cinsine menûb olan ahâlîye gelince, bunların ekseri 'aşîret hâlinde yaşayub, yalnız öteden beri re'is-i hükûmetde bulunan ve kavm-i hâkim sıfatını alan (Özbek)ler sâkindirler. Özbeklerin sîmâları Moğol cinsine mahsûs sûrette ise de, biraz daha muntazamdır. Türkmen 'aşîretleri dahî çok olub, bunların en cesûr ve en nüfûzları Teke Türkmenleri'dir, ki sîmâları muntazam olub, kendileri ba'zı merdâne ahlâk ve evsâfla mutasarrıfdırlar. Bunlar başlıca cenûb cihetinde ve Ceyhun kenârlarında hayme kurarlar. Şimâl-i şarkî cihetindeki sahralarda ise Kırgız, Kalpak ve Kara Kalpak 'aşîretleri cevelân ider, ki bunlar Çingiz ordusunu teşkîl iden Moğolların ahfâdındandırlar. Şehir ve kasabalarda ve ba'zı köylerde evâ'il-i devr-i İslâm'da oralarda yerleşmiş olan mücâhidîn evlâdından hayli Arablar dahî bulunur, Yâhüdîler az mikdârda olub, Buhara'da ve sâir ba'zı kasabalarda sâkindirler. (Kabili) ismiyle ma'rûf olan birtakım çingeneler dahî bulunub, Çerkeslerle gezerler. Lisân-ı resmî Farsi olub, Özbekler ve 'aşîretler Türkçe (yani Çağatayca) tekellüm iderler. 'umûmîyet üzere ahâlî Sünniyyü'l-mezhebidir.

Seyyâhînden Meyendorf'un 1820 târîh-i milâdisinde vâkı' tahmînine göre, Buhara Hanlığı'nda bulunan ecnâs-ı ahâlînin mikdârları ber vech-i zîr idi. Her ne kadar o vakitden beri bir taraftan hanlığın birçok yerleri Rusya tarafından zabt olunmuş, ve bir taraftan ahâlînin mikdârı tezyîd itmiş ise de, yine bu cedvelden akvâm-ı muhte'lîfenin nisbetleri anlaşılıyor.

Özbek	1.500.000
Tacik	650.000
Türkmen	200.000
Arap	50.000
İranlı	40.000
Kalmuk	20.000
Kırgız ve Kara Kalpak	6000
Yahudi	4000
Afganlı	4000
Lezgi	2000
Çingene	2000
Cem'an	2.478.000

Şimdiki halde dahî hanlığın ahâlîsi 2.500.000 kadar tahmîn olunur.

Taksîmâtı, şehir ve kasabaları—Buhara Hanlığı ber vech-i zîr 6 eyâlet ve 25 kazaya münkasımdır.

Eyâlet	Kaza
Buhara	Oramitan (Ramitan) Zendani Vafkend Verdanzi Hayrâbâd Vakanzi Gicduvan
Kara Göl	
Kermine	Kermine Zevdin (زودين)
Miyankal (ميانقال)	Katta Gürgan Katarcı Pencşenbe Meytan Nurata Yeni Gürgan Çalak

Karşı	Karşı Huzad Şirâbâd Seydâbâd Çırakçı
Lebab	Naraz Kerki Çarcuy Otar

Semer kand ve Cizan eyâletleri yakın vakitte Rusya tarafından zabt olunmuş, ve mukaddemâ Buhara Hanlığı'na tâbi' olan Belh Hanlığı Afganistan'a iltihâk itmiştir.

Buhara'dan başka meşhûr şehri olmayub, Karşı, Karagöl dahî büyücek birer kasaba ve diğ er kazâları kenârlarının ekseri büyük karyelerden 'ibâretidir.

Sanayi 'i ve Ticâreti—Buhara Hanlığı ahâlîsinin başlıca meşgûlîyeti zirâ'at olub, medâr-ı te'ayyüşleri bu yüzden olmağ la, mahsûât- zir' aiye ve hayvânât ticâretine mahsûs olmak üzere, pek çok Pazar ve panayırları vardır. Sanâî'ye gelince, başlıca bez, alaca, ipek kumaşlar, halı, seccâde, şal gibi mensûcâtlar, sahtiyân ve demire müteallik ba'zı alât ve esliha i'mâlinden 'ibâretidir. Ticâreti pek işlek olub, başlıca mahsûlât-ı zira'îye den 'ibâret olan ticâret-i dâhilîyesinden başka, Rusya ile Asya-i Şarkî arasında icrâ olunan ticâretin dahî memeridir. Rusya Devleti tarafından Bahr-i Hazar sâhilinden Semerkand'a temdîd olunarak Buhara Hanlığını bir yandan bir yana şakk iden demiryolu oraların ticâretini hayli tevsî' itmekle beraber, Buhara'yı âlem-i medeniyete rabt itmiştir. Eski mâ'arif ve medeniyetden pek az âsâr kalub, medreselerinin çoğ u harâb olduğ unu, ve mevcûd olanların dahî ancak bir mikdâr fıkıh ve 'akâid ve edebiyât okunub, artık oralarda Buharîler, İbn Sînâlar, Farâbîler, Uluğ Bekler yitişmediğini söylemeğ e hâced yokdur. Kurûn-ı vustâdan beri illet-i müzmine-i tedennî hükmünü tamamiyle icrâ itmiştir.

Ahvâl-i Târîhîyesi— Buhara Hanlığı'nın ahvâl-i târîhîyesi diğ er o tarafların ahvâliyle müşterek olduğ undan bu bâbda icâb iden tafsîlâtı "Mâverâünnehir" maddesinde beyân ideceğ imiz "Soğd" maddesine dahî mürâca'at buyrula.

Buharî (Ebu Abdullah Muhammed bin İsmâil Cu'fî) (II. C., s. 1251)

Eimme-i muhaddisînden olup, 194 târîhinde Buhara'da doğmuştur. İkmâl-i 'ulûm ve fûnûn itdikden sonra, 'ilm-i hadise intisâb ve ihtisâsla, cem'-i ehâdis-i şerîfe maksadıyla dûr-ı bilâd ve emsâr iderek, müddet-i medîde Horasan, Irak, Şam, Hicaz, Mısır ve sâir bilâd-ı İslâmiyede fuhûl-i muhaddisînden ahz ve istifâde itdikden sonra, Bağdad'a duhûl itdiğinde, 'ilm-i hadîsdeki fevt ve iktidâr-ı harikulâdesi cümlelerin müsellemi olup, bu 'ilm-i şerîfe tâlib olanlar her taraftan halka-i tadrîs ve ifâdesine tehâcüm itmeğe başlamışlardı. Bin 'adedini mütecâviz şuyûhundan istimâ' ve nakl itmiş olduğu mervî olup, Ahmed bin Hanbel ile muhaddis-i meşhûr Ebu Nuaym İsfahânî dahî bu cümledendir. Yüz bin hadîs-i sahîh ve ikiyüz bin hadîs-i gayri sahîh hıfzında bulunmuş olduğu dahî hakkında mervî olan havârik-ı cümlesindedir. Meclis-i tadrîsine binlerce talebân hâzır bulunub, kendisinden yetmiş bini mütecâviz ricâl istimâ'-i ehâdis-i şerîfe itmişlerdir, ki bunların içinde Müslim bin Haccâc, Tirmizî, Nesâî, Ebu Zür'a, ve Ebu Bekir bin Hazm gibi meşâhir dahî vardır. 'ilm-i hadîsdeki kuvveti bir derecede idi, ki Buharî'nin bilmediği hadîs hadîs değildir diyenler dahî vardır. Her gece ekalli onbeş def'a, hatrına gelen hadîsleri yazmak için, kalkub mumunu yakdığı mervîdir.

Müteverri' ve mütevakkî bir zât olup, kin ve hasedden 'ârî ve nahîfü'l-cism idi. Buhara'ya 'avdetinde, oranın vâlîsi Hâlid bin Ahmed tadrîsinden yalnız kendi evlâdını müstefid itmek üzere, onlara mu'allim ve mürebbî itmek istediğinden, ve Buharî 'umûmun hıdmetinden vazgeçmeğe râzı olmadığından, vâlî mûmâ-ileyh tarafından Semerkand civârında (Hertenk) karyesine nakî olunmuş; ve 256 senesi 'id-i fitr günü, 62 yaşında olduğu halde, orada vefât itmiştir. "Sahîh-i Buharî" dinmekle meşhûr olan "*Cami'-i Sahîh*" den başka hadîs ve târih ve 'ulûm-ı sâireye dâir ber vech-i âtî birçok te'lîfât-ı mu'teberesi vardır: "*Edebü'l-müfred, Kitâb-ı Esmâü's-Sahâbe, Kitâb-ı Ef'âli'l-ibâd, Kitâb-ı bed'a-l-mahlûkât, Kitâb-ı Birrü'l-vâlideyn, Târihü's-sekâ, Ruvâti'l-hadîs, Târih-i Buhara*", ve tefsîre müteallik iki kitâb, "*Kitâbü's-selâsiyât, el-Câmi', el-Sagîr, el-Câmi'ü'l-kebîr, Halku'l-ef'âli'l-ibâd, Kitâbü'l-fevâid, Kitâbü'l-Kirâe halfe'l-imâm, Kitâbü'l-künâ, Kitâbü'l- vicdân, Kitâbü'l-hibe, Kitâbü'l-mesnedü'l-kebîr*" eşher-i te'lîfâtı olan "*Câmi'ü's-sahîh*" Mısır'da ve sâir yerlerde

defâ'atle tab' ve neşr ve pek çok meşâhîr-i 'ulemâ tarafından şerh ve teşhiye olunmuştur.

Bedr-i Çâçî (II. C., s. 1256)

Türkistân meşâhîr-i şu'arâsından olup, ism-i aslîsi (Çaç) olan (Taşkend) şehrinden olduğu halde, Dehli'ye hicretle, Sultân Muhammed Tuğluk'a intisâb itmiş, ve (Fahrü'z-zamân) 'unvânıyla tevkîr olunmuş idi. 740 târîhinde vefât itmiştir.

Bedüzzamân Mirzâ (II. C., s. 1257)

Âl-i Timur'dan ve Ömer Şeyh sülâlesinden sâlifü't-tercüme Hüseyin Baykara'nın büyük oğlu olup, 912 târîhinde vâkı' pederinin vefâtı üzerine, küçük birâderi Muzaffer Hüseyin Mirzâ ile müştereken bir sene Horasan'da hükûm sürdükdükden sonra, Özbekîlere mağlûb olup, 'Irak'a firâr, ve Şah İsmâil Safevî'ye ilticâ itmiş idi. Yavuz Sultân Selîm Han Hazretleri Şah İsmâil'i mağlûb idüb, 920 târîhinde Tebriz'e dâhil oldukda, sâhib-i tercüme'yi orada bulmağla, mu'azzen yanına alub, derse'âdete götürmüş ve biraz müddet sonra Bedi'üzzamân tâ'undan vefât idüb, Hazreti Ebu Eyyüb Ensârî civârında defn olunmuştur. Tabi'i şi'iriyesi dahî vardır.

Bertaş (II. C., s. 1280)

Bahr-i Hazar'ın cihet-i şimâlîsinde ve İtil (yani Volga) Irmağı'nın şarkında bir kavim olup, sâkin buldukları buk'anın dahî bu isimle ma'rûf olduğu coğrafîyûn-ı Arab âsârında mastürdür. Bu kavmin kendine mahsûs bir lisânla mütekellim olup, bu lisânın da Türkçe ve Bulgarca ile münâsebeti olduğu, ve bunların yazın hayme-nişîn olup, kışın ahşab evlerde iskân itdikleri ve kürk ticâretiyle dahî meşgûl ve cümlesi Din-i İslâm'la müte'yyin buldukları kitâb-ı 'Arabîye-i mezkûreden münfehim oluyor. Elyevm oralarda bu isimle bir kavim bulunduğu bilinmediğinden, vaktiyle Moğol ve Tatarların hücûmu sıralarında oradan kaçmak, veya mahv u perîşân olmuş olacakları anlaşılıyor.

Berkyaruk (II. C., s. 1286)

İran'da hükûmet süren mülûk-i Selçûkîyenin dördüncüsü olup, Melikşah'ın oğlu Alp Arslan'ın torunudur. 484 târîhinde, pederinin vefâtı üzerine, taht-ı saltanata cülûs idüb, bir hayli müddet birâderleriyle uğraşdıktan sonra Suriye, Irak, Cezîre, Azerbaycan, ve Gürcistan birâderi Muhammed'in Horasan ciheti diğer birâderi

Sencer'in ve bakî-i memâlik kendisinin olmak üzere sulh itmişlerdi. 12 sene saltanar sürdükden sonra, Bağdad'a gitmekde iken, 20 yaşında olduğu halde, yolda vefât itmiştir. Ehl-i Salîb'e karşı Antakya'ya asker göndermişse de, askeri mağlûb olmuş idi.

Burhâneddin Mergînânî (Alî bin Ebubekir) (II. C., s. 1302)

Meşâhîr-i 'ulemâdan olub, Fergana'da Merginan beldesinde olduğu halde, Çengiz'in hurûcunda Buhara'da tadrîsle meşgûl bulunmağla, Buharalılar tarafından bu cihângîrle akd-i sulhe me'mûr olmuş ise de, ba'dehû ba'zı Buharalılar hilâf-ı ahd hareket itdiğinden, Çengiz'in şehri ihrâk ve ahâlîsini katli'âm itmesiyle, sâhib-i tercüme dahî o meyânda telef olmuşdur. Fıkıhda yed-i tûlâ sâhibi olub, "*Kitâbü'l-hidâye*", "*Kifâyetü'l-müntehî*", "*Neşrü'l-mezheb*", "*Kitâbü't-tecnîs*", "*el-Mezîd*", "*Menasikü'l-Hac*", "*Kitâb 'ül-ferâiz*" 'unvânlı âsârlarıyla diğér ba'zı te'lîfâtı vardır. 593 târîhinde vefât itmiştir.

Bisâtî (II. C., s. 1309)

Semerkind şu 'arâsından ve Mevlânâ İsmetullah Buharî'nin telâmizesinden olub, ibtidâ emrde hasırcılıkla meşgûl olmağla, (Hasırî) tahallüs itmiş idi. Ahfâd-ı Timur'dan Halil Sultân bin Miranşah'ın zamânında yaşamışdır.

Bisket (II. C., s. 1310)

Hokand cihetinde Şaş hıttasında bir kasaba olub, ba'zı meşâhîr-i 'ulemânın maskat-ı re'si bulunduğunu Yâkût Hamevi zikr idiyor.

Bişr-i Hâfî (II. C., s. 1312)

Evliyâ'ullâhdan bir zât olub, 150 târîh-i hicrîsinde Merv'de doğmuş, ve ba'dehû Bağdad'a gidüb, tûl müddet orada va'az ve nasihatle meşgûl oldukdan sonra, 227 târîhinde irtihâl itmiştir. Mevâ'ize müteallık pek çok akvâl-i hakimânesi menkûldür.

Beşîr bin Leys (II. C., s. 1314)

Harun el-Reşîd zamânında Semerkand'da hurûc itmiş bir adamdır, ki 190 târîhinde halîfenin askerine galebe çalmağla, kesb-i kuvvet ve miknet iderek, bir sene sonra Horasan'ın zabtına teşebbüs itmiş ise de, bu def'a tutulub, zincîr-bend olarak, Bağdad'a getirilmiş; ve huzûr-ı halîfede i'dâm olunmuşdur.

Besîrî (II. C., s. 1318)

Meşâhîr-i şu'arâdan olub, 'an asl Horasanlı olduğu halde, onuncu karn-ı hicrî evâ'ilinde şâ'ir-i şehîr Nevâî ile Molla Câmî'nin gazelleri ve sipârişleriyle Sultân Bâyezîd-i sâni Hazretleri'nin nezdine gelüb, dersâ'âdetde kalmış; ve taraf-ı pâdişâhîden kendisine ma'aş tahsîs olunmuş idi. Nevâî'nin "*Mecâlîsü'l-Nefâis*" 'unvânlı eserinde mezkûrdur. Letâif ve hezlîyâta hayli ziyâde olub ekâbir-i zamânîyle pek çok mülâtafaları mervîdir. 941 târîhinde vefât itmişdir. Rûm'a geldiğinde kazasker bulunan Müeyyedzâde'ye mürâca'atla, mansıb taleb itdiğinde, Müeyyedzâde "Şefkat bir marazdır, o maraz bize 'arz olmamışdır" diye cevâb vermişdir.

Bakkâlî (Ebu'l Fâzîl Muhammed bin Kâsım) (II. C., s. 1330)

Meşâhîr-i 'ulemâdan olub, Hârizm'de neş'et, ve 562 târîh-i hicrîsinde vefât itmişdir. Birçok te'lîfât-ı makbûlesi ve ez ân cümle kavm-i 'Arab'ın fezâiline dâir bir güzel eseri vardır.

Bektâş (Hâcî- velî) (1332)

Kibâr-ı evliyâullâhdan olub, 'an asl Horasan'daki Nişâbur Şehri sâdât-ı kazımîyesinden idi. Horasan'da Şeyh Lokman nâm zâtdan iktibâs-ı onur-ı batınîye itdikden sonra, sekizinci karn-ı hicri evâ'ilinde Rûm'a hicretle, Anadolu cihetlerinde irşâdla meşgûl iken, Sultân Orhan Gazi Hazretleri kendilerini ziyâret idüb, du'âlarını almışlardı, Hatta yeniçeri askerini teşkîl buyurdıklarında, velî-yi müşârun-ileyh bu askere du'âsını terfikle beraber, rivâyete göre (Yeniçeri) ismini dahî kendisi vaz' itmiş, ve mukaddemâ tebrîkde hırkasının kolunu huzûruna götürülen yeniçeri efrâdının başı üzerine temdîd itmekle, yeniçerilerin kalpağına arkadan sarkar kol şeklinde bir parça keçe 'ilâvesi 'âdet olunmuşdur. Hâcî Bektâş-ı Velînin makâmât u kerâmâtı meşhûrdur. Hazreti Hüdâvendigar Gazi'nin zamân-ı saltanatlarında irtihâl idüb, Kırşehir civârında (Hâcî Bektâş) dinilen mahalde medfûndur. Türbesi ziyâretgâh-ı enâm olub yanında bir zâvîye ve çelebilere mahsûs dâire vardır. Müşârun-ileyh Tarîkat-ı Bektâşî'nin pîri ad olunursa da, Bektâşîlerin âyînlerini vaz' iden kendisi olmayub, (Balım Sultân) didikleri bir dervîşdir, ki tarîkat-ı mezkûrenin merkezi olan dergahı dahî te'sîs iden bu zâtdır.

Benâket (II. C., s. 1356)

Mâverâünnehir'de büyücek bir şehir olup, meşâhîr-i 'ulemâdan birçok zevâtın maskat-ı re'si bulunmuşdur. Coğrafiyûn-ı 'Arab 38°10' arz-ı şimâlîde vâkı' olduğunu beyân idiyorlar. Bu şehir muahharan Şahrub bin Timur'a nisbeten (Şahrubiye) tesmiye olunmuşdu. Elyevm harâbdır.

Bencîket (II. C., s. 1358)

Semer kand civârında bir kasaba olup, ba'zı meşâhîrin maskat-ı re'si bulunmuşdur.

Binkes (II. C., s. 1362)

Mâverâünnehir'de (Şaş) hıttasında vâkı' (Kuhnduz) şehrinin ism-i aslîyesidir.

Bûşenc (II. C., s. 1388)

Herat civârında bu şehirden 10 fersâh mesâfede bir kasaba olup, akarsuları ve bağ ve bostân ve eşcârı pek çok bir vâdîde vâkı' olduğu coğrâfiyyûn-ı Arab âsârında mezkûrdur. Bu kasabadan birçok 'ulemâ ve üdebâ çıkmışdır. Karamanî bunun büyük bir şehir olduğunu beyân itdiği gibi (Bûşenc) isminde diğer bir büyük şehir dahî zikr itdiği halde, İbn-i Esîr ikisinin bir olduğunu beyân idiyor. Yakût Hamevî ise (Bûsenc)in küçük bir kasaba ve (Bûsenc)'in (Termiz) karbında bir karye olduğunu yazıyor, ki sahîhî de bu olsa gerek.

Bevven (II. C., s. 1401)

Herat ile Teğşur (تغشور) arasında bir kasaba olup, (Badgis) nahîyesinin merkezi olduğunu Yâkût Hamevî zikr idiyor

Bahâeddîn Nakşîbendî (Hâce Muhammed-) (II. C., s. 1412)

Kibâr evlîyâullah'dan ve pîrân tarîkatinden olup, tarîkat-i Nakşîbendî'nin reîs ve müessisidir. 718 târîhinde Buhara civârında (Kasr-ı 'İrfân) dinilen karyede doğmuş; ve Buhara'da tahsîl-i 'ilmle, Hâce Muhammed Baba Semmâsî tarafından oğulluğa kabûl olunarak, Emîr Külâl'e intisâb, hâce Abdülhâlık Gücdevânî'den iktibâs-ı kuyûdât itmişidi. Emîr Külâl'in dâire-i zikr u tesbîhine devâm itdiği halde, bunlar zikr-i rûhânîlerde hâzır bulunub, hâce Abdülhâlık Gücdevânî'nin delâlet u vasîyeti üzere zikr-i 'ilânîye dâhil olmazdı, ba'dehû 7 sene Mevlânâ 'Arif ile ve 12 sene Halîl Ata ile muhasebet isüb, iki def'a hacca gitmişidi. İkinci def'asında sefer-i Hicâz'ı Hâce

Muhammed Parsa ile birlikte itmişidi. ‘avdet inde Nîşâbûr ve Herat’da dahî uğrayub, ba‘zı â‘zâm meşâyihle görüşmüş, ve bir müddet dahî Merv’de ikâmet eylemişidi. Ba‘dehû Buhara’ya ‘avdet idüb, bakıyye ömrünü orada geçirmiş, ve Emir Külâl’in vasîyetiyle halefi olmuşdur. 791 târîhinde irtihâl idüb, maskat-ı re’si olan Kasr-ı ‘İrfân’da defn olunmuşdur. Mürîdânı pek çok olub, en meşhûrları Hâce ‘Alâeddin Ata ile Hâce Muhammed Parsa’dır. Hazret-i hâcenin “*Hayâtnâme*” ‘unvânlı mevâ‘iz ve nesâyîhe müteallık bir manzûmesi ve “*Delîlü’l’âşıkîn*” ‘unvânıyla tasavvufa dâir bir kitâbı vardır.

Bibek (II. C., s. 1424)

Merv Şehri ahâlîsinden bir velîye olduğu “*Nefhâtü’l-üns*” de mezkûrdur.

Biskend (II. C., s. 1440)

Türkistân’da Şaş hıttasının ötesinde bir kasaba olub mecma‘-ı Etrâk olduğu “*Mu‘cemu’l-buldân*” da mezkûrdur.

Beykend (II. C., s. 1443)

Mâverâünnehir’de Buhara ile Ceyhun arasında ve Buhara’nın 44 kilometre cenûb-ı garbîsinde bir küçük kasaba olub, vaktiyle Mâverâünnehir’in merkezi idi. Fütûh kitâblarında zikr olunduğu gibi, evâ‘il-i devr-i İslâm’da dahî büyük bir şehir olub, mükemmel sûr ve kal‘asi ve büyük bir câmi‘i var idi, ki Yakût Hamevî’nin rivâyetine göre mihrâbı fevka’l-‘âde müzeyyen ve musanna‘ idi. Meşâhîr-i ‘ulemâdan birçok zevâtın maskat-ı re’sidir.

Partine (II. C., s. 1462)

Yahûd Partiya (Parthiene, Parthie) Yunan müverrihlerin Horasan’a ve Kuhistan’ın kısm-ı şimâlîsine virdikleri isim olub, Eskanyan’a virdikleri ve (Pars) isminden tahrîf itdikleri (Part) isminden müştakkıdır.

Petro Aleksandrofsk (Petro Alexandrovsk) (II. C., s. 1489)

Türkistân’da Amûderyâ ya‘ni Ceyhun’un kenârında Hive’nin 36 kilometre şimâl-i şarkîsinde ve Hive Hanlığına tâbi‘ Hangâh Kasabası karşısında vâki‘ müstahkem bir mevki‘ olub, 1873 târîhinde Ruslar tarafından te’sîs olunmuşdur. Şimdiki halde yalnız 50 kadar ahâlîsi var ise de, ehemmiyet-i mevki‘yesine binâen (Amûderyâ) sancağına merkez ittihâz olunmuşdur.

Politimet (Polytimete) (II. C., s. 1557)

Buhara Hanlığı'ndaki (Zerefşân) nehrine eski Yunan coğrafîyyûnu tarafından virilen isimdir.

Pitniyak (Pitniak) (II. C., s. 1577)

Hive Hanlığı'nda ve Hive'nin 82 kilometre şark-ı cenûbîsinde bir kasaba ve kal'a olub, Amûderyâ'nın (yani Ceyhun Irmağı'nın) sâhil-i yesârında çöl ile muhâtt küçük bir vâhanın ortasında vâkı'dir.

Tâcûl-mülk (Ebü'l-Ganâim Merzûbân b. Hüsrev Fîrûz) (III. C., s. 1607)

Melikşah-ı Selçûkî'nin vezîri olub, Nizâmü'l-Mülk'den sonra vezârete nâil olmuşidi. Melikşah'ın vefâtından sonra zevcesi Türkân Hatûn sâhib-i tercümeyi 4 yaşında olan oğluna vasî ta'yîn etmekle, müdebbirü'l-mülk oldukda, selefi Nizâmü'l-Mülk tarâfdârları kendisinden yüz çevirüb, İsfâhân'da Berkyaruk'u iclâs itmişlerdi. Bunun üzerine Türkân Hatûn ile Berkyaruk arasında vukû' bulan muhârebede Tâcû'l-mülk dahî hâazır bulunub, gördüğü mağlûbiyet üzerine, Yezdicerd'e firâr itmiş ise de, tutulub, Beryaruk'un yanında götürülmüş; ve Berkyaruk, ma'lûmât u iktidârından istifâde etmek üzere, kendisini vezîr ittihâz itmiş ise de, Nizâmü'l-mülk'ün vereseşi müşârun-ileyhin katline sebep olduğunu iddi'â ile, kan da'vâsına kalkışub, o sırada 486 târihinde Nizâmü'l-mülk'ün köleleri tarafından paralanmışdır. Muhibb-i 'ulemâ ve sâhib-i hayrât bir zât olub, Bağdad'da şeyh Ebu İshâk Şirâzî'nin türbesini ve bunun yanında "Tâciye" ismiyle meşhûr büyük bir medrese binâ itdirüb, Şeyh Ebubekîr Şâşî'yi müderris ta'yîn itmişidi.

Tutuş (Tâcüddevle Ebu Sa'id) (III. C., s. 1639)

Mülûk-i Selçûkî'den Alp Arslan'ın oğlu ve Melikşah'ın birâderidir. Pederinin zamân-ı saltanatında bilâd-ı şarkîyede hüküm sürüb, birâderi Melikşah'ın cülûsundan sonra, 470 târihinde Dımaşk valiliğine nasb olunarak, ba'dehû sevâhil-i Şam'da ve Haleb cihetinde birçok mahaller zabt itmişidi. Melikşah'ın Bağdad'a duhûlünde sâhib-i tercüme dahî, cümle-i ümerâsı sırasına geçmiş, ve bir müddet sonra Şam'a 'avdetini arzû etmekle, Melikşah Kasımü'd-devle Aksungur ile Emir Bozan'ı dahi, askerleriyle beraber birâderinin ma'iyetine virüb, Mustansır elviyenin sevâhil-i Şam'daki memâliğini ve ba'dehû Mısır'ı dahî feth itmeğe kendisini me'mûr eylemiş idi. Tutuş Humus ve Efemiyye ve Trablus'u feth itmiş, ve o sırada Melikşah vefât etmekle, sâhib-

i tercüme iddi‘a-yı saltanata kalkışub, ma‘iyetindeki ümerâ dahî kendisine bi‘at itdiklerinden, bunlarla beraber şarka doğru ‘azîmetle, Cezire ve Diyâr-ı Bekr ve Musul‘u zabt itdikden sonra, Azerbaycan‘a duhûlünde, birâderzâdesi Berkyaruk bin Melikşah karşısına çıkmakla, Tutuş‘un ma‘iyetindeki ümerâ derhâl Berkyaruk‘a bi‘at itdiklerinden, Tutuş nâçâr Şam‘a ‘avdet le, kendisine muhavvil olan yerleri Berkyaruk‘un nâmına idâre itmeğe başlamış ise de, bir taraftan dahî asker cem‘ iderek, kendini kuvvetli görünce, 487 târihinde Haleb‘e gidüb, yeniden saltanat iddi‘asına kalkışmış; ve def‘ine me‘mûr olan mezkûr Aksungur ve Bozan ve sâir ümerâyı mağlûb iderek, kimini katl ve kimini habs itdikden sonra, Havran, Reha, Cezire, Diyâr-ı Bekr, Musul, Azerbaycan ve Hamedan‘ı zabt ile, Berkyaruk‘u kaçırmış; ve Bağdad‘a haber gönderüb, hutbeyi kendi nâmına çevirmiş idi. Yine o sene Tutuş ile Berkyaruk arasında muhârebe vukû‘ bulub, Tutuş mağlûb olmağla, ahz ve katl olunmuş; ve Şam‘daki memâliği oğulları Rıdvân ve Dukak beyninde taksîm idilmiştir.

Tutuş kölelerinden (Humar Tigin) isminde biri Bağdad‘da Medrese-i Nizâmîye kurbunda bir medrese ve bir hastâhâne ile bir çaeşî binâ itdirerek, (Medrese-i Tutuş) ve (Bimâristân-ı Tutuş) ve (Sûk-i Tutuş) tesmiye itmişidi. Yakût Hamevî kendi zamânında bu müessesâtın me‘mûr ve âbâdan olduğunu beyân idiyor.

Terşîz (III. C., s. 1639)

(Mu‘arabi Tarîşîs yâhüd Terşîş) Horasan‘da Nişâbûr kurbunda bir küçük kasaba olub, ba‘zı şu‘arânın vatanıdır.

Türk (III. C., s. 1639)

Asya‘nın en büyük ve en meşhûr ümeminden olub, ümem-i Turânî‘den ma‘dûd ve ‘ırk-ı Moğolî‘ye mensûbdur. Asya-i şimâlî aktârında bulunmağla, sîmâca ve ahvâl-i bedenîyece sâir ümem-i Turânî‘ye ile beraber Çin ve Tibet ve Japon ve sâir o cihetler âdemlerine müşâbihdirler. Türkler ümem-i Turâniye‘nin en eskisi ve en şanlısı ve şöhretlisi olub, Moğollarla hakîkatde Türk olmayan sâir akvâm-ı Turâniye kendilerine Türk nâmı virilmekle tefahhur iderler. Bu halde asıl Türk olan ba‘zı akvâmın bu ismi kabûl itmeyüb, bir hakâret ‘add itmeleri garâîbdendir.

Türkler en evvel Sibiryâ ile Çin arasında vâkı‘ (Altun Dağı) silsilesi cihetlerinde sâkin olub, oradan defâ‘atle cenûb ve garbe doğru yayılarak, Çin‘de elyevm Türkistân dinilen memleketde icrâ-yı fütûhât ve iyiliğler itmişlerdi. Sibiryâ‘nın müntehâ-yı

şimâlinde dahî Türklerle pek çok münâsebât-ı cinsîye ve lîsânîyeleri olan (Yâkût)lar gibi ba‘zı akvâm bulunub, bunların dahî Altun Dağı’ndan şimâle doğru ilerileyerek, oralarda birleşmiş, veyâhüd Türklerin en evvelki menşe’leri Bahr-i Müncemîd şimâlî sevâhîli ve (Lena) ve (Yenisey) vâdîleri olub da, ba‘dehû cenûba doğru çıkmış olmaları muhtemeldir. Hatta insanların dâ‘imâ harâret veya berûdeti ziyâde olan ekâlîmden ekâlîm-i mu‘tedîleye ve daha münbit yerlere hicretleri sevk-i tabî‘i icâbetinden olduğuna bakılırsa, ikinci ihtimâl akla daha karîbdir. Herhalde târihin zabt idebildiği zamânların en eskilerinde Türkler Ceyhun ve Seyhun şimâlinde, Bahr-i Hârizm’in şark-ı şimâlisinde ve Çin ve Hoten’in şimâl-i garbî cihetlerinde bulunub, diğer akvâm-ı Turânîye’den Finoa ve Bulgar ve Macarlardan mürekkeb olan Ural cinsi garb, Mançu ve Tunguz cinsi şark, Moğol cinsi dahî cenûb-ı şarkî cihetlerinde bulunuyordu. Bu vechle akvâm-ı Turânîye’den İranîlere ve o vakitlerde merkez-i medenîyet olan Asya-yı Garbî’ye en karîb bulunanları Türkler olmağla, bunlar o vakitlerden kesb-i şöhret idüb, İran-ı kadîmin târihi ve esâtiri İranîlerin Türklerle olan muhârebât ve münâsebâtları tafsîlâtıyla meşhûn olduğu gibi, eski Yunanîlerle Benî İsrâîl ‘indinde dahî Türklerin nâmı mechûl değil idi. Ebu’l-müverrihîn Herodot’un Türkiyatos (Targitaos) ve kitâb-ı İbrânîye’nin Togarma (Togharm) tesmîye itdikleri kavmin Türklerden ‘ibâret olduğu karâin-i ‘adîde ile anlaşılıb, bu kelimelerin dahî “Türk” isminden galat ve muharref oldukları görölüyor. Eskiden beri beyne’l Etrâk menkûl ve mütevâtir olan bir rivâyete göre Türklerin en eski hükümdârları ve birinci Türk Devleti’nin bânîsi Oğuz Han bin Kara Han olub, bu zât ecdâdının dinini terkle, yeni bir din kabûl itdiğinden, birâderiyle hayli vakit muhârebe idüb, nihayet gâlib gelmiş; ve te’sîs itdiği devlet vefâtında altı oğlu beyninde taksîm olunmuş idi. Bu altı oğlu: Gün Han, Ay Han, Yıldız Han, Gök Han, Dağ Han ve Deniz Han isimleriyle ma‘rûf olub, (Üç Ok) lakabıyla mulakkab ilk üçü şark ve (Boz Ok) telkîb olunan diğer üçü garb cihetinde yerleşmiş, ve herbirinin dörder oğlu olub, Oğuz Han’ın 24 torunu 24 kabâil-i Türkîye’nin reîsleri olmuşlardı. Bu tafsilâta pek de sahîh nazarıyla bakılamazsa da, herhalde Türkler’de (Oğuz Han) ismiyle büyük bir hükümdâr gelüb, bir takım kavânîn ve nizâmât vaz‘ ve bir devlet te’sîs eylemiş olduğu anlaşılıyor.

NessâbûnTürk kavmini Yaks bin Nûh’un evlâdından (Türk) isminde bir âdemin neslinden çılmış ‘add idiyorlar. İranîler ise Ferîdûn’un üç oğlundan (Tur)’a Turânîlerin ya‘nî Türklerin cedd-i i‘lâsı nazarıyla bakıyorlar. Tafsil-i ahvâli Şehnâme’yi dolduran

(Afrasiyab) dahî Türklerin en büyük hükümdarlarından ma'düddur. Türkler eskiden beri iki şu'beye münkasım olub, Türkistân'ın şark cihetinde bulunanlar (Uygur) ve garb cihetindekiler dahî Türk veyâ Türkmen ismiyle tefrik olunurdu. İbtidâ Uygurlar daha mütemeddin olub, lisânları Türklerin lisân-ı edebîsi idi; ve kendilerine mahsûs bir hatt ile haylî kitâbları dahî var idi. Ba'dehû o taraflara giden bir takım Nasturî râhibler, Moğollar'a kabûl itdirdikleri gibi, Uygurlara dahî Süryânîce'den me'hûz bir hatt öğretmişlerdi, k, zuhûr-ı İslâmîye'den Türkçe bu hatt ile yazılırdı, ve bu hatt ile yazılmış ba'zı Türkçe kitâblar elyevm mevcüddur. Hicret-i nebevîyyeden 350 sene sonra Dağ Han neslinden olduğu mervî olan Türkmen hükümdârlarından Salur Han Dîn-i İslâm'ı kabûl itdirmiş; ve bunun oğlu Musa birçok câmi'-i şerîfe mesâcid ve medâris binâ itmiş, ve halefi olan ammîcası Buğra Han şarka doğru tevsî'-i memâlik ile, Kaşgar cihetlerini dahî feth, ve Buhara'yı Sâmânilerden zabt eylemiş idi. Haleflerinden Ahmed Han bin Ebî Nasr huzûr-ı ihtidâ itmemiş Türkleri dahî dîn-i İslâm'a idhâlle, İslâm'ı Etrâk beyninde ta'mîm eylemiştir. O sıralarda Türk ve Türkmen akvâmı merkez-i hilâfet-i İslâmîye olan Bağdad'a tereddüd itmeğe başlayarak, cesâret ve şecâ'at-i fitrîyeleri hasebiyle, hulefâ-yı Abbâsiye bunların hizmet-i askerîyelerine 'arz-ı ihtiyâc itmekle, Türkler askerlikle 'Irâk ve Şâm'a doğru fevc fevc gelmeğe başlamış; ve 'ale'l-husûs yolları üzerinde bulunan Azerbaycan ve Erzurum cihetleri Türkmenlerle dolmuş idi. İşbu Türk askerlerinin rü'esâ ve ümerâsı tedricen kesb-i nüfûz ve kuvvet iderek, bilâhare serdârlık ve emirü'l-ümerâlık ile umur-ı hükûmeti ellerine almışlardı. Bu vechle bütün memâlik-i İslâmîye'de Türkler büyük bir nüfûz ve iktidâra mâlik olub, Âl-i Bûye ve Selçûkîler ve Gaznevîler ve daha sonraları Osmânîler gibi satvet ve şevket sâhibi devletler yitişmiştir, ki o vakitlerden bu günki güne dek şark ve garbda memâlik-i ve akvâm-ı İslâmîye'yi idâre ve himâye itmişlerdir. Türkler dîn-i İslâmı kabûl itdikden sonra lisânlarını hatt-ı Arabî ile yazmağa başlayub, Şark Türkçesi'nde ya'ni Uygur lisânında hayli edebîyât vücûda gelmiş; ve bir takım şu'arâ ve üdebâ yetişmiş idi. Ancak O zamânlarda dînü'l-İslâmın fenn lisânı lisân-ı 'Arabî olduğu gibi, Asya-yı Vustâ cihetinde lisân-ı edebî dahî başlıca Farsi olmağla, ekser Türk üdebâ ve şu'arâsı Farsi'de kesb-i temeyyüz idüb, kendi lisânlarına ehemmiyet virmezlerdi. İran'da teşekkül iden Türk devletleri Farsi'yi lisân-ı resmî ve edebî ittihâz idüb, yalnız Rûm'da te'essüs iden Selçûkîler devletinde Türkçe lisân-ı resmî ittihâz olunmuş, ve 'ale'l-husûs Devlet-i Osmânîye'nin te'essüsünden

sonra bu lisân günden güne kesb-i terakkî itmeğe başlayub, Ebu'l-feth Sultân Mehmed Hân-ı sâni ve Sultân Selîm ve Süleymân devirlerinde mükemmel bir edebîyât-ı Osmânîye hâsıl olmuş, ve birçok üdebâ ve şu'arâ zuhûr eylemiş idi, O vakitten zamânlarımıza dek edebîyât-ı Osmânîce bir devir tevakkuf hüküm sürüb, bir gün terakkîyât görülmemiş ise de, nihâyet zamânımızda edebîyât-ı Osmânîye için yeni bir devir-i terakkî açılıb, lisân-ı Osmânî ihtiyâcât-ı zamânîyeye muvâfık bir renk ve şive almış, ve günden güne sadelikle beraber kesb-i mükemmeliyet itmeğe başlamışdır.

Bu terakkîyât-ı cedîde Türkmen lisânından müştakk olan lisân-ı Osmânî'de olub, en evvel edebî hükmüne geçmiş olan şark Türkçesi ya'ni Uygur lisânı ise, Çengiz Han ve Timurlenk sülâleleri devirlerinde hayli terakkî itmiş iken, ba'dehû oralarının siyâseten metrûk mühmil hâlinde kalması üzerine, Çengiz'in evlâdından birinin ismine nisbetle, Çağatayca ta'bir olunan lisân-ı mezkûrun edebîyâtı büsbütün tevakkuf idüb, hiçbir terakkî körelmişdir. Türkî-i garbî ve Türkî-i Şarkî tesmîye olunabilen lisân-ı Osmânî ile Çağatayca arasında mürûr-ı zamânla ve mahallerin bu'd-ı mesâfesi cihetiyle pek çok fark hâsıl olub, bugünkü günde bu iki lisânın vehleten bir tek lisânın şu'beleri oldukları anlaşılamaz. Bundan mâ'ada Rusya'nın Kırım ve Kazan cihetlerinde bulunan ve galat olarak Tatar dinilen Türkler'in dahî kendilerine mahsûs lisân ve edebîyâtları vardır, ki Çağatayca ile Osmânîce arasındadır.

'Ulemâ-yı lisânîyûn elsine-i Turânîye'nin başlıca aksâmından olan Türk şu'besini ber vech-i zîr 5 lisâna taksîm idiyorlar: 1 Uygur (yani Çağatay), 2 Nogay (yani Tatar), 3 Kırgız, 4 Yâkut, 5 Osmânî lisânları. Bunlardan Kırgız ve Yâkut lisanlarının edebîyâtı yokdur. Kırgıziler bedevî ise de, dîn-i İslâmî mütedeyyin olub, Yâkutlar ise ilân-ı putperest ve hemân vahşî hâlinedir. Ancak bazı seyyâhînin rivâyetine ve lisânîyûnun zannına göre Yâkut lisânı Türk lisânlarının en eskisi ve aslı olub, diğerkördü bunun fûru'ları hükmünde imiş. Avrupa 'ulemâsı sâir lisânların ahvâliyle uğraşdıkları gibi, elsine-i Turânîye ile dahî tevaggul idüb, gerek bu lisânların her biri hakkında ayrı ayrı ve gerek cümlesinin arasındaki münâsebât u müşâhabât hakkında mudakkikâne kitâblar yazmışlardır. Bunların tahkîkâtine göre Lisân-ı Türkî'nin sâir elsine-i Turânîye'den birinci derecede Tunguz ve Mançu ve ikinci derecede Moğol lisânlarıyla müşâbahat ve karâbeti olub, Finoa ve Samoyed ve Macar lisânlarıyla olan münâsenâtı daha gevşekdir. Halbûki bunların kendi beynlerinde

karâbetleri ziyâdedir. Bu husûsda en evvel ve en mudakkıkâne yazan zât (Abel Remuzat) olub, (Lusian Adam) ve sâir ‘ulemâ dahî icra-yı tadvîkâtla birçok âsârlar yazılmışdır. Türkler sâir akvâm-ı Turânîye ile beraber ırk-ı Moğolîye mensûb bulduklarından, asıl sîmâları elyevm memleketimizde Tatar çehresi didiğimiz sûrette olub, yüzleri geniş, yanak kemikleri çıkık, burunları yassı ve basık, gözleri küçük, dudakları kalınca, başları küçük ve yuvarlak, saçları siyah ve sert, sakalları pek az, bıyıkları düz, boyları kısa, ve renkleri sarıya mâ’il esmerdir. Türkistân’da ve Rusya memâlikinde bulunan Türkler’in cümlesi bu sîmâda olub, ancak İran’ın şîmâl-i garbî cihetlerinde ve Kafkas’ın cenûbunda sâkin bulunan Türklerle Anadolu ve Rûmeli’ndeki Osmânîler’in bu yerlerde buldukları ahâlî-i kadîme ile ihtilât ve imtizâc itmekden ve ale’l-husûs Çerkes ve sâir cinslere mensûb câriyeler istifrâşından sîmâları değışüb, ‘ırk-ı Kafkasî’den fark olunmayacak bir hâle gelmişdir. Bu sebebe mebnîdir ki, tabî’yûn-ı Osmânîleri lisânca akvâm-ı Turânîye’den ve sîmâca ‘ırk-ı Kafkasî’den ‘add idiyorlar.

Ahlâk ve ahvâl-i ma‘nevîyelerine gelince, Türkler ‘umumîyet üzere gâyet sâkin, halîm, çalışkan, sabırlı ve mâhâzâ pek cesûr âdemlerdir.

Bugünkü günde devlet-i Osmânîye ile Rusya, İran ve Çin Devleti’nin taht-ı tâ‘bîyetinde bulunub, bunlardan yalnız Devlet-i Osmânîye Türk devletidir. Memâlik-i Osmanîye’deki Türkler 10 milyon raddelerinde olub, Rusya’nın taht-ı tâ‘bîyetindekiler dahî takrîben o mikdârda, İran’dakiler 3 ve Çin’e tâbi‘ olan Türkistân-ı Şarkî’dekiler dahî tahmînen 3 milyon ki cem‘ân 26 milyon mikdârındadırlar. Yalnız İran’dakiler Şi‘i olub, kusûru kâmilen Sünnî ve Hanefîlerdir. Sibiryâ’da bulunub dîn-i İslâmı mütedeyyin olmayan birkaç yüz bin kişiden ‘ibâret olan Yâkûtlar bu hesâba dâhil değıldir.

Türk (III. C., s. 1642)

Ba‘zı nessâbînin kavline göre Yafes bin Nûh (aleyhisselâm)’ın evlâdından olub, Akvâm-ı Turânîye’nin ceddidir. Güya ahfâdından (Moğol) ve (Tatar) isminde iki kişi dahî gelüb, bu isimlerle ma‘rûf olan kavimlerin ceddleri olmuşlardır. Bu takdîrde Türkler asıl ve Moğollar fûru‘ olur. Lakin her kavmi kendi isminde bir şahsın neslinden add idüb, böyle birtakım isimlerle Hazret-i Nûh (aleyhisselâm)’ın birçok ahfâdını farz itmek nessâbînin ‘âdeti olduğundan, bunlara sahîh nazarıyla bakılamaz.

Terek (III. C., s. 1642)

Rusya'nın elinde bulunan Türkistân ile Çin'in elindeki Türkistân-ı Şarkî arasında ve Fergana hudûdunda büyük bir dağ olub, Hokand'dan Kaşgar'a giden kervânların memeri olan bir boğazı dahî vardır.

Terken Hâtun (III. C., s. 1642)

Sultân Melikşah-ı Selçûkî'nin zevcesi olub, müşârun-ileyhin vefâtından sonra oğlu Berkyaruk'un vasîsi olmuş, ve iddi'â-i saltanatda bulunan ba'zı akrabasıyla muhârebe idüb, umûr-ı sîyasîyede icâ-yı nüfûz eylemişidi. Sultân Celâleddîn Harzemşâh'ın dahî bu isimle bir kızı olub, Hülâgû tarafından Musul hâkimi Melikşah bin Bedreddîn Lû'lû'ye tezevvüc olunmuş idi.

Türkistân (III. C., s. 1642)

Asya'nın bir büyük kıt'ası olub, Türk akvâmıyla meskündür. Şimâlen Sibiryâ ile, garben Bahr-i Hazarla, cenûben İran ve Afganistan'la, şark-ı cenûbî cihetinden dahî Çin hudûduyla mahdûddur. Bu kıt'a vaktiyle daha büyük olub, elyevm (Türkistân-ı Şarkî) veyâ (Türkistân-ı Çinî) dinilen ve Tibet'in şimâlinde vâkî olan büyük bir hittayı dahî câmi' idi. Türkistân karn-ı hâzırda milâdî evâ'iline dek müstâkil olub, birçok hanlıklara münkasım idi. O vakitden beri Rusya Devleti birer birer bu hanlıkları zabt iderek, şimdiki halde yalnız Buhara ve Hive Hanlıkları müstakil kalmış ise de, bunlar dahî Rusya'nın dâire-i nüfûzu dâhilindedir. Kısm-ı cenûbîsi Mâverâünnehir ve garb-ı cenûbî kısmı Hârizm isimleriye dahî ma'rûfdur. Arâzisi 'umûmîyet üzere düz ve alçak olub, yalnız cenûb-ı şarkî cihetinde Çin ve Afganistan hudûdunu ayıran cibâl mürtefi'anın etek ve şu'beleri bulunur. Sâir taraflarının kısm-ı â'zamı çöl ve kumluk olub, Kırgız aşîretlerinin cevelângâhıdır. Kısm-ı cenûbîsinde Ceyhun ve Seyhun Irmakları cereyân idüb, Aral gölüne ya'ni Bahr-i Hârizm'e dökülür, ve gerek kendileri gerek (Zerefşân) gibi bunlara munsabb olan ba'zı nehirler mecrâlarına tesâdüf iden yerleri ihyâ iderler. Mezkûr Aral gölünden başka Türkistân'ın kısm-ı şarkîsinde (Isığ Göl) ve (Balhaş) isimleriyle büyük iki göl bulunub, (Sarısu), (Çu) ve (Turgay) gibi birkaç nehir dahî vasat-ı şimâlî cihetlerinde cereyânla, kumlarda nâ-bedîd olurlar. Havâsı kışın fevka'l-âde soğuk olmağla beraber, yazın pek sıcak ve her mevsimde yâbisdir. Bütün Türkistân'ın mesâha-i sathîyesi 3.584.840 murabba' kilometre ve ahâlisi 5.632.000 kişi olub, oralara âhîren hicret iden cüzî mikdârda

Ruslardan başka umûmu Müslim ve Türkdür. Tâcîk ta‘bîr olunan ve lisân-ı Farsi ile mütekellim ba‘zı ahâlî dahî var ise de, bunlar dahî sâirleri gibi Sünnîdir.

Elyevm müstakil olan Buhara ve Hive Hanlıklarından başka Türkistân Rusya Devleti tarafından iki dâireye ayrılıb, kısm-ı şimâlîsi (Kırgız Çölleri) ism-i ‘umûmîyesiyle 4 eyâlete taksîm olunmuşdur, ki Uralsk, Turgay, Akmolinsk ve Semipalatinsk isimleriyle müsemmâdır; cenûb-ı şarkî kısmı ise (Türkistân) ismiyle bir dâireye cem‘, Taşkent Şehri merkez ittihâz olunarak, Semireçensk, Fergana, Zerefşân, Sırderyâ (yani Seyhun) ve Amuderyâ (yani Ceyhun) isimleriyle 5 eyalete münkasımdır. Hive ve Buhara Hanlığıyla Bahr-i Hârizm arasında olan Hârizm hittası dahî (Transkaspiyan) yani “*Mâverâünnehir*” ismiyle ayrıca bir eyalet ittihâz olunmuşdur.

Dimek oluyor ki, şimdiki halde Türkistân nâmı Rusya’nın Asya-yı Vustâ’daki memâlikinin bir kısmına mahsûs olub, şimâlen Kırgız çölleriyle, şarken ve cenûb-ı şarkî cihetinden Çin hudûduyla, cenûben Afganistan hudûduyla, cenûb-ı şarkî cihetinden Buhara ve Hive Hanlıklarıyla, şimâl-i şarkî cihetinden dahî Aral gölüyle mahdûddur. Mesâha-i sathîyesi 1.085.778 murabba‘ kilometre ve ahâlîsi 3.349.446 kişidir. Merkez idâresi Taşkent şehri olduğu halde, Semireçensk, Fergana, Zerefşân, Sırderyâ ve Amuderyâ isimleriyle 5 eyalete münkasımdır. Bu beş eyâletin son ikisi yani garb-ı şimâlî cihetindekiler çöllerden ‘ibâret olub, yalnız Seyhun ve Ceyhun nehirlerinin kenârları münbittir. Diğer üçünün arâzîsi ise mürtefi‘ dağların eteklerinden ‘ibâret olup, birçok nehirlerle dahî irva olunmağla münbit ve mahsûldârdır. Buraları coğrafîyûn-ı İslâm âsârında Soğd-ı Mâverâünnehir isimleriyle ma‘rûf olub, vaktiyle pek ma‘mûr yerler idi.

Türkistân-ı Şarkî (III. C., s. 1643)

Yâhûd Türkistân-ı Çînî, yani eskiden beri Türklerle meskûn memleket-i vâsî‘anın şark-ı cenûbî kısmından ‘ibâret olub, elyevm Çin Devleti’nin hudûdu dâhilindedir. Şimâl-i garbî cihetinde Rusya’nın elindeki Türkistân’la, garben Afganistan’la, cenûben Keşmir ve Tibet’le, şarken dahî Moğolistan çölleriyle mahdûddur. Mesâha-i sathîyesi 1.118.713 murabba‘ kilometre ve nüfusu 580.000 kişidir. Ahâlîsinin hepsi Türk ve Müslim olub, Başlıca şehir ve kasabaları Kaşgar, Yenişehir, Yarkend, Hoten, Yenihisar ve sâiredir. Garb ve şimâl ve cenûb

cihetlerinden hudûdunu teşkîl iden mürtefi‘ dağlardan birçok nehirler inüb, şarka doğru cereyânla Moğolistan çöllerinde ba‘zı göller teşkîl iderek, tebahhürle kururlar. Havası soğuk ve yâbisdir. Toprağı oldukça münbit ve mer‘âları çoktur, hayli mikdârda koyun, keçi, at, sığır ve sâir hayvânat yetiştirilir. Dağlarında altun, güherçile, kükürt ve sâir ma‘denler, zî kıymet taşların envâ‘ı bulunur. Bu memleket vaktiyle tevârîh-i İslâmîye’de Hıtay ismiyle ma‘rûf bir devleti teşkîl idüb, ba‘dehû Moğolların eline geçmekle, bir daha istiklalini kazanamayarak, nihâyet Çinlilerin idâre-i zâlimânesine tâbi‘ olmuşdur. 1827 târîh-i milâdisinde Türkistân-ı Şarkî Müslümanları Çin idâresine karşı ayaklanarak, birçok kanlı muhârebeler itmişlerse de, istiklâle nâil olamamışlardır. Karn-ı ahîr-i hicrî evâhîrinde (Atalık Gazi) dinmekle ma‘rûf Yakub Bek Çin askerini Türkistân-ı Şarkî’den ihrâca muvaffak olub, Kaşgar’ı makarr ittihâzla bir Devlet-i İslâmîye te’sîs itmiş; ve ekser düvele istiklâlini tasdik itdirerek, merkez-i hilâfet-i İslâmîye’ye dahî bir hey’et-i sefâret irsâl, ve derse‘âdetden bir takım zâbitân celbiyle muntazam asker teşkiline teşebbüs eylemiş ise de, ba‘dehû kendisinin vefâtı üzerine, Çinliler hücum ile, evlâd u ‘iyâlini ve ekser ahâlîyi katli‘âm itmişlerdir.

Türkmen (III. C., s. 1643)

Türk akvâmının en büyüklerinden olub, vaktiyle Aral gölüyle Bahr-i Hazar arasında sâkin idiler. Bunların lisânı Uygurlarinkinden biraz farklı idi. Türklerden en evvel dîn-i İslâm’ı kabûl idenler Türkmenler olub, kendileri ‘aşîret hâlinde yaşamağla, cesâret ve şecâ‘atiyle muttasıf olduklarından, hilâfet-i ‘Abbâsîye zamânında askerliğe hulefânın hıdmetine müsâra‘at, ve bu münâsebetle cenûb-ı garbîye doğru hicretle, İran’ın şimâl-i garbî cihetlerinde ya‘ni Mâzenderân, Kilân, Taberistân, Azerbaycân taraflarıyla Erzurum ve Diyâr-ı Bekr cihetlerşne yayılmış, ve ba‘dehû Anadolu’ya hulûl eylemişler idi. Selçûkîlerle Osmânlılar zamânında Anadolu ve Rumeli kıt‘alarında yerleşen Türklerin çoğu Türkmen kabâ’ilinden idi. Elyevm mütekellim bulunduğumuz Osmânlı lisânı dahî Türkmen lisânından müştakkdir. Bağdad ve Erzurum cihetlerinde ve Azerbaycan ile İran’ın sâir ba‘zı taraflarında ve Rusya’nın bilâd-ı Kafkasya’daki memâliğinde bulunan Türkler hâlis Türkmen hâlinde kalub, lisânları dahî Anadolu ve Rumeli Türkçesi’nden biraz farklıdır, ve kendilerine mahsûs şîveleri vardır. Türkmenler gerek İran’da ve gerek memâlik-i Osmâniye’de ve gerek Bahr-i Hazar sevâhilinde diğerk bir takım akvâmla imtizâc itmiş olduklarından, sîmâları

haylî deġiřüb, asıl Türkler'e ve 'ale'l-umm akvm-ı Turniye'ye mahss olan al'imin çoġu kendilerinden z'il olmuşdur.

Termiz/ Tirmiz (III. C., s. 1644)

Asya-i Vust'da Buhara Hanlıġı'nın kısm-ı cenbsinde ve Ceyhun'un Őimlinde olarak, nehr-i mezkrun tbi'lerinden (Serh Ab)'ın kenrında bir küçük kasaba olup, Buhara'nın 380 kilometre cenb-ı Őarksinde ve Belh'in 80 kilometre Őiml-i Őarksinde vk'dir. Medeniyyet-i İşlmye devrinde büyük ve meşhr bir Şehir olup, 'zm 'ulem ve debdan birçok zevtn maskat-ı re'si bulunmuş iken, Çengiz Han tarafından kllyen hedm ve tahrb idilmiş; ve ba'deh termm ve ta'mr olunmuş ise de, eski ma'mryetini bir daha bulamamışdır.

Termiz/ Tirmiz (Ebu Abdullah Muhammed bin Al) (III. C., s. 1645)

Meşhr-i hkem ve m'ellifn-i İşlm'dan olup, Hakm Termiz dinmekle meşhrdur. Termiz'de yaşayub, 255 trhinde veft itmişdir. "*Hatm'l-evliy*", "*Nevdir'l-usl fi ma'rifeti ahbri'r-Resl*", ve "*El-nehc*" 'unvnlarıyla üç mu'teber kitbıyla sir ba'z sr vardır.

Tirmiz (Muhammed bin İsa) (III. C., s. 1645)

E'imme-i hadsden olup, İmm Termiz dinmekle ma'rfdur. 'İlm-i hadse mteallk "*Sahh-i Termiz*" 'unvnıyla dah Şöhret bulan "*el-Cmi*" 'unvnıyla bir eser-i mu'teberi ve "*el-İ'lel*" 'unvnıyla diġer bir te'lifi vardır. 289 trhinde Buġ kurbunda veft itmişdir. – (Ebu İsmil Muhammed bin İsmil Termiz) ile (Ebu'l Hasen Ahmed bin Hasen bin Cenidib Termizi) dah meşhr-i muhaddisnden olup, birincisi 280 trhinde Baġdad'da ve ikincisi dah o 'asrda veft itmişdir.

Dokuz Guz (III. C., s. 1656)

Türk akvmından bir kavim olduġu kütüb-i Arabye'de mezkr olup, Krgz kavminden 'ibret olması melhzdur.

Tekiş (Celleddn- Hrizmşah) (III. C., s. 1661)

Hrizm ve Horasan cihetlerinde hkmet süren Hrizmşahyn sllesinin beşinci hkmdr olup, İl Arslan'ın oġludur. 576 trhinde küçük birderi Sultn şah' maġlb itmekle, tahta cls idüb, 590'da (Rey) huddunda Sultn Tuġrul

Selçûkî'yi mağlûb iderek, 'Irak'ı dahî zabt itmiş; ve 28 sene hükûmet sürdürdükden sınra, 596'da hunnakdan vefât eylemiştir.

Teke Türkmenleri (III. C., s. 1665)

Hive ile Merv aralarında bir Türkmen 'aşîreti olub, Rusya'nın oralarını istilâsında Rus askerine haylî vakit merdâne mukâvemet itmişlerdi.

Tüngüt/Tünküt (III. C., s. 1675)

Seyhun'un ortasında vâkı' (Şaş) memleketinde bir kasaba olub, ba'zı meşâhîr-i 'ulemânın ve ez ân cümle (Ebu'l Leys Nasr bin Hasan Tüngüti)'nin maskat-ı re'si bulunmuştur. Bu zât meşâhîr-i 'ulemâ ve muhaddisînden olmağla beraber ağniyâ-i tüccârdan olub, ticâret tarîkiyle Şam, Mısır ve Endülüs'e kadar seyâhat itmiş, ve her gitdiği yerde ifâde ve istifâde ve rivâyet-i ehâdis-i şerîfe ile meşgûl olub, fukarâ ve muhtâcîne dahî pek çok i'âneler idermiş, 486'de vefât itmiştir.

Turan (III. C., s. 1682)

Eski İranîler tarafından Türkistân ve Tataristan cihetlerine virilen isim olub, Zend Avesta ve Şehnâme'de Turan İran'ın zıddı makâmında kullanılıyor; ve İran Hürmüz ile feriştelere mekânı olduğu halde, Turan'a Ehrimen'in ve ervâh-ı habîsenin mahalli nazarıyla bakılırdı. Turan eskiden beri Türklerle meskûn olan yerler olub, (Türk) ile (Tûr) kelimeleri arasındaki müşâbehet dahî bu iki ismin bir asıldan 'ibâret olduğunu gösteriyor. Esâtîr-i İraniye'ye göre Turan'da en evvel hüküm süren Ferîdun'un oğlu (Tûr) olub, gûyâ memleket dahî bunun ismine nisbetle tesmiye olunmuş imiş, Türk neslinden gelen hükümdârların en meşhûru dahî (Efrâsiyab)'dır, ki İran Şahı Keykâvus'un oğlu Siyâvuş'u ibtidâ dâmâd idüb, ba'dehû katl itmesi üzerine, İranîlerle Turanîler arasında pekçok zaman süren ve tafsîlâtı Şehnâme'nin kısm-ı â'zamını teşkil iden bir takım muhârebeler vukû' bulmuş; ve bu muhârebelerde İranîler tarafından Rüstem-i Zâl, Güderz, Tûs, Giv, Feriburz ve Turanîler tarafından dahî Pirân ve sâir birçok kahramanlar kesb-i eşerât itmişlerdir. Bu husûmet Güşâsb zamanında Zerdüştinin neşri arzusundan dolayı teceddüd idüb, ibtidâ Turanîler gâlib gelmişlerse de, ba'dehû Güşâsb'ın oğlu İsfendiyâr galebe çalub, Turan'da birçok fütûhât itmişdi. Eski Yunanîler 'indinde (İskit) isminin müsemması nasıl mühim ise, İranîler 'indinde dahî Turan isminin müsemması öyle gayr-i mu'ayyen olub, hatta Turan ile (İskitya)'nın esmâ-i müterâdifeden olduğu maznûndur; çünkü

(İsfendiyâr bin Güştâsb)'ın aynı olduğundan şübhe olmayan (Darius bin Hystaspes)'in İskitya'da ve hatta elyevm Rumeli didiğimiz memleketde ve Yunan'ın kendisinde olan fütûhât-ı tevârîh-i kadîmesi Yunanîye'de mufassalan mezkûr olduğu hâlde, Şehnâme'de bu fütûhâtın Turan'da vukû' bulduğu beyân olunuyor; demek oluyor ki Turan isminin medlûlü Rumeli'ye ve Yunan'a kadar dahî tevsî' olunuyordu. Bir de Turan hükümdârı Efrâsiyab ile İran Şahı Keyküsrev hakkında Zend Avesta ve Şehnâme'de mezkûr hikâye-i ma'lûme ile Yunan-ı kadîm müverrihlerinden (Herodot)'un (Medya) hükümdârı (Astyag) ve Fars hükümdârı (Kiros) arasındaki vukû'âtı nakl itdiği hikâye ziyâdesiyle müşâbih olduğuna bakılırsa, Eski Yunanîler'in (Media) olarak ta'bîr itdikleri ve Azerbaycan ile Mâzenderan ve sâir cihetlerden 'ibâret olub İran'dan ma'dûd bulunan memleketin dahî eski İranîler 'inde Turan'dan ma'dûd bulunmuş olduğu münkasım oluyor. Vâkı'â etrâfların âsâr-ı 'atîkasını teharri ve tedkîk iden muhakkikîn 'ulemâ ve eski Medyalıların akvâm-ı Turaniye'den oldukları hakkında bir zann-ı kavî hâsıl itmişlerdir. Ba'zı âsâr-ı 'atîkada üç sûtûn üzere muharrer bulunan üç lisânın biri İranî-i kadîm, biri Asurî ve diğeri Medya lisânı olduğu ma'lûm olub, bu üçüncü lisân henüz lâyıkıyla hall ve kirâât olunamamış ise de, bu lisânın elsine-i Turaniye'den olduğuna delâlet idecek ba'zı 'alâim his olunmuşdur. Bu halde Efrâsiyab'ın Astyag'dan 'ibâret olacağına şübhe kalmayub, İran ve Turan arasında vukû'u Şehnâme'de o kadar mutantan-ı sûretde hikâye olunan mâcerâların cümlesi dahî eski (Persya) ile (Medya) ya'ni Fars ile Azerbaycan arasında cereyân itmiş oluyor. Ma'hazâ Turan ismi Medya hıttasına münhasır kalmayub, Türk akvâmıyla meskûn olan bütün Asya-yı Şimâlî'ye ve belki Avrupa'nın şimâl-i şarkî kısmına dahî itlâk olunmuşdur.

Turaniye (akvâm- ve elsine-) (III. C., s. 1683)

'Ulemâ-yı lisâniyyun bu ismi lisânca ve sîmâca birçok akvâma ve bunların söyledikleri lisânlara itlâk iderler, Bunlara ba'zen meskenleri i'tibâriyle "Uralîye Altun Dağîye" (Ouralo-Altaïques) nâmını dahî viriyorlarsa da, ahîren İran-ı târîh-i kadîminden me'hûz olan bu isim kabûl olunub, tercihen isti'mal olunmaktadır. Akvâm-ı Turaniye'nin asıl menşe'leri ve vatan-ı aslî-i kadîmleri Çin ile Sibiryaya ve Türkistân hudûdunda vakî' (Altun Dağı) silsilesi olduğu maznûn olub, oradan cenûben Moğolistan'a, şarken Mançurya'ya, şimâlen Sibiryaya, garben Türkistân'a ve Ural

Dağları'na doğru yayılmış; ve ba‘dehû Ural silsilesini tecâvüzle, Avrupa-yı Şimâlî ve şarkîye dahâ hulûl eylemişlerdir. Beynlerinde münâsebet ve karâbet-i cinsiyeleri olan sâir akvâm gibi, akvâm-ı Turaniye'nin dahî bir kavm-i kadîmeden münşâ'ib oldukları şübhesizdir. Târîhin zabt idemeyeceği kadar kadîm olan böyle ahvâlde muhakkıkîn 'inde en büyük delîl lisândır. Akvâm-ı Turaniye'nin elyevm mütekellim buldukları lisânlar arasında o kadar müşâbehet ve kurbiyet vardır, ki bu lisânlarla mütekellim bulunan akvâmın beynlerinde derecesi muhtelif bir karâbetle akrabâ bulduklarında şübhe kalmıyor. 'İlmü'l-lisânla tevaggul iden Avrupa-i müteahhirîn 'ulemâsı bu lisânların cümlesinde müşterek olan ba‘zı ahvâl-i mashûsa-i esâsîyeyi zabt itmişlerdir. Ma‘lûmdur ki lisâniyyun 'inde kürre-i arzın üzerinde söylenen lisânlar üç nev'e münkasım olub, biri "elsine-i hecâiye", biri "elsine-i terkîbiye" ve bir de "elsine-i tasrîfiye" nev'idir. Elsine-i hecâiye'de birer heceden 'ibâret olan birkaç kelime sıralanarak, maksad-ı ifâde olunub, asla tasrîf ve terkîb yokdur; meselâ "gittim" dinilecek yerde biri gitmeği, biri şahs-ı mütekellimi ve biri de geçmiş zamânı ifâde ider üç kelime sıralanıyor. Çin ve Tibet ve Hind-i Çinî ile Japonya lisânları bu kabildendir. Elsine-i terkîbiye'de yine meselâ hades ve şahıs ve zamânı ifâde iden lafzlar ayrı ise de, bunlar artık müstakil birer kelime hâinden çıkub, mürekkeb bir hâlde kullanılıyor, ancak mahall-i terkîbleri ma‘lûm olub, büsbütün halt ve vukû' bulmaz. Meselâ elsine-i terkîbiyeden olan lisânımızda "gitmemişdim" dinildiği vakit "git" hadise, "miş" ve "idi" zamâna ve "im" şahs-ı mütekellime delâlet idiyor. Bu dört lafz terkîb olunmuş ise de mahall-i terkîbleri zâhir olub, hiçbir halt ve imtizâc vukû' bulmamışdır. Elsine-i tasrîfiyede ise kelimenin şahıs ve hadise ve zamân beyân iden cüzleri beyinde o kadar mezc ve halt vukû' bulmuşdur, ki terkîb asla belli olamayub, tasrîf sûretini almışdır. Meselâ elsine-i tasrîfiyeden olan 'Arabî'de "nasara" dan "yensuru" ve "nâsir" "istensir" gibi kelimeler çıkar ki bunların vech ve mahall-i terkîblerini ayırmak veyâ ayrılan cüzlerden ayrı ayrı ma'nâ çıkarmak mümkün olamaz. Bu üç sûret nev'-i beşerin lisânca olan terakkiyât-ı mütevâlîyesinin üç basamağı hükmünde olub, en evvel 'ale'l-'umûm insanların elsine-i hecâiye ile mütekellim buldukları, ba‘dehû bir heceli keliemeler arasında terkîb vukû' bularak ve yavaş yavaş bunların bir takımını âdet yerine geçerek, elsine-i terkîbiye, ve terkîbât daha ziyâde sıkışıkça elsine-i tasrîfiye zuhûr itmişdir. Hatta gerek elsine-i terkîbiye ve gerek elsine-i tasrîfiyenin derecâtı olub, elsine-i terkîbiyeden ba‘zılarının elsine-i

hecâîyeye ve ba‘zılarının dahî elsine-i tasrîfiyeye karîb olması ve kezâlik elsine-i tasrîfiyeden ba‘zılarının elsine-i Turanîye, elsine-i terkîbiyeden oldukları halde, elsine-i tasrîfiyeye takrîbe başlamış, elsine-i Aryâniye ise elsine-i tasrîfiyeden oldukları halde, elsine-i terkîbiyeye müşâbehet henüz büsbütün kurtulamamış; ve elsine-i Sâmiye ise büsbütün ve tamamîyle elsine-i tasrîfiye hâline geçmiştir.

Bu tafsilâtdan maksad elsine-i Turanîye’nin elsine-i terkîbiye’den olduklarını göstermek idi. Meselâ “yazmak, yazdırmak, yazdırtmak” ve “yazmalı imiş, yazmış olmalıydı” gibi ef‘âlce vüs‘at-i ifâde-i elsine-i Turanîye’nin cümlesine ve belki bütün heceli kelimelerin hafif sedâlı edâtlarla ve sakîl heceli kelimelerin dahî sakîl sadâlı edâtlarla tereküb iderek, bir âhenk-i mahsûs hâsıl olması ve meselâ “avlanmak” “evlenmek” gibi âhenkli kelimeler teşkîli ise elsine-i Turanîye’nin hasâisinden olub, bu lisânların cümlesinde müşâhede olunur bir keyfiyettir.

Elsine-i Turanîye beş zümreye münkasım olub, üçüne şarkî ve ikisine garbî nâmı viriliyor. Şarkî zümreler beyninde ve garbîler dahî kendi beynlerinde daha karîb ve müşâbihdirler. Şarkî zümreler Türk, Tunguz ve Moğol, garbî zümreler dahî Samoyed Ve Finoa Zümrelerinden ‘ibâretidir. Bu beş zümreden herbirinin münkasım buldukları lisânlar dahî cedvel-i âtîde zikr olunur:

Türk Zümresi	Yakut	Eski Uygur
	Uygur	Çağatay
	Kırgız	Türkmen
	Nogay (Tatar)	
	Osmanlı	
Tunguz Zümresi	Tunguz	
	Mançu	
	Lamut	
Moğol Zümresi	Moğol	
	Kalmuk	
	Buryat	
Finoa Zümresi	Finlandiya lisânları (Suomi, Karali, Çud, Karavin, Estonyan, Vot)	
	Lapunya Lisânı	
	Perm Lisânları (Ziryan, Permiyan, Votyak)	
	Volga Lisânları (Mordvin, Çeremis)	
	Ugor Lisânları (Macar, Voğul, Ostyak)	
Samoyed Zümresi	Yourak	
	Yenisi	
	Tavgi	
	Ostyak	
	Kamassin	

Bu saydığımız zümrelerin en ziyâde münteşiri ve en çok nüfûs tarafından söylenileni Türk zümresi olup, bahr-i müncemid şimâlî sâhilinde ve Sibirya'nın müntehâsında olan Yakutlar memleketinden Akdeniz ve Venedik Körfezi'ne kadar bu zümrenin şâmil olduğu lisânlar söylenmektedir. Beynlerindeki fark dahî pek cüz'î olup, cümlesi bir lisân 'add olunabilir.

Elsine-i Turanîye'den lisânımıza en ziyâde kurbiyet ve müşâbeheti olanlar Tunguz zümresi olup, Sibirya'nın müntehâ-i şarkıyla Çin'in şark-ı şimâlî kısmında söylenilen Tunguz ve Mançu ve Lamut lisânlarında Türkçe dinilebilecek kadar müşabih kelimeler ve edâtlar bulunur. Meselâ Çin'de bulunub ve Çin Hanedân-ı Hükümdârîsi'nin dahî mensûb olduğu Mançu kavmi lisânında nehre "bira" (بیرا)

dinilüb, nehirler “biral” nehirde “biradu” ve nehirlerde “biraldu” ta‘bîr olunur, ki “l” edât-ı cem‘inin lisânımızdaki “ler”, ve “du” edat-ı zarfının dahi lisânımızda “de” edatıyla müşâbeheti meydandadır. Mançu lisânının Süryânîce’den me’hûz hatt-ı mahsûsu ve edebiyâtı vardır. Moğol zümresinin lisânımızla olan müşâbeheti ikinci derecede olduğu halde, Çengiz Han zamânında Moğollarla Türklerin tercümâna muhtâc olmaksızın konuşabildikleri ma‘lûmdur. Finoa ve Samoyed zümreleri ve ‘ale’l-husûs birincisi lisânımızdan hayli farklı ve karâbet daha ba‘id ise de, bu iki zümrenin şâmil oldukları elsine-i müte‘addide beynindeki fark pek cüz’i olub, zâten bunların çoğu birkaçar bin kişi tarafından söylenmektedir. Finoa lisânları şimâl-i garbîsinde Baltık Denizi’yle şimâlî Akdeniz sevâhilinde bir takımı ve Volga silsile-i cibâli eteklerinde ve biri dahî Macaristan’da söylenmektedir. Macarca’nın Ural silsile-i cibâlinin şark cihetinde ve Sibiryâ toprağında birkaçar bin kişi tarafından söylenen (Voğul) ve (Ostyak) lisânlarıyla olan karâbet ve meşâbehet-i fevka’l-‘âdesi şâyân-ı dikkat olub, Macarların vatan-ı aslîyesini göstermeye kâfidir. ‘An asl o taraflarda sâkin bulunmuş olan Bulgarların lisân-ı aslî-i kadîmleri dahî bu takımdan idi. Finoa zümresine mensûb lisânların edebiyât ve terakkîyât-ı nokta-i nazarınca en ehemmiyetlisi Macarca olub, ikinci derecede dahî Finlandiya ve Estonya ile sâir Baltık sevâhili lisânlarıdır, ki bunların dahî bir müddetden beri edebiyât-ı mahsûsaları uyandırılmağa başlamıştır. Diğerleri ve Samoyed zümresininkiler kutb-ı şimâlî dâiresi dâhilinde ve Sibiryâ’nın müncehid ırmakları vâdilerinde küçük ve nîm-vahşî bir takım akvâm-ı sagîre tarafından isti‘mâl olunmaktadır.

Turgay (III. C. s. 1687)

Rusya’nın elinde bulunan Türkistân taksîmâtınfa bir büyük eyâlet olub, garben Aralsk, şimâlen Orenburg, şarken Akmolinsk, cenûben nısf-ı Türkistân ya‘ni Taşkend Eyâletleriyle ve Aral Gölü’yle (ya‘ni Bahr-i Hârizmle) mahdûddur. Mesâha-i sathiyesi 523.656 murabba‘ kilometre ve ahâlîsi 333.190 kişi olub, hemân cümlesi dîn-i İslâmla mütedeyyindirler. Ahâlînin kısm-ı â‘zâmı Kırgız kavmine mensûb olub, göçebe hâlinde yaşıyorlar, Merkezi (Turgay) kasabası olub, hemnâmı olan bir nehrin kenârındadır. Arâzîsi düz ve vâsi‘ çöllerden ‘ibâret olub, yalnız kısm-ı garbîsinde Ural silsilesinin ba‘zı kolları uzanıyor. Kısm-ı şimâlisinde (Tubol) nehri nebe‘ân idüb,

şimâle doğru akar. Sâir taraflarındaki nehirlerin ise cümlesi çöllerde kuruyub, birtakım göller teşkîl iderler. Merkezinden başka başlıca kasabaları (Irgız) ile (Kara Batak) dır.

Tonkat (III. C., s. 1675)

Mülga Hokand Hanlığı'nda ve Seyhun'un kenârında bir kasaba olub, Çengiz Han bu kasabada pek çok hanlardan ve 500 elçiden mürekkeb bir mecâlis-i kebîr akd itmişdi. Yâkût Hamevî meşâhîr-i 'ulemâdan ba'zı zevâtın maskat-ı re'si bulunmuş olduğunu beyân idiyor.

Timur Sultân (III. C., s. 1725)

Özbek Hanlarından Şeybânî Han'ın oğlu olub, pederinin vefâtında 916 târîhinde Semerkand'ı zabt itmiş; ve birâderi Canıbek Han ile Abdullah Han Buhara'da hükûmet sürmüşlerdir.

Sâkıb (III. C., s. 1738)

Buharalı bir şâ'irdir.

Câcerm (III. C., s. 1753)

Horasan'da Nişâbûr ile Cüveyn ve Cürcan arasında bir kasaba olub, vaktiyle 'ulemâ ve şu'arâdan ba'zı zevâtın maskat-ı re'si bulunmuşdur. Elyevm bir karye hâlinedir. Kazvînî bu kasabanın kurbunda bir ma'den suyu bulunub, uyûz illetine ve sâir emrâz-ı cildîyeye nâfi' olduğunu beyân idiyor.

Câm (III. C., s. 1758)

Horasan'da bir küçük kasaba olub, Mevlânâ Abdurrahman Câmî ile diğerk ba'zı meşâhîr-i 'ulemâ ve evlîyânın maskat-ı re'si olmağla meşhûrdur.

Cürcanîye (III. C., s. 1777)

Vaktiyle Harem'in merkezi bulunmuş bir şehir olub, Fârsî'de "Gürgenc" ismiyle ma'rûf idi. Ceyhun'un sâhil garbisinde ve Mansûre'nin karşısında vâk'î olub, ibtidâ küçük bir kasaba iken, Mansûre'yi Ceyhun Nehri basub, tahrîb itmesi üzerine, ahâlîsi Cürcanîye'ye hicretle, bu kasaba büyük bir şehir hâline girmişdi. Yâkût Hamevî bu şehri 616'da görüb, ömründe bundan büyük ve ma'mûr şehir görmemiş olduğunu, ve ancak müte'âkîben Tatarların hücumu vukû' bulmağla, kâmilen tahrîb ve ahâlîsini katli'âm itdikleri mesmû' olduğunu beyân idiyor. İbn Sînâ "Evsat" 'unvânlı kitâbını bu şehirde yazub, "el- Evsatü'l-Cürcanî" tesmîye itmişdir.

Cürzûvân (Fârsî'de Girzivan) (III. C., s. 1778)

Horasan'da Cüzçân i'mâlinden ma'mûr bir kasaba olduğunu, ve iki dağ arasında vâkı' olmağla Mekke-i Mükerreme'ye zîyâde benzediğini "Mu'cemü'l-Buldân" sâhibi beyân idiyor.

Cuseyn (III. C., s. 1816)

Merv'in mahallelerinden olub, meşâhîr-i 'ulemâdan (جصینی) lakabıyla mülakkab birçok zevâtın maskat-ı re'si bulunmuş; ve makberesinde sahâbeden ba'zı zevât defn olunmuşdur.

Celâl Buhârî (Seyyid) (III. C., s. 1826)

Hindistan kibâr-ı meşâhîhinden olub, Buhara'dan Mültan'a hicretle, Şeyh Bahâeddîn Zekerîyâ'ya mürîd olmuş, ve Hindistan mülûkü 'inde pek büyük 'itibâra nâil olub, evlâd ve ahfâdından ba'zı kibâr-ı ve şu'arâ ve meşâyîh ma'rûf olub, Şah Cihân'ın vükelâsından bulunmuş, ve 1057'de vefât itmiştir.

Celâleddin Suyurgatmış (III. C., s. 1826)

Kara Hitâyân sülâlesinin beşinci hükümdârı olub, Sultân Kutbeddîn Muhammed Tabengü'nün oğludur. 681 târihinde üveğ vâlikesi Türkân Hatun'un vefâtı üzerine, Argun Han'ın fermânıyla Kirmân Hâkimi olmuş; ve Mengü bin Hülâgû'nün kızı (Kürhuçin) Hatûn'u tezevvüc eylemiş idi. 691'de Geyhatu Han'ın fermânıyla azl olunarak, halefi olan hemşîresi Pâdişâh Hatun tarafından katl olunmuşdur.

Cemîlî (III. C., s. 1838)

Türkistân şu'arâsından olub, Ali Şir Nevâî tarzında eş'âr söylemiş, ve müşârun-ileyhin ekser eş'ârına nazîre yapmağa özenmiştir.

Cunabid (III. C., s. 1838)

Horasan'da Nişâbûr'a mülhak bir küçük kasaba ve nâhiye olub, meşâhîr-i 'ulemâ ve şu'arâdan birçok zevâtın maskat-ı re'si bulunmuşdur.

Cend (III. C., s. 1840)

Türkistân'da Hârizm'in 10 gün ötesinde ve Seyhun kurbunda vaktiyle büyük bir şehir olub, meşâhîr-i 'ulemâ ve üdebâdan birçok zevâtın maskat-ı resi bulunmuşdur. Yakût Hamevî kendi zamânında Moğolların elinde bulunduğunu beyân idiyor.

Cüzçân (III. C., s. 1851)

Horasan'da Belh ile Mervrûd arasında büyük bir nâhiye olub, meşâhîr-i 'ulemâ ve üdebâdan (Cüzcânî) lakabıyla ma'rûf birçok zevâtın maskat-ı re'si bulunmuşdur.

Cüzcânî (Ebu Ubeyd) (III. C., s. 1851)

Hakîm-i şehîr İbn Sînâ'nın ashâbından olub, müşârun-ileyhin tercüme-i hâlini yazmışdır.

Cüveyn (III. C., s. 1855)

Horasan'da Nişabûr ile Bistâm arasında bir nâhiye olub, cenûben Beyhak ve şimâlen Câcerm nâhiyeleriyle mahdûddur. Asıl ism-i Fârsîsi (Gûyân)dır. Merkezi (Azâdvâr) kasabasıdır. Yakût Hamevî bu nâhiyenin 189 karyeden mürekkebe olduğunu ve karasının birbirine muttasıl 'add olunacak kadar sık bulunduğunu beyân idiyor. Bu nâhiyeden birçok 'ulemâ ve sâir meşâhîr zuhûr itmişdir.

Ceyranc (III. C., s. 1861)

Merv'in 10 fersah yukarısında ve (Murgab) Nehri'nin iki sâhilinde olarak, Herat tarîki üzerinde gâyet güzel ve ma'mûr bir küçük kasaba olub, büyük bir köprüsü, musanna' ebniyesi ve güzel köşkleri olduğunu Yakût Hamevî beyân idiyor.

Çağrı Bek (III. C., s. 1876)

İran'da hükûmet süren mülûk-i Selçûkîye'nin birincisi olan Tuğrul Bek'in birâderi ve Mikâil bin Selçûk'un oğlu olub, birâderi tarafından Horasan hâkimi nasb olunmuş, 24 sen icrâ-yı hükûmetden sonra birâderinden iki sene evvel olarak 453 târîhinde vefât itmişdir. Bunun oğlu meşhûr Alp Arslan 'ammîcesi Tuğrul Bek'e halef olub, mülûk-i Selçûkîye'nin ikincisi olmuşdur.

Hacı Muhammed Meşhedî (III. C., s. 1907)

Müteâhhirîn şu'arâdan olub, 'an asl Horasânî olduğu halde, Hindistan'da yaşamış; ve mülûk-i Timûrîye'den Şah Cihân'ın melikü's-şuarâsı olmuş idi. Pâdişâh müşârun-ileyhin fütûhâtını mübeyyin "Zafernâme" 'unvânıyla bir manzûmesi, müretteb dîvânı ve inşâyâ müteallik bir kitâbı vardır. Eş'ârında (Kudsî) tahallüs iderdi. 1055 târîhinde vefât itmişdir.

Hâkim Mervezî (Ebu'l-Fadl Muhammed bin Muhammed el-Selimî) (III. C., s. 1915)

Ekâbir-i 'ulemâdan olub, Buhara kâdîsı iken Horasan sâhibi Cemîdi tarafından vezârete nasb, ve 332 târihinde katl olunmuşdur. Birçok kitâblar te'lif itmiş, ve birçok şâkir yetiştirmişdir.

Hüseyin Sebzevârî (III. C., s. 1958)

Horasan 'ulemâ ve şu'arâsından olub, tasavvufa müteallik "*Letâifü'l-vezâif*" ve "*Rahü'l-ervâh*" 'unvânlarıyla iki te'lifi vardır.

Hisâr (III. C., s. 1961)

Türkistân'da Buhara Hanlığında ve Buhara'nın 380 kilometre şark-ı cenûbünde müstahkem bir kasaba olub, hemnâmı olan hittanın merkezidir. 15.000 ahâlîsi ve pek musanna' esliha ve sâir demire müteallik ma'mûlâtı vardır. (Hisâr-ı Şadman) dahî dinilen bu hitta Ceyhun'un şimâlinde vâkı' olub, Nehr-i mezkûra dökülür Serhâb ve sâir birkaç nehir cenûba mâ'il bir takım güzel vâdîler teşkîl idiyor. Bu vâdîlerin yukarı cihetleri karla mestûr ve Ceyhun sâhiline karib yerleri bataklık ide de, kısm-ı vasatîleri mu'tedil havâlî ve gâyet güzel olub, oralarda Nefis Hisâr ile Şerâbâd, Düşenbe, Sarıcu, Feyzâbâd gibi birkaç kasaba vardır. Ceyhun sevâhilinde (Termiz) gibi ba'zı eski şehirler harâbeleri görülür. Ekser ahâlîsi Özbek olmağla, Buharaca Özbekistân ismiyle dahî ma'rûfdur. Hubûbât, pamuk, bal ve sâir mahsûlâtıyla nehirlerinde altun ma'deni vardır.

Haydârî (III. C., s. 2003)

Horasan şu'arâsından olub, Sebzevârlıdır. Müretteb dîvânı vardır.

Hâberân (III. C., s. 2007)

Horasan'da Serahs ile Ebîverd arasında bir kasaba ve nâhiye olub, vaktiyle büyük şehir hâlinde bulunmuş olan (Mihne) karyesi dahî bu nâhiye dâhilindedir.

Hâlid Âbâd (III. C., s. 2015)

Horasan'da Serahs müzâfâtından bir karye olub, meşâhîr-i fukahâdan (Ebu İshâk İbrâhîm bin Muhammed Hâlid Âbâdî)'nin ve sâir ba'zı 'ulemânın maskat-ı re'si bulunmuşdur.

Hâvrî (III. C., s. 2021)

Semer kand şu‘arâsından olub, şehr-i mezkûrda derzîlikle meşgûl idi.

Hâves (yâhûd Hâvus) (III. C., s. 2021)

Mâverâünnehir’de bir küçük kasaba olduğu “*Mucemü’l-Buldân*” da mezkûrdur.

Haydogöl (III. C., s. 2022)

Çin’e tâbi‘ olan Türkistân-ı Şarkîde bir nehirdir, ki (Tiyanşan) cibâlerinden nebe‘ânla, cenûb-ı şarkîye doğru akararak, (Bağrac) gölü’nü şakk itdikden sonra, (Günçe Deryâ) ismiyle çıkub, (Tarim) Irmağı’yla ba‘del-ictimâ (Lubnur) gölüne dökülür, Mecrâsı üzerinde bulunan harâb ve ma‘mûr kal‘aler ehemmiyet-i askerîyesine bir delîldir.

Hatlan (III. C., s. 2022)

Mâverâünnehir’de Semerkand kurbunda bir buk‘a olub, Hatlânî lakabıyla mülakkab ba‘zı meşâhîr-i ‘ulemânın maskat-ı re’sidir.

Hoten (III. C., s. 2022-2023)

Elyevm Çin Devleti’ne tâbi‘ olan Türkistân-ı Şarkîde büyük ve meşhûr bir şehir olub, Yarkend’in 300 kilometre cenûb-ı şarkîsinde, Tarim Irmağı’na tâbi‘ (Hoten Deryâ) Nehri kenârında 1380 metrelik irtifâ‘ında olarak, 37°7’50” ‘arz-ı şimâlî ile 77°40’ tûl-i şarkîde vâki‘dir. Hemân cümlesi Müslim ve Türk olmak üzere, 40.000 ahâlîsi, birçok ipek ve pamuk mensûcât-ı destgâhları ve haylî işlek ticâreti vardır. Civârlarında misk ahuları kesret üzere bulunmağla, Hoten Şehri eskiden beri miskiyle meşhûr olub, bu zî kıymet mâdde dünyanın her tarafına oradan nakl olunur. Civârında bulunan dağlarda altun, demir ve kükürd ma‘denleriyle ba‘zı zî kıymet ahcâr bulunur. Hoten Şehri Çin’den İran’a ve Asya’nın sâir bilâd-ı garbîyesine gelen tarîkin üzerinde bulunmağla, eskiden beri büyük bir ehemmiyet-i ticârîyeyi hâiz olub, mukaddemâ yüz bine karîb ahâlîsi var iken Çin Devleti’nin idâre-i zâlimânesini tahammül idemeyen ahâlîsinin vâki‘ olan kıyâmları sırasında ba‘zı tahrîbâta uğramışdır. Vaktiyle ayrıca bir hanlık teşkil iderdî. 1290 târihinde Atalık Gazi Yakûb Bek tarafından istiklâlî i‘âde olunan Türkistân-ı Şarkî hükûmeti dâhilinde bulunub, müte‘âkiben Kaşgarla beraber yine Çin’in idâresine geçmiştir. Civârları (Hoten Deryâ) ve onun tâbi‘i olan (Karakaş)

çaylarıyla iskâ olunarak, hayli münbittir. Mahsûlâtı buğday, pirinç, pamuk ve sâireden ‘ibâretidir. Tut ağaçları dahî çok olub, külliyyetli ve nefis ipek çıkar.

Hocend (III. C., s. 2023)

Mâverâünnehir’in en meşhûr şehirlerinden olub, Seyhun’un sâhil-i yesârında, (Hâce Bahârgân) Nehri’nin iki kenârında, Taşkend’in 140 kilometre cenûb-ı şarkisinde ve 206 metrelik irtifâ’ında olarak, 40°17’ arz-ı şimâlî ile 67°16’48” tül-ı şarkîde vâkı’dır. İki surla muhâtt olub, 8 kapusu, büyük çarşısı, birçok cevâmi‘ ve mesâcid ve sâir âsâr-ı hayrîyesi, etrâfında birçok bağ ve bağçeleriyle meşhûr meyveleri ve 29.000 ahâlîsi vardır. Ahâlîsinin kısm-ı â‘zimi Tacik ta‘bir olunan İranîlerden olub, kusûru Özbek ve Kara Kırgız’dır. Hâce Bahârgân Nehri’nin sağ sâhilinde olub, ekser ahâlîsinin hicretiyle hâlî kalmış olan mahâlleye ahîren Ruslar yerleşmeğe başlamışdır. Cevâmi‘nin en büyüğü (Hazreti Râbi‘a) Câmi‘-i Şerîfidir. Meşâhîr-i ‘ulemâ ve üdebâdan birçok zevâtın maskat-ı re’si bulunmuşdur. Hocend mukaddema müstakil bir hanlığın merkezi olub, o vakit çok daha büyük ve daha ma‘mûr idi. Ba‘dehû Fergana (yani Hokand) Hanlığı tarafından zabt olunarak, nihâyet Rusların istîlâsı altına geçmiştir. Bu istîlâdan beri kervânlar işlememeğe başlayub, ba‘zı ahâlîsi dahî hicret itmekle, gittikçe ehemmiyeti zâ‘il olmağdadır. Elyevm Sir Deryâ ya‘ni Seyhun Eyaleti’ne mülhak bir sancağın merkezidir. Sancağının Tacik ve Özbek ve Kara Kırgız’dan mürekkeb 140.000 ahâlîsi vardır. Coğrâfiyyûn-ı Arab âsârında (Hucendh) sûretinde muharrerdir.

Hudyesr (خدیسر) (III. C., s. 2029)

Mâverâünnehir’de bir kasaba olub, meşâhîr-i ‘ulemâdan ba‘zı zevâtın maskat-ı re’si bulunmuş olduğunu Yâkût Hamevî beyân idiyor.

Hartenk (خرتنك) (III. C., s. 2033)

Semer kand’dan üç fersahlık mesâfede bir karye olub, eimme-i hadîsden Muhammed bin İsmâil Buhârî’nin kabri ondadır. ‘ulemâ-i hadîsden Ebu Mansûr Gâlib bin Cebrâîl Hertenkî’nin dahî maskat-ı re’sidir, ki imâm Buhârî buna misâfir olub, hânesinde vefât itmiştir.

Hereşket (III. C., s. 2034)

Mâverâünnehir'de Semerkand'ın şark cihetinde vâkı' Şaş bilâdından bir belde olub, ba'zı meşâhîr-i 'ulemânın maskat-ı re'si bulunmuş olduğunu Yakût Hamevî beyân idiyor.

Hazar (Bahr- Mer Caspienne) (III. C., s. 2039)

Asya ile Avrupa arasında bir deniz olub, her tarafı karalarla muhâtt olarak, sâir denizlerle Bahr-i Muhîtle ihtilâfı olduğundan, gâyet vâsî' bir göl 'add olunabilir. Bu 'itibârla, kürre-i 'arzın en büyük gölü ad olunmak iktizâ iderse de, vüs'atine ve suyunun tuzlu olduğuna binâen bâhûrdan ma'dûddur. Sevâhil-i şimâlîye ve garbîyesinde sâkin bulunmuş olan ve madde-i ânifede beyân olunan Hazar kavminin ismiyle tesmiye olunmuşdur. Coğrâfiyyûn-ı İslâm âsârında (Bahr-i Cürcan), (Bahr-i Dîm) ve (Bahr-i Taberistân) isimleriyle dahî mezkûrdur. Sevâhil-i şarkisinde sâkin olan Türkmenler ise buna (Ak Deniz) ve ba'zısı da (Deniz) nâmını viriyorlar. Eski Yunanlıların vaz' ittikleri ve elyevm Avrupalılar 'indinde müstâ'mel olan (Kaspiya) ve (Kaspin) ismi ise Kafkas silsile-i cibâline virilen (Kaspiyus) isminden mâhûd zan olunuyor. Ancak bu ismin (Kazvin) ismiyle olan müşâbeheti dahî şâyân-ı dikkatdir. Garibdir ki târîh ve coğrâfyâ-yı İslâm'dan bî-haber olan ba'zı yeni Osmanlı coğrâfiyyûnu noktaların mevzi'ini değişdirerek (Haraz) suretinde yazmışlardır; ve tashîhi elzem olan bu galat fâhiş mekteblerimizde taammüm itmişdir.

Bahr-i Hazar cenûben, şark ve şark-ı şimâlî cihetinden Asya, şimâl-i garbî ve garb cihetinden dahî Avrupa arazîsiyle mahdûd olub, cenûbunda İran (yani Cürcan, Taberistân, Mâzenderân ve Geylân), bulunur ve sâir tarafları kâmilen Rusya Ülkesinden ma'dûddur. Şark cihetinde Hârizm Türkleri, şimâlinde Kırgız kabâili, şimâl-i garbîsinde Nogay Tatarları, garb cihetinde bilâd-ı Kafkâs bulunmağla, sevâhil ve civârları tamamen memâlik-i İslâmiye'den ma'dûddur. Şimâlden cenûba olan tûlu takrîben 126 kilometre olub, kısm-ı vasatîsinde olan arz-ı vasatîsi 280 kilometredir. Kısm-ı cenûbisinde kesb-i tevsî' idüb, arzı 450 kilometreye bâliğ olduğu gibi, kısm-ı şimâlisinde dahî şarka doğru bir körfez suretinde uzanmağla, 650 kilometreye kadar çıkar. Bakü birûnuyla karşıtı arasında ve 40° arz-ı şimâlinin biraz üstünde vâkı' olan en dar mahâlî dahî 200 kilometredir. Mesâha-i sathîyesi 396.440 murabba' kilometredir. 36° 30' ile 47° 20' arz-ı şimâlî ve 44° 20' ile 52° 35' tül-ı şarkî aralarında

mümted olur. Kısım-1 şimâlisi az derin olub, yağmurlar mevsiminde etrâfındaki çöllerin dahî bir kısmını su badıĝı halde, kuraklık mevsimlerinde deniz hali çekilüb, birçok yerler kuru kalır. Kısım-1 cenûbîsi ise hayli derin olub, Bakü kurbunda 700, ve 800 metreye kadar derinlik ölçmüşlerdir.

Sathı Karadeniz sathından ve ‘ale’l-umûm sath-i bahrden 26 metre ile 25 milimetre alçak olub, defâ‘atle tasavvur olunduĝu gibi, bu iki deniz arasında bir cedvel açılacak olsa, Bahr-i Hazar’ın irtifâ‘ını kesb ideceĝi ve tezâyüd edecek suların sevâhilinin alçak cihetlerini örtüb, pek çok tevessü‘ eyleyeceĝi şübhesizdir. Bahr-i Hazar’ın vaktiyle çok daha vâsî‘ ve binâen‘aleyh sathı daha yüksek bulunmuş olduĝu sâhilden uzak çöllerde bu denizde yaşayan hayvânât-ı müstehâseleri bulunmaĝla müstedildir. Bahr-i Hazar’ın kısım-1 şimâlisinin bütün suları alçak olub, ba‘zı yerleri kumluk ve ba‘zıları bataklık ve kamışlık halindedir. Ba‘zı taraflarında sâhilin iç tarafşarında bir takım tuzlu göller ve bataklıklar, ve ba‘zı cihetlerinde birbirine karîb birçok cezâir-i sağîre bulunur. Bu kısmın sevâhilinde hiçbir şehir ve kasaba olmayub, en büyük iskelesi olan Asdarhan ve Volga Nehri üzerinde ve sâir kurâ ve kasabât dahî sâhilden uzakca bulunur. Sevâhil garbîyesinin kısım-1 vasatîsi Kafkas silsile-i cibâlinin eteklerinden ‘ibâret olub, daĝlık ve ormanlık bir sâhil görünürse de, bu kısmın müntehâ-i cenûbunda olan (Bakü)den başka hiçbir lîmân veya koyu yokdur. Bakü’den İran hudûdu kurbuna dek sâhil yine alçalub, Kür mansabının altında Kara Aĝaç Körfezi teşekkül idiyorsa da, yalnız bunun cenûbunda vâkî‘ (Sarı) Adası sağlam bir limân teşkîl idiyor.

Denizin cenûbunda bir kavis sûretini ibrâz iden sevâhil-i İraniye (Elburz) silsile-i cibâlinin eteklerinden ‘ibâret olub, bu etekler ormanlarla mestûr olarak güzel bir manzara peydâ idiyorsa da, sâhilin girinti ve çıkıntısı olmayub, garb cihetindeki (Reşt) iskelesi önünde bulunan (Anzali) Körfeziyle şark cihetinde Esterâbâd İskelesi kurbunda vâkî‘ (Eşraf) Körfezi dahî şerâ‘it-i lâzimeyi hâ‘iz deĝildir. Sevâhil-i şarkîyesi ise bilâ‘kis hayli girintili çıkıntılı olub, büyük ve küçük birçok körfezler ve şibh-i cezîre ve burunlar var ise de, bu sevâhil zâten sıĝ ve çoĝu tozlu bataklık veyâ kamışlık hâlinde olduĝundan, bunlardan dahî seyr-i sefâ‘ince pek az istifâde olunur. Yalnız kısım-1 cenûbîsinde vâkî‘ Balkan Körfezi, ki (Darıca) şube-i cezîresiyle ikiye münkasım ve (Uzun Ada) ile mahfûzdur, zararsız olub, Ruslar orada, Asya-yı Vustâ

demiryol hattına mebd'e' olmak üzere, (Mihayilofskoy) iskelesini te'sis itmişlerdir. Bunun şimâlinde (Kara Boğaz) nâmıyla dar bir boğazla ayrılmış, yine bu isimle müsemma vâsî' bir körfez bulunduğu gibi, bunun şimâlinde (Kendirli) ve (Koçak) isimleriyle iki körfez vardır. Kara Boğaz Körfeziyle Bahr-i Hazar'ın şarka doğru mümted olan kısım-ı şimâlîsi arasında (Mankışlak) ismiyle büyük bir şibh-i cezîre bulunub, bunun kısım-ı şimâlîsinde (Vazaçı وِزاجِی) ismiyle diğer bir şibh-i cezîre şarka doğru uzanarak, ibtidâ cenûb-ı şarkîye ve ba'dehû garb-i şimâlîye doğru mümted uzun bir halîç teşkil idiyor. Bahr-i Hazar'ın sevâhil şimâlîyesinde birçok küçük adalar bulunub, ekseri hâlîdir. Büyücek ve az çok ehemmiyeti hâ'iz olan cezâiri: sevâhil-i garbîyesinde (Çetre Buğra), Çeçen ve Sarı, sevâhil-i şarkîyesinde dahî Aydak, Çalken, Kuleli, Kiril (کیرل) ve Bayardı (بیاردی) adalarıdır.

Bahr-i Hazar'ın sevâhil-i şarkîyesi çölden 'ibâret olmağla, içine dökülen enhâr şimâl ve garb ve cenûb cihetlerinden iner. Bunların en büyüğü Volga (yani İtil) Irmağı olup, denizin şimâl-i garbî köşesinde büyük bir dâliye teşkil ider. Bunun şark cihetinde ve yine sevâhil-i şimâlîyede (Ural) ve (Embe) nehirlerinin mansabları bulunur. Sevâhil-i garbîyeden gelen Enhâr-ı Kafkas cibâlinin iki ma'ilesinden inüb, bunların en büyükleri (Terek) ile (Kür) ırmaklarıdır. Bu iki ırmağın arasında Dâğıstân hattasında birçok küçük nehirler dahî Kafkas eteklerinden inüb, Bahr-i Hazar'a dökülürler. Sevâhil-i cenûbîyeden ya'ni İran memâlikinden Bahr-i Hazar'a dökülen enhâra gelince, bunların çoğu (Elburz) cibâlinin inen birtakım seyllerden 'ibâret olup, yalnız cihet-i garbîyede Azerbâyecân'dan inen (Sefîdrûd) ile cihet-i şarkîyede Horasan'dan inen (Cürcan) Irmak ıtlâkına şâyândır. (Terek)'in mansabından yukarı Bahr-i Hazar sâhili kurbundan Azak Denizi'ne dek birbirlerine merbût bir sıra göller ve bataklıklar bulunub, bunların fazla miyâhı (Sarı Kamış) ismiyle bir çay teşkil idiyor, ki (Don) Irmağıyla birleşdikden sonra, Azak Denizi'ne dökülür. Oraları idâre-i Osmânîye altında bulunduğu sırada bunun cedvel sûretinde hafr ile Bahr-i Hazarla Bahr-i Siyâh arasında bir tarîk bahri küşâdı dikkatle tasavvur olunmuşdu.

Bahr-i Hazar'ın suyu tuzlu ve acı olup, her ne kadar tuzu ve sâir denizlere nisbetle az ise de, kükürd terkîbâtı ziyâdedir; binâen'-aleyh acılığı tuzluluğuna galebedir. Kısım-ı şimâlîsinde ve Volga ve sâir enhârın dökülmesiyle suyu oldukça tatlı ise de, cenûb rüzgârları esdiğinde, oraya dahî acılık sirâyet ider. Gerek denizde ve

gerek bahr-i mezkûra dökülen ırmakların mansablarında balıkların envâ'ı külliyyetle olub, en ziyâde Volga, Ural, Embe ve Kür Irmaklarının mansabları kurbalarında ve Mankışlak sevâhilinde pek çok balık sayd olunur. O sevâhile karîb ahâlînin başlıca te'ayyüşü balıktan 'ibâret oldukdan başka Asdarhân civârında 50.000 nüfûs sayd-ı mâhî san'atıyla geçinir, ve senevî bir milyon lira kıymetinde balık ihrâc iderler.

Bahr-i Hazar'da eskiden beri büyük bir ticâret icrâ olunub, Hilâfet-i Abbâsiye zamânında memâlik-i İslâmîye ile (Bulgar) Şehri arasında icrâ olunan ticâret başlıca Bahr-i Hazar'ın içinden sefâ'in vasıtasıyla vukû' bulurdu. Ba'dehû Moğollar'ın hurûcu bahr-i mezkûrun etrâfındaki i'mârât-ı İslâmîye'yi tahrîb itmekle, bu ticârete uzun bir fâsıla virmiş, ve âhîren Asdarhân şehri Bulgar şehri-i kadîminin yerine geçüb, bahr-i mezkûr iskelelerinin en mühimi hükmüne geçmiştir. Bakü iskelesi dahî Karadeniz'in Poti ve Batum iskelelerinden bed'â iden demiryol hattının nihâyesi olmağla, gündün güne kesb-i ehemmiyet idüb, Asya-yı Vustâ demiryol hattına giden bu celblerle eşya-yı ticârîye bu iskeleden mürâkîb bahriyeye nakl olunur. Bu denizde icrâ olunan ticâret başlıca Rusya memâlikiyle İran arasında vukû' bulur.

Hıdr Han (III. C., s. 2048)

Melikşah-ı Selçûkî zamânında Mâverâünnehir'de hükûmet sürmüş bir hükümdâr olub, asker ve hazâininin kesreti ba'zı kütb-i tevârîhinde mezkûrdur.

Handan (Sultân Muhammed-) (III. C., s. 2061)

Meşâhîr-i hattatından olub, Heratlıdır. 950 târîhinde vefât itmiştir.

Hâf (III. C., s. 2066)

Horasan'da Nişâbur muzâfâtından bir şehir olub, Bâherz ve Zozan ve Sincân kasabaları dahî i'mâlindedir. Vaktiyle hayli büyük ve ma'mûr olub, birçok 'ulemâ ve sâir meşâhîrin maskat-ı re'si bulunmuşdur. Nâhiyesi 200 karyeden 'ibâret idi.

Hâfi (Ebu'l Muzaffer Ahmed bin Muhammed) (III. C., s. 2066)

Meşâhîr-i 'ulemâdan ve fukahâ-i Şâfi'ye'den anifü'l-beyân Hâf Şehri'nde tevellüd ve neş'et itmiştir. İmâm Gazâlî'nin ders arkadaşlarından idi. 'İlm-i münâzara'da zamânının ferîdi idi. Bir hayli müddet Tus'da kadî bulunmuş; ve 500 târîhinde vefât itmiştir.

Hokând (III. C., s. 2066)

Mâverâünnehir'de Fergana hıttasında bir şehir olup, Taşkend'in 167 kilometre cenûb-ı şarkisinde ve Seyhun'a tâbi Karasu Nehri kenârında olarak, 40°31'38" arz-ı şimâlî ile 68°26'48" tül-ı şarkîde vâkî'dir. Eski bir kasaba ise de, kurûn-ı âhîrde kesbi tevessü' idüb, bütün Fergana'nın merkezi ve müstakil bir hanlığın makarrı olmuşdu. 1292'de Ruslar hanların âhîri olan Hüdâyâr Han'ı mağlûb iderek, Fergana hıttasıyla beraber Hokand'ı dahî zabt idüb, ayrıca bir vilâyet sûretine kodukları Fergana'ya merkez ittihâz itmişlerse de, bâ'dehû merkezi (Mergilân) kasabasına nakl itmişlerdir. Hokand güzel bir şehir olup, 35.000 ahâlisi, geniş ve temiz sokakları, mükemmel çarşısı, musanna' cevâmî'-i şerîfesiyle sâir ebnîyesi, güzel bir köprüsü, mücevherât ve esvâb ve akmeşe ve eslihâ ve avânîye müteallik hayli sanâyi'i ve işlek ticâreti vardır.

Hândmîr (Gıyaseddin Muhammed bin Celâleddin) (III. C., s. 2066)

Müverrih-i meşhûr Mîrhând'ın oğlu olup, kendisi dahî meşâhîr-i müverrihîndendir. 880 târîhinde Herat'da doğub, Sultân Hüseyin Baykara zamânında perver-şiyâb, Ali Şir Nevâî'nin teveccühüne nâil olmuşidi. Pederinin nâtamâm bıraktığı "*Ravzatü's-safâ*" 'unvânlı târîh-i meşhûrun yedinci faslını tahrîrle ikmâl itdiği gibi, bunu "*Hülasatü'l-ahbâr*" 'unvânıyla ihtisâr dahî itmiş; ve üstâdı bulunan Kerîmed'din-Habibullah Erdebîlî nâmına "*Habîbü's-siyer*" 'unvânıyla dahî pek makbûl bir târîh yazmışdır. Bu iki târîhden başka "*Mâsarü'l-mülûk*", "*Düstûrû'l-vüzerâ*", "*Ahbârü'l-ahyâr*", "*Mekârimü'l-ahlâk*", "*Müntehab-ı Târîh-i Vassâf*", "*Garâibü'l-esrâr*", "*Cevâhirü'l-ahbâr*" 'unvânlarıyla te'lifâtı vardır. 932 târîhinde vukû' bulan şûrişler üzerine Herat'ı terke mecbûr olup, Hindistan'a rihletle, Bâbür Şah'a intisâb, ve ma'iyetinde binekle seferine 'azîmet itmiş idi. Bâbür Şah'ın vefâtından sonra oğlu Hümâyûn Şah'a intisâbla, bunun nâmına "*Kanun-ı Hümâyûnî*" 'unvânlı kitâbı yazmışdır. 932'de hükümdâr müşârun-ileyhin ma'iyetinde Gucerât seferine gidüb, esna-yı seferde vefât itmiş; ve cenâzesi Dehli'ye nakl olunarak, Nizâmeddin Evliyâ ve Emîr Hüsrev Dehlevî civârında defn olunmuşdur. Gerek kendisinin ve gerek pederinin târîhleri meşhûr olup, ekser Avrupa lisânlarına tercüme de olunmuşdur.

Hayrunnîsâ Hatun (III. C., s. 2074)

En meşhûr şâ'irelerden olub, Semerkand kâdîsının kızı idi. Horasan'da yaşamıştır.

Haysar (III. C., s. 2076)

Gazne ile Herat arasında bir kasaba olduğunu Yâkût Hamevî beyân idiyor.

Hıyn (خین) (III. C., s. 2076)

Horasan'da Tus nâhîyesinden bir kasaba olub, ba'zı meşâhîrin maskat-ı re'si bulunmuştur.

Hıvak (III. C., s. 2090)

Hive'nin mu'arربی olub, Yâkût Hamevî bu kasaba ahâlîsinin sâir ehl-i Hârizm'in hilâfına olarak Şâfiyyü'l-mezheb olduklarını beyân idiyor.

Hîve (III. C. s.2076-2077)

Türkistân-ı Şarkîde ve Hârizm hıttasında bir şehir olub, hemnâmı olan hanlığın merkezidir. 31°23' arz-ı şimâlî ile 58°4' tül-ı şarkîde olarak Ceyhun'un sâhil-i yesârının 30 kilometre garbinda ve bu nehirden ayrılan (Pehlivân Âbâd) cedvelinin (Çirceli) şu'besi üzerinde vâkı'dır. Hizâ-yı bahrden irtifâ'ı 84 metredir. Şehir bir sur ile muhâtt olub, müte'âddid kapuları, bir iç kal'asi, 30 kadar câmi'-i şerîfi, müte'addid medreseleri, çarşı ve bazarları ve cihet-i garbîyesinde birçok bağ ve bağçelerle eşcârı ve cedvelleri vardır. Ebnîyesinin en güzelleri hânın sarayı ile ahâlîsinin i'tikâd-ı tâmına mahzar olan Şeyh Pehlivân'ın türbesidir. Ahâlîsi 15.000 raddelerinde olub, kısm-ı â'zamı Özbek cinsiyetine mensûbdur. Tâcık ta'bîr olunan İranîler dahî çokdur. Sanâyî'î başlıca halı ve seccâde ile ipek ve pamukdan ba'zı mensûcât dan 'ibâretidir. Medeniyet-i İslâmîye zamânında Hârizm'in sâir şehirlerine nisbetle 'âdî bir kasaba olub, yine Hîve yâhüd Hivek İsmiyle ma'rûf idi. Şimdiki hâlde hıttâ-i mezkûrenin en büyük ma'mûresidir.

Hîve Hanlığı (III. C., s. 2077-2079)

Türkistân'ın kısm-ı garbîsinde ve Hârizm hıttasında bir hükûmet-i İslâmîye olub, 1873 târîh-i mîlâdîsinden beri Rusya'nın himâyesi altında bulunur.

Mevkî-i hudûd ve mesâhası – Hive Hanlığı Aral Gölü'nün (yani Bahr-i Hârizm'in) sâhil-i cenûbîsinden başlayarak, Ceyhun'un sâhil garbîsi boyunca cenûb-ı

şarkîye doğru mümted olur, ve kısımlı şimâlsi pek dar olduğu halde, cenûba doğru uzandıkça kesb-i tevessü' iderek, gayr-i muntazam bir akçe tahtası şeklini ibraz eder. Şarken Buhara Hanlığı'yla ve Rusya'nın elinde olan (Amu Deryâ) Eyâletiyle mahdûd olub, Ceyhun'un mecrâsıyla ayrılmıştır. Şimâlen Aral Gölü'yle, garben ve cenûben yine Rusya'nın yed-i zabtına geçmiş olan (Üst Yurt) ve Karakum çölleriyle yani "Maverâ-i Hazar" eyâletiyle muhâttır. Hudud-ı garbîyesi 55°30' tül-ı şarkîde ve hudûd-ı cenûbîyesi dahî 30°20' arz-ı şimâli hizâlarında mümted-i hutût-ı müstakîme-i mevâhûmeden 'ibâretdir. Mesâha-i sathîyesi 58.700 murabba' kilometredir. Yirmi sene mukaddem Hive Hanlığı'nın mesâha-i sathîyesi 145.373 murabba' kilometreye bâliğ olub, o târîhlerde salisânına karîb mahalleri ya'ni şimâl-i garbî kısmı Rusya'nın yed-i istilâsına geçmiştir.

Ahvâl-i Tabi'îyesi – Hive Hanlığı'nın arazîsi 'umûmiyet üzere düz olub, yalnız çöl cihetinde ba'zı kum tepeleriyle bir takım küçük ve kuru dağlar bulunur. Bu arazînin mâbihi'l-hayâtı Ceyhun olub, her ne kadar bu ırmağın mansabına karîb teşkil itdiği dâliye kamışlık ve bataklık halinde olduğundan, Nil'in dâliyesi gibi istifâdeyi mucib değil ise de, daha yukarıda Ceyhun'dan bir takım sun'î cedvellerle su nehrin sâhil-i garbîyesinden 100 ve 150 kilometrelik mahallere kadar sevk olunarak, çöllerin içinde sun'î bir vaha husûle geliyor, ki işte Hive Hanlığı'nın münbit ve mahsûldâr ciheti bundan 'ibâretdir. Sâir tarafları ise kumluk ve çıplak olub, yalnız ba'zı çalılar biter, ki bunlardan da ahâlî kömür i'mâl iderler. Pek eski bir zamânlarda Ceyhun Nehri Bahr-i Hazara munsabb olmağla, çölleri şakk iden bu eski mecrâsı biraz rutûbeti muhâfazaya idüb, bunda ba'zı eşcâr ve nebâtât bulunuyor. Sun'î cedvellerin hafr ve muhâfazasına Hiveliler'in sa'y u gayreti meşhûd ise de, Ceyhun mecrâsının ba'zı mahallerinde sedler yapılub, fenne tatbiken cedveller tezyîd idilecek olsa, hanlığın arâzî-i münbitesi daha haylî tezâyüd idebilir.

İklîm ve Havası- Hive Hanlığı'nın vüs'ati az olduğundan, her tarafın havası bir olub, yazın fevka'l-'âde sıcak olur. Ancak ekseriyet üzere şark ve şark-ı cenûbî cihetlerinden esen rüzgârlar harâreti biraz ta'dîl ider. Yağmurlar seyrek olub, hatta sonbaharda bile pek az yağmur yağar, ve bil'âkis bu mevsimde çölden esen rüzgâr ince bir toz yağdırır, ki insanı pek rahatsız ider. Kışın soğuğu dahî ziyâde olub, kar az yağsa

da, teşrîn-i sâniiden şubata kadar Ceyhun münce mid hâlinde bulunub, kuru soğuğu pek te'sîrlidir.

Mahsûlât ve Hayvânâtı– Hive Hanlığı'nın başlıca mahsûlâtı: buğday, arpa, darı, pirinç, susam, pamuk, nohud, tütün, safran, haşhaş, kenevir kavun, karpuz ve sâireden 'ibâret dir. Bağ ve bağçeleri dahî çok olub, meyvelerin envâ'ıyla üzüm hâsıl olur.

Büyük hayvânâtı deve ve merkeb ve atdan 'ibâret olub, bir örgüçlü olan develeri pek çokdur. Türkmen Atları pek makbûl olub, Kırgızlarınkiler ise za'yıf ve küçüktür. Sığır ve koyunları az olub, koyunları Karaman cinsine müşâbihdir. Hayvânât-ı vahşîyesi başlıca kurd, tilki, çakal, geyik, ceylan ve sâireden 'ibâret dir. Kara kuş ve şahin ile sâir tuyûr dahî kesretli olub, ahâlî ba'zı tuyûru ve hatta dağ keçilerini dahî şikâr itmek üzere, atmaca kullanır.

Ahâlîsi, cinsîyet ve lisân ve mezhepleri– Hive Hanlığı'nın ahâlîsi 800.000 raddelerinde tahmîn olunub, bunlardan 300.000 kişi kasaba ve karyelerde sâkin bulunur, diğ er 400.000'i çöllerde ve kırlarda konar göçer. 'Umûmîyet üzere ahâlî iki cinse münkasım olub, biri Türk diğ eri Tâcîk nâmıyla İranî cinsidir. Tâcîkler Hârizm'in ahâlî-i kadîmesinden olub, kendileri san'at ve zirâ'at ve medenîyete daha müsta'id ve sîmâları dahî düzgündür. Bunlar Farsi lisânıyla müt ekellimdirler. Bu sınıf-ı ahâlî mukaddemâ kavm-i hâkim olan Özbeklerin istibdâd-ı tahtında idiyseler de, yavaş yavaş umûr-ı hükûmete sokulmuş, ve ticâret ve servet-i memleketi dahî ellerine geçirmekle, haylî nüfûz ve iktidâr kazanmışlardır.

Türk cinsîyetine mensûb olan ahâlî dahî dört kavime münkasım olub, en kesretli ve ehemmiyetlisi Özbek Kavmi'dir, ki eski Uygurlardan mütevellid oldukları manzûmdur; ikincisi Türkmen, üçüncüsü Kara Kalpak ve dördüncüsü Kırgız Kavimleridir. Özbeklerle Kara Kalpakların ekseri ve Türkmenlerin bir takımı kışın kurâ ve kasabâtda sâkin olub, yalnız yazın hayvânlarıyla yaylalarda hayme kurarlar. Bir takımları dahî dâimî sûretde göçebe hâlinde bulunub, Hive Hanlığı'nda Buhara Hanlığı'yla ve Rusya'ya tâbi' sahrâlarda cevalân iderler. Bunlardan Türkmenler Horasan ve İran'a kadar yayılıb, yağmakârlık iderler. Hive Hanlığı'nın bütün ahâlîsi sâir Türkistân ahâlîsi gibi kâmilen Müslim ve Sünnîyyü'l-mezheb ve mezheb-i Hanefî'ye tâbi'dir.

Şehir ve Kasabaları– Hive Hanlığı'nın merkezi olan Hive Şehri'nden başka şehir nâmını hâ'iz 15 kadar ma'mûreleri ve altmış kadar kasabası vardır. Başlıcaları: Köhne Ürgenç, Yeni Ürgenç, Hezâresb; Şah Âbâd, Huzâbâd ve sâiredir. Ekserisinin hâneleri ve sûrları toprakdan olub, ba'zı cevâmi'-i şerîfeden başka musanna' ebnîyeleri yoktur. Karyelerinin bir takımı dahî ticâret nokta-i nazarından haylî ehemmiyeti hâ'izdirler. Şehir ve kasabaları arasındaki turuk ve ma'âbir hall-i tabi'yede olub, tesvîye olunmuş hiçbir yolu yoktur.

Usûl-i idâresi– Hive Hanlığı el'ân eski bir usûlde idâre olunub, mâ'hâzâ bir zamân mücrimîn hakkında icrâ olunan işkencelere ve muhâkemesiz mucâzâtlara hitâm virilerek, bir dereceye kadar şer'-i şerîfe tevfiik hareket olunmaktadır. İdâresi bir nev'i idâre-i askerîye olub, handan sonra en nüfûzlu âmirler kâdî'l-kudât yerini tutan nakîbü'l-eşrâf ile (mihter) ta'bîr olunan dâhilîye nâzırıdır. Hive'nin Rusya'ya karşı vâkı' olan mukâvemet-i merdânesi müteâ'kib 'akd olunan mu'ahede hükmünce han Rusya İmparatorunu tanımak ve hanlığın içinde Rusya'nın ticâretini serbest bırakmak mecbûriyetinde bulunub, devlet-i müşârun-ileyhe tazmînat-ı harbîye nâmıyla borçlu olduğu 2.200.000 rubleye karşı dahî memleketini terhîn itmiş olduğundan, Hive'de mukîm Rusya Sefiri'nin dahî büyük bir kuvvet ve nüfûzu olub, hanlığın umûr-ı dâhilîyesine dahî karışır, Hive Hanlığı'nın yeni usûlde asker ve bir gûna te'sîsât-ı nâfi'ası yoktur.

Ahvâl-i Târîhîyesi – Hive Hanlığı Hârizm hıttasının bir kısmından 'ibâret olmağla, ahvâl-i târîhîyesi hakkında söyleyebileceğimizi "Hârizm" maddesinde beyân itdikse de, şuracıkta dahî bir iki söz 'ilâve idelim. Bu hıttanın kable'l-İslâm olan ahvâl pek de ma'lûm olmayub, memâlik-i İslâmîye dâiresine dâhil oldukdan sonra dahî en ehemmiyetli zamânı Hârizmşahîyân Devleti'nin hengâmıdır, ki o sırada Hârizm kendi başına bir devlet oldukdan başka, Mâverâünnehir ve Horasan ve İran'ın diğer bir haylî yerleri Hârizm'e tâbi' idi ba'dehû Çengiz'in yed-i zabtına geçüb, Çengiz'den sonra evlâd-ı Çengiz'den Çağatay ve Kıpçak Hükûmdârlarına tâbi' bulunmuş; ve onuncu karn-ı Hicrî evâ'ilinde Uygur evlâdından olan Özbekler gelüb, müstakil bir hanlık teşkîl itmişlerdir. Hârizm'in eski merkezi olan Ürgenç Moğolların hücûmları zamânında harâbe uğramış olduğundan, Özbekler Hive'yi merkez ittihâz itmişlerdir.

Hive Hanlığı ibtidâ bütün Hârizm hıttasından ‘ibâret iken, bu son zamânlarda Ruslar etrâfında tevsî‘-i memâlik itdikce, hanlığın hudûdunu darlaştırmışlardır. Rusya Devleti büyük Petro zamânından beri Hive’nin zabtına çalışmakta olup, tevârih-i muhtelifle ile ordular sevk itmiş; ve ancak Hivelilerin cesûr ve harb-azmâ adamlar olmağla, merdâne mukâvemet idüb, Rusya askerini defâ‘atle külliyyen münhezim itmiş ve pek çok telefâta uğramışlardır. Nihâyet 1873 târîh-i milâdîsinde Taşkend Valisi General Koufman üç cihetden asker sevkıyla birçok muhârebâtdan sonra Hive’ye dâhil olabilmış; ve yukarıda zikr olunan mu‘ahedeyi imza itmiştir. O vakitten beri Rusya Hive hudûdunda bir takım istihkâmât yapıdırub, Kazaklar iskân itdirmektedir. Bu istihkâmâtın en mühimi sâhil-i yemîninde vâkı‘ (Petro Aleksandrofsk) istihkâmıdır.

Dârimî (Ebu Muhammed Abdullah bin Abdurrahman el-Semerkindî) (III. C., s. 2086)

E’imme-i hadîsden olup, 181 târîhinde Semerkand’da doğmuş, ve 255’de vefât itmiştir. “*Mesnedü’l-dârimî*” dinmekle meşhûr bir te’lif-i mu‘teberi vardır.

Dergân (III. C., s. 2133)

Ceyhun’un sâhil-i cenûbîsinden iki mil mesâfede ve (Merv)’den Hârizm’e giden tarîk üzerinde bir kasaba olup, ba‘zı meşâhî ‘ulemânın maskat-ı re’si bulunmuşdur.

Dergam (III. C., s. 2132)

Semerkind muzâfâtından bir kasaba ve nâhiye olduğu “*Mu‘cemü’l-buldân*” da mezkûrdur.

Derek (III. C., s. 2133)

Semerkind civârında a‘lâ ve esfel olarak iki kasaba idi.

Derviş Kasımî (III. C., s. 2138)

Şu‘arâ-yı İnan’dan olup, ‘an asl Heratlı olduğu halde, (Tun) Şehri’ne nakl ve tavattun itmeğle, Tûnî lakabıyla şöhret bulmuşdur. Derviş-nihâd ve sâhib-i kanâ‘at bir âdam idi.

Derh (III. C., s. 2138)

Herat ile Sicistân arasında bir kasaba olup, Herat vilâyetinin müntehâ-i hudûdunda bulunduğunu Yâkût Hamevî beyân idiyor.

Dengiz (yani Deniz) (III. C., s. 2164)

Bu isimle Kırgızlar memâlikinde birkaç göl bulunub, en büyükleri (Akmolinsk) eyâletindeki şimâlî ve cenûbî denizidir. Birincisi (Omsk)'un 160 kilometre cenûbunda vâkı' olub, boyu 85 ve eni 25 kilometre mesâha-i sahtîyesi de 1269 murabba' kilometredir. (Selte) ile (Kızıl Karasu) çayları bu göle dökülür. Birincisinin mecrâsı 300 kilometre tûlunda ve bâlîği çokdur.- İkinci göl Akmolinsk'in 128 kilometre cenûb-ı garbîsinde vâkı' olub, boyu 90, eni 35 kilometre ve mesâha-i sathîyesi dahî 1502 murabba' kilometredir. Bunun suyu tuzludur.

Razîk (III. C., s. 2275)

Merv'de bir nehir ve bir büyük mahalle olduğu "*Mucemü'l-buldân*" 'da mezkûrdur.

Rüstem (Mirzâ-) (III. C., s. 2276)

Timurlenk'in hafidi ve Mu'izüddin Ömer Şeyh'in ikinci oğlu olub, ceddinin hayatında İsfahan hâkimi idi. Timur'un vefâtından sonra birderi Mirzâ İskender ile bir haylî vakit muhârebe idüb, nihâyet İsfahân'ı terkle, münhezimen Tebriz'e kaşarak Kara Yusuf Türkmen'e ilticâ itmiş idi. Ba'dehû İsfahân'ı zabt itmiş ise de, İsfahânlılar kendisine kasd ittiklerinden, Horasan'ı 'ammî Şahrüh'un yanına kaçmış idi.

Rükneddin (Sultân-) (III. C., s. 2296)

Hârizmşahân Devleti'nin dokuzuncu ve son hükümdârı olubı Sultân Kutbeddin Muhammed'in üçüncü oğludur. Pederinin zamânında 'Iran hâkimi olub, Moğolların hücûmunda (Kerküh كركوه) kal'asında tahassun itmişidi. Mağlûb oldukda, Moğol askerinin serdârı önüne diz çöküb itâ'at itmesi teklîf olunub, kabûl itmemekle, katl olunarak, bununla Hârizmşahân Devleti munkarız olmuşdur.

Rükneddin Kubâi (III. C., s. 2297)

Meşâhîr-i şu'arâdan olub, Türkistân'daki (Kuba) memleketinden idi. Esîreddîn Rumânî Şâkirdânından ve Pûr-i Bahâ Câmînin üstâdı idi. Şu bir iki beyit 'Irâk'a vardığında, Hâce Mu'izüddin Tâhir'e takdîm eylediği bir kıt'a vardır.

Rumitan (III. C., s. 2378)

Buhara Hanlığı'nda ve Buhara'nın 38 kilometre şimâl-i şarkîsinde olarak, Zerefşân Nehri'nin bir cedveli üzerinde ve Merv'den Semerkand'a giden demiryol

hattı kurbunda kazâ merkezi bir kasaba olup, 1287 târihinde kasaba ve kazayı kum örtmekle, on altı bin familya mahv olmuş, ve bâkî ahâlî Hive Hanlığı'na hicret itmiştir.

Timurlenk (III. C., s. 1726-1727)

Emir Timur Han, Timur-ı güregen/küregen ve Sâhipkıran dinmekle dahî ma'rûf olup, elsine-i ecnebîyede galat olarak (Tamerlan) ismiyle meşhûrdur. Dünyanın en büyük cihângirlerinden olup, fütûhâtıyla ve zabt itdiği yerlerde itdiği mezâlim ve tea'dîyât ve sefk-i dimâ ile şöhret bulmuştur.

736 târih-i hicrîsinde Mâverâünnehir'in Sebz Şehri civârında (Keş) kasabasında doğmuş, ve rivâyete göre birkaç batında Çengiz'in sülâlesiyle birleşen bir Moğol sülâlesine mensûb olup, Çengiz hânedânına karâbet-i sıhriye ile dahî merbût olunmuştur. Bu münâsebetle Çağatay Hükümdârı Tuğluk Timur zamânında vefât iden 'ammi Seyfeddin yerine Keş Valisi ve 'aşîret re'îsi olup, Tuğluk'un vefâtında bunun kayını Emir Hüseyin'le birleşerek, Tuğluk'un oğlunu mağlûb ve katl itmiş, ve ba'dehû Emir Hüseyin'i dahî Belh'de muhâsara ve ahz u katl iderek, 880 târihlerinde hanlığını 'ilân eylemiştir. Ba'dehû Hârizm ve Kaşgar ile bütün Mâverâünnehir'i zabt iderek, aldığı yerlerden birçok ahâlî Şehr-i Sebz'e nakl ve iskân eylemiştir. 783'de Horasan'ı zabt, ve hükümdârı bulunan Melik Gıyaseddin Kert'i esîr iderek, Semerkand'a nakl ve habs ve Sebzevâr ve Nişâbûr'u dahî feth ile, Serbedâran Hâce 'Alî Müeyyid'i teslîme mecbûr eylemiş; ve ba'dehû Sistân'ı 785'de Kandehâr'ı ve müte'âkîben Mâzenderân'ı zabt ile, 788'de Azerbaycan'a gelüb, Sultân Ahmed Celâyîrî firâr itmekle Tebrîz, Nahcivân, Kars ve Tiflîs cihetlerini dahî feth itmiş, ve Karabağ hâkimi Şeyh İbrâhîm'i 'arz-ı itâ'ate mecbûr eylemiştir.

Oradan Şiraz'a varub, oranın hükümdârlığını Âl-i Muzaffer'den Şah Yahya'ya tevcîh itdikden sonra Mâverâünnehir'e 'avdet ve müte'âkîben Deşt-i Kıpçak hükümdârı Toktamış Han ile iki def'a harb iderek, kendisini mağlûb itmiştir. 794'de Mâzenderân'ı ba'de't-teshîr Şirâz'a giderek, Âl-i Muzaffer'den Şah Mansûr'u katl ile, Fars iklimini zabt ittidiği gibi, Bağdad'a gidüb, Ahmed Celâyîrî'i firâr itmekle, 'Irâk-ı 'Arab'ı dahî ele geçirmiş; ve Musul, Mardin, Diyar-ı Bekr cihetlerini dahî ba'de'l-feth, Şirvân'dan Deşt-i kıpçak'a geçüb, Toktamış Han'ı bu def'a külliye münhezim ve Sibiryâ'nın iç taraflarına kadar ta'kîb itmiştir. Bu sırada Bahr-i Hazar etrâfını Rusya'nın nisf-ı cenûbîsini dahî zabt ve tahrîb itmiş; ve oradan Şirvân'dan Merv'le

800 târihinde yıldırım gibi Hindistan'a hücum iderek, Şah Muhammed râbi'î mağlûb, ve pâyîtahtı olan Dehli ile Hind'in ekser taraflarını zapt idüb, geçdiği yerleri kana gark itmiştir. 'avdet inde yine Azerbaycân'dan geçüb, Gürcistan'ı zapt, ve birçok esîr ahz itdikden sonra, 703'de Sivas-ı tahrîb, ve Bağdad'ı istilâile gerek Dımaşk-ı Şam'ın ve gerek Bağdad'ın ahâlisini katl-i'âm itmiş; ve o kışı Karabağ'da geçirüb, 804 senesi ilkbaharında Sivas ve Kayseriye'yi zapt ile, Ankara'da Yıldırım Sultân Bâyezîd Han'la cenk iderek, pâdişâh müşârun-ileyhi esîr itmiş, ve tahrîbâtını İzmir'e kadar tevsî' eylemiş ise de, bu tarafda çok vakit durmayub, Gürcistan ve Karabağ tarîkiyle pâyîtaht ittihâz itmiş olduğu Semerkand'a 'avdet itmiş, ve Çin'in fethîçün 200.000 asker tehyî'e idüb, o tarafa vâkı' (Otrar)'da 807 târihinde ve 71 yaşında vefât itmiştir. Na'aşı Semerkand'a nakl ve defn olunmuşdur.

Müddet-i saltanatı 36 senedir. Timurlenk gâyet zâlim ve hûnhâr olub, kendisinin fütûhâtı 'âlem-i İslâm için büyük bir musîbet olmuş, ve her geçdiği yerleri kan u göle bulayub, tahrîb itmiştir. Dehli Şehri'nin önünde yüz bin esîr kesmiş, ve Bağdad'da doksan bin insan kafasından bir kal'a yapılmasını emr itmişdi. Mâ'hazâ 'âlim ve muhibb-i 'ulemâ olub, tahrîb itdiği yerlerden topladığı âsârla Semerkand'ı i'mâr ve tezyîn itmiş, ve birçok medreseler, kütübhâneler ve sâir esbâb-ı ma'rûf yaptırmışidi. "*Tüzükât*" 'unvânıyla bir takım kavânîn dahî kaleme almış, kendi tercüme-i hâlini kendisi yazub, bunda mezalim-i vâkı'asını haklı ve ma'zûr gösterecek esbab-ı irâdına özenmişdir. Çağatay lisânında yazdığı bu kitâblar Farsi'ye ve ba'zı Avrupa lisânlarına dahî tercüme olunmuşdur. Kendisi topal idi.

Timurlenk (III. C., s. 1727-1729)

Ânifü't-tercüme Timurlenk'in te'sîs eylediği devlet olub, ekser cihângirlerin mülkü gibi bunun dahî o kadar kanlar dökerek zapt itdiği yerler çok vakit yed-i vâhidde ve bir devlet halinde kalmış; ve ahfâdı beyninde birçok nizâ'lar ve ihtilâflar zuhûr iderek, bunların çoğu birbirleriyle vâkı' muhârebelerde katl olunmuşdur. Mâ'hazâ âl-i Timur 'un bir şu'besi yakîn vakte dek Hindistan'da kemâl-i şevket ve a'zâmetle saltanat sürüb, hükümdârları Avrupaca "Büyük Moğol" 'unvânıyla şöhret bulmuş, ve dârat u debdebede darb-ı mesel hükmüne geçmişlerdir.

Timurlenk'in dört oğlu olub, büyüğü olan (Gıyaseddîn Cihângir) pederinin evâ'il-i saltanatında 777 târihinde 20 yaşında vefât itmiştir. İkincisi olan (Muizüddin

Ömer Şeyh) 790'da pederi tarafından Fars hâkimi nasb olunarak, bir sene sonra, pederiyle görüşmek üzere, Diyâr-ı Bekr ve Rûm cihetlerinin hâkimi nasb olunub, pederinin vefâtından sonra oralarda üç sene saltanat sürmüş; ve Karakoyunlu tâ'ifesiyle vâkı' olan muhârebede maktûl olmuş idi.

Bu vechle Timurlenk'in asıl vârisi dördüncü oğlu (Muineddin Şahruh) olub, bu zât pederinin hayâtında Horasan Valisi olduğu gibi, Timur'un vefâtında dahî i'lân-ı saltanatla, sâir taraflarda iddi'â-i saltanat iden ahfâd-ı Timur birer sûretle mağlûb ve çoğu maktûl oldukça, pe'derinin zabt itdiği yerler buna kalmakta idi. Müddet-i emâret ve hükûmeti sene olub, 850'de vefât itmiştir.

Büyük oğlu meşhûr (Uluğ Bek) pederinin hayâtında Semerkand valisi olub, Şahruh'un vefâtında taht-ı saltanata cülûs itmiş ise de, oğlu Abdüllatîf 'isyân idüb, 852'de kendisini ve diğer oğlu Mirzâ Abdülaziz'i katl itmiş, ve 6 aylık saktanatından sonra kendisi dahî ümerâsından biri tarafından katl olunmuştur.

Şahruh'un diğer dört oğlu 'Ebulfeth İbrâhîm, Mirzâ Baysungur, Mirzâ Suyurgatmış ve Mirzâ Muhammed çoğu birer tarafda vâlî ve hâkim oldukları halde, pederlerinin hayâtında vefât itmiş, ve bunlardan İbrâhîm oğlu Mirzâ Abdullah ceddinin zamânında Fars hâkimi iken, Şahruh'un vefâtında 'ammizâdesi Sultân Muhammed tarafından oradan ihrâc olunmağla, 'ammi Uluğ Bek'in yanına gitmiş, ve bunun ve oğlu Abdüllatîf'in katlinden sonra bir sene saltanat idüb, 855'de Emîranşah'ın torunu Sultân Ebu Sa'id'le vâkı' muhârebede katl olunmuştur. Bu vechle Şahruh ahfâdından yalnız Mirzâ Baysungur'ın, Mirzâ Sultân Muhammed, Mirzâ 'Alâüddevle isimleriyle üç oğlu kalmışdı, ki ceddlerinin vefâtında herbirleri buldukları yerlerde ilân-ı saltanat idüb, beynlerinde vâkı' olan muhârebelerde ikisi katl olunmağla, Bâbü'r yedi sene Herat'da saltanat sürmüş, be 861'de vefât itmiş; ve oğlu Mirzâ Şah Mahmûd cânîşini olmuş ise de, yine o sene 'ammizâdesi Mirzâ İbrâhîm tarafından katl olunmuş; ve bu dahî Karakoyunlu hükümdârı Cihânşâh bin Kara Yusuf tarafından mağlûb olunmuş; Mirzâ Sultân Muhammed'in oğlu Mirzâ Yâdigâr Muhammed Uzun Hasan'ın takviyetiyle Sultân Ebu Sa'id'in vefâtında Horasan hâkimi Hüseyin Baykara tarafından katl olunmuş, ve bununla Şahruh'un sülâlesi munkarız olmuştur.

Muineddin Ömer Şeyh'in Mirzâ Pir Muhammed, Mirzâ Rüstem, Mirzâ Baykara, Mirzâ Emirek, Ahmed ve Mirzâ İskender isimleriyle olan beş oğlundan birkaçı Timur'un hayâtında ve birkaçı dahî ba'dehû Şahruh fermânıyla Fars, Hamedan, İsfahan, Karabağ ve Özcend cihetlerinde vâlî bulunub, ba'dehû birbirlerine ve Şahruh'a karşı 'isyân ve muhârebe iderek, cümlesi bu yolda telef olmuş, ve hiçbirisi saltanat sürmemişdir. Yalnız Mirzâ Baykara'nın torunu Sultân Hüseyin Baykara 875'de Horasan'da Şahruh sülâlesinin hükümdâr-ı ahîri olan Mirzâ Muhammed Yâdigâr'ı katl iderek, 38 sene hükûmet sürmüş, ve 911 târihinde vefât itmiş; ve müştereken halefleri olan Mirzâ Bediüzzamân ve Mirzâ Muzaffer Mâverâünnehir hükümdârı Şeybân Han-ı Özbek tarafından mağlûb olub, herbiri bir tarafa kaçmağla, Ömer Şeyh sülâlesi dahî münkatı' olub, melikleri Özbeklere geçmiştir.

Ekber evlâd-ı Timur olan Gıyaseddin'in iki oğlu olub, büyüğü Mirzâ Sultân Muhammed cediti tarafından velî'ahd ittihâz olunmuş ise de, ceddinin hayâtında Rûm seferinde vefât itmeklei Gazne ve Kâbil ve Herat cihetlerinin hâkimi bulunan birâderi Mirzâ Pîr Muhammed velî'ahd olub, Timur'un vefâtında yanında bulunmuş ise de, Semerkand'da Sultân Halil bin Emîrânşâh i'lân-ı saltanat itmiş olduğundan, beylerinde vâkı' muhârebede katl olunmuş; ve Sultân Muhammed'in oğlu Mirzâ Saîd Vâkkas ile Pîr Muhammed'in oğlu Mşrza Kaydu Şahruh tarafından birincisi Kûm ve Kâşân, ikincisi Gazne ve Kandehâr valiliğine nasb olunmuşlar ise de, birincisi Kara Yusud'a ilticâ ve ikincisi 'isyân iderek 'azl olunmağla, perişân olub, bu vechle Gıyâseddin Cihângir'in nesli saltanat sürememiştir.

Emîrânşâh'ın evlâdı bahsine gelince: bunlardan Sultân Halil ceddinin vefâtında Semerkand'da tahta cülûs itmiş ise de, 4 sene sonra ümerâsı 'isyân iderek, kendisini habs itmişler; ve Horasan'da hükûmet süren 'ammi Şahruh kendisini tahlîs iderek, 'Irak ve Azerbaycan vâlîliğine nasb itmişdi. 2 sene sonra Rey'de vefât itmiştir. Birâderleri Mirzâ Ebubekir ve Mirzâ Ömer Azerbaycan hükûmetiçün beylerinde muhârebe idüb, ba'dehû birincisi Kirmân hâkimi Üveysle vâkı' muhârebede, ve ikincisi 'ammi Şahruh'a karşı 'isyânda katl olunmuşdur. Bu vechle Emîrânşâh neslinden en evvel saltanat süren Mirzâ Muhammed bin Emîrânşâh'ın oğlu Sultân Ebu Sa'id'dir, ki 855'de Mirzâ Abdullah bin İbrâhîm bin Şahruh'u katl ile Semerkand tahtına cülûs, ve ba'dehû Horasan, Gazne, Kâbil, Sistân ve Irâk cihetlerini dahî zabtla,

18 sene saltanat sürdürdükden sonra, 873’de Uzun Hasan tarafından mağlûb ve esir olub, katl olunmuşdur. Bundan sonra oğlu Mirzâ Sultân Ahmed Mâverâünnehir’de 27 sene hükûmet sürüb, 899’da vefât, ve birâderi Mirzâ Sultân Mahmûd 2 ay saltanat itmişdir. Oğulları Mirzâ Baysungur ile Mirzâ Sultân Alî bir müddet beynlerinde muhârebe itdikden sonra, Baysungur katl olunmağla, Sultân ‘Alî 905 târîhine dej hükûmet sürerek, târîh-i mezkûrede Şeybân Han-ı Özbek tarafından ahz ve katl olunmuşdur.

Bu vechle âl-i Timur saltanatı munkarız olub, meliklerinin bir kısmı Uzun Hasan’a ve bir kısmı dahî Özbeklerin eline geçmiş iken, 916 târîhinde Şah İsmâil Safevî hurûc ile Şeybân Han’ı katl itdikde, Mirzâ Bâbür bin Şeyh Ömer bin Sultân Ebu Sa‘id Mâverâünnehir saltanatına nâmzed olmuş ise de, Ubeyd Han Özbek tarafından mağlûb olub, Gazne ile Hind’in ba‘zı taraflarıyla kanâ‘at itmiş; ve orada yeni bir hükûmet kurub, 19 sene hüküm sürdürdükden sonra, 937’de vefât itmişdir. Oğlu ve halefi Mirzâ Hümâyûn tevsî‘-i memâlik iderek, Hindistan’ın kürsîsi makâmında olan Dehli’yi dahî zabt ile, 963 târîhine dek saltanat sürmüş; ve bunun oğlu Mirzâ Celâleddin Ekber Şah Hindistan’ın her tarafını zabtla, büyük bir saltanat kurmuşdur. Hindistan’daki âl-i Timur Devleti Bâbür’den i‘tibâren 916’dan 1221 târîhine dek 305 sene sürüb, nihâyet Hindistan’ın Nadir Şah tarafından zabt olunması ve ba‘dehû İngilizlerin eline geçmesi üzerine Hindistan’daki Devlet-i Timuriye dahî munkarız olmuşdur.

Horasan ve Mâverâünnehir cihetinde saltanat süren âl-i Timur	
Timurlenk	771
Sultân Halîl bin Emîrânşâh bin Timur	807
Şahruh bin Timur	811
Uluğ Bek bin Şahruh	850
Abdüllatîf bin Uluğ Bek	853
Abdullah bin İbrâhîm bin Şahruh	854
Ebu Sa‘id bin Muhammed bin Emîrânşâh bin Timur	855

Mirzâ Yâdigâr bin Muhammed bin Baysungur bin Şahruh	876
Hüseyin Baykara bin Mansûr bin Baykara bin Şeyh Ömer	875
Bediüzzamân ile Mirzâ Muzaffer müştereken	913 ile 911

Ebu Sa'îd devrinden sonra Mâverâünnehir Horasan'dan ayrılıb, Herat'da saltanat süren mezkûr hükümdârlardan başka Semerkand'da müstakilen saltanat sürmüş birkaç hükümdâr daha vardır, ki ber vech-i zîr zikr olunur:

Sultân Ahmed Bin ebî Said	876
Sultân Mahmûd bin ebî Said	899
Baysungur bin Mahmûd	899
Sultân Alî bin Mahmûd	905 ile 903

Hindistan'da hükûmet süren âl-i Timur hükümdârları dahî ber vech-i zîrdir.

Bâbür bin Ömer Şeyh bin Ebî Said	903
Mirzâ Hümâyûn bin Bâbür	937
Celâleddîn Ekber Şah bin Hümâyûn	963
Selîm Şah Cihângîr bin Ekber	1012
Şah Cihân bin Cihângîr	1037
Evrengzîb Alemgîr	1068
Şah ‘Alem bin Alemgîr	1118
Cihândâr İskender Şah bin ‘Alem	1124
Ferruhsiyer bin ‘Azîmüştân bin Şah Alem	1125
Refüdderecât bin Evrengzîb	1129
Şah Cihân-ı sâni	1129
Muhammed Şah	1130
Ahmed Şah	1160
Alemgîr-i Sâni	1167
Şah Alem Sâni	1161 ilâ 1173

Hüseyin (Sultân) (III. C., s. 1954-1955)

Sülâle-i Çengizîye’den ve Çağatay şu‘besinden bir küçük hükümdâr olub, Horasan’ın bir kısmında hükm-i fermâ iken, 771 târîhinde Timurlenk tarafından Belh’de muhâsara ve ahz ve katl olunmuşdur. Timur ibtidâ bunun hıdmetinde bulunub, kızı Türkân Hatun’u dahî tezevvücle dâmâdı olmuşidi. Timurlenk işbu Sultân Hüseyin’in vücûdunu kaldırdıktan sonra ‘ilân-ı saltanat itmişdir.

Halîl Sultân (Yâhûd Sultân Halîl veyâ Mirzâ Halîl) (III. C., s. 2059-2060)

Timurlenk’in torunu ve Celâleddîn Mirânşâh’ın oğlu olub, Timurlenk’in vefâtında pâyitaht-ı saltanat-ı Timurîye olan Semerkand’da bulunmağla, büyük pederinin yerine tahta cülûs itmiş; ve ancak evlâd-ı Timur’dan Şahrûh Horasan’da ve sâhib-i tercümeninin pederi Mirânşah Azerbaycan’da ayrıca ‘ilân-ı saltanat itdiklerinden, Halîl Sultân’ın hükmü Mâverâünnehir’e münhasır kalmış idi. Dört sene

hükûmet sürdükden sonra, ümerâsından (Allah Dâd) ve (Argun Han) ile sâireleri ‘isyân idüb, mülkünde fitne ve fesâd çoğalmış; ve kendisi ‘âlim ve edîb bir zât idiye de, (Şâd Melek) isminde bir mahbûbesinin ‘aşkına giriftâr olub, umûr-ı hükûmeti ba‘zı nâ ehiller yedine bırakmış olduğundan, fesâdı teskîne muktedir olamayub, nihâyet ‘ammi Şahruh Horasan’dan asker sevk iderek, kendisini usâtın elinden kurtarmış; ve erbâb-ı fesâdı te’dîb ve mücâzât idüb, Mâverâünnehir’i oğlu meşhûr Uluğ Bek’e virmiş; ve sâhib-i tercüme-yi Rey ve Hamedân cihetleri emâretine nasb itmişdi. Orada dahî iki sene hükûmet sürdükden sonra, 814 târîhinde 28 yaşında vefât itmişdir. Mahbûbesi Şad Melek kendisinden sonra yaşamağı istemeyüb, itlâf-ı nefis itmekle, ikisi bir mezâra defn olunmuşdur. Halîl Sultân’ın tabî‘at-i şi‘iriyesi dahî vardı.

Hârizm (III. C., s. 2064-2065)

Bahr-i Hazar’ın cihet-i şarkîyesinde ve bahr-i mezkûr ile Aral Gölü ve Ceyhun Irmağı arasında bir hıttâ-i vâsî‘a olub, elyevm kısm-ı şarkîsi (Hive Hanlığı) nâmiyla müstakil bir hükûmet-i İslâmîye hâlinde ve sâir tarafları Rusya’nın “Mavera-i Bahr-i Hazar) denilen eyâleti dâhilinde bulunmaktadır. Bu hıttâ ezmine-i kadîmeden beri bu isimle ma‘rûf olub, hatta Herodot’un târîhinde dahî bu vechle mezkûr olduğu gibi, kurûn-ı vustâda ve tevârîh-i İslâmîye’de dahî Hârizm ismi büyük bir ehemmiyetle yâd olunur. Ancak zamânımızda bu isim büsbütün metrûk ve harîtalardan mehcûr olub, hıttâ-i mezkûrenin şark-ı şimâlî kısmı (Hive Hanlığı), garb-ı şimâlî kısmı (Üstyurt) ve kısm-ı cenûbîs, dahî (Karakum) isimleriyle ma‘rûfdur.

Hârizm hıttası garben Bahr-i Hazar’la, şimâlen Deşt-i Kıpçakla ve Aral Gölü’yle, şarken Mâverâünnehirle, cenûbdan dahî Horasan hıttasıyla muhâtt ve mahdûd idi. Ceyhun Irmağı’nın mecrâsı Hârizm’i Mâverâünnehir’den ayırıyor ise de, Aral Gölü’ne karîb olan kısm-ı şimâlisinde Ceyhun’un sâhil-i yemîninde ya‘ni şark cihetindeki yerleri dahî Hârizm’den ‘add olunurdu. Aral Gölü dahî bu hıttaya mensûb olub, ekser coğrâfiyyûn-ı İslâm âsârında Bahr-i Hârizm ismiyle mezkûrdur. Hârizm hıttası ba‘zı ma‘mûreleri ve birçok çölleri hâvî olub, merkezi (Cürcaniye) ve nâm-ı diğerkle (Gürgenç) Şehri idi. Çöl olmayan yerleri haylî ma‘mûr ve âbâdân olub, ulûm ve ma‘ârif dahî lâyıkıyla terakkî itmiş olduğundan, medeniyet zamânlarında Hârizm’den birçok ‘ulemâ ve üdebâ ve sâir meşâhîr-i zuhûr itmişdir.

Yâkût Hamevî'nin ve sâir mü'ellifin-i İslâm'ın rivâyetine göre Hârizm ahâlîsi, Türk câriyeleri istifrâş etmek sebebiyle, sîmâca Türklere müşâbih iseler de, kendileri Türk olmayub, İranîlerden ma'dûd ve mâ'hazâ kendilerine mahsûs bir lisânla mütakellim idiler. Lisân-ı Farsî'nin şu'belерinden olması melhûz olan bu lisân, edebîyatdan mahrûm olmağla, mürûr-ı zamânla unudulub, edebî-i mahallî hükmüne geçmiş olan Farsî dahî terk olunarak, Çengiz ve Timur'un galebesinden sonra Mâverâünnehir'e Türk ve Türkmen akvâmı gelmiş olduğundan, bugünkü günde lisân-ı mahallî şark Türkçesidir. Yalnız şehir ve kasabalarda lisân-ı Farsî ile mütakellim (Tacik) ta'bir olunur bir sınıf-ı ahâlî kalmışdır.

Hârizm hıttası kütüb-i İslâmiye'de mevsim-i şitâdaki bürûdet-i havasıyla dahî meşhûrdur. Bu hıtta Hazret-i Osman (radıyallâhuanh)'ın zamân-ı hilâfetinde feth olunarak, hilâfet-i Abbâsiye zamânında Sâmânîler ve Selçûkîlerin taht-ı idâresinde bulundukdan sonra, 440 târîhinde devlet-i Selçûkîye ümerâsından (Kutbüddin Muhammed) Hârizm'de kesb-i istiklâl etmekle, ayrıca bir devlet te'sîs etmiş; ve sülâlesi (Hârizmşâhiyân) nâmıyla Çengiz'in istilâsına dek Hârizm'de hüküm sürdükdən başka, Mâverâünnehir ve Horasan ve sâir ba'zı bilâd dahî zabt etmişlerdi. Çengiz'den sonra Hârizm Kıpçak devletine ilhâk olunub, dokuzuncu karn-ı hicrî evâhirinde İlbars Şeybânî ma'rifetiyle Kıpçak'dan bi't-tefrîk, yeniden bir hükûmet-i müstakile hâlinde girmiş; ve Hive Hanlığı teşekkül eylemişdir. Kurn-ı hâzırda ekser yerleri Ruslar tarafından zabt olunarak, yalnız Aral Gölü'nden Buhara Hanlığı hudûduna dek Ceyhun boyunca bir mikdâr yerler Hive hanının yedinde kalabilmişdir.

Hârizmşâhiyân (Yâhûd Devlet-i Hârizmşâhiye) (III. C., s. 2065)

Beşinci karn-ı hicrî evâhirinden yedinci karn-ı hicrî evâ'iline dek Hârizm'de hükûmet sürmüş bir devlet olub, Kutbüddin Hârizmşâh tarafından te'sîs olunmuşdur. Müşârun-ileyh'in pederi Anuştegin Devlet-i Selçûkîye nâmına Hârizm şahnesi bulunan Bilge Tegin'in kölesi olub, efendisinin vefâtında Melikşah-ı Selçûkî fermânıyla Hârizm Vâlisi olmuş; ve 491'de vukû' vefâtıyla valilik oğlu Kutbüddin'e tevcih olunmuşdu. Bu zât ziyâdesiyle cesûr ve 'âdil ve müdebbir olub, terakkî-i ûlûm ve ma'ârife dahî fevka'l-'âde hıdmet itdiğinden, nev'an mâ istiklâle nâil olub, Sultân Sencer Selçûkî tarafından kendisine (Hârizmşâh) 'unvânı virilmişdi. Oğlu Atsız ve torunu İl Arslan mülûk-i Selçûkîye ile muhârebe idüb, büsbütün kesb-i istiklâl itdikden

sonra, Hârizmşâhîyân Mâverâünnehir’i ve giderek Horasan’ı ve ba‘dehû ‘Irâk ve Fars’ı dahî zabtla, Devlet-i Selçûkîye’yi istisâl isüb, onun yerine kâim olmuşlardı. Bu devletin zirve-i ikbâli yedinci hükümdâr olan Sultân Kutbüddin Muhammed Sâni zamânında vukû‘ bulmuşdur. Kendisi ehl-i İslâm’dan en evvel Çengiz’in hücumuna karşı gelüb, bir haylî muhârebâtdan sonra, firârla Abiskun Adası’nda me’yûsen vefât itmiş; oğlu Celâleddîn Moğollarla pek çok uğraşmış ise de, pederinin mülk-i mevrûsunu tamâmiyle ele geçirmeğe muvaffak olamayub, bununla Hârizmşâhîyân Devleti munkarız olmuşdur. Bunun iki birâderi Gıyâseddîn ve Rükneddîn dahî birer müddet Tatar askeriyile muhârebe idüb, ba‘zı müverrihler tarafından mülûk-i Hârizmşâhîye sırasına idhâl olunmuşlarsa da, bî-hakkın icrâ-yı saltanat idememişlerdir. Hârizmşâhîyân Devleti 491 târihinden 628 târihine dek 137 sene sürüb, bu sülâleyi terkîb iden hükümdârların isimleriyle târih-i cülûsları ber vech-i zîrdir:

1	Kutbüddin Muhammed bin Anuş Tegin	491
2	Atsız Bin Kutbüddin	521
3	İl Arslan Bin Atsız	551
4	Sultân Şâh bin İl Arslan	557
5	Alaâddin bin Tegin bin İl Arslan	589
6	Kutbüddin Muhammed-i Sâni bin Tegin	596
7	Celâleddîn bin Kutbüddîn	617

Horasan (III. C., s. 2029)

Asya-yı Vustâ’nın bir hittası olub, eskiden beri İran’dan ma‘dûd bulunmuş iken, şimdiki halde yalnız kısm-ı garbîsi İran’a, kısm-ı şarkîsi Afganistan’a ve kısm-ı şimâlîsi dahî Rusya’ya tâbi‘dir. Bu hittanın hudûdu Coğrâfiyyûn-ı Arab âsârında muhtelif sûrda beyân olunub, ba‘zıları bu hudûdu ziyâde tevsî‘ ile, Mâverâünnehir’i ve Afganistan’ın kısm-ı â‘zamıyla Belûcistan’ı dahî Horasan’dan ‘add itmişlerdir. Yâkût Hamevî bu ihtilâfin hudûd-ı siyâsiyeden ve Horasan vilâyetinin vakt-i zamâna

göre büyüyüb küçüldüğünden ileri gelmiş olduğunu söylüyor. Edvâr-ı İslâmîye’de asıl Horasan hittası eylevm İran’a tâbi‘ olan Herat ve Belh Hanlıklarını Rusya’ya tâbi‘ olan (Merv) cihetini câmi‘ idi. Bu vechle şimâl-i şarkî cihetinde Hârizm hittasıyla, garben Taberistân ve Irak-ı ‘Acemî ile, cenûben Kirman ve Kohistân ve Sicistân’la ve şarken Kâbilistân ve Bedahşanla muhâtt ve mahdûd idi. Bu hitta-i vâsî‘a da ekseriyâ dörde münkasım olub, merkezleri Nişâbur, Herat, Belh, ve Merv idi. Eski İran Devleti ya‘ni Pişdâdyân ve Keyâniyân zamânında asıl İran-ı Horasan ile civârlarından ‘ibâret olub, Fars ayrıca bir memleket idi; ve Belh Şehri İran devleti’nin pâyitahtı idi. Ba‘dehû Sâsâniler zamânında Fars’daki İstahr pâyitaht ittihâz olunarak, Horasan bir eyâlet hükmünde kalmış; ve ihtimâlê göre (Horasan) ismi o vakitlerde vaz‘ olunmuşdur; çünkü bu isim “Güneş” ma‘nâsını ifâde ider (Hor) kelimesinden mürekkebe olub, “Güneş Memleketi” ya‘ni şark demekdir. Horasan isminin Sâsânilerden evvel ma‘lûm bulunmamış olduğu Yunan coğrâfiyyûnunun ta‘rîfâtından dahî anlaşılıyor. Bunlar İskender’in fütûhâtında oralara kesb-i itlâ‘ itdikleri halde, bu hitta-i vâsî‘ayı bir isimle yâd itmeyüb, şimâl-i şarkî kısmını ya‘ni Belh ve Merv cihetlerini (Baktriyana), vustâ ya‘ni Herat cihetini (Aria), kısm-ı şarkîsini dahî (Partiana) tesmiye itmişlerdir.

Yukarıda beyân olunan hudûd ve mu‘ayyen olan Horasan hittası eskiden beri kürre-i arzın en mütemeddin ve nev‘-i beşerin en evvel iskân itdiği yerlerden olub eylevm Hindistan ve İran ile bütün Avrupa’ya münteşir olan ümem-i Aryânîye hitta-i mezkûreden çıkarılmışlardır, ki ümem-i mezkûre tenâsüb-i â‘zâ ve sîmâ ve bedence nev‘-i beşerin en güzel ‘ırkıdır.

Râşid (III. C., s. 2244-2245)

Horasan’ın aksâsında ve Termiz’den 80 fersahlık mesâfede bir kasaba olub, iki dağ arasında vâkı‘ olmağla, Akvâm-ı Moğolîye’nin memâlik-i İslâmîye’ye gâret için hücumları oradan vukû‘ bulduğundan, Bermekîlerden Fazl bin Yahya’nın orada muhkem bir kapu yapmış olduğunu Yâkût Hamevî beyân idiyor.

Zadrakarta (ve daha doğrusu Zedergerde) (IV. C., s. 2404)

Horasan’da vâkı‘ (Sari) kasabasının ism-i kadîmi olub, Yunan-ı kadîm coğrâfiyyûnu tarafından bu vechle zabt olunmuşdur. Eşkâniyân pâyitahtı bulunmuşdur.

Zaryasb (IV. C., s. 2405)

Horasan'daki Bellh Şehri'nin ism-i kadîmidir.

Zerefşân (IV. C., s. 2412)

Türkistân'da bir nehirdir ki, Buhara Hanlığı'nın kısm-ı şarkîsi hudûd-ı şimâlîyesinde buzlu derelerden nebe'ânla, Rusya'nın elinde bulunan Semerkand Eyâleti içinde iki sıra dağlar arasında garbe doğru cereyân iderek, ve ovaya indiğinde birçok kollara ayrılarak, Semerkand Şehri'nin şimâlinden bi'l-mürûr, Buhara Hanlığına gider, ve Buhara Şehri'nin şimâlinden geçerek, cenûb-ı garbîye doğru bir kavis teşkîl itdikten sonra, Ceyhun'a vâsıl olmadan kumların içinde mahv olur, mecrâsı takrîben 600 kilometre olub, vâdîsi fevka'l-âde münbit ve dil-nişindir. Miyâhının kısm-ı â'zamı saka-i arâzîde sarf olunarak, 380.000 yeni dönüm arâzî irvâ ider. Bu vâdînin meyveleri dahî meşhûrdur . Macarsitan'ın yukarı kısmında cenûb cihetinde vâkî' bir sıra dağlar dahî bu isimle yâd olunur. – Ruslar Semerkand Eyâletinin bu vâdîde vâkî' sancağını dahî Zerefşân ismiyle tesmiye itmişlerdir. Bu sancağın mesâha-i sathiyesi 50.000 murabba' kilometre ve ahâlîsi 290.000 kişi olub, cümlesi Müslimdir.

Zerk (زرک) (IV. C., s. 2413)

Horasan'da Merv kurbunda bir karye olub, mülûk-i Sâsâniye'nin ahîri olan (Yezd-i Cerd)'in orada vâkî' olan fevtiyle meşhûrdur.

Zernuc (yâhūd Zernuk) (IV. C., s. 2414)

Türkistân'da Hocend'in ötesinde meşhûr bir kasaba idi.

Zernucî (Burhâneddin) (IV. C., s. 2414)

Meşâhîr-i 'ulemâdan olub, kâffe-i 'ulûmdan bâhs olmak üzere “*Ta'limü'l-müte'allim*” ‘unvânıyla bir kitâb yazmışdır, ki Paris kütübhânesinde bulunduğu gibi, 1809 târîhinde dahî (Derlando) (Adrianus Relandus) ma'rifetiyle Utrecht'de Enchiridion Studiosi ‘unvânıyla ve Latince tercümesiyle beraber tab' ve neşr olunmuşdur.

Zemin (IV. C., s. 2422)

Mâverâünnehir'de Fergana ile Soğd arasındaki tarîk üzerinde bir kasaba olub, terencebiniyle meşhûr idi.

Zevzen (Zûzen) (IV. C., s. 2430)

Horasan'da Nişabur ile Herat arasında 123 karyeden mürekkeb bir nâhiye-i vâsî'a ve bunun merkezi olan bir kasaba olup, kesret-i 'ulemâ ve fudalâsından dolayı (el-Basratü's- sığâr) dinilirdi. Birçok meşâhîrin maskat-ı re'si bulunmuşdur.

Zeynüddin Hafî (IV. C., s. 2444)

Kibâr meşâyih ve 'ulemâdan olup, Horasan'ın (Haf) karyesindedir. Timurlenk'in kendisini yanına da'vetle hakkında hürmet ve ri'âyet göstermişidi.

Safar (yâhûd Sakar) (IV. C., s. 2484)

Rusya'nın elinde olan Türkistân'da Ceyhun'un sol kenârında Serahs kurbunda sâkin Türk Akvâmından bir kavim olup, bir rivâyetde 3000 ve diğeri bir rivâyetde 10.000 nüfûsdan mürekkebirdir.

Salur (yâhûd Salir) (IV. C., s. 2501)

Türkmen kabâilinden bir kabîle olup, (Herîrûd) ile Ceyhun arasında ve Merv civarlarında sâkindirler. Otuz kırk bin nüfûs kadar olup, mukaddemâ hayme-nişîn oldukları halde, âhîren hayvânları sâir kabâil tarafından yağma idilmekle, birtakım kulbelerde iskân idüb, zirâ'atle iştigâle mecbûr olmuşlardır.

Salur (IV. C., s. 2501)

Türkmen Akvâmından bir kavmin reîsi olup, dördüncü karn-ı hicrî evâsıtında kendisi şeref-i İslâmı müşerref ve kavmine dahî İslâm'ı kabûl itdirmeğe muvaffak olmuş; ve ahlâfî Kaşgar'a ve Çin hudûduna kadar tevsî'-i memâlik idüb, Türk akvâm ve kabâili beyninde neşr-i İslâm itmişlerdir. Çanak Han ve Kara Han dinmekle dahî ma'rûfdur.

Sâmân (IV. C., s. 2507)

Sâmânîler sülâlesinin cediti olup, kendisi deveci olduğu halde bir haydud çetesinin reîsi olmuş, ve Eşnas Şehri'ni, istilâ itmiş idi. Horasan vâlîsi bulunan Tahir Zü'l-yemîneyn bunun oğlu Esed'i istihdâm idüb, Esed oğulları Ahmed ve Nuh ve İlyas ve Yahyâ'yı pek güzel terbiye itmekle, bunlar Me'mûn halife zamânında Fergana ve Semerkand ve Eşnas ve Herat vâlîliklerine, ve Ahmed'den sonra oğulları Nasr ve İsmâil birbirini müte'âkib Mâverâünnehirvâlîsi olup, merkûm İsmâil 287'de Devlet-i Sâmânîyeyi te'sîs itmişdir.

Sâmâniyân (yâhûd Devlet-i Sâmâniye) (IV. C., s. 2507)

Üçüncü karn-ı hicrî evâhirinde hilâfet-i Abbâsiye zamânında Mâverâünnehir ve Horasan ve Cürcan cihetlerinde hükûmet sürmüş bir devlet-i İslâmiye olup, bu devletin müessisi İsmâil bin Ahmed bin Esed bin Sâmân'dır. Sâmân maddesinde beyân olunduğu üzere, bunun cediti Ahmed ile birâderleri Mâverâünnehir ve Horasan vilâyetleri vâlîliklerine nasb olunarak, Ahmed'in vefâtından sonra, oğlu Nasr, bunun vefâtında birâderi mûmâ-ileyh İsmâil Mutazîd halîfenin fermânıyla Mâverâünnehir vâlîsi olup, 8 sene vâlîlik itdikten sonra 287 târîhinde Saffâriye'den Amr bin Leys'e galebe iderek, mülkünü zapt etmiş; ve kendisiyle berâber neslinden 9 hükümdâr gelüb, 389 târîhine dek hüküm sürmüşler; ve bir taraftan Âl-i Bûye bir taraftan dahî Âl-i Sebüktegin Devletlerinin terakkiyâtı Sâmânîler'in za'fını ve nihâyet indirâsını mûcib olmuştur. Sâmâniyân sülâlesi hükümdârlarının isimleriyle târîh-i cülûsları ber vech-i zîrdir:

İsmâil bin Ahmed (287)	Mansûr-ı Evvel bin Nuh (350)
Ahmed bin İsmâil (295)	Nuh-ı Sâni bin Mansûr (365)
Nasr bin Ahmed (301)	Mansûr-ı Sâni bin Nuh (387)
Nuh-ı Evvel bin Nasr (330)	Abdülmelik-i Sâni bin Nuh (389)
Abdülmelik-i Evvel bin Nuh (343)	ilâ (389)

Sebüktegin (IV. C., s. 2533)

En büyük düvel-i İslâmiye'den olan Gaznevîler Devleti'nin müessisi olup, 'an asl Mansûr bin Nûh bin Sâmâni'nin ümerâsından Alp Tegin'in kölesi idi. Dirâyet ve iktidârına mebnî efendisi tarafından damâdlığa kabûl olunmuş idi. Merkûm Alp Tegin'in vefâtında oğlu Ebu İshak varisi olup, az müddet sonra bilâ veled vefât itmekle, sâhib-i tercüme Sebüktegin 367 târîhinde Gazne hâkimi olmuş idi. Bir müddet sonra mülûk-i Sâsânîye'den Nûh bin Mansûr Horasan'ın nısfını dahî Sebüktegin'e ve nısf-ı diğeriğini oğlu Mahmûd terk itmeğe mecbûr olmağla, bir taraftan dahî Sebüktegin Hind'e ve Mâverâünnehir'e doğru tevsî'-i memâlik etmiş olduğundan, 20 sene hükûmetden sonra 387'de vakî' olan vefâtında büyücek bir devlet bırakmışdır.

Yanında bulunan oğlu İsmâil yerine cülûs itmiş ise de, der'akab Horasan vâlîsi bulunan diğer oğlu Mahmûd varub, Gazne'yi zabt ile, pederinin tahtına ku'ûd itmiş; ve müte'âkıben Devlet-i Sâ mânîyân'a hitâm virerek, tamâmiyle istiklâlini i'lân eylemiştir. Bu vechle Gaznevîler Devleti'nin asıl müessisi Sebüktegin ve belki bunun kâinpederi Alp Tegin ise de, tamâmiyle istiklâl-i resmîye nâil olan müşârun-ileyh Sultân Mahmûd olduğundan, Âl-i Sebüktegin hükümdârlarının birincisi Sultân Mahmûd 'add olunur.

Sebüktegin (Âl-i) (IV.C., s. 2533)

Hilâfet-i Abbâsiye zamânında İran ve Asya-yı Vustâ cihetlerinde zuhûr iden düvel-i İslâmiye'nin en büyüklerinden olub, müessis-i reis-i sülâle olan ânîfü't-tercüme Sebüktegin ve birinci hükümdârı Sultân Mahmûd bin Sebüktegin'dir. Âl-i Sebüktegin esâsen Sâ mânîler Devleti'ne vâris ve halef olub, Horasan ve Hârizm cihetleri Sâ mânîlerden kendilerine geçdiği gibi, bir taraftan Hindistan'a doğru tevsî-i memâlik ile Hind'in nısf-ı şimâlîsini zabt ve oralarda neşr-i İslâm itmiş; ve bir taraftan dahî Âl-i Bûye'den Irak-ı 'acemi zabt iderek, her taraftan neşr-i İslâm ve kadınların kocaları cenâzesiyle ihrâkı gibi ba'zı â'dât-ı vahşîyeyi men' ile, tezyid-i esbâb-ı 'umrân ve medeniyet husûsunda Âl-i Sebüktegin'in ve 'ale'l-husûs Sultân Mahmûd'un hademâtı pek büyükdür.

Bu devletin en parlak zamânı Sultân Mahmûd müşârun-ileyh devri olub, bunun oğlu Mesûd dahî o 'azameti muhâfaza itmiş ise de, bunun birâderleriyle oğulları birbirlerine münâza'âta düşüb, devletin terakkîyâtına meydân virmemiş; ve ba'dehû İbrâhim bin Mesûd ve oğlu Mesûd-ı sâni ve onun oğlu Behramşah dahî hüsn-i idâyeye ve icrâ-yı 'adâlete muvaffak olmuşlarsa da, Irak ve Horasan tarafları yeni zuhûr iden Selçûkîler'in eline geçmiş olduğundan, Âl-i Sebüktegin'in devleti Gazne ya'ni Afganistan cihetiyle Hindistan'ın şimâl-i garbî cihetinde ba'zı memâlikden 'ibâret kalmışdı. Nihâyet altıncı karn-ı hicrî evâsıtında Gurîler zuhûr idüb, kalmış olan mülklerini dahî zabt, ve 845 târihinde bu devlete hitâm virmişlerdir. Sultân Mahmûd'un cülûsundan ya'ni târih-i istiklâlden i'tibâren Âl-i Sebüktegin Devleti 168 sene sürmüş; ve 14 hükümdâr hüküm sürmüştür. Pâyitahtları Afganistan'daki (Gazne) Şehri olmağla, bunlar (Gaznevîler) dinmekle dahî ma'rûfdurlar. Hükümdârlarının târih-i cülûsları ber vech-i zîrdir:

1-Mahmûd Sebüktegin -387	8- Ferruhzâd Mesûd-I Evvel- 445
2-Muhammed bin Mahmûd- 421	9- İbrâhim bin Mesûd-1 Sâni- 445
3-Mesûd bin Mahmûd- 425 Sânîyen Muhammed bin Mahmûd- 433	10- Mesûd-1 Sâlis bin İbrâhim- 492
4- Mevdûd bin Mesûd- 435	11- Şîrzâd bin Mesûd-1 sâlis 508
5-Mesûd-1 Sâni bin Mevdûd- 441	12- Arslanşah bin Mesûd-1 sâlis 509
6- Ali bin Mesûd-1 Evvel- 441	13- Behramşah bin Mesûd-1 sâlis- 522
7- Abdürreşid bin Mahmûd- 443	14- Hüsrevşah bin Behramşah- 544 ile 545

Serbedârân (IV. C., s. 2547)

Sekizinci karn-ı hicrî evâilinde Horasan'ın ba'zı cihetlerinde hüküm sürmüş bir küçük devlet olup, merkezleri (Sebzevâr) Şehri idi. Müessisi Hâce Abdürrezzak bin Hâce Fazlullah olup, mülûk-i İlhaniye'nin ahîri olan Sultân Ebu Sa'id ricâlinden idi. Pâdişâh müşârun-ileyhin vefâtında Horasan vâlisi bulunan Hâce Alâeddin Muhammed'le muhârebe idüb, kendisini katl, ve emvâlini zabt itmekle, 737 târîhinde Sebzevâr'da kendi nâmına hutbe okutmuşdur.

Rüfekâsıyla beraber ilk ittiği muhârebede sarıklarını çıkarub, bir dâr ağacına asdıktan sonra, baş açık olarak, meydân-ı cidâle girdiklerinden, (Serbedarân) lakabıyla mulakkab olunmuşlardır. Halefleri bir derece daha tevsî'-i mülk itmişlerse de, ekseri nâ-ehl-i vasfiye âdemler olup, birbirleriyle uğraşmış, ve hemân hiçbir mevte-i tabî'i ile ölmemişdir. Bunlar 12 kişi oldukları halde, yalnız 35 sene bi'l-istiklâl hüküm sürüb, 772'de Timurlenk'e tâbi' olmuşlar; ve hükümdâr-ı ahîrleri olan Hâce Ali Müeyyid 16 sene dahî cihângir müşârun-ileyhin taht-ı tâbi'yetinde vâlîlik itmişdir. Serbedârân esâmesiyle târîh-i cülûsları ber vech-i zîrdir:

1-Hâce Abdürrezzak bin Fazlullah 767	8- Hâce Zahîreddin birâder Hâce Yahya 759
2-Hâce Vecîheddin Mes'ud bin Fazlullah 738	9- Pehlivân Haydar 760
3-Ak Muhammed Timur 845	10- Hâce Latifeddin bin Vecîheddin Mes'ud 761
4- Kelû İsfendiyâr 747	11- Pehlivân Hasan 762
5- Hâce Şemseddin bin Fazlullah 748	12- Hâce Ali Müeyyid 766

6- Hâce Ali Şemseddin 748	Bi'l-istiklâl ilâ 872
7- Emir Hâce Yahya 756	Ve ilâ sıfatıyla ilâ 788

Serahs (IV. C., s. 2550)

İran'ın Horasan hıttasında Meşhed'in 146 kilometre şark-ı şimâlîsinde ve Rusya ile İran hudûdunu ayıran (Tecend) Nehri'nin sol kenârında bir kasaba olup, 2000 ahâlîsi, birçok kal'aları ve ba'zı harâbeleri vardır. Serahs vaktiyle büyük ve ma'mûr bir Şehir olup, 'ulûm ve medeniyet-i İslâmîye'nin en parlak merâkizinden bulunmağla, birçok meşâhîr-i 'ulemânın maskat-ı re'si bulunmuşdur. Yâkût Hamevî şehir-i mezkûrun Herat suyunun bakîsi olan bir nehrin kenârında olduğunu beyân itmesiyle, mezkûr Tecend Nehri dahî Herat'dan geçen (Harî Rûd)'un alt tarafı olduğundan, müellif müşârun-ileyhin zammında dahî Serahs'ın şimdiki mahâlînde bulunmuş olduğu anlaşılıyor ise de, (Vivien de Saint-Martin) coğrafya lugatında eski Serahs harâbelerinin şimdiki Serahs'ın 15 kilometre Şark-ı cenûbîsinde bulunduğunu beyân idiyor. Serahs İran ile Hind arasındaki tarîkin pek mühim bir geçidi olmağla, eskiden beri çok muhârebelere meydân olagelmışdir. – Ruslar Serahs'ın 4 kilometre Şarkında Yeni Serahs ismiyle bir kasaba te'sîs itmişlerdir, ki elyevm 2000 ahâlîsi ve bazarı olup, gittikçe büyümeğetedir.

Serahsî (Ebu'l-Abbâs Ahmed bin Muhammed) (IV. C., s. 2550)

Meşâhîr-i 'ulemâdan olup, Serahs Şehri'nden neş'et, ve 286'da vefât itmişdir. Mûsikîye dâir biri büyük biri küçük iki kitâb yazmış, Porfiryos'un İsağoci'sini şerh itmiş, ve ahlâka dâir "*Edebü'l-Nefs*" 'unvânıyla bir kitâb te'lîf itmişdir. Hulefâ-i Abbâsiye'den Mu'tazîd'in nazar-ı teveccühüne mazhar olmuşdur.

Serahsî (Ebu'l- Ferec Abdurrahman bin Ahmed el- Zâz) (IV. C., s. 1550)

Meşâhîr-i 'ulemâdan ve fukahâ-i Şaf'îyeden olup, 493 târîhinde Merv'de vefât itmişdir. Fukahâ-i Şaf'îye'ye dâir "*el-Emâli*" 'unvânıyla büyük bir te'lîfi vardır, ki birçok vakit Horasan'da ders-i kütüb mütedâvilesinden bulunmuşdur.

Sultan Şah (IV. C., s. 2601)

Hârizşahîyan Sülâlesinin dördüncü hükümdârı olup, İl Arslan'ın ikinci oğludur. Pederinin vefâtında ya'ni 558 târîhinde, sagîrû's-sinn olduğu halde, vâlidisi

Türkân Hatun'un vesâitiyle, tahta cülûs itmiş, 568'de Sultan Şah Horasan'a gidüb, 20 sene ba'zı mahallerde hüküm sürdükden sonra 589'da vefât itmiştir.

Semerân (IV. C., s. 2626)

Ba'zı kütüb-i 'Arabîye'de Semerkand'a virilen isimdir.

Semerkand (IV. C., s. 2626)

Asya-yı Vustâ'nın en meşhûr şehirlerinden olub, Mâverâünnehir'in Soğd hıttasında ve elyevm Rusya'nın elinde bulunan Türkistân'da (Zerefşân) Eyâletinin merkezidir. "50°38' 39 arz-ı şimâlî ile '38° 64 tül-i şarkîde, Zerefşân ve nâm-ı diğerle (Kara Deryâ) Nehri'nin sol ya'ni cenûbî kenârından 7 kilometrelik mesâfede, Buhara'nın 222 kilometre şark-ı cenûbîsinde ve Taşkend'in 268 kilometre cenûb-ı garbîsinde ve bir dağın şimâl eteklerinde olarak, bir ova kenârında vâkı' olub, hizâ-yı bahrden 670 metre irtifâ'ı vardır. Medeniyet-i İslâmîye'nin en parlak merâkizinden ve bir vakit Timurlenk'in pâyîtahtı bulunmuş olan bu şehrin elyevm dahî 40.000 ahâlîsi olub, 'ale'l-husûs demiryolu hattının Bahr-i Hazar sâhiline rabt olunalı günden güne büyümektedir. Ancak yeniden nakl ve iskân-ı Müslümânlar'a memnû' olduğundan, Rus ahâlîsi çoğalmakta olub, bunlar (Yeni Semerkand) ismiyle ayrıca bir mahalle teşkil itmişlerdir.

Şimdiki ahâlînin yalnız 6000'i Rus'dur. Şehrin ortasında (Registân) ismiyle vâsî' bir meydân olub, bunun etrâfında (Tilla Kari), (Şir Dor), ve (Uluğ Bek) isimleriyle üç büyük medrese ve birkaç cesîm câmi'-i şerîf bulunur. Bu üç medresenin biri isminden dahî anlaşıldığı üzere, meşhûr Uluğ Bek'in 'ulûm-ı riyâziye ve nücûm ve hey'etin ta'lîm ve te'allümüyle uğraşdıkları medresedir. Şehrin şimâl cihetinde Taşkend kapusu kurbunda diğer bir meydan olub, bunun bir kenârında Timur'un zevcesi ve Çin hükümdârının kızı (Bibi Hatun)'un binagirdesi olan cesîm bir medrese vardır, ki elyevm tamamen harâb olub, pamuk çarşısı olmuştur. Bunun bir kenârında da hatun müşârun-ileyhin türbesi duruyor. Şehrin cenûb-ı garbî cihetinde dahî (Gur-i Emîr) ismiyle Timur'un türbesi bulunub, gâyetle güzel bir kapusu vardır. Uluğ Bek'in ve sâir efrâd-ı hânedân-ı Timurîye'nin dahî türbeleri mevcûddur. Bu türbelerin yanında cesîm ve musanna' bir câmi'-i şerîf bulunur.

Hazret-i Osman (radiyallahuanh)'ın hatt-ı destiyle muharrer ve kanının lekelerini hâvî olduğu mervî olub, Petersburg kütübhânesine nakl edilmiş olan mushaf-

1 şerîf bu câmi'de bulunmuşdur. Şehrin sâir taraflarında dahî birçok cevâmi'-i şerife ve medâris bulunub, fenn-i mi'mârîyece en güzelleri (Sefîd), (Şeybânî Han) ve (Hâce Ahrar) medreseleridir. Şehrin bir kısmını ve Timur'un sarayını hâvî bulunmuş olan kal'a Ruslar tarafından tasgîr ve ta'mîr idilerek, içinde devâir-i hükûmet ve asker kışlaları yapılmış; ve saray-ı Timur'un yalnız bir parçası muhâfaza olunmuşdur. Şehir surla muhâtt olub, dört beş kaptu var idiyse de, ekser tarafları münhezim olmuşdur. Şehrin etrâfında birçok köşkler ve bağ ve bağçeler bulunub, şeftali, zerdali, kayısı, ayva, armud ve sâir meyveleri meşhûrdur. Taşkend kaptu hâricinde (Şah-ı Zinde) didikleri Kasım bin Abbâs Hazretleri'nin türbesi ve yanında Asya-yı Vustâ'da misli olmayan bir câmi'-i şerîf vardır, ki 37 basamakla çıkılıb, bütün Asya-yı Vustâ 'indinde pek mukaddes muhteremdir. Eski Semerkand hükümdârları tahta oturmazdan evvel bu türbeyi ziyâret iderlerdi. Bunun civârında bir takım âsâr-ı 'atîka bulunub, ahâlî oranın meşhûr Afrasiyab'ın pâyîtahtı bulunmuş olduğuna mu'tekiddirler.

Zerefşân Nehri'nden getirilmiş üç büyük ve birçok küçük cedveller şehri şakk idüb, suyu pek boldur. Rus ahâlîsi kal'anın garbında ve demiryol mevkifinin etrâfında olub, geniş sokakları, güzel bağçeleri, meydânları, bir kilisesi, birkaç mektebi, mağazaları ve bir 'umûmî bağçesi vardır. Semerkand ahâlîsinin kısm-ı â'zamı Tacik ve kusûru Özbek, 'Arab, İrani, Afganlı, Hindli ve Rus'dur. Lisân-ı mahallî Farsi olub, Türkçe dahî tekellüm olunur. Ahâlî pek çalışkan ve sanâyi' ve ticârîye ma'il olub, gerek Ruslar ile ve gerek Buhara, Hive, Kabil, Kaşgar ve sâir cihetlerle olunan ticâretin kısm-ı â'zamı bunların elindedir. Şal, seccade, ipek akmeşe ve sâir mensûcâtla, eslihâ ve evâniye müteallık ba'zı güzel masnû'âtı vardır. Debbâğhâneleri de çokdur. İç yağından bir nev'i sabun dahî i'mâl olunur. Semerkand pek eski bir şehir olub, büyük İskender tarafından binâ olunduğuna ve (Şemr Ebu Kerb شمر ابو كرب) tarafından te'sîs ve bunun ismine nisbetle tesmiye idildiğine dâir olan rivâyet hakîkate mukarîn değildir. Zirâ İskender'in Soğd (yâhüd Soğdiyana) hittasında (Marakanda) ismiyle bir şehir feth itmiş olduğu mu'âsırları olan müverrihîn-i Yunan âsârında mezkûrdur; bu ismin ise (Semerkand)'dan galat olduğu zâhirdir.

İskender'den sonra Belh cihetinde teşekkül iden Makedonya tevâif-i mülûkûnün ba'dehû Eşkanyan'ın ve sonra Sasanîlerin zabtına geçüb, 55 târh-i hicrîsinde Hazret-i Mu'aviye tarafından Horasan Vâlîsi bulunan Sa'id bin Osman Semerkand'ı muhâsara,

ve sahâbeyle musâlaha idüb, rehin almış; ve 77 târîhinde Kuteybe bin Müslim Buhara ve Şaş'ı feth itmişdir. Hulefâ-i Abbâsiye zamânında zuhur iden Sâ mânîler tarafından pâ yîtaht ittihâz olunarak, bunların devrinde fevka'l-âde i'mâr ve tevsî' ve tezyîn olunub, 'ulûm ve ma'ârif-i İslâmîye'nin en parlak merâkizi sırasına geçmiş, ve birçok 'ulemâ ve üdebânın münşî'i olmuş idi.

Selçûkîlerin ve ba'dehû Hârizmşahân'ın zamânında dahî ma'mûr olub, Çengiz han tarafından muhâsâra olundukda, 40.000 ve bir rivâyetde 110.000 kişi tarafından müdâfa'a olunmuşdidi. Bu cihângîrin tahrîbinden sonra ahâlîsinin yalnız bir rub'ı kalmış olduğu halde, 25.000 'âile ki takrîben 125.00 ahâlî ile meskûn idi. Ba'dehû yeniden terakkîye yüz tutub, Timurlenk tarafından pâ yîtaht ittihâz, ve bunun tarafından yeniden 150.000 ahâlî nakl ve iskân olunmuşdu. Timur sülâlesinden sonra Semerkand Buhara Özbekleri tarafından istîlâ ve tahrîb olunarak, pek çok tedennî itmiş; ve ahâlîsi azaldığı gibi, eski esbâb ve vesâit-i medenîyeti dahî imhâ olunmuşdur. Sâ mânîler ve Selçûkîler devirlerinin âsâr-ı 'umrânı Çengiz Tarafından imhâ olunarak, devr-i Timurî âsârından ba'zıları mevcûddur. Uluğ Bek'in rasadhânesinden ve (Kalender Han) ismiyle ma'rûf dârü'l-fünûnundan hiçbir eser kalmamışdır.

Semerkandî (Ebu'l-Leys Nasr bin Muhammed bin İbrâhîm) (IV. C., s. 2627)

Meşâhîr-i 'ulemâ ve fukahâdan olub, imâmü'l-hüdâ ve müftiüyyü's-sakaleyn 'unvânlarıyla mu'anvendir. İmâm Handânî telâmizesinden olub, bir tefsîr-i şerîf ile "*Hizânetü'l-fikh*", "*Tenîhü'l-gafilîn*", "*el-Bustân*", "*Muhtasar Mukaddimetü's-salat*", "*Sahâifü'l-ilâhiyât*" 'unvânlı kitâbları ve sâir ba'zı âsârı vardır.

Semerkandî (Şemsüddîn Muhammed bin Eşref el-Hüseynî) (IV.C., s. 2627)

Meşâhîr-i 'ulemâdan olub, "*Risâletü fi âdâbi'l-bahs*" ile hendeseye dâir "*Eşkâlü't-te'sîs*" 'unvânıyla bir kitâbı vardır. 600 târîhinde vefât itmişdir.

Semerkandî (Rükneddîn Muhammed) (IV. C., s. 2627)

Meşâhîr-i 'ulemâdan olub, sultan Hüseyin Baykara zamânında Hind'in Kannauj Şehrinde kadî ve imâm idi. Hind brahmanlarından (Bahuçara Brahman Yogi tdv'de bu şekilde geçiyor) ile olan mübâhasâtını yazmış, ve "*Havzü'l-hayât*" ismiyle Hind lisânından bir kitâb tercüme itmişdir. Bu tercüme Paris kütübhanesinde 927 rakamıyla murakkam olarak mevcûddur.

Semerkindî (Bedreddîn Muhammed bin Behrâm el-Kalânîsî) (IV. C., s. 2628)

Meşâhîr-i ettibâ-yı İslâm'dan olub, “*Akrabâzîn*” ‘unvânıyla 49 bâbdan mürekkeb bir kitâbı vardır.

Semerkindî (Ebu Hamid Necîbüddin Muhammed bin Alî) (IV. C., s. 2628)

Bu dahî meşâhîr-i ettibâdan olub, Fahrüddîn Râzî ile mu‘asır idi. Moğolların Herat’ı zapt ve katli‘âm itdiklerinde şehîd olmuştur. “*Kitâbü’l-Ağziye el-merza*”, “*Kitâbü’l-esbâb ve’l-‘alâmât*”, “*Kitâbü’l-akrâbâzîn el-Kebîr*” i “*Kitâbü’l-akrâbâzîn-i el-sağîr*” ve sâire ‘unvânlarıyla birkaç te’lifâtı vardır.

Semender (IV. C., s. 2629)

Hazar memleketinde bâbü’l-ebvâbdan (ya‘ni benderden) dört gün ileride ve Volga kenârında bulunmuş olan (İtil)’den 8 gün beride bir kasaba olub, vaktiyle Hazar Hükümdârının makarrı iken, Süleyman bin Rebî‘ tarafından feth olunduktan sonra, Hazar Hükümdârı İtil’i makarr ittihâz etmişdi. Elyevm harâb olsa gerekir.

Semipalatinsk (IV. C., s. 2630)

Rusya’nın Asya-yı Vustâ’da Türkistân’ın şark-ı şimâlî kısmında vâkı‘ hemnâmı olan eyâletin merkezi bir kasaba olub, İrtiş Nehri’yle buna tâbi‘ (Semipalatinska) Çayı’nın teşkîl itdikleri bir adada, Taşkend’in kilometre şark-ı şimâlisinde ve Petersburg’un 3240 kilometre cenûb-ı şarkisinde olarak ‘23° 50 ‘arz-ı şimâlî ile ‘55° 88 tül-ı şarkîde vâkı‘ ve 18.715 ahâlîyi câmi‘dir. Kasabanın etrâfi çöl olub, ba‘zı def‘a rüzgâr kumları tahrîkle, sokakları ve hâneleri örter. Evleri ahşab olub, kârgîrleri pek azdır. Kasabanın kısm-ı â‘zamı Tatarlarla meskûn olub, biri kârgîr olmak üzere 10 câmi‘-i şerîfi ve örtülü bir çarşısı vardır. Rus mahallelerinde iki kilise ve bir mekteb bulunur. Kırgızların mahallesi (Bel Ağaç) ta‘bîr olunan ve cihet-i şimâlîyede bulunan bir mahale çekilüb, orada zirâ‘atle meşgûl olurlar.

-Semipalatinsk Eyâleti şark-ı şimâlî cihetinden Tomsk, şimâlen Tubolsk, garben Akmolinsk, cenûben Semireçensk Eyâletleriyle, cenûb-ı şarkî cihetinden dahî Çin hudûduyla ya‘ni Moğolistan’la mahdûd olub, mesâha-i sathîyesi 487.182 murabbâ‘ kilometre ve ahâlîsi 574.132 kişidir, ki beher murabbâ‘ kilometre başına bir kişiden az ziyâde düşmekle, o arâzî-i vasi‘anın hemân hâlî olduğu anlaşılıyor. Eyâletin kısm-ı

cenûbisinde (Taryağa) dağı garb-ı şimâlîden şark-ı cenûbîye doğru mümted olub, Çin hudûdundaki (Altun Dağı)'na ulaşır. Bu silsilenin şimâlinde (İrtiş) Nehri'nin mecrâsı ve cenûbunda eyâletin hudûdunda vâkı' (Balkaş) Gölü bulunur. Mezkûr silsile-i cibâlin iki mâilesinden birçok çaylar akıyorsa da, nâdiren mezkûr nehre ve göle vâsıl olub, ekseriyâ yolda kururlar. (İrtiş) Nehri mecrâsında ve eyâletin cenûb-ı şarkî cihetinde (Zayzan) ismiyle bir göl teşekkül ider. İrtiş'e vâsıl olamayan enhâr-ı mezkûrenin çoğu çölde bir takım bataklıklar teşkil iderler. Mezkûr silsile-i cibâlin şimâl ve cenûb cihetlerinde vâsî' çöller mümted olub, şimâldekiler balçıkdan ve cenûbdakiler kumdan 'ibâretidir. Arâzî-i münbite ise yalnız dağ eteklerinde ve dağlardan inen çayların kenârlarında vâkı'dir. Bu yerlerde buğday, arpa, yulaf ve en ziyâde darı ile ba'zı sebzeler hâsıl olur.

Eyâletin kısm-ı cenûbîsinde şeftali, zerdali, elma gibi ba'zı meyveler ve kısm-ı şimâlîsinde yalnız kiraz yetişir. Kısm-ı cenûbîsinde haylî ormanlar dahî bulunur. Me'âdin çok olub, ancak henüz tamamiyle keşf ve taharrî olunamamışdır. Kumlarda ve Altun Dağı eteklerinde altun, mezkûr dağa merbût Çengiz Dağı'nda bakır ve simli kurşun ve ba'zı taraflarda kömür ve grafit ma'denleri vardır. (Karkalink قارقالينك) ta'bîr olunan tepeleri dahâ zî kıymet taşlarıyla meşhûrdur. Havası pek şiddetli olub kışın mizânü'l-harârenin sıfırdan aşağı 40 dereceye kadar indiği ve yazın 50 dereceye kadar çıktığı olur. Yaz ile kış arasında olan bu tevâfüt-i küllî gündüz ile gece arasında dahî vâkı' olub, gâyet sıcak günleri soğuk geceler ta'kîb ider. Teşrîn-i sânîden marda kadar bütün nehirler münce mid hâlinde bulunur. İlkbahar pek kısa olub, bir yüzü kardan kurtulub da nebâtât bitmeğe başlar başlamaz yazım harâreti bunları kurudur. Hayvânât-ı ehlîyesi üç milyondan ziyâde olub, yarım milyonu at ve kusûru koyun, sığır, deve ve sâiredir. Ceûb cihetinde geyik, karaca, yabanî ester, domuz, kaplan, kurd, tilki ve sâir hayvânât-ı vahşî dahî bulunub, avı çokdur. Örumcek ve sâir envâ'ından ba'zı zehirli böcekler vardır.

Balkaş Gölü'nün balığı az ise de, Zayzan Gölü'nün ve İrtiş Irmağı'nın balıkları çok ve mütenevvi' olub, Kazaklar külliyyetle çıkarırlar. Ahâlî-i eyâletin beşde dördü Kırgız olub, bunlar göçebe hâlinde yaşarlar, ve hayvânât beslemekle ve avla geçinirler. Sâirleri Tatar, Kalmuk, Rus, Buharalı ve sâireden mürekkeb olub, en ziyâde zirâ'at ve ticâretle meşgûl olanlar Tatarlardır. Ruslar bir nevi' siyâhî tarzında bulunan

Kazaklardan ‘ibâret olub, bunların çoğu kendi lisân ve tarz-ı te‘ayyüşlerini terkle, Kırgızlara tâbi‘ olmuş, ve onların lisânını kabûl itmişlerdir. Eyâletin ticâreti mukaddemâ daha işlek iken, bir müddetten beri tedennîye yüz tutmuşdur. Ma‘hazâ yine haylî ticâret icrâ olunub, Rus tüccârlar Rusya’dan getirdikleri emti‘âyı Kırgızlarla eşyâ-yı ‘aynîyeye ya‘ni hayvânât, bayağı, yağ ve sâireye mukâbil mübâdele iderler. Altun ve gümüş ma‘denlerinin ihrâcından başka zikre şâyân sanâyî‘ yokdur. Eyâlet 5 kazâya münkasımdır.

Ruslar karn-ı sâbık milâdâ evâilinde bu eyâlete ve buna muttasıl olan (Akmolinsk) eyâletine dâhil olub, birtakım noktalar intihâb ve istihkâmât inşa itmişlerse de, Kırgızlar kendi hânları tarafından idâre olunurlardı. Ancak (Velî Han)’ın vefâtı üzerine, Kırgız kabâili beyninde tefrika hâsıl olub, Rusya müdâhaleye bahâne bularak, 1808’de Kazak alaylarını teşkil ve idhâl ve 1854’de memleketi iki eyâlete taksîm iderek, büsbütün taht-ı idâresine almışdır.

Semireçinsk (IV. C., s. 2632)

Rusya’nın Türkistân’daki eyâletinden olub, Türkistân’ın şark-ı cenûbî kısmından ‘ibâretidir. Şimâlen Semipalatinsk, garben Akmolinsk, nisf-ı Türkistân yâhûd Sir Deryâ ve Fergana Eyâletleriyle, cenûben ve şarken dahî Çin ile mahdûddur. Eyâlet ‘20°40 ile ‘35° 48 ‘arz-ı şimâlî ve ‘45° 69 ile ‘40° 80 tül-ı şarkî aralarında mümted olub, tül-ı âzâmı 1000 ve ‘arz-ı â‘zamı 700 kilometre ve ahâlisi 666.339 kişidir. Merkezi (Virni ویرنی) kasabasıdır. Kısım-ı cenûbîsi Pamir’den gelüb Çin hudûdunu tefrîk iden (Ala Dağ) silsilesi eteklerinden ‘ibâret olub, beş altı bin metre irtifâ‘ı olan dağları hâvîdir. Bu dağların arasında (Isık göl) ismiyle büyük bir göl vardır. Eyâletin kısım-ı şimâlîsi ise düz ve ovalık olub, hudûd-ı şimâlîyesinin kısım-ı â‘zâmını teşkîl iden (Balkaş) Gölü’ne dökülmek üzere birkaç nehri vardır, ki bunların en büyüğü Cungarya’dan gelen (İli) Irmağı’dır. Şimâl-i şarkî hudûdunu (Tarbaga) Dağı teşkîl idüb, oradan dahî mezkûr göle bir nehir gelir. Şark-ı şimâlî hudûdu kurbunda dahî (Sasık göl) ve (Ala göl) isimleriyle iki göl bulunur. Küçük gölleri de pek çokdur. Eyâletin bütün arâzîsi Balkaş ve Isık Gölleri havzasında bulunmayub, cenûb-ı garbî kısmının miyâh-ı câriyesi Sir Deryâ’ya ya‘ni Seyhun’a, ve cenûb-ı şarkî kısmındakiler dahî Türkistân-ı Şarkîde Tarım Irmağı ‘na dökülür.

Dağları senenin ekser aylarında karla mestûr ve ovaları çöl halinde olub, yalnız dağların alçak etekleriyle enhârın vâdileri münbit ve mahsûldârdır. Kısım-1 cenûbîsi pek mürtefi' olduğu halde, kısım-1 şimâlîsini teşkîl iden çöl kadar soğuk olmayub, yazın dahî sıcağı mu'tedildir. Kısım-1 şimâlîsinde yalnız çavdar ve yulaf hâsıl olduğu halde, kısım-1 cenûbîsinde buğday, arpa, darı, keten ve hatta pamuk dahî hâsıl olur; ve elma ve zerdaliden başka badem, şeftali, ve sâir meyveler ve ba'zı mahallerinde üzüm dahî yetişir. Dağların hemân dâimi sûretde karla mestûr olan zirvelerinden aşağı kısımları ormanlarla mestûr olub, Gürgen ve sâir ağaçları vardır. Kumlarda altun rîzeleri bunuyorsa da, yalnız 'avâm-1 ahâlî tarafından ba'zen cüz'iyât kabîlinden olarak toplanmaktadır. Bakır ve demir ma'denleri dahî vardır.

Mer'âları ve hayvânât-1 ehliyesi çok olub, eyâlet dâhilinde 6 milyon koyun, bir milyon at, 500.000 sığır ve 100.000 deve bulunur. Kırgızların medâr-1 te'ayyüşü hayvânâtdır. Hayvânât-1 vahşîyesi dahî çok olub, geyiğin envâ'ıyla kaplan, domuz, kurd, tilki ve sâir envâ'-1 hayvânât ve pek çok kuşlar bulunur. Isık Göl'ün balığı çokdur. Ahâlîsinin nısfından ziyâdesi Kırgız ve göçebe olub, mütemekkin olan nısf-1 diğeri Özbek, Tatar, Tacik; Kalmuk ve sâireden mürekkebdır. Yüzde iki nisbetinde olan Kazaklardan mâ'adâsı kâffen Müslim ve Sünni'dir. Eyâlet 5 kazaya münkasımdır.

Sencer (Ebu'l-Hâris Muizü'd-din Sultan-) (IV. C., s. 2654)

İran'da hükûmet süren mülûk-i Selçûkîye'nin altıncısı olub, Melikşah bin Alp Arslan'ın üçüncü oğludur. 479 târihinde Sincâr'da doğub, bu münâsebetle (Sencer) tesmiye olunmuş; ve birâderleri Berkıyaruk ve Muhammed'in zamân-1 saltanatlarında yirmi sene Horasan hâkimi olub, 512 târihinde, müşârun-ileyhden Sultân Muhammed'in vefâtı üzerine, yerine geçmiş idi. Mülûk-i Gaznevîye'den Hindistan cihetlerinde dahî hükmü cârî olan Behram Şah'ı mağlûb iderek, sâir mevki'yâtıyla dahî ülkesi Hindistan'dan Şam'a ve Mâverâünnehir'den Yemen'e kadar tevessü' itmiş; ve hazâin ve emvâli ve dârat ve debdebesi nihâyet dereceye varub, bunun zamânında Selçûkîler'in 'azamet ve ikbâli üç bâlâyâ vâsıl olmuş idi. Ba'dehû Türkmenlerin eline esîr düşüb, zevcesi Türkan Hatun hâkim olmuşdu. 551 târihinde Türkan Hatun'un vefâtı haberini aldıktan sonra, Termiz hâkimi Emir İlyas'ın yardımıyla Türkmenlerin elinden halâs bulub, Merv'e vâsıl olmuş; ve eski fevt ve 'azametini istirdâd için,

teşebbüsâta girişmiş ise de, muvaffak olamayarak 552 târîhinde Merv'de vefât idüb, orada defn olunmuşdur. Müdebbir ve 'âkıl bir hükümdâr idi. Edîb, Sâbir, Raşîd ve Turgut, Abdü'l-vâsî', Ferîd Kâtib, Enverî, Zevzânî, Seyid Hasan Gaznevî ve sâir meşâhîr-i 'asrînin şu'arâsı cümlesinden bulunmuşdur. Ava çok meraklı olub, çulları sırmalı ve tasmaları altundan 400 zegar ve tilkisi olduğu debdebe ve dâratı hakkında rivâyât-ı cümlesindedir. Birâderzâdesi mezkûr Sultân Mahmûd halefî olmuşdur.

Sencer (Mirzâ) (IV. C., s. 2654)

Evlâd-ı Timur'dan Mu'ineddîn Ömer Şeyh'in torunu ve Mirzâ Emir Ahmed'in oğludur. Mirzâ Bâbü'r tarafından Fars ve sonra Merv'e hâkim nasb olunmuş; ve ba'dehû Bâbü'r Mirzâ'nın halefî Sultân Ebu Sa'id'le cenk idüb, 863'de Mirzâ Alâü'd-devle'nin oğlu Mirzâ İbrâhîm ile beraber telef olmuşdur.

Sevc (IV. C., s. 2671)

Aksâ-yı Mâverâünnehir'den bir kasaba olub, oradan her tarafa ihrâc olunan civa ma'deniyle meşhûr olduğunu Yakût Hamevî beyân idiyor.

Sehâyî (IV. C., s. 2702)

Mâverâünnehir şu'arâ ve sâdâtından olub, târîh söylemede mahâreti var idi. Güzel eş'ârı var idi.

Sehmî (IV. C., s. 2706)

Buhara şu'arâsından olub, bir okçunun oğlu olmağla, bu mahlasla tahallüs itmişdir. Ekber Şah'ın zamânında Hindistan'a gidüb, Han-ı â'zam Mirzâ Aziz Koka'ya intisâb itmişidi.

Süheyliye (IV. C., s. 2707)

Mâverâünnehir'de (Şaş) kasabasının ism-i cedîdi olduğu ba'zı kütübde görülmüş ise de, Şaş kasaba olmayub, bir büyük nâhiye idi. Bu halde Süheyliye Şaş kasabâtından olabilir.

Siyah Kûh (IV. C., s. 2718)

Bahr-i Hazar'ın sâhil-i şarkîsi kurbunda bir cezîre olduğu coğrâfiyyûn-ı Arab âsârında mezkûr olub, Yakût Hamevî bu adanın miyâh-ı câriyesiyle ormanları olduğunu ve ma'hazâ ahâlî-i dâimesi olmayub, ahîren bir Türk kabîlesinin oraya ilticâ

itmiş olduğunu beyân idiyor. Elyevm haritalarda bu isimle Bahr-i Hazar'da bir ada görülmendiğinden, ism-i cedîdi ne olduğu anlaşılamadı.

Seyhun (IV. C., s. 2740)

Asya-yı Vustâ'nın en büyük ırmaklarından olup, Fergana Ovası'nda birleşen iki büyük nehirden teşekkül idiyor. Bunların biri ve en uzun olan (Narın) Nehri Mâverâünnehir'de Rusların (Semirçi) tesmiye itdikleri eyâletde ve Çin hudûdu kurbunda olarak, (Isık göl)'ün cenûbunda vâkı' Ala Dağ'dan nebe'ânla 3000 metreden ziyâde irtifâ'ı olan bir vâdide ve sarp boğazların içinden garbe doğru cereyân iderk, ve sağ ve soldan bir takım sür'atli cereyânlar ve şelâleler teşkil eyleyerek, Fergana Eyâleti'ne duhûl ile, cenûb-ı garbiye doğru döner; ve takrîben 720 kilometrelik cereyândan sonra, Fergana Ovası'na düşüb, (Namangan) Şehri kurbunda şarkdan gelen (Kara Deryâ) ile birleşerek, (Seyhun) nâmını alır. Bu mültekâsından yukarı (Narın)'ın vüs'ati aşağı yukarı 50 metre ve derinliği 1 ile 3 metre arasındadır. Kara Deryâ ise, Fergana kıttasını şark cihetinden ihâta iden dağlardan inen birçok çaylardan bi't-teşekkül, gâyetle münbit ve ma'mûr bir ovayı birçok cedvel-i tabî'ye ve suniye ile ba'de'l-irvâ (Narın) Nehri'yle birleşir.

Kara Deryâ'ya dökülmek üzere Ala Dağ'dan ve Zerefşân Dağı'nın şimâl eteklerinden inen Ak Boğa, Kazgan, Esfiram, Şah Merdan, Sevh, Esfira çaylarıyla sâir çayların dahî suları birçok cedvellere taksîm idilerek, geçtikleri yerleri zümrüd âsâ bağçelere çevirirler. Narın ile Kara Deryâ'nın ictimâ'ından sonra (Seyhun) Irmağı garbe, ba'dehû garb-ı cenûbîye, sonra yine garbe ve nihâyet garb-ı şimâlîye doğru pek dolaşıklı bir yatakda ve ova içinde akarak, Hocend Kasabası'na kadar olan kısmında sağ ve soldan daha birkaç tâbi'i var ise de, soldan gelenleri yolda saka arâzî ile ittilâf olunub, nâdiren ırmağa vâsıl olduklarından, ve ırmağın yatağı derin olup, suyundan istifâde olunmadığından, mecrâsının sol tarafı çöl haline geçüb, sağ tarafında ise dağlar daha yakın olmağla, tâbi'leri ırmağa kadar vâsıl olup, etrâfi ihyâ ider.

Hocend kurbunda mecrâsında bir takım iri kayalar bulunub, sol tarafında vaktiyle göl olduğu anlaşılan ve 200 kilometrelik mahalde mümted olan (Tuzhâne) ismiyle bir büyük bataklık bulunur. Bu mesâfede sağdan (Enkiren انكرن) ve (Çinaz) kasabasında Taşkend kurbundan geçen (Çirçik) ve ba'dehû (Keles) nehirlerini alır. Daha aşağıda vaktiyle garbe doğru cereyânla Ceyhun'a munsabb olduğunu gösterir

batağı hâlâ belli olduğu halde, şimdi bu yatağını terkle, şimâle doğru akarak, o Kızılkum ismiyle ma'rûf ve Hive'ye ve Hârizm Gölü'ne dek mümted olan vâsî' çölü solunda bırakarak, ve badehû yine garb-ı şimâlîye doğru dönerek, Aral Gölü'ne doğru dönerek, Aral Gölü'ne ya'ni Bahr-i Hârizm'e munsabb oluncaya kadar bu istikâmeti muhâfaza ider. Şimâle doğru olan cereyânında sağdan (Aras) Nehri'ni dahî alub, oradan aşağı iki tarafı dahî çöl halinde olmağla, hiçbir tâbi'i yokdur. Hatta vaktiyle Seyhun'a döküldükleri anlaşılan ve mezkûr (Isık Göl)'ün ayağı hükmünde olan (Çu) Nehri'yle şimâlden gelen Sarısu dahî (Ak Kum) çölünde (Acı Göl) ismiyle bir göl teşkil iderek, suları Seyhun'a vâsıl olamaz.

Seyhun yatağının kısm-ı esfeli az derin olub, ba'zı yerlerinde vüs'ati birkaç kilometreye bâliğ olur ve derinliği pek azalır ; 'ale'l-husûs feyzân zamânında suları etrâfa yayılıb, vâsî' bir takım bataklıklar teşkil ider. Rusların (Provsk) ismiyle yapmış oldukları kal'ada (Yaman Deryâ) ve (Kara Uzyak) isimleriyle iki kola ayrılıb, birincisi bir takım kamışlıkları hâvî olmağla, ikisinin de sâhîh olmasına ma'nidir. Bu iki kol birleşdikden sonra, nehir büyücek sefâinin dahî seyrine kesb-i salâhiyet idiyorsa da, mansabında yeniden üç kola ayrılıb, ikisi kum sedleriyle mesdûd oldukları halde, yalnız ortadaki kol küçük sefâinin girmesine müsâ'iddir. Seyhun'un kolları dâimi olmayub, ba'zı def'a bir kol ayrılarak, senelerce akdıktan sonra, yatağının mübeddili kumla sed olunmağla, yeniden kurur. Bu kolların husûlüne Kırgızların ve sâir o civârlardaki ahâlînin hafr itdikleri hendekler dahî sebebiyet viriyor. Mecnâ-yı esfelinin sol tarafı kumluk ise de, sağ tarafı uzun otlarla ve ba'zı çaylarla mestûr olub, ırmağın suyuyla saka olununca, pek münbit olur. Hatta bu yerlerin vaktiyle pek ma'mûr bulunuklarına delâlet idecek birçok şehir ve kasaba virâneleri bulunur. Kırgızların öteden beri Seyhun'da ba'zı kayıkları ve sazdan salları olub, Ruslar altı düz bir takım küçük vapurlar dahî işletiyorlarsa da, ekseriyâ bunlar adamları taşımayub, adamlar vapurları taşıdıklarından, bu vapurlar ticârete yaramayub, yalnız askerî işlerinde isti'mâl olunurlar. Narın ile Kara Deryâ'nın ictimâ'ından mansabına kadar Seyhun'un mecrâsı takrîben 1400 ve Narın mecrâsıyla beraber 2100 kilometre tûlunda olub, mansabında su alçalmamış ise de, (Provsk) kal'asında kuraklık zamânında 885 ve feyzânında bunun üç misli metre su döküğü ma'lûmdur.

Şu kadar var ki oradan aşağı nehir birtakım sazlıklara ve bataklıklarda haylî tebahhur itdiğinden, Bahr-i Hârizm'e intisâbında suyu bundan daha az olduğu anlaşılıyor. Mecerâsının aşağı tarafı senede üç dört ve daha yukarıları iki üç ay münce mid hâlinde bulunur. Bunun kadîm müellifinden (Herodot) târîhinde ve (Esterabon) coğrâfîyasında (Yaksartis) ismiyle Seyhun'u zikr idüb, Bahr-i Hazar'a munsabb olduğunu zu'm itmişler; ve coğrâfîyyûn-ı İslâm Seyhun ve Ceyhun'u mükemmel sûretde ta'rîf itdikleri halde, Avrupalılar yakın vakitlere gelinceye kadar yine Herodot ve Esterabon'un keşfiyât-ı ahîresini coğrâfîyyûn-ı İslâm'ın ta'rîfâtıyla tatbîk iderek, hakikat-ı halî anlamışlardır. Ceyhun'a şimdi (Amuderyâ) didikleri gibi Seyhun'a dahî (Sirderyâ) nâmı virilerek, Seyhun ismi isti'mâl olunmağa başlamıştır. Ruslar bu nehrin ism-i cedîdini Hocend'den i'tibâren mecerâsının iki tarafında bulunan ve Türkistân'ın büyük bir kısmından i'tibâren olan vâsî' bir eyâlete dahî vermişlerdir, ki merkezi bütün Türkistân'ın dahî merkezi olan Taşkend Şehri'dir.

Sirderyâ (IV. C., s. 2751)

Türkistân'daki Seyhun Nehri'ne şimdi virilen isim olup, Avrupaca'da bu isimle ma'rûfdur.

Sirderyâ (IV. C., s. 2751)

Seyhun'un ism-i hadîsi olan bu nâmı Ruslar Türkistân'ın bir büyük kısmından 'ibâret olan bir eyâleti tesmiye itmişlerdir.

Sirderyâ Eyâleti (Türkistân) nâmıyla ma'rûf olan idâre-i 'umûmiyenin beş südüsünden 'ibâret olup, diğer bir südüsü Fergana ve Semerkand Eyâletleri'nden 'ibâretdir. Bu eyâletin bu derecede vüs'ati ekser taraflarının çöl olmasından ileri geliyor. Şimâlen (Turgay) ve (Akmolinsk), şarken (Semireçensk) ve Fergana Eyâletleri'yle, cenûben Semerkand Eyâletiyle ve Buhara Hanlığı'yla, garben dahî Hive Hanlığı'yla ve Bahr-i Hârizm'le (yani Aral Gölü'yle) muhâtt ve mahdûddur. 40° 10' ile 47° 55' 'arz-ı şimâli ve 56° 20' ile 71° 20' tül-ı şarkî aralarında mümted olup, garb ve şimâliden şark-ı cenûbiye tülü 1100 ve 'arz-ı vasatîsi 500 kilometredir. Mesâha-i sathîyesi 504.607 murabba' kilometre olup, hemân Fransa vüs'atinde olduğu halde, yalnız 1.143.000 ahâlîsi vardır. Merkezi bütün Türkistân'ın dahî merkez-i 'umûmiyesi olan (Taşkend) Şehri'dir.

Seyhun Nehri cenûb-1 şarkîden şimâl-1 garbîye doğru akarak, eyâleti ikiye ayırur. Garb -1 cenûbî cihetindeki kısmı (Kızılkum) ismiyle Bahr-i Hârizm'e kadar mümted olan vâsî' bir çölden 'ibâret olub, şark-1 şimâlî kısmı ise müsellesü'l-şekl dağlık bir yerden ve bunun şark-1 şimâlî ve garb-1 şimâlî cihetlerinde vâkî' (Ak Molinsk) ve (Kara Kum) isimleriyle iki çölden mürekkebirdir. (Tıyanşan) ismiyle Çin hudûdundan gelen silsile-i cibâl-i mürtefi'a eyâletin hudûd-1 şarkîyesine kadar vâsıl olub, oradan (Çutkal چوتقال) ismiyle üç dört bin metre irtifâ'ında olan bir kol cenûb-1 garbîye doğru uzanarak, eyâletin hudûd-1 şarkîyesini teşkîl ider; ve (Kurama) Dağı buna merbût olub işbu Kurama Dağı'yla Hocend kurbunda bulunan Moğol Dağı arasındaki boğazdan Seyhun Irmağı geçüb, bir şelale teşkîl idiyor. Garb-1 cenûbîye doğru dahî (Talas Dağı) ismiyle bir dağ uzanub, en yüksek zirvesi olan (Manas) Dağı dâimî sûretde karla mestûrdur, ve kurbundaki (Kara Boğa) geçidi 4000 metre irtifâ'ındadır.

Garb ve şimâlîye doğru dahî (Kara Dağ) kolu uzanub, Seyhun kenârındaki (Cülük جولك) Kasabası'na ve Karakum Çölü'ne kadar mümted olur. Bu dağların şark-1 şimâlî etekleri sarb ve dik olub, cenûb-1 garbî etekleri ise az meyelânlıdır, ve aralarında birçok çaylar akub, bu yerler eyâletin en münbit ve en güzel yerleridir. Karakum Çölü Turgay eyâletindeki Karakum'un bir kısmı olub, ancak nehrin ve dağların kurbiyeti cihetiyle o kadar çöl olmayub, kuyu hafr olundukda su çıkar, ve öteden dahî hâlî olmayub, kışın az kar yağdığından, Kırgızlar sürülerini otlatırlar. Ekser tarafları kumluk ve dalgalı olub, ba'zı yerleri de tozlu ve balçıkdan 'ibâretdir. Akkum hâlis çöl ve kumluk bir yer ise de, nehirleriyle gölleri bulunduğundan, bunların kurbunda haylî nebâtât ve mer'âlar bulunub, Kırgızlar sürülerini sevk iderler.

Kızılkum Çölü eyâletin nısfına karîb olub, Seyhun ile Ceyhun arasında Aral Denizi'ne kadar mümted olur. Bunun kısm-1 şimâlîsi ince ve kırmızı kumdan 'ibâret olub, büsbütün susuz ve nebâtsizdir; ve cüzi rüzgâr İncekum Deniz gibi dalgalanub, havaya dahî kalkmağla, bulut gibi ortalığı kaplar. Kısm-1 cenûbâsinde ise bir takım kuru dağlar ve ba'zı tepeler bulunub; kuyu hafrında dahî tuzlu ve acı ve ba'zen otlar ve ba'zı çalılar dahâ bulunur. Bu cihetlerinde on-onbeş bin kadar hayme-nişîn Kırgız bulunub, sürülerini gezdirirler.

Eyâletin enhârı Seyhun Irmağı'yla dağlık kısmından bu ırmağa dökülen çaylardan ve eyâletin hudûd-1 şimâlîyesini ayıran (Çu) Nehri'nden 'ibâretdir. Seyhun

ile tâbi'leri "Seyhun" maddesinde ta'rîf olunduğundan tekrarına hâcet yokdur. Çu Nehri (Isık) Gölü'nden gelüb, Akkum ile Karakum arasında Acı Göl dökülür. Aral Gölü'nün şark-ı cenûb sâhiliyle bu sevâhile garîb adaları bu eyâlet dâhilinde bulunub, hudûd-ı şimâlîyesinde dahî mezkûr (Acı Göl) bulunur. Bataklık ve kamışlık hâlinde küçük gölleri ve 'ale'l-husûs Seyhun'un tuğyânında mecrâsı etrâfında teşekkül idenler dahî çok olub, bir takımının suları tuzludur.

Havası pek i'tidâlsiz olub, Sibiryâ'nın havasına müşâbih olmağla, yazın mizânü'l-harâre 41 dereceye kadar çıkar, ve kışın tahtü'l-sıfır 25 dereceye kadar iner. Bu tefâvüt şimâlî kısmında daha ziyâde olub, kısm-ı cenûbîsinde ve 'ale'l-husûs Taşkend gibi dağlık kısmında bulunan yerlerde yazın hararet ve kışın burûdet daha azdır. Kışları uzun olub, bu mevsimde ekser tarafları karla mestûr ve nehirleri münce mid bulunur. Baharın havalarıyla beraber toprak kardan kurtulunca yeşillik ve çiçeklerle örtülürse de, derakab sıcaklar basub, bunları kurutmağla, ortalık yanmış hâlini ibrâz ider. Sonbahar yağmurlarından bir daha muvakkaten ortalık yeşillenüb, ba'dehû kar altında kalur. Ormanları pek az olub, Gürgen ve sâir ağaçları hâvîdirler. Çöllerde bir nev'î çalı bulunub, mahûkât için kırılır, ve pek geç yetişir. Meskûn ahâlîsi buğday, arpa, pirinç, darı ve sâire ve göçebeler bir mikdar darı ve buğday ve arpa eküb biçerler.

Cenûb-ı şarkî cihetinde pamuk dahî hâsıl olub, sebze ve meyveleri de çokdur. Ahâlînin zirâ'ate ve arıklar hafırıyla arâzi-i sakîne ihtimâmları çokdur. 'Umûmiyet üzere eyâlet arâzisinin yüzde 66'sı arâzi-i hâlîyeden, yüzde 33'ü çayır ve mer'âdan ve ancak yüzde biri arâzi-i mevrû'adandır. Birçok su kuşlarıyla yabani domuz bulunur. Vaktiyle kaplan dahî var idi. Çöllerde kurd, tilki, yabani kurd, çakal, porsuk ve kara porsuk dinilen bir nev'î hayvân vardır. Ormanlarda iyi ve yüksek dağlarda yabani keçi ve sâir bu gibi hayvânlar bulunur. Karakuş, kartal, sülün, keklik ve sâir tuyûru dahî çokdur. Haşerâtın envâ'ı ve ba'zı zehirli leri dahî bulunur. Seyhun'da ve Aral Gölü'nde balığın envâ'ı vardır. Hayvânât-ı ehlîye yetiştirmek ahâlînin başlıca meşgûliyetlerinden olub, Derun Eyâleti'nde 253.000 deve, 444.000 at, 332.000 sığır ve 1.513.000 koyun vardır. Atları birkaç cins olub, zararsızdır.

Kısrakların südünü ekşiterek (Kımız) ta'bîr itdikleri bir meşrûbât hâsıl iderler, ki Kırgızların birası olub, oldukça keyif verir. Taşkend kurbunda (Kaplan Bek) nâm

mevki'de hükûmetin bir harası vardır. Kurama Dağları'nda altun, gümüş, kurşun, bakır ma'denleri ve zümrüd ve sâir zî kıymet taşlar ve o civârdaki ba'zı dağlarda ma'den kömürü bulunuyorsa da, kömürün cinsi pek iyi olmadığından, hiçbiri ihrâc olunamamaktadır. Zî kıymet ahcârı coğrâfiyyûn-ı İslâm âsârında Hokand'a nisbet edilerek, ehemmiyetle zikr olunuyorsa da, şimdiki halde istifâde olunamıyor.

Ahâlîsinin nısfı ve 'aşîret hâlinde yaşayanları Kırgız olub, bunlarla beraber birkaç bin Türkmen ve Kara Kalpak dahî vardır. Meskûn ahâlîsinin kısm-ı 'azimi (Sart) kavmine mensûb olub, bunlar başlıca zirâ'atle meşgûldürler. Sâir ahâlî-i meskûnesi Tacik, Özbek, Rus ve bir mikdâr Afganlı ve sâir ecnebîlerle Yâhüdî ve Çingene ve sâireden 'ibâretidir. Yalnız yerli Tacikler lisân-ı Farsi ile ve Kırgızlar, Sartlar, Özbekler, Türkmenler ve Kara Kalpaklar Çağatay Türkçesi'yle mütakellimdirler. Ruslar 35.000 kişiden 'ibâret olub, kısm-ı 'azimi asker ve me'mûrdan 'ibâretidir. Bunlarla cüzî mikdârda olan Yâhüdîlerden başka bütün ahâlî Müslim ve Mezheb-i Hanefîye'ye tâbi' Sünnî'dirler Müslümanların medreseleri ve cevâmî'-i şerîfeleye mülhak mektepleri olub, Rusya Devleti dahî Rusça ve Türkçe tadrîsâta mashûs ba'zı muhtelif mektebler açmıştır. Bütün eyâletde biri zükûra ve biri ünsâyâ mahsûs iki dâhilî mekteb ve i'dâdî ile bir dârü'l-mu'allimîn, 6 zükûr ve 4 ünâs mekâtib-i ibtidâiye, 3 muhtelit mekteb ve 2 yetimhâne mevcûddur. Taşkend'de bir taş basmahâne bulunub, 3 gazete ve risâle-i mevkûte neşr olunur.

Sirderyâ Eyâleti; Kurama, Çimkend, Evliyâ Ata, Türkistân, Provsak, Kazalinsk ve Amuderyâ isimleriyle 7 sancağa münkasım olub, birincisinin merkezi Taşkend ve yedincisinin (Petro Aleksandrovsk)'dur. Diğerleri merkezlerinin ismiyle müsemmâdır. Eyâlet vâlisi 'umûm-ı Türkistân vâlî ve kumandanıyla beraber Taşkend'de ikâmet ider. Sanâyi'-i mahalliye pek geri olub, Taşkend'de eski usûl üzere ba'zı bezler ve yün kumaşlar nesc olunur, ve bir takım debbâğhâneler ve mum ve sabun 'imâlhâneleri açmışlardır. Ticâret başlıca Sartların ve Yâhüdîlerin elindedir. Senevî idhâlâtı 27.500.000 ve ihrâcâtı 10.800.000 franka bâliğ olur.

Ceyhun (III. C., s. 1859)

Asya'nın en büyük ırmaklarından olub, Hindistan'ın şimâlîsindeki (Pamir) Dağları'ndan nebe'ân iden birçok çaylardan teşkil, 4800 metreye karîb irtifâ'ı olan mahal-i mezkûrdan, kâh şimâl ve kâh cenûba meyelânla, garbe doğru cereyân iderek,

yüksek ve dağlık mahallerden geçdikçe, ya'ni Vahş ve Bedehşân hittalarında sağ ve soldan birçok çaylar ahz ider; ve ba'dehû Buhara ve Hârizm Çölleri'ne düşünce, iki taraftan inen çaylar kumlarda kuruyarak vâsıl olamamağla, suları tebahhur ve tenâkûs iderek, garb-ı şimâlîye doğru akar; ve takriben 1800 kilometrelik cereyândan sonra, Bahr-i Hârizm'e ya'ni Aral Gölü'ne munsabb olur. Munsabbı bataklık hâlini bir dâliyedir. Bu ırmağın feyezân mevsimi mayısdan teşrîn-i evvele kadar sürüb, ancak bu mevsimde dahî yatağından nâdiren 800 metreye kadar tevsî' itdiğinden, tuğyân-ı miyâhı çok hasârı mûcib olmaz; ve bilakis feyezânından bir takım cedveller ve dolablarla istifâde olunarak, mecrâsının iki tarafı pek ma'mûr ve mahsûldârdır.

Kış mevsiminde suyu azalır da, yine yatağı 400 ve nihâyet 350 metreden dar olmaz, ve hiçbir yerinde geçid virmez. Yukarı kısmıyla mansabına karîb ya'ni Hive Hanlığı'nda olan kısmı kışın dâima ve kısm-ı vasatîsi dahî şiddetli soğuklarda donup, üstünden kervanlar geçer. Yâkût Hamevî Ceyhun'u muncemid hâlinde görmüş olduğunu beyân, ve sûret-i incimâdını ta'rîf ediyor. Mecrâsında kıyıları sığıları ve yayık dik mahalleri olmayub, seyr-i sefâine pek elverişli olmağla, ta Kunduz'a ya'ni mansabından 100 kilometrelik yukarıya kadar gemiler çıkabilirse de, mansabı kum yığıntılarıyla mestûr olduğundan, Aral Gölü'nden gemiler yukarı çıkamayub, yalnız bir takım küçük gemiler işliyor. Ceyhun Nehri eskiden beri meşhûr olub, İran ile Turan arasında bir hadd-ı fâsıl 'add olunmaktadır. Irmağı teşkîl iden çayların biri ve belki en büyüğü karnın haritalarında (Vahan) ismiyle görülür (Vahş) hittası içinden mürûr ider, ve yine (Vahş) ismşyle ma'rûfdur. Eski Hind kitâblarında Ceyhun Irmağına dahî (Vahş) veyâ buna pek karîb bir isim virilüb, İskender'in fütûhâtından sonra Yunan coğrâfiyyûnu bu ismi bi't-tahrîf (Oksus) kalb itmişlerdir.

Ceyhun ismi ise benî İsrâil kütübünden me'hûz olub, Yâkût Hamevî'nin zannına göre, vaktiyle kenârında bulunmuş olan (Cihân) Şehri siminden me'hûz itmiş, Elyevm (Amuderyâ) y'hûd (Amu Deryâsı) veyâ (Deryâ-ı Amu) ismiyle ma'rûfdur, ki bu isim dahî zu'm olunduğu gibi (Amuderyâ) ta'bîr-i garîbinden galat olmayub, Buhara ile Merv arasında ve ırmağın mecrâsı üzerinde bulunan (Amu) Sahrası'nın isminden mürekkebdir. Mezkûr (Vahş) Çayı'ndan sonra Ceyhun'un sağdan aldığı en büyük tâbi'leri, Kaşgar hudûdundan gelen (Aksu) Fergana hittasından gelen (Kızılsu) ile Zerefşân Dağı'ndan inen (Serh Âb) ve sâir birkaç çay ve nihâyet Semerkand ve

Buhara'nın yanından geçen ve oraları Bağ-ı İram'a çeviren meşhûr (Zerefşân) Nehri'dir. Ancak bunlar yalnız yağmurlar mevsiminde Ceyhun'a vâsıl olub, sâir mevsimlerde arâzî irvâsına sarf olunarak, bakîsi dahî kumlarda kurur. Soldan Ceyhun'a dökülen enhârın başlıcaları Hindu Kûh ve Kûh-ı Baba silsilelerinden inerek Bedehşân ve Kunduz be Belh cihetlerini irvâ iden çaylar olub, bunların en büyüğü Bedehşân hittası içinden geçen (Gökçe) Nehri'yle Kunduz Çayı'dır. Daha aşağıdakiler yalnız yağmur mevsimlerinde ırmağa vâsıl olurlar. Ceyhun'un eskiden beri ehemmiyet-i coğrâfyası olub, Asya'nın (Ren)'i hükmündedir. İranîler bu ırmağın mecrâsına İran ile Turan hudud-ı tabi'iyesi nazarıyla bakıyorlar. 'Arablar Ceyhun'un ötesinde ya'ni şimâlinde bulunan memâlike (Mâverâünnehir) ismini virmişlerdir.

Seyfeddin A'rec (IV. C., s. 2766)

Mâverâünnehir şu'arâsından olub, bir haylî vakit Hârizm'de bulunmuş; ve Hârizmşahân'dan Muhammed Tekiş'in iltifât ve ihsânına nâ'il olmuşdu. Müretteb dîvânı vardır.

Şaş (IV. C., s. 2819)

Mâverâünnehir'de ve Seyhun mecrâsının ötesinde bir hıtta olub, boyu üç ve eni iki günlük mesâfe olduğu halde, 25 kadar kasaba ile birçok karyeyi hâvî ma'mûr bir yer olduğu coğrâfiyyûn-ı İslâm âsârında mezkûrdur. İstahrî bu hittanın içinden yine (Şaş) ismiyle bir nehir akub Bahr-i Hârizm'e munsabb olduğunu beyân idiyor; halbuki elyevm oralarda bahr-i mezkûre munsabb olur Seyhun'dan başka nehir bulunmadığından, bu nehir Seyhun tâbi'lerinden biri olsa gerekdir. Şaş Hittası Semerkand'a tâbi' (Ilak) ile Fergana Hittaları'na mülâsık olub, merkezi (Binkes) kasabası idi. Arâzîsi ova ve pek münbit olduğu dahî coğrâfiyyûn-ı İslâm âsârında mezkûr olduğuna bakılırsa, Taşkend cihetinden 'ibâret bulunmuş olacağı anlaşılıyor. Bu hittadan pekçok 'ulemâ ve üdebâ zuhûr itmişdir. 'Ale'l-'umûm Mâverâünnehir ve Türkistân ahâlîsi Hanefiyyü'l-mezheb oldukları halde, Şaş hittasının ahâlîsi mezheb-i Şaf'i'ye tâbi' idi. Yâkût Hamevî kendi zamanında (Şaş) harâb ve hâlî olduğunu ve muhâfazasına muktedir olamayan Hârizmşah Tekiş tarafından tahrîb idildiğini 'ilâve idiyor.

Şaşî (Ebubekir bin Ali el-İshak) (IV. C., s. 2819)

Meşâhîr-i fukahâ ve muhaddisinden olub, 291 târîhinde anifü'l-beyân Şaş hıttasında doğmuş; ve taleb-i 'ilm için Irak ve Şam taraflarına seyr u seyâhâtle, 'avdetinde memleketinde mezheb-i Şâf'i'yi neşr itmiş, 366 târîhinde vefât itmiştir. "Adâbü'l-kâdî" 'unvânıyla bir kitâbı vardır.

Şaşî (Mevlânâ Alî) (IV. C., s. 2819)

Mâverâünnehir meşâhîr-i şu'arâsından olub, Şaş'da tevellüd ve Semerkan'da neş'et itmiştir. Mu'ammâda mahâreti ziyâde idi. Devletşâh tezkiresinde diyor ki; "Semerkand'a gittiğimde, bu şâ'irin ayağı kırılmış olmağla, esîr-i firâş olmasına mebnî, ziyâretine gidüb, kendi ismi olan Ali nâmına bir mu'ammâ takdîm itdim, ve kendisi cevâben benim ismime bir mu'ammâ nazm idüb, gönderdi".

Şavkes (IV. C., s. 2834)

Mâverâünnehir'de (Şaş) hıttası kasabalarından olub, ba'zı meşâhîr-i 'ulemânın ve ez ân cümle (Hakîm Şavkesî) dinmekle müştehir 594'de vefât iden Ebu'l Kâsım Abdulvâhid bin Abdurrahman'ın maskat-ı re'si bulunmuşdur.

Şahruh Mirzâ (IV. C., s. 2837)

Sülâle-i Timuriye'den İbrâhîm Mirzâ bin Süleyman'ın oğlu olub, 983 târîhinde Bedehşân hâkimliğinde büyük pederine halef olmuş; ve on sene hükûmet sürdükden sonra, Bedehşân Özbekler Hanı Abdullah Han tarafından zabt olundukda, Hindistan'a 'azîmetle, Ekber Şah tarafından hüsn-i kabûl olunarak, kerîmesi (Şakir en-Nisâ)'nın tezevvücüyle dâmâdı olmuş; ve 1016 târîhinde vefât itmiştir.

Şahruh (Mirzâ Mu'ineddîn-) (IV. C., s. 2836)

Timurlenk'in dördüncü oğlu olub, 779 târîhinde Semerkand'da doğmuş; ve pederinin hayâtında 799'da Horasan hâkimi olmuş idi. Pederinin vefâtında ya'ni 807'de torunu Sultân Halîl bin Emîranşah Semerkand'da taht-ı cülûs itmekle, sâhib-i tercüme yine Horasan hâkimi kalmış idiyse de, sonra Sultân Halîl'in ümerâsı 'isyân ve kendisini habs itdiklerinde, Şahruh Horasan'dan Semerkand'a 'azîmetle, Sultân Halîl'i Fars hâkimliğine nasb itmiş idi. 42 sene bi'l-istiklâl hükûmet sürüb, Azerbaycan ve Kürdistan cihetinde Kara Yusuf Türkmânî ile ve ba'dehû oğullarıyla birçok muhârebeler itmiş; ve nihâyet bunları taht-ı tâb'iyetine almış idi. Cesur ve

cengâver olmağla beraber, ziyâdesiyle ‘âdil ve me‘ârifperver bir hükümdar idi. Herat’da mükemmel bir kal‘a yapdırub, bu şehrin ve Merv’in sur ve istihkâmâtını tecdîd itmiş; ve sâir birçok i‘mârâta muvaffak olmuştur. 850 târîhinde, 71 yaşında olduğu halde (Rey)’de vefât itmiştir. Sultân İbrâhîm, Uluğ Bek, Mirzâ Baysungur, Mirzâ Suyurgatmış ve Mirzâ Ahmed Cûkî isimleriyle beş oğlu olub, dördü kendi hayâtında vefât itmekle, irtihâlinde Uluğ Bek halefi olmuştur.

Şahruhiye (IV. C., s. 2837)

Timurlenk’in Seyhun kenârında ve Hocend kurbunda te’sîs ve oğlu nâmıyla tesmiye itdiği bir kasaba olub, bir rivâyete göre bu kasaba Çengiz’in tahrib itmiş olduğu Hocend Şehri’nin ‘aynı idi; ya‘ni bu isim ba‘de’t-ta‘mîr Hocend Şehri’ne virilüb, ba‘dehû yine eski ismi ‘galebe itmekle, Şahruhiye ismi unutulmuştur.

Şahî Bek (ve nâm-ı diğerle Şahin Han) (IV. C., s. 2840)

Mâverâünnehir’de hükümet süren Özbek Hanları’nın birincisi olub, 904 târîhinde evlâd-ı Timur’dan Mâverâünnehir hâkimi bulunan Sultân ‘Ali Mirzâ’yı katil ile Mâverâünnehir’i zabt itdikden sonra, 913’de Horasan’a asker sevk iderek, oranın hâkimi bulunan Bediüzzaman bin Sultân Hüseyin mukâbeleye cesâret idemediğinden, Horasan’ı dahî suhûletle teshîr itmiş ise de, müte‘âkiben Şah İsmâil Safevî Horasan’a hücûmla, Merv kurbunda beynlerinde vukû bulan bir muhârebe-i hûn-rîzede mağlûb ve maktûl olmuştur. Müddet-i hükûmeti 11 senedir. Bunun üzerine Horasan Özbeklerin elinden Şah İsmâil’in zabtına geçmiş, ve Şahî Bek’in sülâlesi yalnız Mâverâünnehir’de hükümet sürmüştür. Zavallı Bediüzzaman ise Şah İsmâil’in esîri hükmüne geçüb, Çaldıran muzafferiyetinde Yavuz Sultân Selîm Han cânîbinden kurtulamayarak, İstanbul’a getirilmiş idi.

Şibli (Ebubekir Muhammed bin Halef) (IV. C., s. 2842)

Meşâhîr-i meşâyih-i Safevîye’den ve kibâr-ı evliyâullâh’dan olub, pederi Mâverâünnehir’in Üşrûşene hıttasındaki (Şibliye)’den olduğu halde, kendisi 247 târîhinde Samarra’da doğmuş, ve 334’de Bağdad’da irtihâl itmiştir. Kıdvetü’l-A‘rifin Cüneyd Bağdadî Hazretleri’nin müridlerinden olub, Mâlikîyyü’l-mezheb idi. Zühd ve takvâsı ve ahvâl ve akvâl-i ‘irfânesi meşhûrdur.

Şibliye (IV. C., s. 2842)

Mâverâünnehir'in Üşrüşene nâhiyesinde bir karye olup, anifü't-tercüme Ebubekir Şiblî Hazretleri'nin vatan-ı aslîsidir.

Şelci (IV. C., s. 2865)

Türkistân'da Seyhun kenârında bir kasaba olup; ba'zı meşâhîr-i 'ulemânın maskat-ı re'si bulunmuştur.

Şemseddin Fuhûrî (IV. C., s. 2872)

Türkistân'da (Şaş) meşâhîr-i meşâyihinden olup, Timurlenk cihângirliğe girişmeden evvel bu zât tarafından fütûhât-ı 'azîme ile tebşîr edilmişidi.

Şemilan (IV. C., s. 2875)

Horasan'da Tus kurbunda meşhûr bir kal'a idi.

Şevket-i Buharî (Muhammed İshâk)

Meşâhîr-i şu'arâdan olup, Buhara Emîri'nin oğlu olduğu halde, pederinin vefâtından sonra mülk 'ammizâdelerine geçmekle, kendisi zâten erbâb-ı fazl ve dânişden ve kanâ'at ashâbından olduğundan, seyâhate çıkub, Meşhed-i mukaddesi ba'de'z-ziyâret, İsfahan'a giderek, orada hüküm-fermâ olan Muhammed Saïdeddîn Han'ın iltifâtına nâil olmuş; ve hakkında birçok kasîdeler söylemiştir. Ba'dehû Hindistan'a giderek, Muhammed Ali Gevher Şah'ın takdîr ve ihsânına mazhar olmuş; ve İran'a ba'de'l-'avdet 1107 târîhinde İsfahan'da vefât itmiştir. Makbûl ve mütedâvil dîvânı ve ehl-i beyt-i Hazret-i Nebevî hakkında ? ve na'atleriyle hükümet-i amîz eş'âr-ı râikası vardır. Meşâhîrîn-i şu'arâ-yı İran'dan bu derecede kabûl-i 'âmih?-i şöhrete mazhar olmuş kimse yokdur.

Şehirhâne (C., 4, s.2888)

Türkistân'ın Fergana hıttasında ya'ni mülgâ Hokand Hanlığı'nda ve Hokand'ın 100 kilometre şark-i şimâlisinde olarak Seyhun mecrâsından 35 kilometrelik mesâfede ve ovada bir şehir olup, bundan yetmiş sene evvel Hokand Emîri Ömer Han tarafından bir mevki'-i mu'tenâda te'sîs olunmuş; ve müte'âkîben Kaşgar'ın Çinlilerin zabtına geçmesi üzerine, 80.000 Kaşgar muhâciri gelüb, tavattun itmekle, birden bire kesb-i tevessü' ve ma'mûriyet eylemiştir.

Şuman (C., 4, 2882)

Ceyhun'un ötesinde vâkı' Saġâniyan hıttasında bir küçük kasaba olup, ba'zı meşâhîr-i 'ulemânın maskat-ı re'si bulunmuştur.

Şehr-i Sebz (IV. C., s. 1889)

Buhara Hanlığı'nda ve Semerkand'ın 75 kilometre cenûb-ı şarkîsinde eyâlet merkezi olup, 35.000 ahâlisi, 150 câmi'-i şerîfi, Timurlenk'in binâ-girdesi olan (Ak Saray) ismiyle bir saray harâbesi ve hayli işlek ticâreti vardır. Bir surla muhât ve ancak birbirinden birkaç kilometre uzak iki kasabadan mürekkebe olup, içinden cereyân iden nehrin suyu sedler ve bendler vâsıtasıyla saka-i arâzide kullanıldığından, etrâfı bağ ve bağçelerle memlû olup, şehre bu ismi kazandıran sermedî bir yeşillik hüküm sürer. Vaktiyle (Keş) ismiyle küçük bir kasaba olup, Timurlenk'in maskat-ı re'si bulunmuştur. Bu şehir ve eyâletini teşkil iden civârları yakın vakitlere gelinceye kadar müstakil olup, karn-ı hâzır milâdî evâsıtında Rusya askeri şehri muhâsara ve zabt iderek, Buhara Emâretine ilhâk itmiş; ve Emir-i Buhara İdâreyi yine eski beklerine ihâle itmiştir.

Şehrkend (IV. C., s. 2890)

Türkistân'da ve Hârizm'den on günlük mesâfede ve (Cend) kurbunda bir kasaba olduğu "*Mu'cemü'l-buldân*" da mastürdür.

Şeybek Han (IV. C., s. 2893)

Özbek hanlarından ve Cuci bin Cengiz'in neslinden olup, 90? târîhinde Mâverâünnehir'i ve ba'dehû Horasan'ı zabt itmekle, Horasan sâhibi bulunan bedü'z-zamân bin Sultan Hüseyin Baykara mağlûben Şah İsmâil Safevî'ye ilticâ itmiş; ve 916 târîhinde Şah İsmâil asker sevk iderek, Merv'de Şeybek Han'a galebe çalmış; Şeybek Han muhârebede vefât itmekle, Horasan Şah İsmâil'in zabtına geçmiş ise de bedü'z-zamâna virmeyüb kendisi muhâfaza itmişti. Şeybek Han'ın nesli Mâverâünnehir'de daha çok vakit hüküm sürmüştür.

Sâhibkırân (IV. C., s. 2912)

Timurlenk'in sülâlesinin hükümdarlıkları zamanında ve bunların ülkelerinde bu cihângire virilen 'unvândır.-

Hindistan'da sülâle-i Timurîye'den (Şah Cihân)'a dahî (Sâhibkırân-ı Sâni) dirlerdi.

Sabran (IV. C., s. 2936)

Mâverâünnehir'de Seyhun'un ötesinde bir küçük kasaba olup, yüksek kal'ası olduğunu ve (Gaziye?) dinilen Türk Kavmi'nin mecmu'u ve merkez-i ticâreti bulunduğunu Yâkût Hamevî beyân idiyor.

Sağāniyân (Çağāniyân'ın mu'arrebidir) (IV. C., s. 2954)

Mâverâünnehir'de Termiz'le mahdûd vâsi' bir vilâyet ve bunun merkezi bir kasaba idi, ki meşâhîr-i 'ulemâdan birçok zevâtın maskat-ı re'si bulunmuşdur. Eimme-i lugatdan "*ubâb*" sâhibi Radiyyüddin Ebu'l-Fezâil Hasen bin Muhammed es-Sâğānî dahî bu memlekete mensûb idi. Arab coğrâfiyyunu bu hıttanın ma'mûriyeti hakkında itrâ idüb, miyâh-ı câriyesi eşcâr ve mer'âları, tuyûru ve av hayvânatı pek çok olduğunu ve 16.000 karyeyi câmi' bulunduğunu beyân idiyorlar. Bugünkü haritalarda bu isimde ne kasaba ve ne de vilâyet görülmeyüb, kasaba harâb olsa gerekdir. Vilâyet ise elyevm Buhara Hanlığı'nın müntehâ-i şarkından 'ibâret olup, şarken (Pamir) hıttai müstâkilesiyle ve garben Termiz Eyâleti'yle mahdûd olduğu halde, şimâlen bir sıra yüksek dağlarla Soğd hıttai kadîmesinden Rusya'ya tâbi' Semerkand Eyâleti'nden ve cenûben Ceyhun mecrâsıyla Afganistan'a tâbi' Bedehşân'dan ayrılmışdır. Cibâl-i mezkûreden inüb Ceyhun'a munsabb olur pek çok enhârı olduğundan, coğrâfiyyûn-ı Arab'ın ta'rîf itdikleri ma'mûriyet-i kadîmesine inanılmak icâb ider.

Soğd (IV. C., s. 2954)

Mâverâünnehir'in en mühim ve en ma'mûr hıttası olup, merkezi Semerkand Şehri olduğu halde, vaktiyle Soğd ve elyevm Zerefşân dinilen nehir havzasının yukarı kısmından 'ibâretdir; ve nehr-i mezkûrun menbâ'ından Buhara kurbuna kadar mümted olur. Coğrâfiyyun-ı Arab'dan ba'zıları Buhara'yı dahî Soğd dâhilinde 'add iderek, bu hıttayı (Soğd-ı Semerkand) ve (Soğd-ı Buhara) isimleriyle ikiye taksîm itmişlerdir. Asıl Soğd'un şarkdan garbe boyu 46 ve eni 36 fersah olduğunu Cihânî beyân idiyor. İstahrî tûlân sekiz günlük mesâfesi olduğunu söylüyor. Coğrâfiyyun-ı İslâm'ın ta'rîfine göre dünyanın en ma'mûr ve en güzel yeri olup, kasaba ve karyeleriyle bağ ve bağçeleri ve mevrû'âtıyla mer'âları birbirine muttasıl olduğu halde, hâlî bir karış yeri yoğmuş; ve kurâ ve kasabâtın beyâz ebniyesi ağaçların aralarında inci dâneleri

gibi görünüb, bağçelerin aralarında miyâh-ı câriye ve havuzlar bulunarak, cennetten nişân virir bir yer imiş, Semerkand'dan başka Bencikes (Pencikent), Keşânya?, Vefr?, ?, Maymurg, Bezmâhir, İştihan gibi birçok ma'mûrelri var idi. 'Ulûm ve ma'arifce dahî pek ileri olub, Soğdî nisbetiyle meşhûr birçok 'ulemâ ve üdebânın menşe'idir.

Şimdiki hali bundan pek aşağıdadır. Bu hıttta kadîmen Keyhüsrev tarafından zabt, ve İran Devleti'ne ilhâk olunmuş; ve İskender tarafından iki sene zarfında zabt olunarak, Yunan coğrâfiyyunu 'ndinde (Soğdiana) ismiyle şöret bulmuşdur. İskender'den sonra selefkıyânın taht-ı idâresinde kalub, ba'dehû (Baktiryana) ya'ni Belh cihetinde teşekkül idem küçük bir Makedonya Devleti'nin ve ondan sonra Eşkanyan'ın ve nihâyet Sasanîlerin eline geçmiş idi. Mâverâünnehir fütûhâtı sırasında memâlik-i İslâmiye dâiresine girüb, o vakitden beri Mâverâünnehir'in ahvâl-i siyâsiyesine tâbi' bulunmuşdur. Elyevm Rusya'nın zabtında olub, Türkistân Eyâleti'nin (Semerkand) sancağını teşkîl idiyor.

Sufi/Sofi (Pîr Muhammed) (IV. C., s. 2971)

Dokuzuncu karn-ı hicrî meşâhîr-i hattâtından olub, Buharalı'dır. 44 mushaf-ı şerîf yazmışdır.

Sol/Sul (IV. C., s. 2973)

Bilâd-ı Hazar'da bir kasaba olduğunu Yâkût Hamevî beyân idiyor.

Turarbend (IV. C., s. 3004)

Seyhun Nehri'nin ötesinde Mâverâünnehir'e tâbi' Şaş memleketinin müntehâsında olarak memâlik-i İslâmiye'nin âhirinde vâkı' bir kasaba olduğu coğrâfiyyun-ı İslâm âsârında mezkûrdur. Yerliler (Turar) ve (Otrar?) dahî dirlermiş.

Tiraz (IV. C., s. 3004)

Bu dahî Türkistân'da aksâ-yı memâlik-i İslâmiye'de bir kasaba olub, ahâlîsinden olan Tüccar-ı Müslimîn daha ötedeki Tatar Moğollarıyla ticâret iderler imiş,

Taşkend (IV. C., s. 2984)

Rusya'nın elinde bulunan Türkistân'ın merkez-i idâresi ve (Sirderyâ) ya'ni Seyhun Eyâleti'nin merkezi bir şehir olub, 41° 19' "32 'arz-ı şimâlî ile" 28' 57° 66 tül-i şarkîde ve Seyhun'a munsabb (Çirçik) Nehri'nin 8 kilometre şimâlinde olarak 453 metre irtifâ'ında vâkı'dır. O cihetin en büyük şehri olub 100.000 ahâlîsi vardır.

Hâneleri alçak ve bağçelerle muhâtt olduğundan, şehrin mahalli pek vâsî' olub, boyu 13 kilometre ve mesâha-i sathîyesi 19.077 murabba' kilometredir. Uzakdan bir orman gibi görünüb, yalnız cevâmi'-i şerîfesinin kubbe ve minâreleriyle Rusların yaptırdıkları ba'zı ebniye ağaçların ötesinden gözükebiliyor. Şehir ikiye münkasım olub, ahâlî-i Müslime ile meskûn olan eski şehir dört kısımdan mürekkebdir; Rusların te'sîs itdikleri yeni şehir bir mahalleden 'ibâretidir. Mezkûr Çirçik Nehri'nden iki cedvel ayrılarak, ve biri ikiye inkisâm iderek, şehrin içinden geçer, ve bağçe ve bostanlarını irvâ ider.

Şehrin şimâl-i şarkîsinde bulunan (Şeyhantavur) kısmı 48 mahalleye münkasım olub, 80 cevâmi-i şerîfe ile 3 medreseyi hâvîdir. Bu cihetin ahâlîsi zira'at ve bağçivanlık ve sanâyi'yle meşgûldür. Şimâl-i garbî cihetindeki (Sebzevâr) kısmı 38 mahalleye münkasım olub, 10 cevâmi'-i şerîfiyle 3 medresesi vardır, ki bunlardan (Nur Muhammed) ve (Barak Han) dinilen ikisi pek kadîm olub, içlerinde 300'den ziyâde talebe tahsîl-i 'ilm ider. Bu kısmın ahâlîsi sanâyi' ve 'ale'l-husûs kunduracılıkla meşgûl olub, yaptıkları çizmeler Türkistân'ın her tarafına gider. İçlerinde külliyyetli hayvânâta mâlik adamlar dahî vardır. Şehrin garb cihetinde teşkîl iden (Gökçe) kısmı 31 mahalleden mürekkebdir, 5 cevâmi'-i şerîfiyle 2 medresesi ve 8 türbesi vardır.

Şehrin cihet-i cenûbîyesinden 'ibâret olan (Beş Ağaç) 32 mahalleye münkasım olub, birçok cevâmi'-i şerîfesiyile iki meşhûr medrese ve (Hâce Ahrâr) ismiyle bir hangâhı vardır. Bu cihetin ahâlîsi bağçivanlık ve zira'atle ve tuğla ve kiremit ima'lâtıyla meşgûldürler. Bütün şehirde 300 cevâmi, 7 medrese, 60 mekteb, 3 kervânsaray, 6 hamam, 1600 dükkân, 322 meydân ve 130.00'den ziyâde hâne mevcûddur. Rusça ve Tatarca tadrîsâta mahsûs muhtelit bir mektebi dahî vardır. Sokakları dar ve muntazam ve zelzelelerin kesretinden virâneleri çokdur. Rus mahallesi şehrin cenûb-ı şarkî kısmından 'ibâret olub, buraların sokakları geniş ise de, tevzî ve hâneleri pek seyrekdir. Ruslar 'umûm-ı ahâlînin ancak altıda biri nisbetindedir. Rus mahallesinde ? hükûmet ile iki kilise, 4 savma'a, bir cevâmi'-i şerîfe, bir tiyatro, bir hastahâne, zükûr ve ünsâ için i'dâdiye, bir dârü'l-mu'allimîn, bir gars ve eşcâr mektebiyle bir nebâtât bağçesi, birkaç mekteb-i ibtidâi ve iki yetimhâne mevcûddur.

Şehirde iki kilometrelik mesâfede dahî rasadhâne ve ‘ulûm-ı tıbbiyenin numûnehânesi bulunur. Mükemmel bir kütübhâne dahî bulunub, Türkistân ve Asya-yı Vustâ’ya müteallik yüzlerce cild kitâbı ve o cihetin âsâr-ı ‘atfakasıyla ahvâl-i tabi‘iyesi numûnelerini hâvî bir müzesi vardır. Biri Türkçe ve ikisi Rusça olarak üç gazete neşr olunur. Şehrin civârları bir sebzezâr hâlinde ve gâyetle müferreh ve dil-nişîn olub, ekser ahâlînin bağ ve bağçelerde köşkleri ve sayfiyyeleri vardır. Ve ba‘zıları ve hatta Ruslar dahî yazın kırlarda çadır kururlar, Havası mu‘tedil olub, harâret ve burûdetin tefâvütü o iklimlere nisbeten azdır. Yazın mizânü’l-harâre nihâyet 32 dereceye kadar çıkar, ve kışın tahtü’s-sıfır 32 dereceye kadar iner. Yağmurları az ise de, miyâh-ı carîyesi çokdur. Taşkend pek eski bir şehir olub, ism-i kadîmi (Şaş) yâhûd (Cac) ise de, eski mevkî‘i şimdikinin 25 kilometre cenûbunda ve Seyhun kurbunda olub, elyevm harâbeleri (Eski Taşkend) nâmıyla ma‘rûfdur. 1865’de General Çarnayev yediyle zabt olunarak, iki sene sonra Rusya hükûmeti tarafından ‘umûm-ı Türkistân’a merkez ittihâz olunmuşdur.

Tuğrul (IV. C., s. 3013)

İran’da hükûmet süren Devlet-i Selçûkîye hükümdârlarından üç zâtın ismidir:

Birincisi (Tuğrul Bek) devlet-i mezkûrenin müessisi olub, Mikâil bin Selçûk’un oğludur. Pederi Horasan’da tâifesinin reîsi olduğu halde, kendisi, dirâyet ve ehlîyeti hasebiyle, ahâlî-i Horasan’ın teveccüh ve muhabbetini kazanarak, hıttâ-i mezkûre emrine tâbi‘ olmağla, Sultân Mesûd Gaznevî üzerine asker göndererek, gâlib geldiğinden, 429 târihinde Nişâbur’da taht-ı saltanata cülûs itmiş; ve Sultân Mesûd bizzat asker sevk iderek, Damgan Ovası’nda yine mağlûb olmağla, Tuğrul Bek Irak-ı Acem’i dahî teshîr iderek, (Rey) Şehri’ni pâyitaht ittihâz itmiş; ve tederîcen Azerbaycan, Kürdistan, Huzistan ve Fars’ı dahî zabt ile, büyük bir devlet teşkil eylemişdir. 447 târihinde îfâ-yı hacc-ı şerîf itmiş; ve 26 sene icrâ-yı hükûmetden sonra 455 târihinde vefât itmişdir. Kendi vasîyeti üzere Horasan Vâlîsi bulunan birâderzâdesi Alp Arslan bin Çağrı Bek halefi olmuşdur. En evvel Selçûkîler saltanatı te’sîs iden bu zât olub, Selçûkîlerin diğer şubeleri sonradan teşâ‘ub ve tahassul itmişdir.

-İkincisi (Sultân Muhammed bin Melikşah bin Alp Arslan)’ın oğlu olub, birâderi Mahmûd’un vefâtından sonra ‘ammi Sultân Sencer’in menşûruyla Irak ve Azerbaycan

hâkimi olmuşdu. ‘Âdil ve hilm ve keremle mevsûf olub, hezeliyât ve fuşşiyâtdan müctenib idi. Büyük birâderi Mesûd ile bir hayli vakit harb ve cidâl itmişdi. Üç sene ile iki ay icrâ-yı hükûmetden sonra, 529 târîhinde 25 yaşında Hamedan’da vefât idüb, orada defn olunmuşdur. Birâderi Mesûd halefi olmuşdur.

-Üçüncüsü (Arslan bin Tuğrul bin Muhammed bin Melikşah)’ın oğlu olub, İran’da hükûmet süren Âl-i Selçûk’un 14. Ve son hükümdârıdır. 571 târîhinde pederi Arslan’ın vefâtı üzerine, taht-ı saltanata geçüb, vâlidesi tarafından birâderi olan Kızıl Arslan müdebbir umûru? idi. (Rey) kurbunda Hârizmşahân’dan Sultân Tekiş’le itdiği muhârebede 590 târîhinde maktûl olmağla, bununla İran’daki Selçûkîyân Devleti munkarız olmuşdur. Bu zâtın tabî‘at-i şî‘iriyesi dahî var idi.

Tuğrul Bek (yâhûd Tuğrul Beyk?) (IV. C., s. 3014)

Devlet-i Selçûkiye’nin müessisi olan Tuğruldur.

Tavâvis (IV. C., s. 3019)

Mâverâünnehir’de Buhara ile Semerkand arasında bağ ve bağçeleri çok bir kasaba ile bir nâhiye olduğu “*Mu‘cemü’l-buldân*” da mezkûrdur.

Tayyib (Ahmed Şah yâhûd İbrâhim Şah) (IV. C., s. 3031)

Meşâhîr-i hattâtinden olub, Mâverâünnehirlidir. 611 târîhinde vefât itmişdir.

Zahîrüddin Buharî (Ebubekir Muhammed bin Ahmed) (IV. C., s. 3035)

Meşâhîr-i fukahâdan olub, “*el-Fetâva’z-Zahîriyye*” ‘unvânıyla bir mecmû‘a-i fetâvâsı vardır. 619 târîhinde vefât itmişdir.

Abdürreşîd (IV. C., s. 3076)

Âl-i Sebüktegin sülâlesinin yedinci hükümdârı olub, devlet-i mezkûrenin bânîsi olan Sultân Mahmûd Sebüktegin’in oğludur. Birçok vakit mahbus bulunduktan sonra 443 târîhinde halâs bulub, bir miktar asker cem‘ ile mevkî‘-i iktidârda bulunan birâder zadesi Ali bin Mesûd’u mağlûb iderek Gazne tahtını zapt itmiş ise de yalnız bir sene hüküm sürdükden sonra vefât itmişdir.

Abdülazîz (IV. C., s. 3078)

Mâverâünnehir mülûkünden olub, 95 târîhinde pederi Abdullah Han’ın yerine geçerek, 13 yıl hükûmet sürdükden sonra 613 târîhinde vefât itmişdir.

Abdülazîz (IV. C., s. 3078)

Sülâle-i Timurîye'den meşhûr Uluğ Bek'in oğlu olup, pederinin vefâtından üç gün mukaddem irtihâl-i dâr-ı bekâ itmiştir.

Abdülkerîm-i Buharî (Mir) (IV. C., s. 3089)

Buhara 'ulemâsından olup, bu tarafa sefer iderek, 1246 târîhinde derse'âdetde vefât itmiş ve Türkistân ve Afganistan ahvâline dâir târîh yazmıştır ki Mösyö Schefer tarafından Fransızcaya tercüme olunarak 1876 târîh-i milâdisinde Paris'de neşr olunmuştur.

Abdüllatîf (Mirzâ- bin Uluğ Bek bin Şahruh bin Timurlenk) (IV. C., s. 3090)

Meşhûr Uluğ Bek oğlu olup, hayırsız ve bed-girdar bir adam olmağla, pederini ve birâderi Mirzâ Abdülazîz'i katl iderek Mâverâünnehir'i zapt itmiş ise de yalnız altı ay hükûmet sürdükden sonra 854 târîhinde maktûlen vefât itmiştir.

Abdüllatîf Han (IV.C., s. 3090)

Mâverâünnehir'de hükûmet süren Özbekân mülûkünün altıncısı olup, Kürcem Oğlu ve devlet-i mezkûrenin müessisi olan Şâhi Bek bin Ebulhayr'ın torunudur. 947 târîhinde birâderi Abdullah Han'a halef olup, 13 sene hükûmet sürmüş ve Horasan'da mülûk-i Safevîye ile birçok muhârebeler itmiştir.

Abdullah (Mirzâ- bin İbrâhîm bin Şâhruh bin Timur-ı Güregân) (IV. C., s. 3098)

Timurlenk'in ahfâdından olup, pederinin vefâtında cediti Şahruh cânibinden onun yerine Fars eyâletine nasb olunarak, on bir sene kadar valilik itdikden sonra, Şahruh'un vefâtında 'ammizâdesi Sultân Mehmed bin Baysungur Fars'ı zapt itmekle, 'ammi Uluğ Bek yanına Semerkand'a kaçub, orada bunun ve oğlu Abdüllatîf'in katlinden sonra taht-ı saltanata cülûs iderek, bir sene hükûm sürdükden sonra, Ebu Saîd Mirzâ ile itdiği muhârebede katl olunmuştur.

Abdullah Ahrâr (IV. C., s. 3098)

'Ulemâdan ve meşâyih-i Nakşibendîye'den olup, "*Melfûzât-ı Hâce Abdullah*" ve "*Enîsü'l-salîkîn*" 'unvânlarıyla iki te'lîfi vardır.

Abdullah Han (IV. C., s. 3107)

Mâverâünnehir’de hükûmet süren Özbekler sülâlesinin beşinci hükümdârı olub, Kürcem Han’ın oğlu devlet-i mezkûrenin müessisi olan Şeybânî Han’ın torunudur. Pederinin ‘ammizâdesi ‘Ubeyd Han’ın vefâtında 946 târîhinde mesned-i hânîye geçüb, yalnız altı ay icrâ-yı hükûmetden sonra 947’de vefât itmiştir.

–Selefi olan mezkûr Ubeyd Han’ın dahî ba‘zı tevârîhde ismi Abdullah Han diye mastûr olub, ba‘zı tezkirelerde bir takım eş‘ârı da menkûldür.

Abdullah Han (IV. C., s. 3107)

Bu dahî Mâverâünnehir’de hükûmet süren Özbek Hanlarından olub, İskender Han bin Canibek Han’ın oğludur. Pederinin vefâtı üzerine 990 târîhinde mesned-i hükümdârîye geçüb, Horasan’a tecâvüzle Herat’ı dokuz ay muhâsaradan sonra 993’de zabt itmiş ve on beş senelik hükûmetden sonra 1005 târîhinde 66 yaşında vefât itmiştir. Şah Abbâs Safevî ile ve meşhûr Ekber Şah Güregâni ile mu‘âsır bulunmuşdur. Oğlu Abdülmü’min Han halefi olmuşdur.

Abdullah Debûsî (Ebu Zeyd bin Ömer) (IV. C., s. 3108)

Meşâhîr-i fukahâ-i Hanefîyeden olub, Buhara ile Semerkand arasında vâkı‘ Debûsiye kasabasındandır. Hilâf ‘ilminin vaz‘ıdır. “*Kitâbü’l-esrâr ve’t-takvîm liledille*” ‘unvânıyla büyük bir kitâbı ve sâir te’lifât ve te‘âlîkı vardır. 430 târîhinde Buhara’da vefât itmiştir.

Abdülmü’min Han (IV. C., s. 3112)

Mâverâünnehir’de hükûmet süren Özbek Hanlarından olub, 1005 târîhinde pederi Abdullah Han’a halef olmuş ve bir senelik hükûmetten sonra maktûlen vefât idüb, halasının oğlu Din Muhammed Han halefi olmuş ise de bu dahî Herat’ta Şah Abbâs Safevî ile itdiği muhârebede katl olunmuşdur.

Ubeydullah Ahrâr (IV. C., s. 3119)

Meşâhîr-i meşâyîhden olub, Horasanlı’dır. Ali Şir Nevâî’nin bu zât hakkında hüsn-i zann-ı belîği var idi. Mevlânâ Abdurrahman Câmî dahî kendilerinden ahz-ı tarîkat itmişidi. 896’da irtihâl idüb, Semerkand’da medfûndur.

Ubeyd Han (IV. C., s. 3121)

Mâverâünnehir'de hükûmet süren Özbekân sülâlesinin dördüncü hükümdârı olup, devlet-i mezkûrenin müessisi olan Şahî Bek'in birâderi Mahmûd Sultân'ın oğludur. 929 târîhinde 'ammizâdesinin oğlu Ebu Saîd Han'ın vefâtı üzerine taht-ı mevrûsuna cülûs idüb, 47 sene hükûmet sürmüş, ve defâ'atle Horasan'a sevk-i asker idüb, mülûk-i Safeviye ile cenkler iderek, Herat'ı zabt itmişti. Şeci' ve muktedir bir hükümdâr idi.

Atikî (Celâleddin bin Kutbüddin) (IV. C., s. 3124)

Meşâhîr-i şu'arâdan ve Reşidüddin Vatvat şâkirdânesinden olup, Semerkandlıdır.

Uşakî (Şeyh Hasan Efendi) (IV. C., s. 3156)

Meşâhîr-i meşâyihden olup, nâmına mensûb tarîkatin müessisidir. An asl Buharalı olup, Seyid Ahmed Semerkandî müridânından iken, bu tarafa hicretle, Uşak Kasabası'nda ihtiyâr-ı ikâmet itdiğiçün, Uşakî nisbetiyle şöhret bulmuştur. Ba'dehû derse'adete celble, Kasımpaşa'da kendilerine bir zâviye yaptırılarak, post-nişîn olmuş, ve 1003 târîhinde Konya'da vefât itmiştir. Kasımpaşa'da bir mescidi vardır.

Alâüddevle (Mirzâ- bin Mirzâ Baysungur nin Şahruh Sultân bin Timur-ı Güregânî) (IV. C., s. 3168)

Şahruh bin Timur ahfâdından olup, 850 târîhinde ceddinin son Bağdad seferinde Herat'da vekîl olduğu halde, Şahruh'un vefâtı haberini alınca taht-ı saltanata ku'ud itmiş ise de, müte'âkiben 'ammi Uluğ Beyk mülkü zabt itmekle, Irak vâlîsi bulunan birâderi Muhammed Mirzâ'nın yanına kaçmış, ve Gur vâlîsi olmuş idi. Muahharan birâderleri Bâbü ile Muhammed'in keşâkeşlerinde Gur'dan asker sevk idüb, Herat'ı zabt itmiş ise de, çok geçmeden Bâbü Herat'ı istirdâd itmekle, Alâüddevle oğlu İbrâhim ile beraber Deşt tarafına kaçub, Bâbü'ün vefâtına dek orada kalmış; ve Bâbü'ün vefâtı haberini alınca, yeniden Herat'ı zabt itmişlerse de, Cihânşah Azerbaycan'dan ve Ebû Saîd Mâverâünnehir'den hücûm itmekle, yine Herat'ı terkle Gur'a kaçmış; ve orada oğluyla birkaç def'a gavgâ idüb, nihâyet Ebû Saîd Mirzâ'nın askerinden ikisi de mağlûb olmuş ve Alâüddevle 865'de oğlu da bir müddet sonra vefât itmiştir.

Alâeddin Semerkandî (IV. C., s. 3170)

Meşâhîr-i ‘ulemâdan ve sūfiyyundan olup, Mâverâünnehir’den Diyâr-ı Rûm’a hicretle Larende kasabasında tavattun itmişdi. Dört cildten mürekkebe nâ-tamâm bir tefsîr-i şerîfi vardır. Çok mu‘ammer olup, yüzelli yaşına takarrüb itmiş olduğu mervîdir.

Ali (Mirzâ- bin Mirzâ Sultân Mahmûd bin Sultân Ebû Saîd bin Celâleddin Emîranşah bin Timurlenk) (IV. C., s. 3178)

Mâverâünnehir’de hükûmet süren sülâle-i Timurîye’nin son hükümdârı olup, 905 târihinde birâderi üzerine, taht-ı mevrûsuna ku‘ud itmiş ise de, o esnâda kesb-i kuvvet itmiş olan Şeybek Han-ı Özbek sâhib-i tercümenin vâlidesini tezevvüc itmek bahânesiyle Semerkand’a gidüb, Mâverâünnehir’i zabt itmiştir. Bu vechle Mâverâünnehir’deki hükûmet-i Timurîye munkarız olmuş ise de, sâhib-i tercümenin ‘ammizâdesi Mirzâ Bâbür bin Mirzâ Ömer Şeyh Gazne ve Hind cihetlerinde bir hükûmet teşkiline muvaffak olup, yakın vakitlere gelinceye kadar bakî ve büyük bir şevket ve şükûha nâil olan Hindistan Devlet-i Timurîsi’nin esâsını vaz‘ itmiştir.

Ali Şâşî (IV. C., s. 3194)

Fars şu‘arâsından olup, Mâverâünnehir’deki Şâş memleketinde doğmuş, ve Semerkand’da yaşamıştır. Mu‘ammâ yazmakda mahâreti var idi. Sâhib-i tezkere Devletşah, Semerkand’a gittiğinde, ayağından rahatsız bulunmağla, ziyâretine gittiğini ve mu‘ammâyı mutazzammın birer beyitle müşâ‘are itdiklerini, ve nihâyet bu marazdan vefât itdiğini yazıyor.

Ali Şemseddin (Hâce-) (IV. C., s. 1194)

Serbedâran mülûkünden altıncısı olup, Hâce Şemseddin’in fîrûğunda 748’de makâm-ı emârete geçerek, beş seneye karîb müddet hükûmet sürdükden sonra, pek yed-i zenân ve şedîd olduğundan, halk kendisinden müteneffir olmağla, 853’de Hıdır Kassâb isminde biri tarafından katl olunmuştur.

Alî Şîr Nevâî (Emir Nizâmeddîn-) (IV. C., s. 3195)

Türk şâ‘irlerinin pişvâsı ve Fars-ı a‘zâm şu‘arâsından biri olup, ‘an asl Çağatay Türklerinden olduğu halde, Farsi eş‘ârı dahî pek makbûl olmağla, Zü’l-lisâneyn lakabıyla mulakkab olunmuştur. Pederi Kincine (Kıçkine) Bahâdır mülûk-i

Timuriye'den Sultân Ebû Saîd'in vezîri olub, oğlu sâhib-i tercümenin ta'lim ve terbiyesine be-gâyet ihtimâm itmiş, ve Alî Şîr Nevâî çocukluğunda Sultân Hüseyin Baykara ile mektebde ders şerîki olub, ikisinden herhangi devlete nâil olursa, diğeri unutmamak üzere ahd ve mîsak vukuû' bulmuşdu. Alî Şîr bir müddet Horasan'da ve ba'dehû Semerkand'da tahsîl ile meşgûl olub, aradan bir hayli vakit geçdikden sonra, Sultân Hüseyin Baykara Herat'da taht-nişîn Sultân olunca, Alî Şîr'i araşdırub, Semerkand'da olduğunu haber alınca, Mâverâünnehir meliki olan Sultân Ahmed Mirzâ'ya yazub, kendisinin i'zâmını taleb itmiş; ve Alî Şîr mesârif-i râhın tedârikinden 'âciz olmağla, melik müşârun-ileyhin masrafiyla Herat'a îsâl olunarak, Sultân Hüseyin tarafından fevka'l-'âde bir sûretle istikbâl ve derhâl mühürdârlığa ta'yîn olunub, giderek vezîri olmuşdu.

Alî Şîr boş vakitlerini mütâla'a ve te'lif ve tedkîk ile geçirüb, dâiresi bi-hakkın mecmu'-ı 'ulemâ ve üdebâ dinilecek bir hâle gelmiş; ve edîb ve şâ'irlere ve kâffe erbâb-ı 'ilm ve hüner ve san'ata bâb-ı en'âm ve ihsânı guşâde olub, bu hâliyle ma'ârif ve sanâyi'nin terakkîsine çok hîdmet itmişdi. Bir müddet sonra meşâgil-i siyâsiyeden fütûr getirüb, isti'fâ itmiş ise de, Sultân Hüseyin kendisini bir dürlü umûrundan ayıramayub, nihâyet ısrârı üzerine Esterâbâd valiliğine nasb itmiş ise de, orada dahî çok duramayub, nihâyet isti'fâ iderek, Herât'a 'avdetle, köşe-i inzivâyâ çekilmiş ise de, yine Sultân Hüseyin'in muhabbet ve iltifâtından dûr düşmeyüb, dâima hatrını sorarak, ve şehzâdelerini ekseriyâ meclis-i istifâdesinden ayırmaz idi. Bu hâl ile 906 târîhinde vefât itmişdir.

Alî Şîr Nevâî yalnız şâ'ir olmayub, bi-hakkın hakîm dinilecek bir zâtdır. Hele Türkçe'de muvahhad dinilmeğe müstahak olub, ? kendisinden evvel bu lisânda kimse o letâfet ve metânetde yazmadığı gibi, kendisinden sonra dahî çok vakit bu lisânda o kadar ciddî ve metîn âsâr yazılamamışdır. Âsârı Çağatay şîvesinde olmağla, bizce ve hâlâ letâfeti anlaşılamazsa da, lede't-teemmül letâfet ve metâneti anlaşılabilir; ve o şîve Türkçemiz'in şîve-i kadîmesi demek olduğundan, bu nokta-i nazardan da âsârı daha kıymetdârdır. Hayrât ve meberrâtı dahî çok olub, nice medâris ve sâir ebniye-i hayriye te'sîsine muvaffak olmuşdu. Pek büyük ve mükemmel bir kütübhânesi olub, hâhişkârân-ı 'ilm ve ma'arifine açık tutardı. Müverrih şehîr Hândmîr dahî bu

kütübhânededen istifâde idenlerdendir. Mevlânâ Abdurrahman Câmî ile sâir mu‘âsırıyla sohbeti vardır.

Türkçe eş‘ârını dört dîvâna taksîm idüb, birini çocukluğunda, ikincisini şebâbında, üçüncüsünü sinn-i kemâlinde ve dördüncüsünü ihtiyârlığında söylediği eş‘âra hasr itmiştir. Bundan başka Farsi bir dîvânı ve ber vech-i âtî âsârı vardır: “Mahbûbü’l-kulûb”, “Mecâlisü’n-nefâis”, “Hayretü’l-ebrâr”, “Ferhâd ü Şirin”, “Mecnûn vü Leylâ”, “Sedd-i İskender”, “Seb‘at-i Seyyâre” “Sirâcü’l-Müslimîn”, “Lisânü’t-tayr”, “Muhâkeme-i Lugateyn”, “Hâlât-ı Pehlivân Ebû Saîd”, “Hâlât-ı Seyid Hasan Erdeşîr”, “‘Arûz-ı Türki”, “Tevârih-i Vakfiye”, “Müfredât-ı ? mu‘ammâ”, “Münşeât-ı Türki”, “Kıssa-i Şeyh San‘ân”, “Hamsetü’l-mütehayyirîn”, “Tercüme-i Nefahâtü’l-üns”, “Tercüme-i Neşrü’l-Ali”, “Nazmü’l-Cevâhir” bunlardan yalnız en sonraki Farsi olub, diğerlerini Türkçe yazmıştır. Hele “Muhâkeme-i Lugateyn” ‘unvânlı eseri Farsi ile Türkçe lisânları arasında edebiyâne ve münekkîdâne bir muhâkeme olub, Türkçe lisânın Farsiden daha zengin ve daha mükemmel olduğunu isbât itmek maksadıyla, yazılmış olduğundan, bizce en kıymetdâr âsârdan mu‘addid iken, hayfâ ki, nüshasına destres olmak müşküldür. Eş‘âr-ı Türkiyesinde (Nevâî) ve eş‘âr-ı Farsiye’sinde (Fânî) tahallus itmiştir.

Ali Gaznevî (bin Mesûd bin Sultân Mahmûd bin Sebüktegin) (IV. C., s. 3196)

Âl-i Sebüktegin dinmekle meşhûr Gazne mülûkünden altıncısı olub, 441 târîhinde birâderzâdesi Mes‘ûd bin Mevdûd’un sığâr-ı sinninden dolayı ıskâtında tahta iclâs olunarak, iki sene hükûmet sürdükden sonra, ‘ammi Abdürreşîd bin Sultân Mahmûd habsden hurûcla, nâil-i tâc ve taht olmuştur.

Ali Kuşçu (Alaaddîn- bin Muhammed) (IV. C., s. 3197)

Meşâhîr-i ‘ulemâdan olub, Mâverâünnehir’de neş‘et itmiştir. Pederi meşhûr Uluğ Bek’in huddâmından olub, kendisi dahî müşârun-ileyhin kuşçusu ya‘ni doğancı başısı idi. Semerkand ‘ulemâsından ‘ulûm-ı mütedâvileyi ve müşârun-ileyhe Uluğ Bek’den ‘ulûm-ı riyâziye ve hey‘eti tahsîl idüb, ba‘dehû bi’l-izn Kirman cihetine kaçarak, oralarda ‘ulemâ-i ‘asrından ikmâl-i tahsîl itdükden sonra, Uluğ Bek’in yanına ‘avdetle, makâm-ı i‘tizârda eşkâl-i kamerin mine’l-kadîm mübhem kalmış olan ba‘zı cihetlerini hall itmek bâbında yazmış olduğu bir risâleyi takdîm iderek, tahsînine

mazhar ve müşârun-ileyhin Semerkand'a inşâ itdirmekde olduğu meşhûr rasathânenin itmâmına me'mûr olmuş idi.

Uluğ Bek'in vefâtından sonra ahlâf-ı sâhib-i tercümenin kaderini bilmediklerinden, îfâ-yı hacc için, ruhsat istetüb, Tebriz'e muvâsalatında uzun Hasan'ın fevka'l-âde ikrâm ve hürmetine mazhâr olmuş; ve bunun tarafından Sultân Mehmed Hân-ı sâni hazretleriyle 'akd-i musâlâhâ için, İstanbul'a i'zâm olunarak, Ebu'l-feth cânibinden me'mûlü fevkinde hürmet ve iltifâta nâil olmuş; ve derse'âdete ikâmeti iltimâs buyrulmuş olmağla, me'mûr olduğu sefâret hıdmetini ba'de'l-îfâ 'avdet itmeği va'ad iderek, Azerbaycan'a 'avdet itmiş; ve 'akabinde me'mûrîn mahsûsa i'zâm olunarak, kemâl-i tevkîr ve ta'zîmle derse'âdete getirilmiş idi.

Muvâsalatında pâdişâh müşârun-ileyhe 'ilm-i hesâbına yazub "*er-Risâleti'l-Mehmediye*" tesmiye itdiği bir te'lîfini takdîm itmişdi. Ba'dehû Sultân Mehmed Han hazretleri Uzun Hasan'a karşı sefer itdiklerinde, sâhib-i tercüme-yi dahî ma'iyetlerinde almağla, esnâ-yı seferde Ali Kuşçu 'ilm-i hey'etde "*er-Risâleti'l-fethiye*" tesmiye itdiği bir risâle te'lîf itmişdi. Derse'âdete 'avdetinde pâdişâh müşârun-ileyh tarafından kendisine Ayasofya Medresesi müderrisliği tevcîh buyrularak, kendisine ve akraba ve etbâ'ına vezâ'if-i tahsîs olunmuşdu. O esnâda İstanbul kâdîsı bulunan Hâce Zâde ile görüşüb, 'ilmini ve âsârını tahsîn itmekle, kendi kızını Hâce Zâde'nin oğluna virmiş, ve Hâce Zâde'nin kızını kendi kızının oğluna almış idi. Zikr olunan "*Mehmediye*" ve "*Fethiye*" den başka "*Tecrîd*" e meşhûr bir şerhi, Teftezânî'nin şerhi keşşâfının evâiline haşiyesi, sarfda "*Unkûdü'z-zevâhir*" 'unvânıyla bir metni ve sâir âsârı vardır. 879 târîhinde İstanbul'da vefât idüb, Ebâ Eyyüb Ensârî civârında medfûndur.

Ali Müeyyed (Hâce-) (IV. C., s. 3198)

Serbedâran mülûkünden onikincisi ve âhîri olub, 765'de hükûmeti Pehlivân Hasan'ın elinden ahz ile, icrâ-yı hükm itmekde iken, 782'de Timurlenk'in Horasan'ı zabt itdiğinde, yanına giderek hıdmetine mülâzım olmuş; ve seferlerinde ma'iyetinde bulunub, 788'de vefât itmiş; ve bununla Serbedârân Devleti pâyâna ayırmışdır.

Gaznevîler (V. C., s. 3278)

Merkez-i hükûmetleri Gazne Şehri bulunmuş olan Âl-i Sebüktegin'e virilen isimdir.

Gazne (V. C., s. 3278)

Yâhûd Gaznîn. Afganistan'da Kâbil'in 135 kilometre cenûb-ı garbîsinde ve (?) bir vâdîsinde olarak (Âb-ı İstâde) gölüne dökülen bir nehrin vâdîsinde ve 33°34' 'arzi-şimâlî ile 65°58' tül-ı şarkîde vâkı' eyâlet merkezi bir kasaba olup, takrîben 10.000 ahâlîsi vardır. mevkî'i hizâ-yı bahrden 2350 metre mürtefi' olup, kışları pek şiddetlidir. Mevkî'i pek mefîn olduğu gibi, istihkâmâtı dahî sağlamdır. Ma'hazâ İngilizler 1842 ve 1880 tarihlerinde zabtına muktedir olup, ba'zı istihkâmâtı hedm itmişlerdir. Bu kasaba yedi-sekiz yüz senelik olup, Âl-i Sebüktegin'in pâyitahtı bulunmuş olan eski Gazne'nin ise şimdiki kasabanın 5 kilometre şimâl-i şarkîsinde harâbeleri meşhûd ve Sultân Mahmûd Sebüktegin'in türbesi dahî orada mevcûddur. Yâkût Hamevî şehrin asıl ismi (Gaznîn) olup, beyne'l-a'vâmm Gazne dinildiğini ve bazen muarreb olarak (?) sûretinde isti'mâl olduğunu beyân iderek, büyük bir şehir olduğunu ve meşâhîr-i 'ulemâdan hesâbsız zevâtın maskat-ı re'si bulunduğunu da ilâve ediyor. Sultân Mahmûd Sebüktegin zamânında Gazne'de bin câmi' ve medrese bulunduğu mervîdir.

Gannâc (V. C., s. 3285)

Mâverâünnehir'de Şaş nâhiyesinde bir kasabacık olduğunu Yâkût Hamevî beyân ediyor.

Fâryâb (yâhûd Firiyâb) (V. C., s. 3329)

Horasan'da Belh'in kurbunda ve Ceyhun mecrâsının garbında Cüzcanî 'mâlinden bir kasaba olup, meşâhîr-i 'ulemâdan birçok zevâtın maskat-ı re'si bulunmuşdur. Tâlikân'dan 3 ve Belh'den 2 merhalelik mesâfede idi. Şimdi harâb olsa gerekdir.

Firâkî (V. C., s. 3354)

İran şu'arâsından olup, Semerkanlıdır. Ekser 'ulûmdan behresi olmağla, mülûk-i mu'âsırîni 'inde muazzez idi. 913 târîhinde Horasan'da vefât itmiştir.

Ferber (V. C., s. 3378)

Mâverâünnehir'de Ceyhun ile Buhara arasında ve Ceyhun kurbunda eski bir kasaba olup, ba'zı meşâhîr-i 'ulemânın maskat-ı re'si bulunmuşdur.

Ferberî (Ebu Abdullah Muhammed bin Yûsuf) (V. C., s. 3378)

Meşâhîr-i muhaddisinden olup, “*Câmi’-i Sahîh*” i Buhârî Hazretleri’nin kendisinden rivâyet idenlerin ahîridir. 320 târîhinde vefât itmişdir. Anifü’l-beyân (Ferber) kasabasından idi.

Ferhâr (V. C., s. 3380)

Türkistân-ı Şarkîde ve Kaşgar cihetinde bir vilâyet olduğunu ve bundan başka Türkistân’da iki Ferhâr daha bulunduğu ba’zı kütüb-i Farsi’de görülmüştür.

Ferhârî (V. C., s. 3380)

Kudemâ-i şu‘arâ-yı Fars’dan olup Türkiyyü’l-asldır. Emir Keykâvus’un hıdmetinde bulunmuş; “*Vâmık ve Azrâ*” hikâye-i meşhûresini silk-i nazıma çekmiştir.

Fergana (V. C., s. 3393)

Türkistân’da büyük bir hıttta olup, mukaddemâ Hokand Hanlığı ismiyle müstakil bir hükûmet-i İslâmiye teşkil itmekde iken, bugün Rusya Devleti’nin Asya kıt’asındaki memâlikinden ma’dûd olup, ayrıca bir eyâlet sûretinde idâre olunur. Fergana Eyâleti şimâl-i şarkî cihetinden Semireçensk, şimâl-i garbî tarafından Sirderyâ yâhûd nısf-ı Türkistân Eyâletleriyle, garb-i cenûbî cihetinden Buhara Hanlığıyla, cenûben Pamir arâzî-?, cenûb-ı şarkî cihetinden dahî Çine tâbi‘ Türkistân-ı Şarkî ile ya’ni eski Kaşgar Hanlığıyla? Muhâtt ve mahdûddur. Mesâhâ-i sathiyesi 83.113 murabba‘ kilometre olup, takrîben 800.000 ahâlisi vardır. Ki beher murabba‘ başına hemân 11 kişi düşüyor. Halbuki coğrâfiyyûn-ı Arab âsârında Fergana’nın pek ma’mûr ve kurâsı hemân muttasıl olduğu ve hatta ba’zı karyelerinin bir merhale sürdükleri mezkûr olduğuna bakılırsa, o vakitden beri oralarının ne derecelerde tedennî itmiş olduğu anlaşılıyor.

Fergana’nın arâzîsi mürtefi‘ olup, şimâl-i cenûb cihetinde (Ala Dağ) silsile-i ‘azîmesine merbût iki sıra dağlar mümted olur. Ki şimâldekine Çutkal (şimdiki Çatkal Dağı) ve cenûb cihetindekine (Ala Dağ) dirler. İkincisinin zirveleri 5000 metreden yüksektir. Bu iki sıra dağların arasında Seyhun vâdîsi bulunub, oralarda (Narın) tesmiye olunan bu ırmak Fergana’yı şarkdan garbe şakk ile, sağ ve soldan birçok çaylar alarak, hayli büyüdükdü sonra, Fergana’dan bi’l-hurûc Taşkend ovalarına düşer. Fergana dâhilindeki tâbi‘lerinin başlıcaları sağdan: Uzun Ahmed ve Kazân Su, ve soldan: Tar, Kara Külçe ve Yassı çaylarından müteşekkil Kara Deryâ, Ak Büre, İskicân?, Esfiran?, Şah Merdân, Sûh ve Asfera Nehirleri’dir. Bunlardan eskerinin suları yalnız kışın Seyhun’a vâsıl olup, yazın ahâlî tarafından cedvellerle saka-i arâzîde

kullanılarak, bu sular sâyesinde memleketin kumluk arâzisi tarla ve bağ ve bağçeye tahvîl olunmuştur. ‘Ale’l-husûs Seyhun ile Kara Deryâ arasında vâkı’ olub, (iki su arası) tesmiye olunan yer fâsılasız bir bağçe sûretindedir.

Asfera ile Sûh nehirlerinin arasında bir ikinci kısım-ı arâzî teşkîl idiyor. Ki birincisi kadar güzel değilse de, havası daha mu‘tedil olmağla, zirâ‘at ve hayvânât yetiştirmeğe daha elverişlidir. Arâzî-i ma‘mûresinin bir üçüncü kısmı da vardır. Ki şimâl ve şarkî ve cenûb cihetindeki dağların eteklerinden ‘ibâret olub, mer‘âlar ve ormanlarla mestûrdur. Birbirlerinden kumluk ve taşlık gayr-i münbit yerlerle ayrılmış olan bu üç kısım-ı arâzîde üç cins-i ahâlî sâkin bulunur. Özbekler birinci kısımda, Tacikler ikincisinde, Kara Kırgızlar dahî üçüncüsünde bulunurlar. Kara Kalpak, Lulî (Çingeneler), Tûruk kabâili ve sâir ba‘zı göçebeler dahî Seyhun’un kenârlarında ve sâir ba‘zı taraflarda haymelerini kurarlar.

Fergana’nın havası mütenevvi‘ olub, dağları kışın karla ve ilkbaharda ve yazın yağmurların kesreti sâyesinde uzun otlarla mestûr olub, buralarının havası dâima az çok soğuk ve boraları pek şiddetlidir. Düz ve alçak yerlerinde ve ‘ale’l-husûs Seyhun vâdisinde yazın harâret pek ziyâde olub, mizânü’l-harâre 40 dereceye kadar çıktığı gibi, kışın dahî pek soğuk ve rüzgarlar esmekle, mizânü’l-harâre tahtü’s-sıfır ve bazen 20 ve 25 derekeye kadar iner. Hokand’da bu hâliyle beraber hava pek de yâbisdir. Tus kasabasında yazın esen rüzgâr ince bir kum kaldırub, çok def‘a günlerce güneş görünmez olur. Yalnız dağ eteklerinde rüzgârlar tesîrinden melhûz vâdi ve bayırlarda bulunan cihetlerinde gerek yazın ve gerek kışın hava mu‘tedilce olub, memleketin en güzel ve ma‘mûr yerleri de oralarıdır.

Seyhun vâdisi bir takım uzun otlarla sazlarla mestûr olub, sâir cihetlerinin ovalarında ve arâzî-i mu‘tedilesinde Kavak, Söğüd, Çınar, Kara Ağaç ve sâir eşcâr ile elma, armud, şeftali, kayısı, fıstık, badem, incir, nar ve sâir meyve ağaçları pek kesretlidir. Onaltı cins leziz üzüm ile pek cesîm ve tatlı kavunlar dahî hâsıl olur. Buğday, arpa, ve sâir hubûbat-ı ‘adiyeden başka pirinç, pamuk, kaba yonca ve sâire dahî kesretli yetişir. Tatlı dâneler viren bir cins süpürge otu dahî pek çok olub, içine bir süvâri saklanacak kadar uzar. Şimâl cihetindeki dağlarda uzun çam ormanları vardır. Çayları da çokdur.

Hayvânâtı çok cinsleri güzel olub, koyun ve keçi ve inekleri iri ve sütleri güzel râyihâlî ve lezzetlidir. Kara Beygir dinilen bir cins yüksek beygirleri ovaya, ve ufak cüsseli olan Kırgız Beygirleri dağa elverişlidir. Koyunları iri ve kuyruklu ya'ni bizim Karaman didiğimiz cinse mensûbdur. Tuyûrun ve hayvânât-ı vahşîyenin envâî çok olub, su kuşları da çokdur. Dağlarda geyiklerin envâ'ı bulunur. Fergana dağlarında demir, kurşun, gümüş, kükürd, kömür, billur ve sâir ma'denler bulunuyor. Andican kasabasında pek iyi nefit ve kuyuları ve sıcak ma'den suları vardır.

Ruslar eski Margilân kasabasından 15 kilometrelik mesâfede yeni Margilân ismiyle bir kasaba te'sîs idüb, merkez-i eyâlet ittihâz, ve Fergana'yı ber vech-i âtî 7 kazâ veyâ sancağa taksîm itmişlerdir: Hokand, Margilân, Vadil, Oş, Andican, Nemengân, Tus. Vüs'atce birinci kazâsı Andican ve ehemmiyetce Margilân kazâsıdır. Fergana'nın başlıca şehir ve kasabalarıyla hâne ve dükkân ve câmi' ve medrese ve mekteblerinin 'adedi ber vech-i âtîdir:

Ma'mûre	Hâne	Dükkân	Câmi' ve Mescid	Medrese ve Mekteb
Hokand	10.000	2000	300	140
Margilan	6000	1000	300	90
Andican	4000	1000	200	66
Nemengan	4000	1000	200	100
Özkend	1000	100	?	23
Balıkçı	1000	100	50	30

Fergana'nın ahâlîsi Özbek, Sart, Tacik, Kırgız, Kara Kalpak ve Çingâneden mürekkeb olub, Rus, Afganlı, Hindli, Kaşgârî gibi ba'zı yabancıları da vardır. Ekseriyet Sartlar'da olub, bunlar Özbeklerle Taciklerin imtizâc ve izdivâcından mütevellidirlere. Hatta hayme-nişînlükden çıkub, yerleşen Özbek ve Kara Kırgızlar'a da bazen bu nâm virilir. Taciklerle karışmalarından Moğolî sîmâları bir dereceye kadar düzelmiştir. Tacikler İrânîyyü'l-asl olub, bir takımları memleketin mine'l-kadîm ahâlîsidir. Ki bunların içinde mâvi gözlü, sarı saçlı efrâd bulunub, hele kestane saçlıları ekserdir.

Taciklerin bir takımı Özbekler'in İran'dan aldıkları üserâ evlâdındandır ve bir takımları da muhtelif zamanlarda memlekete gelüb yerleşmiş İran muhâcirleri ahfâdından 'ibâretidir. Özbeklerin bir takımı el-ân hayme-nişîn olub, bir takımları da yerleşmişler ve zirâ'atle iştigâle başlamışlarsa da, yine eski 'âdetlerini unudamayub, hânelerini anbar ittihâz ile bağçelerinde ve tarlalarında kurdukları haymelerde otururlar. Kırgızlar nîm-vaşî ve hemân müstakil bir hâlde dağlarda bulunub, çobanlığla ve hayvânât yetiştirmekle meşgûldürler. Ve yalnız kışın aşağı yerlere inmeğe mecbûr olurlar. Bunlar pek cesûr ve mâhîr süvâriyledir.

Kara Kalpaklar sâkin ve muti' olub, Sirderyâ Vadîsinde haymelerini kururlar. Çingenelerin bir takımı bizdekiler gibi çerke ile gezüb, (Lulî) ta'bîr olunurlar. Bir takımları kasaba ve karyelerde iskân ve dîn-i İslâm'ı kabûl idüb, ? dinirler. Bu ecnâs-ı muhtelifeden en çalışkanları ve en ziyâde zirâ'at ve ticâretle iştigâl idenleri Sartlar ve Tacikler ise de, bunlar nâmus husûsunda pek mübâlâtlı olmayub, ahlâkları pek bozuktur, ve en mübtezel hizmetlere de tenezzül iderler. Özbekler bil'akis eski hâkimiyet-i tûrunu muhâfaza idüb, nâmus ve haysiyetlerini ziyâde gözedirler. 'Umûmiyet üzere ahâlî Müslim ve Sünnî olub, yalnız cüzî mikdârda olan Ruslar Hıristiyandır, ve bir mikdâr Yahudî dahî vardır. Lisân-ı mahallî birinci derecede Çağatay Türkçesi ve ikinci derecede Farsî olub, Tacikler Farsi konuşurlar.

Fergana evâil devr-i İslâm'da pek ma'mûr olub, 'ulûm ve ma'ârif dahî derece-i kusvâyâ vâsıl olmuş ve içinden pek çok meşâhîr-i 'ulemâ ve üdebâ yetişmiş idi. Ba'dehû Çengiz ve Timur'un hurûclarında harâb olub, muahharan Özbekler oralara duhûl ile, büyük bir devlet teşkîl itmişlerdi. Ki bunun enkâzından nihâyet Buhara ve Hive ile Hokand Hanlıkları kalmışdı. Hokand Hanlığı ibtidâ Kaşgar ve Pamir hudûdundan Aral Gölü'ne kadar mümted olub, bütün Seyhun havzasını şâmil iken, Ruslar 1864'de bütün garb-i şimâlî kısmını zabt itmekle, yalnız Fergana hittası hanın elinde kalmış; ve bunu da 1876'da Rusya Devleti zabt itmiştir. Fergana ismi eski olub, Batlamiyus'un coğrâfyâsında dahî bu isimle yâd olunur. Bu isim kurûn-ı vustâda coğrâfiyyûn-ı İslâm tarafından dahî muhâfaza olunub, ba'dehû Özbekler zamânında unutulduktan sonra, âhîren Ruslar tarafından ihyâ olunarak, sâbık Hokand Hanlığı Fergana Eyâleti tesmiye olunmuşdur.

Ömer Şeyh (Muizüddin-) (V. C., s. 3219)

Timurlenk'in üçüncü oğlu olup, cihângir müşârun-ileyh Âl-i muzafferi İsfahan kurbunda katl ve istihsâl itdikde, Fars hükûmetini sâhib-i tercümeye virmişidi. Bir sene sonra ya'ni 799 târîhinde pederiyle görüşmek üzere, Diyâr-ı Bekr tarafına gitmekte iken, esnâ-yı râhda Kürdistan'da katl olunmuş; ve na'aşî Mâverâünnehir'e nakl ile, (Keş) kasabasında Kubbe-i Hadrâ'da defn olunmuşdur. Beş evlâdı olup, bunlardan Baykara'nın torunu Sultân Hüseyin saltanata nâil olmuşdur.

Ömer Şeyh (Mirza- bin Sultân Ebî Saîd bin Mirza Muhammed bin Celâleddin Emîranşah bin Timur) (V. C., s. 3219)

Timurlenk'in ahfâdından olup, Hindistan Devlet-i Timûrîyesi'ni te'sîs iden Babür'ün pederidir. 860 târîhinde Semerkand'da doğub, pederinin saltanatı zamânında Fergana ve Andican Valiliğine nasb olunmuş; ve 873'de vâkı' olan pederinin vefâtından sonra dahî bu hükûmetde kalub, 26 sene bi'l-istiklâl icrâ-yı hâkimiyetden sonra 899'da 39 yaşında vefât itmişdir.

Amîdülmük Küdürî (Ebu Nasr Muhammed bin Mansûr) (V. C., s. 3222)

Selâtin-i Selçûkîyeden Tuğrul Bek'in vezîri olup, edebiyât ve kitâbetdeki iktidârı ve sehâvet ve kerem ve sâir fezâili sebebiyle Pâdişâh müşârun-ileyhin teveccühünü kazanmış; büyük bir devlet ve servete nâil olmuşidi. Devlet-i Selçûkîye'de en evvel vezîr olan bu zâtdır. Dâiresi merci'-i 'ulemâ ve şu'arâ olup, şu'arâ ve muasırîni medhinde birçok kasîdeler söylemişlerdir. Şâfîilerin ve Râfizî ve Eş'âriilerin pek 'aleyhinde olup, Alp Arslan'ın zamânında Râfizîler'e minberlerde la'net okutmak için, Pâdişâh müşârun-ileyhin fermânını istihsâl itmiş; ve bunun için Horasan'dan birçok eimme ve 'ulemâ terk-i vatan iderek, Hicâz ve sâir cihâta hicret itmişler idi.

Tuğrul Bek'in vefâtından sonra tahta geçen müşârun-ileyh Alp Arslan kendisini vezâretde ibkâ itmiş ise de, ba'dehû Hârizmşah'ın kızını talep itmek için Hârizm'e gönderdiği halde, sâhib-i tercümenin kızını kendi nefsiçün talep itdiği şüyû' bulmuş; ve esnâ-yı 'avdetinde bu şâyi'ayı haber almağla, medâr-ı afv ve tekzîb olmak üzere, sakalını tıraş ve hayalarını kat' itmiş; ve bir rivâyetde Alp Arslan tarafından bu cezâyâ dûçâr ve ba'dehû 'azl olunarak, yerine meşhûr Nizâmülmülk ta'yîn olunmuş; ve bunun emriyle sâhib-i tercüme habs, ve 456 târîhinde i'dâm olunmuşdur. Katlinde kırk yaşlarında idi.

Karakum (V. C., s. 3642)

Bu isimle Türkistân'da iki yer vardır:

Birincisi ve en büyüğü Hârizm'de ya'ni elyevm Rusya'ya tâ'bi' (Mâverâ-i Hazar) eyâletinde ve Hive Hanlığında müsellesü'ş-şekl vâsi' bir yer olup, şimâlen Üst Yurt çölleriyle ve Hive'nin ma'mûr kısmıyla, şimâl-i şarkî cihetinden Ceyhun'un mecrâsıyla, cenûb-ı şarkî tarafından (Merv) arâzî-i ma'mûresiyle, cenûben ve cenûb-ı garbî cihetinden Teke Türkmenleri Dağlarıyla muhâtdır. Boyu 1000 ve eni 500 kilometredir. İsmş-inden dahî anlaşıldığı üzere, toprağı siyâh ve müteharrik ve kumdan 'ibâret olup, eğer suyu ola idi, dünyanın en münebbit yeri olacak iken, yağmurların nedretinden ve akarsuların fıkdanından, kumlar rüzgârla tahrîk olunarak, müteharrik birtakım sırtlar ve tepeler teşkil idiyor. Pek serşn olan kumları dahî pek derin ve suları acı olmağla, kervânlar bu çölün içine sokulmağa cesâret idemezler. Bu kumların aralarında muhtelif genişlikde birtakım çukurlar bulunub, ba'zıları tuzla ve ba'zıları tuzlu sular ve çamurlarla mimlû veyâ kamışlarla mestûrdur. Gerek kumlar içinde ve gerek bu çukurlarda hayvânât-ı bahriye âsârı bulunub, vaktiyle Bahr-i Hazar'ın oralara kadar mütmtd bulunmuş olduğu anlaşılıyor.

-İkincisi Aral Gölü'nün şimâl-i şarkî sâhilinden ve Seyhun Irmağı'nın mecrâsından (Çalkar Deniz) Gölü'ne kadar mütmtd olup, Sirderyâ Eyâletinin Turgay kazâsına mülhaktır. Boyu 375 ve eni 140 kilometre olup, müteharrik ve midye ve istiridye kabîlinden hayvânât-ı bahriye kabuklarıyla mimlû bir kumdan 'ibâretidir. Cenûb-ı şarkîden şimâl-i garbîye doğru bir temevvüc sûreti gösterüb, sekiz-on metre yüksekliğinde tepe sıraları ve hendek gibi çukurları vardır. Suyu aslâ olmayub, yalnız ba'zı taraflarında göçebe Kırgızların hayvânâtını besleyecek kadar ot ve yamrı yumru ba'zı çalılar biter.

Ferengîs (V. C., s. 3397)

Turân Hükümdârı Efrâsiyab'ın kızı olup, İran mülûkünden Keykâvus'un oğlu Siyâvuş pederine gücenüb, Turân'a geçerek Efrâsiyab'a ilticâ itdiğinde Efrâsiyab kendisine bu Ferengîs'i tezevvücle dâmâd itmişdi. Ba'dehû Efrâsiyab'ın birâderi Gersivez Siyâvuş'a ?, bir iftirâ ile kendisini katl itdirdiğinde, Ferengîs pek çok keder itmiş; ve Siyâvuş'dan gebe kalmış olduğundan müddet-i hamili munkatı olunca bir erkek çocuk doğurmuş idi. Ki çocuk meşhûr Keyhüsrev olup, katline memûr Pirân

tarafından bir dağda bırakılmışı ve bir çoban tarafından bulunub, büyütülmüş idi. Keyhüsrev İrânîler tarafından bulunub tahta geçdiğinde Ferengîs'in sağ olub olmadığı ve 'âkıbet-i hâli ma'lûm değildir.

Fervân (V. C., s. 3398)

Gazne kurbunda bir küçük kasaba idi.

Fazlullah Semerkandî (V. C., s. 3413)

Meşâhîr-i 'ulemâ ve şu'arâdan olub, Ebu Hanîfe-i Sâni dinilen Fakîh Ebu'l-Leys ahfâdınfandır. Seyid Şerefeddin'den telemmüz ve ahz-i icâzat idüb, Semerkand'da tedrîsle meşgûl idi. Sâhib-i tezkire Devletşâh sâhib-i tercümeden ders almış olduğunu beyân idiyor. Semerkand'da ceddinin türbesi dâhilinde medfûndur.

Fazl Hurûfî (Fazl Ni'metî) (V. C., s. 3414)

Horasanlı olub, yedinci kurn-ı hicrîde zuhûr itmiştir. Hurûfâta bir takım ma'nâlar virerek, ve remz ve işâret gibi kullanarak, "*Câvidân*" 'unvânıyla anlaşılmas bir kitâb yazmıştır. Kendisi tekfir olunarak, î'dâm olunmuş ise de, kitâbının nüshaları kalub, hurûfiyyûn 'inde mahfûzdur.

Fenâyî (V. C., s. 3437)

Meşhûr Ali Şîr Nevâî'nin eş'âr-ı Farsiyede kullandığı mahlasdır.

Fuşenc (ve Farsi Bûşenc) (V. C., s. 3450)

Herat'dan 10 fersahlık mesâfede eşcâr ve fevâkihi çok bir vâdî derûnunda bir küçük kasaba olub, ba'zı meşâhîr-i 'ulemânın maskat-ı re'si bulunmuşdur. Herat Şehri'ne meyve ve sebze ve sâire oradan gelirmiş.

Firyâb (V. C., s.3462)

Horasan'da bir belde olub, ba'zı meşâhîr-i 'ulemânın maskat-ı re'si bulunmuş olduğu "*Mu'cemü'l-Buldân*" da mastûrdur.

Feyz Âbâd (V. C., s. 3466)

Çin'e tâbi' Türkistân-ı Şarkî'de Kaşgar'a tâbi' ve Kaşgar'ın 85 kilometre şarkında ve 39° 20'25" 'arz-ı şimâlî ile 74° 25'55" tül-i şarkîde vâkı' bir kasaba olub, 3000 kadar ahâlisi vardır.

Feyl (V. C., s. 3466)

Hârizm hıttasının merkezi bir şehir olub, ba‘dehû (Mansûre) ve nihâyet “Gürgeç” tesmiye olunmuşdur.

Kattakurgan (V. C., s. 3500)

Rusya’ya tâbi‘ Türkistân Eyâleti’nin Zerefşân sancağında ve Semerkand’ın 160 kilometre garb-ı cenûbünde olarak Zerefşân Nehri’nin sâhil-i yesârında kazâ merkezi müstahkem bir kasaba olub, 4420 ahâlisi vardır.

Kadusi (V. C., s. 3503)

Ve nâm-ı diğerle Gil. Bahr-i Hazar’ın cenûb-ı garbî sâhilinde ve şimdiki Gilan hıttasında bir kavim olduğu eski Yunan kitâblarında muharrer olub, ikinci isimlerinin (Gilan) ism-i hâzırıyla münâsebeti ‘ayândır. Zâten oranın ahâlisi kendi başına bir kavim olub, şimdi dahî lisân-ı mahsûsları vardır.

Kargalık (V. C., s. 3511)

Çin’e tâbi‘ Türkistân-ı Şarkî’nin Yarkend kazâsında ve Yarkend’in 60 kilometre cenûbunda olarak 1470 metrelik irtifâ‘ında ve bir çayın üzerinde bir kasaba olub, 10.000 ahâlisi, hayli işlek ticâreti, ehemmiyet-i askeriyesi ve oraca hâm dinmekle ma‘rûf akmeşe ve elbise ma‘mûlâtı vardır.

Kasan (yâhûd Kesan) (V. C., s. 3524)

Türkistân’ın Fergana hıttasında ve Hokand’ın 85 kilometre şimâl-i şarkisinde olarak Seyhun’a dökülen hemnâmı bir çayın üzerinde bir kasaba olub, 10.000 ahâlisi, musanna‘ bir câmi‘-i şerîfî, pek işlek çarşısı, üstünde bir kal‘ası, etrâfında münbit ve güzel arâzisi ve civârında (Sad-pîr) ismiyle ba‘zı meşâhîrin merâkîdîni hâvî bir mezâristânı vardır. Pek eski bir kasaba olub, birçok meşâhîr-i ‘ulemânın menşeî bulunmuşdur. Yâkût Hamevî kendi zamânında Türklerin galebesiyle harâb olduğunu beyân itdiğine bakılırsa, ba‘dehû yeniden î‘mâr olduğu anlaşılır. Şimdiki ahâlisi İran’ın cihet-i şimâlîyesinden mütenakkil Tacik cinsiyetine mensûb olub, lisân-ı Farsî ile müteteklimdirler.

Kāsım Âbâd (V. C., s. 3532)

İran'ın Horasan eyâletinde ve Meşhed'in şimâl-i garbisinde (Herirûd)'a tâbi' (Keşfrûd) 'un nebe'ân itdiği bataklık kurbunda ve (Tus) şehrinin harâbelers yanında bir kasaba olup, İran'ın en makbûl develerini yetiştirir bir Kürd 'aşiretiyle meskündür.

-Yine İran'ın Mâzenderân Eyâleti'nde ve Bâr-fürûş'un 255 kilometre garb-i şimâlisinde olarak Bahr-i Hazar sâhilinde dahî bu isimle bir kasaba ve iskele vardır.

Kadı Herevî (Ebu Âsım Muhammed bin Ahmed el- Abâdî) (V. C., s. 3541)

Meşâhîr-i 'ulemâ ve fukahâ-yı Şâfi'yeden olup, 380 târihinde Herat'da doğmuş, ve orada ba' dehû Nişâbur'da meşâhîr-i 'ulemâ-yı 'asrından tahsîl-i 'ilm itdikden sonra, birçok vakit seyâhatle ikmâl-i tahsîl itmiş; ve birçok talebe yetiştirdikten sonra, 458'de vefât itmiştir. "*Edebü'l-kudât*", "*el-Hâdî*", "*el-Mebsût*", "*Tabakatü'l-fukahâ*" kütüb-i mu'teberesi cümle te'lifâtındandır.

Kubâ (V. C., s. 3593)

Mâverâünnehir'de Fergana'ya mulhakk bir kasaba olup, meşâhîr-i sūfiyeden Ebu İshâk İbrâhimü'l-Kubâî ve sâir meşâhîr-i 'ulemânın maskat-ı re'si bulunmuşdur. Sultân Mahmûd Sebüktegin zamânında bu kasaba ve mulhakâtında (Beygu bin Toğân) hüküm sürüb, 'adil ve hakkâniyetle şöhret bulmuşdur. Moğol fitnesinde harâb olmuşdur.

Kıbâb (V. C., s. 3593)

"*Kubbeler*" ma'nâsıyla Semerkand ve Nişabur'da birer büyük mahalle olup, meşâhîr-i 'ulemâdan ba'zı zevât bunlara nisbetle telakkub itmişlerdir. – Kıbâbü'l-hîn dahî Bağdad kurbunda ve Horasan tarîkinde bir karye idi.

Kubâdyân (V. C., s. 3593)

Buhara Hanlığı'nın Hisâr eyâletinde ve Hisâr'ın 125 kilometre cenûb-ı garbisinde olarak Ceyhun'a tâbi' (Kâfir?) Nehri üzerinde ve bunun mansabından 60 kilometre yukarıda vâkî' kazâ merkezi bir kasaba olup, Tacik ve Özbek ahâlî ile meskündür. Civârlarında çok ipek kozası çıkar.

Kara Boran (V. C., s. 3622)

Türkistân-ı Şarkî’de Tarım Nehri’nin döküldüğü bir göl olup, nehr-i mezkûr bu gölden çıkararak, bunun şark tarafında bulunan (?) gölüne dökülür. Bu iki göl birbirine karıbdır.

Karacadağ (V. C., s. 5624)

Türkistân’da Çin’in içinden gelen (Tiyanşan) silsile-i ‘azîmesinin müntehâ-i garbîsini teşkîl ider bir dağ olup, Taşkend’in cenûbuna dek şark-ı şimâlîden garb-i cenûbîye doğru uzanır, ve ba‘dehû Semerkand’a doğru döner. Ekser taraflarının irtifâ‘ı 4000 metre raddelerinde ise de, en yüksek zirveleri 6000 metreye kadar çıkar. Orta taraflarından (Sansar) ismiyle bir kol ayrılıb, şimâl-i garbîye doğru uzanır; ve yine bu isimle müsemmâ bir ovanın hudûd-ı şimâlîyesini teşkîl ider. Seyhun havzasını Ceyhun’a tâbi‘ Zerefşân havzasından ayırıyor. Birkaç boğaz ve geçidi olup, en meşhûru Taşkend ile Semerkand arasındaki (Yılan Otu) ve nâm-ı diğlerle (Timurlenk Kapusu) dinilen boğazdır.

Karaşehir (V. C., s. 3633)

Çin’e tâbi‘ Türkistân-ı Şarkî’de (Kurla)’nın 50 kilometre şimâl-i şarkîsinde ve Bağraç Gölü’ne dökülen (?) Nehri üzerinde kazâ merkezi bir kasaba olup, mukaddemâ hayli ma‘mûr ve büyük iken, şimdiki halde Kalmuk ve sâireden derme çatma 1500 ahâlîsi vardır.

Karakaş (V. C., s. 3640)

Çin’e tâbi‘ Türkistân-ı Şarkîde (Tarım) Irmağı’na tâbi‘ (Hoten Deryâ)’ya soldan dökülür bir nehir olup, Keşmir hudûdu dâhilinde (Karakurum) cibâlinden nebe‘ânla, şimâle doğru cereyân iderek, Çin hudûdunu geçdikden sonra, garbe döner, ve hayli mesâfede bu istikâmeti muhâfaza itdikden sonra bir geçid bulub, şimâle doğru döner, ve ba‘dehû şarka doğru akarak, Hoten Deryâ’ya 50 kilometreye kadar takarrub idince, bununla mütevâziyen şimâl-i şarkîye doğru cereyânla, Hoten’in hizâsından biraz aşağıda hemnâmı olan kasabanın önünden mürûrla, Hoten’den 140 kilometre aşağıda Hoten Deryâ’ya dökülür. Mecrâsının boyu 575 kilometre kadardır.

Karakaş (V. C., s. 3640)

Çin'e tâbi Türkistân-ı Şarkîde ve Hoten'in 50 kilometre garb-i cenûbîsinde ve hemnâmı olan anifü'l-beyân nehrin üzerinde kazâ merkezi bir kasaba olup, 7000 kadar ahâlîsi vardır. Hâneleri nehrin iki sâhilinde dağınık bir haldedir.

Kara Kalpak (V. C., s. 3640)

Türk uluslarından bir büyük ulus olup, Hârizm ve Asdarhan cihetlerinde Kırgızlarla Türkmenler arasında bulunurlar. Sibiryâ'nın Tubolsk Eyâletinde, Zerefşân vâdîsinde, Fergana hıttasında ve sâir cihetlerde dahî (Sart)lar ve sâir akvâmla karışık yaşıyorlar. 'An asl hayme-nişîn iseler de, şimdiki halde ekseri ve 'ale'l-husûs dağınık bir halde bulunanları sâkin ve zirâ'at işleriyle meşgûldürler. Ceyhun'un aşağı mecrâsı etâfindaki nemli çöllerde en kalabalıkları olup, 52.000 nüfûsa bâliğ olurlar. Yalnız Hive Hanlığı'nda bulunanlar 125.000 kadar tahmîn olunub, mecmû'u 200.000'i mütecâviz olsalar gerekdir. Kendileri iri ve zorlu âdemler olup, yzûleri yassı, gözleri büyük, burunları kısa, çeneleri geniş, elleri büyükdür. Mâ'hazâ karıları o cihetce en güzellerden sayılır.

Karagöl (V. C., s. 3642)

Bu isimle Asya-yı Vustâda birkaç göl bulunub, başlıcaları ber vech-i âtîdir:

Birincisi Türkistân'ın Rusya'ya tâbi Sirderyâ Eyâletinin şimâl cihetinde Akkum Çölü ortasında vâkî olup, mesâha-i sathiyesi 1627 murabb' kilometre ise de, derinliği az olup, ba'zı mahalleri birtakım emlâhla mestûr bataklık hâlinededir. Cenûb-ı şarkîden gelen (Talas) Nehri bu göle dökülürse de, suyu dâimâ göle vâsıl olamaz.

İkincisi Pamir hıttasından fekk ile Rusya Devleti tarafından Fergana Eyâleyi'ne ilhâk ve "Ala Dağı'nın ötesi" ma'nâsıyla (Transalay) tesmiye olunan hıttanın şark cihetinde olup, takrîben 4000 metrelik irtifâ'ında ve ortası 39° 'arz-ı şimâlî ile 71°5' tül-i şarkîde vâkî'dir. Şimâlden cenûba boyu 25 ve eni 20 murabba' kilometre olup, mesâha-i sathiyesi 300 kilometre olup, vaktiyle çok daha geniş olup, civârlarındaki birkaç küçük göl ile muttasıl bulunmuş olduğu anlaşılıyor.

Üçüncüsü Buhara Hanlığında ve Buhara'nın cenûb-ı garbî cihetinde olarak Ceyhun'un sâhil-i şimâlîsinden 30 kilometrelik mesâfede vâkî'dir. Mezkûr ırmaktan

çöl ile ayrılmış olub, Zerefşân Nehri bakıyye-i miyâhının çukur bir mahalde birikmesinden teşekkül idiyor.

Dördüncüsü Çin'e tâbi' Türkistân-ı Şarkînin hudûd-ı garbîsi kurbunda ve (Tağarma) Dağı'nın eteğinde olub, zann olunduğuna göre, fazla miyâhı (Yeni Hisâr) çatı vasıtasıyla Kaşgar Nehri'ne dökülür. Buna Küçük Kara Göl dahî dirler.

Karagöl (V. C., s. 3644)

Buhara Hanlığında ve Buhara'nın 60 kilometre garb-ı cenûbîsinde Zerfşân Nehri'nin bu isimle bir bataklık teşkîl iderel nâ-bedîd olduğu mahalde vâkı' bir kasaba olub, karn-ı hâzır-ı milâdî evâilinde 30.000 ahâlîsi var idiyse de, çölün o cihetlerde gittikçe arâzî-i ma'mûreye galebe çalmasıyla, bugünkü günde bu mikdârın bir hamsini dahî hâvî olmasa gerekdir.

Karagöl (V. C., s. 3644)

Türkistân'da Rusya'nın (Semireçensk) Eyâletinde (Verniy)'nin 160 kilometre cenûb-ı şarkîsinde ve (Isık Göl)'ün cenûb-ı şarkî köşesinden 16 kilometrelik mesâfede vâkı' kazâ merkezi bir kasaba olub, Rusya Devleti tarafından Kazak muhâcirlerinin iskânına tahsîl olunmağla, gittikve ahâlîsi ve ticâreti çoğalmaktadır.

Kızıl (V. C., s. 3658)

Çin'e tâbi' Türkistân-ı Şarkîde Yeni Hisâr kazâsında ve Yeni Hisâr'ın 45 kilometre şark-ı cenûbîsinde, olarak, Kaşgar'dan Yarkend'e giden tarîk üzerinde bir kasaba olub, 4000 ahâlîsi ve yerliler tarafından çıkarılan demir ma'deni vardır. Toprağının renginden dolayı böyle tesmiye olunmuşdur.

Kızılsu (V. C., s. 3660)

Asyâ-yı vustâda (Pamir) memleketinin ahîren Rusya'nın zabtına geçen (Mâverâ-i Alay) hittasında (Kızıl Art) boğazından nebe'ân ider iki nehrin ismidir. Bunların biri şarka doğru akub, daha aşağıda (Kaşgar Deryâ) ismini alarak, (Tarım) Irmağına dökülür. Diğeri garbe doğru akub, daha aşağıda (Serh Âb) ism-i Farsidiyle Ceyhun'a munsabb olur.

Kızıl Avrat (V. C., s. 3660)

Mâverâ-i Bahr-i Hazar'da Karakum çölü kurbunda olarak (Ahal Teke) Türkmenleri memleketinde bir kasaba olub, 3500 ahâlî-i İslâmiyesi ve 300 Rus muhâfaza askeri vardır.

Kızılkum (V. C., s. 3360)

Asyâ-yı vustâda Rusya'ya tâbi' Türkistân'da Ceyhun ile Seyhun mecrâsında ve Karadağ etekleriyle Aral Gölü arasında mümted bir çöl olub, şarkdan garbe boyu takrîben 600 ve eni 350 kilometredir. Vaktiyle deniz dibi bulunmuş olduğu bulunan hayvânât-ı bahriye müstehâselerinden anlaşılıyor. Kırmızı bir kumla mestûr olub, pek seyrek ba'zı çalılardan başka nebâtatı yoğise de, ekser yerlerinde iki üç metre kazınca içilebilir su çıkar.

Kutbüddin Muhammed (V. C., s. 3673)

Hârizmşahân sülâlesine mensûb iki hükümdârın ismi olub, birincisi "Kutbüddin Hârizmşah" maddesinde zikr olunmuşdur. İkincisi mülûk-i mezkûrenin altıncısı olub, Sultân Tekiş'in oğludur. 596 târîhinde, pederinin vegâtı üzerine, taht-ı mevrûsuna cülûsla, Horasan, Zâbulistân, Mâverâünnehir, Irak ve Fars cihetlerini tamâmiyle taht-ı itâ'atine alarak, Hârizmşahiyân Devleti'ni çok tevsî' ve kuvvetini tezyîd itmiş ise de, 21 sene hükûmet sürdükdün sonra, Çengiz Han hurûc idüb, sâhib-i tercüme Moğol askerine karşı duramamağla, firâr iderek, Bahr-i Hazar'da Abiskün Adası'na çekilmiş, ve orada vefât itmişdir. Üç oğlu dahî bir müddet hükûmet sürerek, mülk-i mevrûslarını elinden çıkarmağa çalışmışlarsa da, muktedir olamadıklarından, bununla Hârizmşahân Devleti'ne hitâm bulmuş nazatıyla bakılabilir.

Kutbüddin Muhammed (Muhammed bin Anuştegin) (V. C., s. 3672)

Hârizmşahân sülâlesinin birincisi ve bu devletin müessisi olub, pederi Melikşah Selçûkî kölelerinden iken, Hârizm valiliğine nasb olunmuş, ve 491 târîhinde onun vefâtı üzerine, sâhib-i tercüme onun yerine Sultân Sencer'in menşûriyle vali-i Hârizm olmuş idi. Kendisi hüsn-i ahlâk ile mutasavvıf olmağla, ni'mete karşı şükr-güzârlıkda mübâlağa idüb, Devlet-i Selçûkîye'nin itâ'atinden zerrece ayrılmadığından, Sultân Sencer müşârun-ileyh tarafından kendisine (Hârizmşah) 'unvânı ve (Kutbüddin) lakabı virilmişidi. Otuz sene hükûmet sürdükdün sonra, yine Sultân Sencer zamânında

521 târihinde vefât itmişdir. Torunu Hârizmşah İl Arslan büsbütün istiklâl kazanmışdır.

Kutb-i Abbâdî (Emîr Kutbüddin Ebu Mansûr Muzaffer bin Ebi'l-Hüseyn) (V. C., s. 3674)

Meşâhîr-i vâ'azînden ve erbâb-ı fesâhat ve belâgatdan olub, Merv kurâsından (Sincâbâd) karyesinde 491 târihinde doğmuş; ve tahsîl-i 'ulûm ile, iktisâb-ı şöhret itdikden sonra, Bağdad'a giderek, üç sene va'az ile iştigâl itmiş; ve 'umûmun hüsn-i kabûlüne mazhar olub, halife-i zamân Müktefî-liemrillâh'ın teveccühünü dahî kazanmış; ve cânib-i halifeden elçiliğe Horasan'a Sultân Sencer-i Selçûkî'nin nezdine i'zâm olunub, ba'de'l-'avdet memûriyet-i mahsûsa ile Huzistân'a gönderildiği halde. 547 târihinde orada vefât idüb, tabutu Bağdad'a nakl ile, Cüneyd'in (?) türbesi civârında defn olunmuşdu. Umûr-ı dînîyyede mübâletsizliği mervî olub, hatta şurb-ı hamrın ibâhası hakkında bir risâlesi var imiş. (Şarap içmenin helalleştirilmesi)

Kandil Dağı (V. C., s. 3698)

Rusya'ya tâbi' Türkistân'da bir dağdır, ki Aladağ'dan ayrılarak (İli) ile (Çu) havzaları arasında şimâl-i garbîye doğru mümted olur. En yüksek zirvesi olan (Sönük Tepe)'nin 3050 metre irtifâ'ı vardır. Boğazları sehilü'l-mürûrdur.

Koçan (V. C., s. 3715)

İran'ın Horasan Eyâleti'nde ve Meşhed'in 140 kilometre şimâl-i garbîsinde olarak Gülistân Dağıyla Aladağ arasında ve Kurbân Nehri üzerinde 1255 metrelik irtifâ'ında kazâ merkezi bir kasaba olub, ekseri Kürd olmak üzere, 120.000 ahâlîsi ve zehâir, hayvânât ve yapağı ticâreti vardır. Civârları pek münbit olub, bağ ve bağçeleri çokdur. Mevki'-i askerîyesi pek mühim olub, Nâdir Şah bu kasabanın muhâsarasında katl olunmuşdur. Kazâsının ahâlîsi yüz bin râddelerindedir.

Kuça (V. C., s. 3716)

Çin'e tâbi' Türkistân-ı Şarkînin (Aksu) sancağında ve Aksu'nun 254 kilometre şarkında olarak Baba Gölü'ne dökülen (Göksu) Nehri üzerinde 976 metrelik irtifâ'ında bir kasaba olub, 14.000 kadar ahâlîsi vardır. Mevkî'i ticâret ve sevkü'l-ceyş nokta-i nazarınca mühim olmağla, mukaddemâ Atalık Gazi Yakub Han tarafından tahkîm olunmuşdu.

Korla (V. C., s. 3725)

Çin'e tâbi' Türkistân-ı Şarkîde ve Kaşgar'ın 50 kilometre cenûb-ı garbisinde olarak (Koruk Dağ)'ın bir boğazı kurbunda ve (Tunç Deryâ) dinilen nehrin üzerinde kazâ merkezi bir kasaba olub, 6000 ahâlîsi, sivri? tarafını dükkânlar ve hânlarla müzeyyen geniş bir caddesi, ehemmiyet-i askeriye ve ticâriyesi ve kurbunda bir kal'ası vardır. Kazâsında külliyyetle pirinç ve buğday ile kavun ve ssâir meyveler hâsıl olur.

Koruk Dağ ? (V. C., s. 3727)

Çin'e tâbi' Türkistân-ı Şarkîde bir silsile-i cibâldir, ki (Tiyaşan) silsile-i 'azimesine mütevâziyen 84°15' den 93 tül-i şarkîye dek garbden şarka doğru ve Bağraç Gölü'ne cenûbda mümted olur.

Kum Dağı (V. C., s. 3769)

Çin'e tâbi' Türkistân-ı Şarkînin şark cihetinde ve Moğolistan cihetinde (Lob Nur) ile (Kara Nur) gölleri arasında bir ova olub, içinde yabâni halinde develer bulunur.

Kumuk (V. C., s. 3770)

Türk akvâmından küçük bir kavim olub, Bahr-i Hazar'ın sâhil-i garbisinde Türk menâsıbyla Derbend arasında sâkin ve hayvânât yetiştirmekle meşgûldürler. Mikdârları 15.000 raddelerinde olub, buldukları yer bataklık ise de mer'âları çok iyidir. Kendileriyle beraber 6000 Nogay ve 4000 Çin dahî sâkin olub, kazânın ahâlîsi 25.000 nüfûsa bâliğ olur. Cümlesi Müslimdir. Bunlara (Gazi Kumuk) dahî dirler.

Kaydu (Mirza-) (V. C., s. 3794)

Timurlenk'in hafîdzâdesi olub, (Mirza Pir Muhammed bin Gıyaseddîn bin Timur)'un oğludur. Pederi asıl Timur'un velîahdı olduğu halde, saltanata nâil olamayub, maktûlen vefât itmekle, sâhib-i tercüme Şahrüh Sultân menşûruyla Belh ve Gazne ve Kâbil ve Kandehâr ya'ni şimdiki Afganistan hâkimi olmuşidi. 12 sene kadar icrâ-yı hükûmetden sonra, Şahrüh'un Kandehâr seferinde, firâr itmiş ise de, müte'âkiben Herat'da Şahrüh'un nezdine varub, mazhar-ı afv ve iltifâtı olmuş iken, ba'zı müfsidlerin iğfâliyle yeniden firâr itdiğinde, Şehzâde Baysungur tarafından

ta'kîb ve tevkîfiyle, Şahruh'un fermânıyla Herat'da İhtiyâreddin kal'asına habs olunarak, hükûmeti Suyurgatmış bin Şahruh'a virilmiş idi.

Kırgız (V. C., s. 3796)

Türk akvâmından büyük bir kavim-i bedevî olub, Asya'nın şimâl-i garbisinde Türkistân ile Sibiryâ arasında ve ta'bîr-i âhîrle Türkistân'ın cihet-i şimâliyesinde ve Türkistân-ı Şarkî'nin şimâlinde olarak Rusya ile Çin hudûdunda bulunurlar. Garb cihetindekilere (Kırgız- Kazak) ve Çin hudûdundakilere (Kara Kırgız) nâmı viriliyor. Kırgız ismi (Kır) kelimesinden mürekkeb olub, Kır adamı ya'ni bedevî dimerdir, birincileri ya'ni Kırgız Kazaklar Rusya'daki Volga mecrâsından Türkistân-ı Şarkî hudûduna dek geniş ve uzun bir mıntıkada bulunub, cevelângâhları takrîben 2.500.000 murabba' kilometre vüs'atindedir. Bu vâsi' yerlerde (Aladağ) ve (Tarbaga Dağı) gibi bazı cibâl bulunub, bunların etekleri kâbil-i zirâ'at olmağla, Rusya Devleti oralara Kırgızları mehmâ-emken taht-ı inzibâtta tutmak için, birtakım Kazaklar iskân itmiştir.

Sâir tarafları ise ormanlarla miyâh-ı câriyenin nedret veya fikdânından çöl hâlinde ve ancak ba'zı mer'âları hâvî olub, Kırgızlar oralarda hayme kurarak dolaşırlar. Bunlar tedricen Rusya'nın tâbi'yeti altına girüb, 1860 târihinde 'akd olunan Pekin mu'âhedeşi üzerine Çin Devleti Kırgızları himâye iddi'âsından sarf-ı nazar itmiştir. Kırgızların yerleri Rusya Devleti'nin o cihetde teşkil itmiş olduğu 6 eyâlete ya'ni garbden başlayarak: Uralsk, Turgalık?, Sirderyâ (ya'ni Seyhun), Akmolinsk, Semipalatinsk ve Semireçensk eyâletlerine tâbi'dir. Kırgız evtânında Volga ve Ural'dan başka Sibiryâ'ya doğru akarak bahr-i münce mid-i şimâliye dökülen enhâr-ı cesîmeden Tubol, İsim ve İrtiç Nehirleri cenûbdan şimâle doğru akarak, (Ob) Irmağı'na dökülürler.

Aral Gölü'ne dökülen Seyhun Nehri dahî Kırgızların memâliği yanından geçer. Bunlardan mâ'adâ ?, Turgay, Sarısu, ?,?,? gibi muhtelif istikâmetlerde akar birçok enhâr vardır, ki birtakım küçük ve sığ göllere veya bataklıklara müntehî olub, yağmur yağdığıında haylî suları olduğu halde, kuraklık mevsimlerinde büsbütün kururlar; ve teşkil itdikleri göllerin de çoğu tebahhurla kuruyub, diplerinde beyaz bir tuz tabakası kalır.

Bu yerlerin havası ifrât ile tefrît arasında olub mîzânü'l-harâre yazın gölgede 40 dereceye kadar çıkar, ve kışın sıfırdan aşağı 27 ve ba'zen 37 dereceye kadar iner. Nebâtâtı pek az olub, susuz olan yerlerinde çoraklara mahsûs birtakım tuzlu ve kaba otlarla eğri büğrü çalı ve deynekler ve su kenârlarında mer'a dinilebilecek birtakım otlar ve çam ve kara ağaç ile diğer ba'zı ufak ağaçlar hâsıl olur. Hayvânât-ı ehlîyesi sığır, deve, beygir, keçi, iri kuyruklu koyun ve sâireden ve hayvânât-ı vahşiyesi de kurt, tilki, yabânî kedi, çakal, ayı, porsuk, kirpi, tavşan, geyiğin envâ'ı, karaca ve sâiredir. Tuyûru ve 'ale'l-husûs atmaca ve şahin emsâli çok olub, bunlarla kuş avlamak Kırgızların en büyük eğlenceleridir. Demir, gümüş, altun, bakır ve sir ma'denlerden ba'zı âsâr görülmüş ise de, henüz çıkarılanı olmayub, ahâlî yalnız tuz ihrâcıyla meşgûldürler.

Kırgız Kazaklar cinsiyetce ve sîmâ ve lisânca Etrâk'dan madûd olub, söyledikleri lisân esâsen Türkçe olduğu halde, Moğolca ba'zı kelimâtı ve bütün elsine-i İslâmiye gibi Arabî ve Farsî'den müste'âr ta'bîrâtı vardır. Öteden beri Moğollarla olan ihtilâtlarından sîmâlarında Moğollara müşâbehet ziyâdededir. Bunlar yaz kış keçeden çadırlar altında ikâmet idüb, hâl-i bedeviyette yaşamaktan vazgeçmezler. Cümlesi Müslim ve sünî olub, ancak eski âyin ve 'âdetlerinin dahî ba'zısını muhâfaza ile sihr ve nazardan muhâfaza için birçok resimler icrâ iderler. Hele ulularına 'âid pekçok resim ve âyin-i mashûsları vardır. Kendileri ziyâdesiyle nâmuslu, söz ve 'ahdlerinde sâbit-kadem, mihmân-nevâz ve fedâkâr adamlardır. Rusya ile Türkistân arasında kervanlar işledüb, bu ahlâklarına binâen tüccâr tarafından kendilerine emniyet ve i'timâd olunur. Erkek ve kadınları binicilikde pek mâhir olub, atları küçük cüsseli ise de, ateşlidir. Karıları oldukça güzel ve sevimli ise de, pek çabuk kartlaşırlar (!) İçlerinden birkaç bini meskûn ve zirâ'atle meşgûl olub, sâirleri göçebedir; ve hergele, koyun, deve ve sâir hayvânât sürüleriyle gezerler.

Zenginlerinin yirmişer bin kadar koyunları vardır. rü'esâlarına Beyk (Bey) ve beynlerinde fasl-ı de'âvî iden başlarına (Aksakal) dirler. Lisânlarının oldukça edebiyatı dahî olub, Örenburg'da kendilerine mahsûs ve lisânlarında muharrer bir gazete dahî neşr olunur.

Kırgız Kazakları ulu, orta ve kiçi (ya'ni küçük) ordu veya yüz isimleriyle üç tâ'ifeye münkasım olub, en az galebelikli olan ulu ordu şark cihetinde, orta ordu

vasatlarda ve Taşkend cihetinde, hepsinden galebelikli olan kiçi ordu dahî garb cihetinde Sirderyâ ve Örenburg eyâletlerinde bulunur. İç ordu dinilen ve Ural ile Volga arasında olarak Avrupa toprağında yaşayan tâ'ife dahî kiçi ordudan ma'düddurlar. Bütün Kırgızların mikdârı hakkında sağlam bir fikr beyân itmek güç olub, bu bâbda muhtelit tahmînlerde bulunulmuş ise de, sıhhate en yakın olan tahmîne göre bunların mecmû'u 3 milyonu mütecviz olub, buldukları eyâlet i'tibâriyle ber vech-i âtî münkasımdırlar:

Eyâlet	Kırgız Kazağı	Kara Kırgız
Örenburg	27.000	-
Asdarhan	129.000	-
Mâverâ-i Hazar	136.000	-
Ural	615.000	-
Turgay	266.000	-
Akmolinsk	325.714	-
Amuderyâ	65.000	-
Semipalatinsk	372.656	-
Semireçensk	494.800	158.000
Sirderyâ	-	34.600
Fergana	25.000	100.000
Kulca	23.400	6.500
Türkistân-ı Şarkî (Çin)	-	21.000
Pamir (müstakil)	-	20.850
Yekûn	2.747.135	340.950
Cem'an yekûn	3.088.085	

Kâs (V. C., s. 3808)

Hârizm'de Gürgenc'den 20 fersahlık mesâfede ve Ceyhun'un şark tarafında büyük bir kasaba olduğunu Yâkût Hamevî beyân idiyor.

Kesân (yâhûd Keşân) (V. C., s. 3808)

Türkistân'da Seyhun'un ötesinde ve Şaş'ın ilerisinde bir kasaba olub, metfn kal'ası olduğunu, ve kaptu hâricinde (Ahsîkes) ismiyle bir nehir akdığını Yâkût Hamevî beyân idiyor.

Kaşgar (V. C., s. 3809)

Çin'e tâbi' bulunan Türkistân-ı Şarkînin merkezi bir şehir olub, Yarkend'in 170 kilometre şimâl-i garbîsinde ve (Tarım) Irmağı'na tâbi' a tâbi' Yarkend Deryâ'ya dökülen Kızılsu ve nâm-ı diğlerle Kaşgar Deryâ'nın üzerinde 1220 metre irtifâ'ında ve 39° 27'8" 'arz-ı şimâlî ile 73° 42' tül-i şarkîde vâkı' ve 50.000 ahâlîyi câmi'dir. Çöllerle muhâtt münbit ve mahsûldâr bir mevki'de ve Çin ile Türkistân ve Afgânistan arasında cibâl-i mürtefi'a aralarındaki boğazlardan işleyen birkaç kervân yolunun nokta-i ictimâ'ında vâkı olmağla, gerek ticâret ve gerek sevkü'l-ceyş nokta-i nazarından eskiden beri büyük ehemmiyeti olub, etrâfındaki tepeler istihkâmatla tahkîm olunmuşdur. Şehir iki kısımdan mürekkeb olub, biri (Köhne Şehir) ve diğeri (Yeni Şehir) dinilir, ve aralarında Kızılsu akub, bir köprü ile ihtilât olunur. Nehr-i mezkûrun kenârlarında (Eski Şehir) dinmekle ma'rûf bulunan Timurlenk tarafından muhâsara idilmiş olan Eski Kaşgar'ın harâbeleri ve Seyyid Celâleddin, Bağdâdî ve Hazret-i Pâdişâh Câmi'leri bulunur.

Şehir sur ve hendekle muhâtt olub, iki kaptu ve hendeğin üzerinde köprüsü vardır, ki bunlardan şimâldekine (Su Kaptu) ve cenûbdakine (Kum Kaptu) dirler. Bu iki kapu arasındaki cadde iki taraftan dükkânlarla muhâtt olub, çarşıyı teşkîl idiyor. Şehrin kısm-ı şarkîsinde Atalık Gazi Yakub Bek'in sarayı olub, elyevm hükûmet konağı bulunan bir binâ ile yine müşârun-ileyh tarafından yapılmış büyük bir kervânsaray vardır, ki Kaşgar'ın en büyük ebniyesidir. Şehrin sâir ebniyesi pek â'di ve nezâket ve tahâretten 'âridir. Köhne Şehir'in 3 kilometre şimâlinde güzel bağ ve bağçelerin ortasında ikiyüz sene evvel vefât itmiş olan (Hazret-i Âfâk)'ın türbesi bulunur, ki oraca ziyâretgâh-ı 'umûmi olub, hâricen mâi ve beyaz çinilerle müzeyyen ve pek musanna' bir binâdır. Havlusu dâhilinde bir hangâh ve bir medrese ile bir

mescid dahî vardır. Garb cihetinde dahî (Gülbağ) ismiyle bir kal'a bulunur. Yüksek bir surla ve burçlarla muhâttır, ve yalnız şimâl cihetinden bir kapusu vardır. Bunun içinde şimdi vâlinin ikâmetgâhı bulunan Yakub Bek'in sarayıyla harem dâiresi ve yatakhâneden mübeddel câmi'-i mescid ismiyle büyük bir câmi'-i şerîfle bir çarşısı vardır.

Eski Kaşgar 919 târîhinde Mirzâ ? tarafından Sultân Saidle olan muhârebesi esnâsında tahrîb olunub, yerine şimdi (Köhne Şehir) dinilen kısmı te'sîs olunmuşdu. Yeni Şehir dinilen iç kal'a ise 60 sene evvel memlekete hâkim bulunan Çinliler tarafından binâ olunmuşdur. Atalık Gazi ismiyle meşhûr olan ve mahallinde (ba-Devlet) ismiyle yâd olunan Yakub Bek 1290 târîhinde bütün Türkistân-ı Şarkîyi Çinlilerin elinden alarak, ahâlî tarafından emir tanıldığında, Kaşgar'ı pâytâht ittihâz idüb, tezyîn ve tevsî' ve tahkîmine sarf-ı himmet itmiş ise de, devleti çok sürmeyüb, Çinlilerin yeniden şehir ve memleketi zabt itdiklerinde, katli'âm ve tahrîb gibi mu'âmelât-ı gaddârâne ve zebûnkeşânede bulunmuşdur.

-Kaşgar şimdiki halde Çin'e tâbi' Türkistân-ı Şarkînin bir sancak-ı merkezi olub, bu sancak: Artş?, Opal, Taşbalık, Beşkerem, Kızıl Boy ve Feyzâbâd kasabalarını dahî hâvî olub, 122.000 ahâlî ve 16.000 hâneyi hâvîdir. Ahâlîsi (Kaşgârî) ismiyle ma'rûf ve Özbeklere karîb bir Türk cinsiyetine mensûb olub, zirâ'at ve ticâretle meşgûl çalışkan ve sâkin bir kavimdir. Bunlar Hoten cihetine kadar münteşir olub, birtakımları evvelce Çin hükûmeti tarafından oradan kaldırılarak, İli vâdîlerinde iskân olunmuş; ve birtakımı da memleketlerinin yeniden Çinlilerin eline geçdiğinde dağılub, Fergana ve Taşkend'e kadar Türkistân-ı vustâ cihetlerinde müteferrik bulunmaktadı. Arâzîsi garb ve şimâl cihetlerinden yüksek cibâl ile muhâtt mürtefi' ovalardan 'ibâret olub, toprağı kumluk ve tuz eserlerini dahî hâvî ise de, hayli münbitdir. Cibâl-i mezkûreden birçok sular inüb, başlıca enhârî: Soğun?, Soyuk yâhûd Topuk?, Duman, Kızılsu yâhûd Kaşgar Deryâ, Yemânyâr ve sâiredir.

Yemânyâr'ın etrâfındaki arâzîyi saka ve irvâya mashûs (Han arığı) ismiyle büyük bir sunnî cedvel de vardır. Zirâ'ati Yarkend sancağındaki kadar ileri değil ise de, sanâyi'i ziyâde olub, Kaşgar ve civârlarında senevî iki üç milyon frank kıymetinde kaba bez i'mâl ve ihrâc olunduğu gibi, Kaşgar'ın halı ve kilimleri dahî meşhûrdur.

Mer'aları çok olub, ahâlî haylî mikdâr at, sığır, merkeb ve deve beslerler. Atları kuvvetli ve dayanıklı ve develeri iki örgüçlüdür.

Kaşgar Deryâ (ve nâm-ı diğerle Kızılsu) (V. C., s. 3810)

Kaşgar Şehri içinden geçen nehir olub, Pamir hittasının ahîren Rusya'nın zabtına geçen kısmında ve (Kara Göl)'ün 17 kilometre şimâlinde (Aladağ) eteklerinden nebe'ânla, ibtidâ (Gök Çay) ismiyle şimâl-i şarkîye ve ba'dehû şarka doğru cereyânla, dağlardan ovaya inince (Kızılsu) nâmını alır, ve 23 metre vüsat peydâ iderek, Kaşgar Şehri içinden ba'de'l-mürûr, Kaşgar Deryâ nâmıyla istikâmetinde devâmla, Yarkend Deryâ'ya munsabb olur; ve 180 kilometre daha aşağıda Hoten Deryâ ile birleşerek, Tarım Irmağını teşkîl iderler. Mecrâsı 600 kilometreden ziyâde olub, kısm-ı esfelinde birtakım göller ve sazlı bataklıklar teşkîl ider. İlkbaharda taşub, yatağından 100 kilometrelik mesâfeye kadar olan yerleri basar.

Kalif (V. C., s. 3814)

Ceyhun üzerinde ve Belh'den 18 fersahlık mesâfede pek metîn bir kal'a ve kasaba olduğunu Yâkût Hamevî beyân idiyor.

Kavhar ? (V. C., s. 3819)

Ceyhun'un kollarından olub, Hârizm'de birtakım yerler iskâ itdiğini Yâkût Hamevî beyân idiyor.

Kürcem Han (Köçküncü) (V. C., s. 3837)

Mâverâünnehir'de hükûmet süren Özbekân sülâlesinin ikinci hükümdârı olub, devlet-i mezkûrenin müessisi olan Şeybân Han'ın oğludur. Pederi Şâh İsmâil-i Safevî ile Merv kurbunda itdiği muhârebede maktûl olunca, 916 târihinde sâhib-i tercüme Mâverâünnehir'de tahta cülûs itmiş, pederinin bedî'ü'z-zamân elinden zabt idüb, ba'dehû Şâh İsmâil'e kaptırmış olduğu Horasan'ı istirdâd için üç def'a asker sevk iderek ba'zı galebelere dahî nâil olmuş ise de en nihâyet sulhe râzı olarak 'avdete mecbûr olmuş ve Mâverâünnehir'de 20 sene hükûmet sürdükden sonra 936'da vefât itmiştir.

Kerme (V. C., s. 3850)

Horasan'da Tabas kurbunda câmi' ve minberi olan büyük bir karye olduğu "*Mu'cemü'l-Buldân*" da mastûrdur.

Kermine (V. C., s. 3580)

Mâverâünnehir'de Soğd hittasında Buhara ile Semerkand arasında ve Buhara'dan 18 fersahlık mesâfede vâkı' bir kasaba olup, miyâh ve eşcârının kesretiyle meşhûrdur.

Kerûh (V. C., s. 3851)

Herat'dan 10 fersahlık mesâfede dağlık bir mahalde bir kasaba olup, etrâfında bağ ve bağçe ve ormanları çok yerler bulunduğunu İsthahrî beyân idiyor.

Kiss (V. C., s. 3859)

Mâverâünnehir'de vakı' (Keş) kasabasının ism-i mu'arrebidir. -Yâkût Hamevî bu isimle Sind'de dahî bir kasaba olduğunu ilâve idiyor.

Keş (ve mu'arربی Kiss) (V. C., s. 3863)

Buhara Hanlığında vakı' olup, Timurlenk'in maskat-ı re'si olan (Şehr-i Sebz)'in ism-i aslîsidir.

Keşâniye (V. C., s. 3863)

Mâverâünnehir'de Soğd vâdisinin şimâlinde ve Semerkand'ın 12 fersahlık mesâfesinde mamûr bir kasaba olup, ahâlîsinin erbâb-ı servet ve sâmândan olduğunu ve meşâhîr-i 'ulemâdan ba'zı zevâtın maskat-ı re'si bulunduğunu Yâkût Hamevî beyân idiyor.

Köçküncü Han (V. C., s. 3914)

Mâverâünnehir'de hükûmet süren Özbekân sülâlesinin ikinci hükümdârı olup, devlet-i mezkûrenin bânîsi olan Şahrüh Bek'in oğludur. 916 târîhinde, pederinin katli üzerine mesned-i hükümdârîye geçmişdi. 918'de Şah İsmâil Safevî'nin Necm-i Sâni ile müttefikî olan Hind hükümdârı Babür Şah'ın askeri Mâverâünnehir'e tecâvüz itmişlerse de, sâhib-i tercümenin yeğeni Ubeyd Han kendilerine mukâbele idüb, vukû' bulan muhârebede İranîler mağlûb ve merkûm Necm-i Sâni maktûl olmuşdu. 935'de Köçküncü Han Horasan'a tecâvüz iderek, Şah Tahmasbla muhârebe itmiş ise de, mağlûben 'avdet itmiş; ve ertesi sene yine Horasan'a asker sevk idüb, 'akd-i musâlaha ile Mâverâünnehir'e â'avdetinde vefât itmişdir. Müddet-i Hükûmeti yirmi senedir. (Kürcem Han) dinmekle dahî ma'rûfdur.

Kûfen (V. C., s. 3922)

Horasan'da Ebîverd'in 6 fersahlık mesâfesinde bir kasaba olup, Me'mûn Halife zamânında Abdullah bin Tâhir tarafından binâ olunmuşdu.

Küfâ (V. C., s. 3922)

Herat nâhiyesinden (Badgīs)'de bir kasaba olduğunu Yâkût Hamevî beyân idiyor.

Levker/Lûker (VI. C., s. 4020)

Horasan'da (Pencdih) kurbunda ve Merv Nehri'nin sâhil-i garbîsinde olarak (Bergüz?) karyesi karşısında bir kasaba olup, kendi zamânında harâb ve yalnız minâresiyle birçok virâneleri bâkî olduğunu Yâkût Hamevî beyân idiyor.

Macan (VI. C., s. 4078)

Merv Şehri içinden geçen nehrin ismi olduğunu Yâkût Hamevî beyân idiyor.

Mâhân (yâhûd Mâhuvâbe?) (VI. C., s. 4081)

Horasan'da Merv kurbunda bir karye olup, meşhûr Ebu Müslim Horasanî'nin maskat-ı re'si bulunmuşdur.

Margus (VI. C., s. 4095)

Horasan'da Merv Şehri içinden geçen (Murgab) Nehrinin Yunan-ı kadîm coğrâfiyyûnu âsârında mazbût ismidir.

Mâverâünnehir (VI. C., s. 4140)

Asya-yı Vustâda Ceyhun mecrâsının şimâlindeki yerlere virilen isim olup, Soğd, Fergana, Şaş, Üşrûsene ve sâir hittaları ya'ni, şimdiki ıstılâhât-ı coğrâfiyyeye göre, Buhara Hanlığıyla Rusya'ya tâbi' olan mülgâ Hokand Hanlığını ve sâir Türkistân bilâdını hâvî idi. Mâverâünnehir'in şimâlen nerelere kadar mümted olduğu ma'lûm olmayub, o cihetden hudûdu gayri mu'ayyen ise de, Seyhun mecrâsına veya o vakitlerde memâlik-i İslâmîye'nin imtidâd itdiği mahallere ya'ni müşrik ve nîm-vahşî olan yağmakâr Azak 'aşiretleri hudûdlarına dek Mâverâünnehir sayılırdı.

Coğrâfiyyûn-ı İslâm Mâverâünnehir'in ma'mûriyetini, toprağının kuvve-i inbâtiyesini, zahîre ve meyve ve sâir mahsûlâtının bulunduğunu, hayvânât-ı ehliyesinin kesretini, ahâlîsinin kerem ve sehâveti ve mihmân-nevâzlığını, turuk ve ma'âbirinin mükemmeliyetini, ribâtlarıyla sâir müessesât-ı hayriyenin kesretini ve ehl-

i Mâverâünnehir'in şecâ'at ve cesâretiyle 'ulûm ve ma'ârife olan meyl ve isti'dâdlarını ta'rîf itmekle bitiremiyorlar. Yâkût Hamevî memleketin bu ma'mûriyet-i sâbıkâsını ba'de't-ta'rîf, 600 târîhinde Sultân Muhammed bin Tekiş Hârizmşah'ın Mâverâünnehir'i zabt itdiğinde, herbir tarafını ayrıca idâre iden hanları taraf ile, memleketin harâba yüz tutmasına sebep olduğunu, ve bunu müte'âkib Çengiz'in hurûcuyla Moğol askerinin memâlik-i İslâmiye'den en evvel Mâverâünnehir'e girerek, her tarafını tahrîb itdiklerini beyân ediyor.

Mâverâünnehir birinci karn-ı hicrîde ya'ni Hazret-i Osman (radiyallahuanh)'ın zamânında feth olunarak, memâlik-i İslâmiye'ye ilhâk olunmuş; ve esâsen ahâlîsi kâmilen Türk iken, fethi sırasında ve sonradan pekçok Arablarla İranîler bu memlekete hicret itdikleri gibi, Türk ahâlîsinin çoğunu hilâfet-i Abbâsiye zamânında Bağdad'a ve sâir memâlik-i İslâmiye'ye gelerek dağıldıklarından, Mâverâünnehir tedricen Türkistânlıktan çıkacak derecede ahâlîsi karışmış idi. Hatta şimdi dahî ahîren dâhil olmuş ve memleketi zabt itmiş olan Özbeklerden başka ahâlîsinin çoğu lisân-ı Farsi ile mütakellimdirler. Yunan-ı kadîm coğrâfiyyûnu Mâverâünnehir'e "*Mâverâ-i Ceyhun*" ma'nâsıyla (Transoksiana) nâmını virirler idi.

Muhammed Avfî (Nûrüddîn) (VI. C., s. 4218)

Meşâhîr-i üdebâdan olub, "*Lebûbü'l-elbâb*" 'unvânıyla bir tezkiretü's-şu'arânın ve "*Câmi'ü'l-hikâyât*" 'unvânıyla bir mecmu'anın müellifidir. 625 târîhlerinde Merv'de yaşamıştır.

Mahmûd (Mirza Şah) (VI. C., s. 4221)

Muinüddin Şahrüh bin Timur'un ahfâdından olub, (Mirza Babür bin Baysungur bin Şahrüh)'un oğludur. Pederinin vefâtı üzerine 11 yaşında iken Horasan tahtına ku'ud itmiş ise de, der'akab 'ammizâdesi Mirza İbrahim asker sevk iderek, Horasan'ı zabt itmiş; ve sâhib-i tercüme firâr idüb, yine o sene vefât itmiştir.

Mahmûd (Mirza Sultân) (VI. C., s. 4221)

Celâleddin Emîranşah bin Timur ahfâdından olub, Sultân Ebu Said bin Mirza Muhammed Sultân bin Emîranşah)'ın oğludur. Birâderi Sultân Ahmed'in fevtinden sonra Mâverâünnehir Pâdişâhı olub, ancak iki ay hükûmet sürdükden sonra, 899'da vefât itmiştir.

Mahmûd Selçûkî (VI. C., s. 4226)

İran'da hükûmet süren mülûk-i Selçûkîyenin yedincisi olub, (Muhammed bin Melikşah bin Alp Arslan bin Çağrı Bek)'in oğludur. 512 târihinde, pederinin vefâtı üzerine, Irâk hükümdârı olub, 'ammi Sultân Sencer ile ibtidâ cenk itmiş; ve ba'dehû itâ'at idüb, kızı Mâh Melek'i tezevvüc itmekle, dâmâdı olmuşdu. 13 seme Sultân Sencer'in fermânıyla Irâk ve Azerbaycan'da hükûmet sürdükden sonra, 525 târihinde 27 yaşında vefât itmiştir. Edebiyât ve eş'âra mâil zendost ve ava meraklı olub, ipekli ve sırmalı çullar ve murassa' tasmalarla müzeyyen yüz zağarı olduğu mervîdir.

Mahmûd Gaznevî (Sultân- bin Sebüktegin) (IV. C., s. 4228)

Hilâfet-i Abbâsiye zamânında zuhûr iden düvel-i 'azîme-i İslâmiyeden Âl-i Sebüktegin ve nâm-ı diğerle Gaznevîler Devleti'nin müessisi olub, Selâtîn-i Gaznetü'l-İslâm â'zamındandır. Pederi Sebüktegin Âl-i Sâmân ümerâsından Horasan Vâlisi Alitegin'in kölesi iken, dâmâdı olmuş; vefâtında halefi olub, Sâmânîlerin za'findan bi'l-istifâde, istiklâl ve teferrüd da'vâsına kalkışarak, Gazne cihetini dahî abt itmişti. Oğlu sâhib-i tercüme Sultân Mahmûd 357 târihinde dünyaya gelüb, pederinin hytında Horasan vâlisi olmağla, pederinin vefâtında yanında bulunan küçük oğlu İsmâil yerine geçmiş ise de, Sultân Mahmûd derâkab Gazne'ye varub, 387'de mülk-i mevrûsunu birâderinin elinden almış; ve i'lân-ı saltanat idüb, Sâmânîlerin elinde kalmış olan yerleri dahî zabt, ve Fars ve Irak cihetlerinde hüküm süren Âl-i Bûye ile cenk, ve ba'dehû sulh iderek, saltanatını tanıtdırmışdı.

Horasan ile elyevm Afganistan ve Belûcistan dinilen yerler kâmilten taht-ı tasarrufunda oldukdan sonra, Mâverâünnehir Hâmı İlig Han ve ba'dehû Kadir Hanla harb iderek Ceyhun ötesine ve Hârizm'e kadar tevsî'-i hudûd, ve Âl-i Bûveyh'den dahî Irak-ı 'Acem ve Fars cihetlerinde bir haylî yerler zabt itmişti. Hindistan'a on iki sefer idüb, Lahor, Kanuc, Dehli ve sâir bilâd-ı Hind'i dahî zabt ile, ta Dekken'in vasatlarına kadar tevsî'-i fütûhât, ve neşr-i İslâm iderek, birçok cesîm ve meşhûr puthâneleri cevâmî'-i şerîfeye tahvîl itmiş; ve Hindûların sanemlerini tezyîn iden mücevherât ve sâireyi haremine hediye itmiş; ve Gazne müessesât-ı İslâmiyesini tezyînde kullanmışdı. Hind Brahmanlarına karıları kocalarının cenâzesiyle berâber diri diri yakmak, ve meyterleri Ganj Irmağına atmak gibi mugâyir-i insâniyet ve medeniyet 'âdât-ı batılayı men' ve yasağ iderek, insâniyete ve medeniyet-i İslâmiyeye büyük

hıdmetler itmişdir. Bu fütûhât-ı cihângirânesiyle berâber, ‘âlim ve muhibb-i ‘ulemâ ve üdebâ bir pâdişâh olub, derbârı mecm‘-i şu‘arâ ve ‘ulemâ idi, ve nâmına ve kendisinin emir ve teşvikiyle birçok kütüb-i meşhûre yazılıb, cümle-i meddahlarından biri olan Firdevsî’nin “*Şahnâme*” si de bu cümledendir. Sahîhü’l‘akîde olub, Sünnîlikde taassubu ve erbâb-ı rafz ve bid‘ate buğzu var idi. 33 sene kâmil-i şevket ve muvaffakiyetle saltanat sürüb, 421 târihinde Gazne’de vefât itmişdir. Şehr-i mezkûrda türbesi pek mükemmel ve müzeyyen idi. Oğlu Muhammed halefi olmuş; ve sülâlesi 543 tarihine dek saltanat sürmüşlerdi. Sultân Mahmûd’un tabi‘at-ı şî‘iriyesi dahî vardı.

Mergâb/Mürgâb (VI. C., s. 3264)

Horasan’da büyük bir nehirdir, ki Afganistan’ın Gürcistan Dağlarından nebe‘ânla, garb-ı şimâliye ve ba‘dehû şimâle doğru akarak, ve sağ ve soldan birçok çaylar alarak, (Merv) Şehri içinden geçdikden sonra, Karakum Çölü içinde kuruyub, mahv olur. Ekser haritalarda “ördek” ma‘nâsıyla olarak ? zımmıyla mukayyed ise de, sahîhi “çayır suyu” demek üzere ?

Marginan (VI. C., s. 3264)

Türkistân’ın Fergana hıttasında Taşkend’in 237 kilometre cenûb-ı şarkîsinde ve Hokand’ın 65 kilometre şark-ı cenûbîsinde ve (Şah Merdan) Nehri üzerinde bir şehir olub, 26.000 ahâlîsi, sağlam havası, güzel bağ ve bağçeleri ve deve tüyüyle yün ve ipekden zarîf mensûcâtı vardır. Surla muhâtt olub, 12 kapusu ve ba‘zı âsâr-ı kadîmesi vardır. Pek eski bir şehir olub, Ruslar tarafından Fergana’nın zabtında Hokand’da bedel-i merkez eyâlet ittihâz olunmuş; ve devâir-i hükûmet ile Rus mahalleri şehrin 16 kilometre cenûbunda te’sîs idilmiş ise de, işbu yeni Marginan ile eskisi arasındaki mesâfe dahî ebniye ile dolmakda olub, karîben ikisi birleşecektir. Avrupalılarca (Marghilan) ismiyle ma‘rûf olduğundan, bu isimde dahî zikri geçmiş ise de, imlâ-yı sahîhi (Marginan)’dır. O ilde birçok ‘ulemâ ve sâir meşâhîrin menşe’i bulunmuşdur.

Merv (VI. C., s. 4267)

Asya-yı Vustâda Horasan hıttâ-i a‘zimesinin vaktiyle merkezi bulunmuş bir şehir-i kadîm olub, elyevm Rusya’nın (Mâverâ-i Hazar) Eyâleti’ne mülhakk Karakum Çölüyle muhatt bir vâhada ve Murgab Nehri üzerinde olarak Meşhed’in 265 kilometre şimâl-i şarkîsinde, Herat’ın 350 kilometre şimâlinde, Belh’in 425 kilometre şarkında, Buhara’nın 320 kilometre cenûb-ı garbîsinde ve bu şehirlerin kervân yollarının

tekātu'-i ictimâ' itdiği bir nokta-i mühimde vâkı'dır. Her ne kadar etrâfo çöl ise de, Murgab Nehri şehre kadar vâsıl olub, vaktiyle pek mükemmel bulunmuş olan sed ve bentler ve cedveller vâsıtasıyla civârları muntazam sūretde sakā ve irvâ olunduğundan, bağ ve bağçelerle muhâtt ve pek ma'mûr idi. Mülûk-i Selçûkîyeden Alp Arslan ve Sultân Sencer zamânında kürsî-i hüükûmet olub, bir milyondan ziyâde ahâlîsi var idi, ve medrese ve kütübhânâ gibi müessesât-ı 'alîyyesiyle medeniyet-i İslâmiye'nin en parlak merâkizinden ma'dûd idi.

Pek kadîm bir şehir olub, (Zend Avesta) kitâbında mezkûrdur. Ba'dehû büyük İskender ve daha doğrusu bunun ahlâfından ve tevâif-i mülûkden (Andiohs Sotir) tarafından bir kat daha 'imâr ve tevsî' olunub, coğrâfiyyûn-ı Yunan âsârında (Mergiani) ismiyle mezkûrdur, ki bu ismin (Merv) ile (Murgâb) ile münâsebeti zâhirdir. Birinci karn-ı hicrîde memâlik-i İslâmiye dâiresine dâhil olub, bir haylî vakit Horasan Eyâleti'nin merkezi bulunmuşdu. Yâkût Hamevî bu şehirde üç sene ikâmet idüb, 616 târîhinde Tatarların takarrubu üzerine müfârakata mecbûr olduğunu beyânla, Merv'in 10 kütübhânesi olub, herbirinin kütüb-i kesîre-i nâdire ile mâlâmâl olduğunu, ve gerek "*Mu'cemü'l-Buldân*" 1 ve gerek sâir ba'zı te'lifâtını bu kütübhânelerden isti'âre itdiği kitâblara mürâca'atla vücûda getirdiğini 'ilâve idiyor. Müte'âkıben Çengiz tarafından tahrîb, ve âsâr-ı 'umrân ve medeniyeti imhâ olunmuş ise de, ehemmiyet mevkî'yesine binâen çok geçmeden yeniden i'mâr olunmuş idi.

Timurlenk tarafından zabt ve tahrîb olunduktan sonra, onuncu karn-ı hicrî evâilinde Özbekler'in eline düşmüş ise de, müte'âkıben Şah İsmâil Safevî'nin zabtına geçüb, 1202 tarihine dek memâlik-i İrânîyeden ma'dûd olarak, bu devirde ikinci derecede bir ma'mûriyet peydâ itmiş iken, târîh-i mezkûrede Buhara Emîri tarafından zabt, ve sed ve bend ve cedvelleri külliyyen tahrîb olunarak, ahâlîsinin bir mikdârı Buhara'ya nakl, ve kusûru İrân'a tard olunmağla, bu kadar bin senelik şehir harabezâra dönmüşüdi. Üç sene sonra Sarık ve müte'âkıben Teke Türkmenleri Merv'in harâbeleri üzerinde haymelerini kurub, ancak bunlar eski sed ve bend ve cedvelleri ta'mîre muktedir olamadıklarından, 'âdî ve küçük birtakım cedveller küşâdıyla kanâ'at itmişlerdir. Bu vechle Merv o vakitten beri bir şehir olmayub, Murgâb vâdîsiyle cedvelleri üzerinde Türkmen haymegâhı olan vâsî' bir vâha hâlinde kalmışdı.

Bu vâha 37°15' ile 38° 'arz-ı şimâlî ve 59°5' ile 59°55' tül-i şarkî aralarında mümted olub, mesâha-i sathiyesi 5000 murabba' kilometre ve ahâlisi 150.000 ile 200.000 kişi arasındadır. Başlıca Teke Türkmenlerinden 'ibâret olan bu ahâlî haymenişîn olub, zirâ'at ve hayvânâtla ve en ziyâde çapul ile meşgûl iken, 1202 târîh-i hicrîsinde Rus askerinin takarrübü üzerine, kendi irâdâtıyla Rusya'ya 'arz-ı itâ'at idüb, devlet-i müşârun-ileyhâ memlekete mâlik olunca, Merv şehr-i kadîmi harâbeleri üzerinde bir yeni şehrin esâmesini vaz', ve Bahr-i Hazar'dan Buhara ve Semerkand'a giden demiryolu hattını oradan imâr iderek, muntazam ve güzel bir şehir te'sisine teşebbüs itmişdir. Günden güne tevsî' itmekte olan bu yeni Merv ehemmiyet-i mevk'ıyesi ve demiryolun mu'âvenetiyle belki eskisiden daha güzel olacaksa da, artık bir belde-i İslâmiye olmayub, bir Rus şehri olacaktır. Eskiden (Merv-i Şâhcân) dinmekle dahî ma'rûf olub, buna mensûb adamlara (Mervezî) dilerdi. Pek çok 'ulemâ ve sâir meşâhîr-i İslâm'ın maskat-ı re'si olub, ez-cümle İmâm Hanbel Hazretleriyle meşâhîr-i muhaddisinden Süfyân Sevrî, İshâk bin Râhûyn, Abdullah bin el-Mübârek, Ebu Bekir el-Kaffâl gibi â'zam Mervli idiler. Sultân Sencer'in türbesinin harâbesi elyevm mevcûddur.

Merv-rûd (yâhûd Mervü'l-rûz) (VI. C., s. 4269)

Horasan'da (Merv- Şahcân) dahî dinilen büyük Merv'den 5 merhalelik mesâfede bir kasaba olub, bir büyük nehrin kenârında bulunmağla, bu isimle şöhret bulmuşdu. Coğrafiyyûn-ı İslâm âsârında bu vechle ta'rîf olunub, bu nehrin (Murgâb) mı yoksa onun garb cihetinde vakı' (Heri-rûd) mu olduğu tasrîh olunamıyor. Herhâlde şimdi harâbdır.

Merv Şahcân (yâhûd Mervü's-Şahcân) (VI. C., s. 4269)

Yukarıda ta'rîf olunan Merv Şehri'ne virilen isim olub, (Merv-rûd)dan tefrîk için bu terkîble tesmiye olunurdu.

Mesûd (VI. C., s. 4277)

Âl-i Sebüktegin'den üç hükümdârın ismidir:

Birincisi müessis-i Devlet olan Sultân Mahmûd Gaznevî'nin oğlu olub, mülûk-i Gazneviye'nin üçüncüsüdür. Pederinin vefâtında vasiyeti üzerre Horasan ve Irak ve Hârizm cihetlerine hâkim olub, Gazne tahtında pederi makâmına hâkim olub, birâderi Sultân Muhammed'e tâbi' olarak, 4 sene hüküm sürdükden sonra, 425 târîhinde

birâderi yerine Gazne tahtına cülûs ile, Hindistan'a doğru tevsî'-i fütûhât itmiş; ve 429'da Horasan'da Tuğrul Bek bin Selçûk ile itdikleri muhârebede mağlûb olup, Lahor'a çekilmekte iken, kendi askeri tarafından terk olunarak, birâderi Sultân Muhammed sâniyen Gazne tahtına iclâs olunmuş, ve çok geçmeden sâhib-i tercümenin oğlu mevdûd intikâmını alub, Gazne tahtını zıbt itmiştir.

-İkincisi mülûk-i mezkûrenin beşincisi 'add olunub, birincinin torunu ve ânifen mezkûr Mevdûd'un oğludur. Pederinin vafâtında 441'de tahta ik'âd olunmuş ise de, tıfl olduğundan, bir ay sonra ümerâ ve erkân-ı devlet, 'ammi Ali bin Mesûd'u iclâs itmişlerdi.

-Üçüncüsü mülûk-i mezkûrenin onuncusu 'add olunub, birinci Mesûd'un torunu İbrâhim bin Mesûd'un oğludur. 493'de vefât iden pederine halef olup, Gazne tahtına cülûs, ve Sultân Sencer-i Selçûkî'nin hemşiresini tezevvüc eylemiş idi. 16 sene hükûmet sürüb, 508'de vefât itmiştir.

Mesûd (VI. C., s. 4278)

İran'da hükûmet süren mülûk-i Selçûkîye'nin dokuzuncusu olup, Muhammed bin Melikşah'ın oğludur. 529 târihinde vefât iden birâderi Tuğrul'un yerine Hamedân'da tahta cülûs idüb, 18 sene hükûmet sürdükden sonra, 548'da vefât itmiştir. Şecî' ve halîm ve 'âdil ve rahîm bir hükümdâr olup, teb'asını memnûn itmiş ise de, evâhir 'ömründe Fars'da Atâbekân'dan Salguriyân Devleti zuhûr idüb, hitta-i mezkûre Selçûkîlerin elinden çıkmış idi. Ata Bek İldeniz vezîri ve müdebbir-i umûru idi.

Mesûd (Hâce) (VI. C., s. 4278)

Meşâhîr-i şu'arâdan olup, Buharalıdır. Rivâyete göre ibtidâ-yı hâlinde riyâset ve hükûmete mâlik iken, ba'dehû cümlesini terkle, Herat'a çekilüb, dervişâne 'ömr sürmüştür. Tasavvuf ve va'aza müteallik "*Ümmü'n-nesāyih*" ve "*Nûru'l-ayn*" 'unvânlarıyla iki te'lifi ve 3000 beyiti hâvî dîvânıyla sâir âsârı vardır.

Musannifek (Mevle'l-Alâeddin Ali bin Mecideddin Muhammedü'l-Şahrûdî) (VI. C., s. 4312)

Meşâhîr-i 'ulemâdan ve Fahreddin Râzî Hazretlerinin ahfâdından olup, nesebi bir cihetden Hazreti Ömer bin Hattab ve bir cihetden Hazreti Ebâ Bekir Sıddîk (radiyallâhuanh)' a vâsıl olur. 803 târihinde Horasan'da Bistâm muzâfatından

Şahrûd'da doğmuş; ve birâderiyle berâber tahsîl için Herat'a gidüb, pek genç iken tasnîfe başladığından, tasgîr sîgasıyla (musannifek) lakabıyla şöhrat bulmuştur. 823'de "*er-Reşâd*" ı, ba'dehû "*Misbâh*" ı, "*Adâbü'l-baht*" ı, "*Lübâb*" ı, "*Mutavvel*" i, "*Şerhü'l-Miftâh*" ı, "*Kasîdeti'l-Bürde*" yi, *İbn Sinan*'ın "*Kaasîdetü'l-Rûhiye*" sini, "*Vikâye*" yi, ve "*Hedâye*" yi şerh itmiş; ve "*Hadâikü'l-îmân* ?", unvânıyla bir kitâb yazmış idi.

848 târihinde blâd-ı Rûm'a hicretle burada dahî ba'zı meşâhîr-i ? ? "*Kitâf*" 'unvânlı tefsîr-i şerîfini şerh itmiş; ve Lisân-ı Farsi'de dahî "*Envârü'l-hidâk*" ve Tuhfetü's-selâtin", 'unvânlarıyla iki kitâb ve 861'de vezîr Mahmûd Paşa nâmına "*Tuhfetü'l-Mahmûdiye*" 'unvânıyla nesâhiye müteallik bir eser ve Ebu'l-Feth Sultan Muhammed Han'ın emriyle Farsi bir tefsîr yazmıştır. Bu cihete vürûdunda ibtidâ Konya'da müderris olmuş; ve ba'dehû Vezîr Mahmûd Paşa'nın da'vetiyle derse'âdete gelüb, pâdişâh müşârun-ileyhe takdîm olunmuş; ve iltifâtlarına ve muhassasât ve mu'ayyenâta nâil olmuş idi. 875'de derse'âdetde vefât idüb, Ebâ Eyyûb Ensârî civârında defn olunmuştur. Fıkh-ı Şâf'î ve Hanefî'de tefsîr ve hadîs ve sâir 'ulûmda yed-i tûlâsı ve tarîk-ı tasavvufa intisâb-ı var idi.

Mollâ Şah (VI. C., s. 4388)

Meşâhîr-i şu'arâ ve sūfîyyûndan olub, Bedahşânlı olduğu hâlde, Hindistan'a rihletle, şehzâde Dârâ Şükûh ve ekser kibâr ve 'ulemâ-i Hind kendisinden intisâb itmişlerdi. Muntazam ve mensûr birçok âsârı vardır. 1069 târihinde irtihâl itmiştir.

Melikşah (Ebu'l-Feth Celâleddin) (VI. C., s. 4403)

İran'da hükûmet süren mülûk-i Selçûkîye'nin üçüncüsü ve en büyüğü olub, 465'de 18 yaşında iken, pederi Alp Arslan'ın şehâdeti üzerine vezîr-i şehîr Nizâmülmülk'ün sa'yesiyle taht-ı saltanata cülûs ile, biraz vakit Kirman hâkimi bulunan 'ammi Kavurd Bekle uğraşdıktan sonra, vezîr müşârun-ileyh tedbîr ve ma'ârifetiyle gâlib gelüb, Mâverâünnehir ve Hârizm'i, Şam ve Mısır'ı ve Rum yani Anadolu kıt'asının çoğunu ve sâir memâliki zabtla, devletinin hudûdunu Kaşgar'dan ve Seyhun mecrâsından Akdeniz'e ve Bahr-i Ahmer ve 'Ummân'a tevsî' itmiş; ve Bağdad'daki hulefâ-i Abbâsiye'yi yed-i ihtiyâr ve idâresine almış idi. Hulefâ-i abbâsiye Muktedî Billâh Melikşah'ın kızını tezevvüc idüb, bu kızıdan Ebu'l-Fadl Cafer tevellüd itmiştir.

Halîfe-i müşârun-ileyhin bundan Büyük Müstahzar lagabıyla ma'rûf bir oğlu olmağla, kendisini velî'ahd ittihâz itmiş olduğu halde, sâhib-i tercüme onu 'azl ile kendi torununu velî'ahd ittihâzına icbâr ve tazyîk itmeğe başlamış ise de, o sırada irtihâl idüb, halîfe bu tazyîkden kurtulmuş; ve kendisinin vefâtından sonra diğer kızı Hatunü'l-'ismeti müşârun-ileyh Müstahzar'a tezevvüc eylemişidi. Melikşah 20 sene hükûmet sürdükden sonra, 485 târîhinde Bağdad'da 38 yaşında vefât idüb, na'aşı İsfahan'a nakl ve binâgirdesi olan medresenin hazîresine defn olunmuşdur. Cesûr, 'âdil ve 'âkil ve müdebbir bir pâdişâh olub, Essultânü'l-'âdil lakabıyla mülakkab idi. Vezîri Nizâmülmülk'ün dahî delâletiyle pek çok hayrt ve hasenâta muvaffak olub, nice nahiyelere cedveller ve köprüler, nice şehir ve kasabalara surlar ve kal'alar ve hesâbsız medresler, ribâtlar, su yolları ve sâir ebniye-i hayriye binâ itmişidi.

480 târîhinde Basra'dan Hicaz'a 'azîmetle, îfâ-yı hacc ve ziyâret-i ravza-i mutahhara idüb, Haremeyn halkına pek çok 'atâya virmiş, ve tarîk-i huccâc'da birçok i'mârât vücûda getirmiş idi. Sayda ziyâde merâkî olub, pek ziyâde ? olduğundan, çok avlar urmuş, ve her urduğu av için ? bir altın virmeği 'âdet idinmiş idi. Akvâl ve a'mâl-ı 'âdilânesi hakkında pek çok nevâdir menkûldür. Dâiresi mecm'-i 'ulemâ ve üdebâ olub, 'ulûm ve ma'ârifi himâye ve ehl-i hüneri teşvîk iderdi, 471'de bir târîh-i şemsî-i sahîh vaz' itmişdir ki, fazl ? ibtidâsından bed'an idüb, ayları bir uc semâya ve mevâsim ve kavâ'id-i hey'ete muvaffak olmağla, kâffe-i takvîmlerin esah ve eslâhı idi. (Târîh-i Celâlî) dinmekle ma'rûfdur. Berkyaruk, Sencer ve Muhammed isimleriyle üç evlad bırakub, üçü de saltanat sürmüşlerdir. Tabi'at-i şî'iriyesi dahî vardı.

Melikşah-ı Sâni (bin Mahmûd bin Muhammed bin Celâleddin Melikşah)
(VI. C., s. 4404)

İran mülûk-i Selçûkîyesinin on birincisi olub, 547 târîhinde vefât iden 'ammi Sultân Mesûd'un yerine taht-ı saltanata cülûs itmiş idi. Sahî ve hoş tab' bir âdam idiye de, sayda ve lehv u lu'ba ve ayş u işrete düşkün olduğundan, dört aylık hükûmetden sonra ittifâk-ı ümerâ ile ıskât ve habs olunarak, ba'dehû mahbesden firârla Hûzistân'a giderek, sekiz sene orada yaşadıkdan sonra, yerine geçen Sulân Muhammed'İN vefâtı üzerine, 554'de Irak tahtını yeniden zabt itmiş ise de, onbeş gün sonra 555 târîhinde 32 yaşında vefât itmişdir.

Mansür (VI. C., s. 4449)

Horasan ve Mâverâünnahir'de hükûmet süren Âl-i Sâmân'dan iki kişinin ismidir:

Birincisi (Emîr Mansür bin Nûh bin Nasr bin Ahmed bin İsmâil) Sâmânîlerin altıncısı olup, 350'de birâderi Emîr Abdülmelik'e halef olmuş; ve Deylemlilerle muhârebe idüb, Rüküddevle'yi kendisine yüz elli bin altun vergi-i itâsına ve kızını kendisine tezevvüce mecbûr itmişidi. 15 sene kâmil-i 'adâletle icrâ-yı hükûmet itdikden sonra, 360'da vefât idüb, birçok hayrât bırakmışdır. Târîh-i Taberî'yi Farsi'ye tercüme iden Ebû Ali bin Muhammed bunun vezîri idi.

-İkincisi (Emîr Mansür bin Nûh bin Mansür) Âl-i Sâmân'ın sekizinci hükümdârı olup, 387 târihinde pederi Emîr Nûh'a halef olmuş; ve yalnız bir sene ile yedi ay hükûmet sürdükden sonra, babası kullarından Emîrül-ümerâ (Beknûr) 'isyân idüb, Serah'da kendisine galebe çalmağla, gözlerine mil çekmiş; ve küçük birâderi Emîr Abdülmelik-i Sâni ik'ad itmişdir.

Mansür (Mirzâ- bin Mirzâ Baykara bin Muizüddin Ömer Şeyh bin Timur-ı Güregâni) (VI. C., s. 4449)

Horasan'da hükûmet süren meşhûr Sultân Hüseyin Baykara'nın pederi olup, 849'da vefât etmişdir.

Mangışlak (VI. C., s. 4452)

Hârizm'in evâhir? hudûdunda olarak Hârizm ile ? beyninde ve Bahr-i Hazar kurbunda bir kala-i hasîne olup, şiddet-i bürüdetle meşhûr olduğu coğrâfiyyûn-ı İslâm âsârında mastürdür. -Şimdiki hâlde bu isim Rusya'nın Mâverâ-i Hazar eyâlet-i vâsi'asının bahr-i mezkûr ile Hive arasında vâki' bir kazâsına viriliyor, ki Bozacı şibh-i cezîresini dahî hâvî olup, Kaydak haliçinden Kara Boğaz Körfezi'ne kadar mümted olur. Mesâha-i sathiyesi 150.000 murabba' kilometre olup, cümlesi Kırgız olmak üzere, 150.000 ahâlî ile meskûndur. Arâzîsi düz ve kumluk olup, bazı alçak dağları da vardır. Kışın mîzânü'harâre tahtü'l-sıfır ve 24 derekeye kadar inüb, boraları da çokdur.

Menkes/Minkes (VI. C., s. 4452)

Mâverâünnahir'de İspicab nâhiyesinde bir kasaba ve Buhara kurbunda bir karye olduğunu Yâkût Hamevî beyân idiyor.

Mevdûd (Mevdûd B. Altuntegin) (VI. C., s. 4462)

Devlet-i Selçûkîye'nin ümerâsından olub, Fars'da hükûmet süren Atabekân Devleti'nin müessisi olan Sungur ile halefi Zengi'nin pederidir.

Mir Ali (VI. C., s. 4510)

Herat sâdâtından ve meşâhîr-i şu'arâ ve hattâtından olub, 924'de vefât itmiştir.

Mikâlî (Ebu'l-Fazl Abdurrahman bin Ahmed) (VI. C., s. 4520)

Meşâhîr-i üdebâdan olub, Horasan'da 'asrının vahîdi idi. *Nesebi mülûk-i Sâsânîye'nin ahîri olan Yezd-i cerd'e vâsıl olurdu. 436 târîhinde vefât itmiştir. "Kitâbü'n-nahl" ve "Kitâbü'l-mahzenü'l-belâgat" "Dîvânü'l-resâil" "Dîvânü'l-eş'âr" ve sâir te'lifâtı vardır.*

Mikâil (VI. C., s. 4520)

Mülûk-i Selçûkîye'nin birincisi ve Selçûkîyân Devleti'nin müessisi olan Ertuğrul Bek'in pederi ve Selçûk'un oğlu olub, birâderi İsrâil ile berâber kabîlesinin reîsleri idiler. Sultân Mahmûd Gaznevî'nin tarafını iltizâm itmekle, onun izniyle Ceyhun'u tecâvüz iderek, Horasan'da sâkin olmuşlardır.

Necâkes (VI. C., s. 4562)

Mâverâünnehir'in Şaş hıttasında ve Benâket'den 2 fersahlık mesâfede bir kasaba olub, meşâhir fukahâdan (Fakḥü'l-I'râk) dinmekle ma'rûf (Ebu'l-Muzaffer Muhammed bin İhsânü'l-Necâkesî) nin vatanıdır.

Necmeddîn-i Kübrâ (Ebu'l-Cenâb Ahmed bin Ömer Hîvekî) (VI. C., s. 4568)

Meşâhîr-i sūfiyyûndan ve e'âzım-ı şu'arâdan olub, Hârizmlidir. Esnâ-yı tahsîlinde münâzara ve mübâheseyi çok sevüb, dâima galebe çaldığından, (et-tâmmetü'l-kübrâ) dinmekle şöhret bulmuş, ve kesret-i isti'mâl ile (tämme) lafzı hazf olunarak, (kübrâ) kendisine lakab olmuş idi. Baba Ferec-i Tebrizî, Şeyh İsmâil-i Kasrî, Ammâr Yâsir ve Şeyh Rûzbihân-ı Mısrî gibi kibâr-ı meşâyihden ahz-ı tarikat ve nüfûz idüb, derecât-ı 'âlîyeye nâil olmuş; ve Necmeddin Râzî, Necmeddin Bağdâdî, Sadeddin Hamevî, Seyfeddin Bahrizî, Kâmil Hocendî ve Şeyh Râzîeddin Ali Lala gibi meşâhîr-i cümle-i mürîdânından bulunmuşdur.

Nahşeb (VI. C., s. 4570)

Mâverâünnehir'de vâkı' (Nesef) beldesinin ism-i diğeridir.

Nesâ (VI. C., s. 4575)

Horasan'da Serahs'dan 2, Merv'den 5, Ebîverd'den 1, Nişabur'dan dahî 6 veyâ 7 günlük mesâfede bir kasaba olup, birçok 'ulemâ ve meşâhîrin maskat-ı re'si bulunmuş olmağla meşhûrdur. Havası ağır sıtmalı olduğunu Yâkût Hamevî beyân ediyor. Şimdi harâb halde olsa gerekdir.

Nesef (yâhûd Nahşeb) (VI. C., s. 4575)

Mâverâünnehir'in en büyük ma'mûrelerinden olup, elyevm (Karşı) ismiyle ma'rûfdur. Meşâhîr-i 'ulemâ-i İslâm'dan birçok zevâtın maskat-ı re'si bulunmuştur.

Nasrullah Han (VI. C., 4578)

Buhara hanlarından olup, 1277 târîhinde vefât itmiştir.

Nuş Tegin/Anuş Tegin (VI. C., s. 4620)

Hârizmşâhân mülûkünün cediti olup, Melikşâh-ı Selçûkî ümerâsından Bilge Tegin'in azâdlısı idi. Efendisinin vefâtında Melikşâh'ın fermânıyla onun yerine Hârizm Vâlîsi olmuş; ve bir müddet icrâ-yı hükûmetden sonra, 491 târîhinde vefât idüb, oğlu Kutbüddin Muhammed Han halefi olmuş; ve ibtidâ Hârizmşâh 'unvânını bu zât almıştır.

Nemengân (VI. C., s. 4600)

Türkistân'ın Fergana Eyâleti'nde (ya'ni mülgâ Hokand Hanlığı'nda) ve Hokand'ın 80 kilometre şimâl-i şarkîsinde olarak Seyhun vâdîsinin yukarı cihetinde kazâ merkezi müstahkem bir kasaba olup, 16.000 ahâlîsi, 1000 dükkânı hâvî işlek çarşısı, pamuk ipek fabrikaları, senevi üçyüz bini mütecâviz koyun satılan işlek yahvânât pazarı ve civârlarında eşcâr-ı mesmere-i mütenevvi'ayı hâvî bağçeleriyle nefî ve kömür ma'denleri vardır. Bütün o cihet kabâilinin merkez-i ticâreti olup, mahsûlât-ı arâzîye ve sanâ'iyesini nehre sallarla dahî indirirler. Ruslar tarafından zabtı esnâsında top ile tahrîb olunan bir İslâm mahallesi yerine şimdi Rus mahallesi teşkil olunmaktadır. Nemengân eski bir kasaba olup, Firdevsî Rüstem Zâl'ın Şah Nemengân'a misâfir olduğu, ve kızına mülâkî olup, bundan (Sehrâb)ın doğduğunu beyân ediyor.

Nişâpur (ve mu‘arrebî Nişâbur) (VI. C., s. 4631)

İran’ın Horasan Eyâletinde ve Meşhed’in 90 kilometre garb-ı cenûbîsinde 1278 metre irtifâ‘ı olan güzel bir mevk‘ide vâkı‘ kazâ merkezi bir kasaba olup, 11.000 ahâlîsi, zamân-ı ma‘mûriyetinden kalma cesîm ve musanna‘ bir câmi-i şerîfi, 8 hamamı, müte‘addid kervânsarâyaları, harâb bir kal‘ası, çarşı ve pazarı, etrâfında güzel meyveler viren bağçeleriyle zahîre ve pamuk tarlalara ve bol miyâh-ı câriyesi vardır. Nişâbur pek eski bir şehir olup, büyük İskender tarafından ba‘de’tahrîb Şapur Zü‘l-ektâf (Esir aldığı Araplar’ı omuzlarını mafsallarından ayırmak veya delmek suretiyle öldürdüğü için “Zü‘l-ektâf” (omuzcu) lakabıyla anıldı.) tarafından i‘mâr ve tecdîd olunmağla kendi ismine izâfetle (Nevşapur) veya (Neyşapur) tesmiye olunduğu iddi‘â olunuyorsa da, şehrin eskiden ismi (Nişaver) yâhûd (Nişavur) olduğu, ve eski Yunanîler ‘indinde (Neysa) veya (Nisus) ismiyle ma‘rûf olup, hatta bunlar şarab ‘işret-i ilâhî ? (Bakhus) ma‘bûd-ı mevhûmuna “Nişapur-ı İlâhî” ma‘nâsıyla (Dyonisos) nâmını verdikleri ma‘lûmdur.

Hilâfet-ı cenâb-ı fârûkîde Ahnef bin Kays yediyle feth olunarak, ba‘dehû ahâlîsi ‘isyân itmekle, Hazreti Osman (radıyallâhuanh)’ın zamân-ı hilâfetinde Abdullah bin Âmir bin Küreyz tarafından istirdâd ve câmi‘-i kebîri binâ olunmuş idi. Beni Leys zamânında ve daha sonraları defâ‘atle pâyitaht ve kürsi-i hükûmet olup, pek ziyâde tevessü‘ ve kesb-i ‘umrân itmiş; ve ‘âlem-i İslâm’ın en parlak merâkiz-i medeniyetinden olup, pek çok ‘ulemâ ve üdebâ yetiştirmiş; ve ‘ulûm ve ma‘ârif fevka’l-‘âde terakkî idüb, medreselerle dolmuş idi. 548 târihinde ba‘zı tagayyürâta uğrayarak ve ba‘zı ahâlî toplanarak, şimdiki hâli bulmuşdur. Etrâfındaki ova İran’ın en münbit yeri olup, havası da, kışın biraz ziyâde soğuk olmağla berâber, pek sağlam olduğundan, yeniden kesb-i ‘umrân ve tevessü‘ itmesi me‘mûldür.

Vaşcerd (VI. C., s. 4660)

Mâverâünnehir’de ve Termiz kurbunda olarak Ceyhun Vâdisinde ve (Vaşş) Nehri’nin ötesinde bir kasaba olduğunu İstahrî beyân idiyor.

Verâliz (VI. C., s. 4682)

Belh ile Hulm beyninde ve Belh’den üç, Hulm’den de iki günlük mesâfede bir kasaba olduğu “*Mu‘cemü’l-Buldân*” da mastûrdur.

Herat (VI. C., s. 4733)

Afganistan'ın şimâl-i garbî cihetinde 34°22' 'arz-ı şimâlî ile 59°49' tül-i şarkîde ve (Herîrûd)'un sâhil-i şarkîsinde kadîm ve meşhûr bir şehir olup, vaktiyle Horasan hitta-i vâsi'asının kürsisi ve elyevm bir dereceye kadar mümtâz bir hanlığın merkezidir. Ahâlî-i hâziresinin mikdârı 50.000 ile 100.00 aralarında tahmân olunuyor. Sunnî bir sırtla ve sur ve hendekle muhâtt olup, bir kal'ası dahî vardır. İki örtülü çarşı şehrin tül-i 'arızınca mümted olup, vasat-ı şehirde tekâtu' itdikleri yerde bu yüksek ve geniş bir kubbe bulunur. Ekser sokakları dar ve örtülü olup, Çengiz zamânında ba'de't-tahrîb yeniden i'mâr olunmuş ve elhâleti'l-hazîhi müşerref-i harâb olan câmi'-i kebîrinden başka eski âsâr-ı 'umrânından bir şeyi kalmamıştır, ve zikre şâyân ebniyesi yok gibidir. Yalnız dîvân nâmıyla hanların ikâmetgâhı olan büyük bir konâğı, ve İmâm Rızâ (radiyallâhuanh)'ın makâmı nâmıyla bir ziyâretgâhı vardır.

Etrâfi birkaç sâ'atlik mesâfeye kadar gâyetle münbit ve mahsûldâr ve güzel olup, her taraftan sular nebe'ân ve cereyân ider; ve Herîrûd'dan sunn'î cedvellerle ular ovalarda dağılarak, arâziyi sakâ ve ihyâ itmekle, ferah-fezâ bağçeler vücûda gelmiştir; ve lezzetde emsâlsiz meyvelerin envâ'ı hâsıl olur. Havası sağlam olduğu gibi, Herîrûd'un suyu ve diğer miyâh-ı câriyesi de pek berrâk ve hafiftir. İran ile Türkistân ve Hind-i Çin yollarının birleştiği bir noktada vâkî' olmağla, ehemmiyet-i ticâriyesi dahî pek büyükdür; ve oralara medeniyet girdikde, pek büyük ticârethâh bir şehir olup, eski ma'mûriyeti 'avdet ideceğinde şübhe yoktur. Pek eski bir şehir olup, ism-i kadîmi (Aria) yâhûd) (Herî)dir. Büyük İskender tarafından tevsî' ve tezyîn olunarak (Aleksandria Ariana) tesmiye olunmuşdu.

Devr-i İslâm'da çok terakkî idüb, coğrâfiyyûn-ı İslâm medh ta'rîfinde ıtrâ idiyorlar. Medeniyet-i İslâmiye'nin en parlak merâkizinden olup, medâris ve sâir müessesât-ı 'aliyye ile mimlü idi, ve pekçok 'ulemâ ve üdebânın menşei bulunmuşdur, nisbetinde (Hervî) dinilir. Şimdiki ahâlîsi İrânî, Afgânî, Türk, Hindî ve sâire akvâm-ı İslâmiye ile bir mikdâr Yahudî'den mürekkebdir. Şehirde pek nefis halılar ile kuzu derisinden kalpak ve sâire i'mâl olunur. Herat'ın civârları (Ümm-i Aria)'nın vatan-ı aslîsi ve mebde'i ve münşi'i olduğu maznûndur.

Hezaresp (VI. C., s. 4739)

Hârizm'de ve Hârizm'den üç günlük mesâfede vâsi' bir ovada her taraftan su ile muhatt ve yalnız bir taraftan geçidi olan müstahkem ve güzel bir kasaba olub, işlek çarşıları ve bazarlarıyla ehl-i servetden ahâlîsi olduğunu Yâkût Hamevî beyân idiyor.

Yâdigâr (Mirzâ- Muhammed bin Mirzâ Sultân Muhammed bin Mirzâ Baysungur bin Muinüddin Şahruh bin Timur) (VI. C., s. 4782)

873 târîhinde Sultân Ebu Said'in katlinde, Uzun Hasan'ın yardımıyla Horasan hâkimi olub, iki sene hüküm sürdükdən sonra, 875'de Sultân Hüseyin Baykara ile itdiği muhârebede Herat'da maktûl olmuştur.

Yarkend (yâhûd Yarkand) (VI. C., s. 4782)

Çin'e tâbi' Türkistân-ı Şarkîde Kaşgar'ın takrîben 100 kilometre cenûb-ı şarkîsinde olarak hemnâmı olan nehrin sol kenârında vâsi' bir ovada vaktiyle hanlık merkezi bulunmuş bir şehir olub, 60.000 kadar nüfûsu, vâsi' çarşısı, medreseleri ve eski hana ve Çin vâlîsine mashûs sarayları vardır.

Yaksart (VI. C., s. 4784)

Yunan-ı kadîm âsârında Mâverâünnehir'deki Seyhun Nehri'ne virilen isimdir.

İKİNCİ BÖLÜM

KĀMŪSŪ'L-A'LĀM'DA YER ALAN TÜRKİSTAN İLE ALAKALI BAŞLICA MADDELERE DAİR DEĞERLENDİRME

2.1. Tarihte Türkistan Adı

Türkistan, bugün Orta Asya olarak ifade edilen coğrafyanın büyük bir kısmında yer tutan, Türk kültürü ve tarihi içinde önemli yeri olan geniş bir coğrafi ve tarihi bölgedir. Günümüzde Özbekistan, Kırgızistan, Kazakistan, Türkmenistan, Tacikistan, İran ve Afganistan'ın bazı kısımlarını ifade etmek amacıyla Türkistan terimi kullanılmaktadır. Bu bölge Türk halklarının arasında ortak bir kültürel ve tarihi bağ teşkil etmektedir.

“Türkistan” isimlendirmesi, İran lisanından gelen “i” iyelik eki ve “stan” ekiyle “Türklerin ülkesi” veya “Türklerin yurdu anlamını taşımaktadır. Dünya Türklüğünün beşiği olarak kabul gören Türkistan, Asya'nın “Orta Asya” veya “Merkezi Asya” bölgesinde konumlanmaktadır (Hayit, 2000, s.192). Türkistan adını ilk olarak Sasani İranlılar “Göktürklere tabi olan ülkeler” anlamıyla kullanmış oldukları gibi (Togan, 1960, s.14), daha sonra da Araplar, Orta Asya'da yaşayan Türklerin bulunduğu bölgeleri tarif etmek amacıyla kullanmışlardır. Sebeos isimli Ermeni tarihçisi M.S. 7. yüzyıl tarihli eserinde Türkistan'ın Amuderya bölgesinden başladığını belirtmektedir. Arap coğrafyacısı Yakubî ise Kitâbü'l-Buldân isimli coğrafya kitabında Pamir yaylasının bulunduğu bölgenin Türkistan olarak adlandırıldığına dikkat çekmiştir. Sasanîler devrinde ve İslam fütuhâtı sırasında Maveraünnehir'in kuzeyindeki bölgelere ve doğusundaki dağlara Türkistan denilmiştir. Tarihçi Musa Horenaki, antik Yunanlıların “Skythia” veya “Scythia (İskit ülkesi)” kelimesinin karşılığında “Turkastanak” adlandırmasının kullanıldığını ifade etmiştir (Taşağıl, 2012).

Zerdüştlük inancında bulunanların kutsal kitabı kabul edilen Avesta'da, Tanrı Dağları'nın doğusundan Seyhun ve Ceyhun nehirleri arasındaki Horasan bölgesine kadar uzanan topraklar “Turan” olarak tanımlanmaktadır. Araplar, İslam diniyle müşerref olduktan sonra Türkistan yerine, yine Türk yurdu anlamına gelen “Bilâdü't-Türk” tabirini kullanmışlar, Kaşgarlı Mahmud, Dîvân-ı Lügâti't-Türk'de Bilâdü't-Türk'ün sınırlarını Çin'den Hazar Denizi'ne, Bizans, Kıpçak Bozkırı ve Rusya'ya kadar uzanan topraklar olarak tasvir etmektedir (Hayit, 2000, s.193). Türkoloji

çalışmaları açısından önemli bir yere sahip olan ve hatta belki de ilk Türkolog olarak kabul gören tarihçi ve sinolog Nikita Yakovlevich Bichurin, Hazar Denizi ile Kûh-i Nûr dağları arasında Türkçe konuşan ve İslam dinine mensup olan bir milletin yaşadığından, bu insanların kendilerini Türk olarak tanıttığından ve yaşadıkları ülkenin “Türkistan” olarak zikredildiğinden bahsetmektedir (Yalçınkaya, 2006, s.21).

Tarihî süreçte Hazar Denizinden ve İdil (Volga) Nehrinden Çin Seddine, Altaylardan Hindukuş’a kadar uzanan ülkeler manasıyla Uluğ (Büyük) Türkistan ve Türkili tabirleri kullanılmıştır (Togan, 1981, s.2) XV. yüzyılın başlarında yazılan, Emir Timur’un seferleri ile ilgili çalışmalarda Türkistan terimi, Maveraünnehir dışında yaşayan Türklerin yurt tuttıkları sahayı ifade etmek için serdedilmiştir. İbn Fadlan, Hazar Denizi’nin kuzeyindeki Hazar, Oğuz, Peçenek, Bulgar ve Başkurtların yaşadıkları bölgelere “Bilâdü’t-Türk”, Ahmed Tusî ve bazı Farsça eser yazarları ise “Türkistan” demişlerdir. Bununla beraber, Kuzey Afganistan’da Türklerin ikamet ettiği Belh (Mezar-ı Şerif) ve Bedaşan bölgeleri ile İran’ın Horasan vilayetinde Türkmenlerin meskûn olduğu yerlere de Türkistan denilmektedir (Togan, 1981, s. 23).

A. Z. V. Togan’ın, Türkistan’ın tarihi coğrafyası hakkındaki temel kaynaklara dayanarak yaptığı tespite göre, Türkistan’ın en eski sınırları güneyde Kunlun, Hindikuş, Firuzkuh, Barabamis, Hezarmescid, Allahuekber, Köpet Dağı, Gürgan Irmağı; batıda Hazar Denizi, Bukey Çölü ve Yayık Irmağı, Ural Dağları’nın güneyinden Aral ve İrtiş havalisine, Altay ve Tanrı Dağları ile Karanlık Dağ sınırlarını içine alan yaklaşık 6 milyon km² lik bir alanı kapsamaktadır. Pamir Dağlarından Hazar Denizine kadarki kısım Batı Türkistan, kuzeyinden Kurum ve Karakurum Dağları ve batısından Pamirler ile çevrili, güneyinde Tibet platosu, Nepal ve Hindistan bulunan saha ise Doğu Türkistan olarak adlandırılmaktadır (Ahmetbeyoğlu vd., 2022, s.22).

Türkistan, ayrıca günümüzde Kazakistan sınırları içerisinde yer alan Yesi şehrinin adıdır. Bu şehir XII. yüzyıldan sonraki kaynaklarda genellikle Yesi olarak anılsa da Yezdî’nin XIV. yüzyıl tarihli Zafernâme adlı eserinde ise adı “Türkistan” olarak zikredilmektedir. Türkler arasında İslam dininin yayılmasında büyük tesirleri olan Hoca Ahmed Yesevî’nin nisbeti de Yesi şehrine dayanmaktadır, onun burada yaşaması ve Timur tarafından 1396’da yaptırılan türbesinin burada yer alması şehrin ün kazanmasına neden olmuştur. Şehrin adının kimi zaman Türkistan kimi zaman ise

Yesi olarak anılması, Ahmed Yesevî'nin Hazret-i Türkistan lakabıyla anılmasından kaynaklanmaktadır (Taşağıl, 2019, s.243). Kāmûsü'l-A'lâm'da yer alan Türkistan başlıklı maddede ise, buranın Asya kıtasında Türk kavimlerinin meskûn olduğu büyük bir bölge olduğu ve eserin yazıldığı dönemde bu bölgenin, kuzeyinde Sibiryâ, batısında Hazar Denizi, güneyinde İran ve Afganistan, güneydoğusunda Doğu Türkistan ile çevrelendiği belirtilerek, bu yörenin daha önceki dönemlerde Tibet'in kuzeyindeki Doğu Türkistan veya Çin Türkistanı denilen bölgeyi de kapsayacak şekilde daha geniş olduğuna dikkat çekilmektedir (Şemseddin Sâmî, 1889, s. 1642).

Türkistan'ın Çin Halk Cumhuriyeti hakimiyetinde olup bugün çoğunlukla Kazak ve Uygur Türkleri ile diğer Türk kavimlerinin yaşadığı bölgesi Doğu Türkistan, 1924 yılından sonra Sovyetlerin hakimiyet altına aldığı kısmı Batı Türkistan olarak adlandırılmaktadır. Doğu Türkistan'ın yüz ölçümü 1.828.418 km² ve Batı Türkistan'ınki ise 3.836.503 km²'dir (Taşağıl, 2012). İslam öncesi dönemlere bakıldığında Hunlar, Göktürkler, Uygurlar; İslamiyet sonrası dönemde Hârizmşahlar, Selçuklular gibi Türk kökenli toplumlar tarihin farklı evrelerinde, geniş Türkistan topraklarında çeşitli isimlerde birçok devlet kurmuşlarsa da "Türkistan" adı ile bir devlet teşkil edilmemiştir. Bu coğrafyada kurulan devletlerin sınırları mütemadiyen gelişip büyüdüğünden dolayı Türkistan denildiğinde kastedilen bölge de zaman zaman değişime uğramıştır. Günümüzde ise Türkistan terimi, gündelik hayatımızda nadiren duyduğumuz bir terimdir. Bunun yerine "Orta Asya" tabiri yerleştirilmiştir. Türklerin ana yurdunun neresi olduğu sorulduğunda alınabilecek cevap, ne yazık ki büyük olasılıkla, Orta Asya'dır. Tarihte bu ismi taşıyan bir devlet kurulmadığından ötürü, Türkistan adı ile karşılaşıldığında akla gelebilecek olan bölgenin, Çin'in işgali altındaki Doğu Türkistan olduğu söylenebilir.

Orta Asya veya Merkez Asya tabiri, 1867 yılında Rusların Türkistan'ı işgal edişinin ilk dönemlerinde Rus dilinden "sredney azii" diye uydurulmuş ve bu kullanım zamanla batı dillerinde de "Central Asia" ya da "L'Asie Central" şeklinde kabul görmüş ve yaygınlaşmıştır (Taşağıl, 2019, s.165). Ruslar "böl, parçala, yönet" politikalarının bir tezahürü olarak Türklerin ülkesi anlamına gelen Türkistan kelimesini, burada yaşayan yerli Türkleri birleştirebilecek bir unsur olarak görülmesi gerekçesiyle 16 Haziran 1924'de Turtsik (Turkistan Tsentralniy İspol'nitel'niy

Komitet = Türkistan Merkezî İcra Komitesi)'nin aldığı karar neticesinde terminolojiden çıkararak yerine “Orta Asya” isimlendirmesini yerleştirmiş, “Türkistan” ve “Türk Respublika” kelimelerinin kullanılmasını yasaklamıştır (Togan, 1960, s.7).

2.2. Türkistan'ın Doğal Zenginlikleri ve Rus İşgali

Türkistan, yüz ölçümü bakımından oldukça geniş, yer altı ve yer üstü kaynakları bakımından zengin, ticari yolların kavşak noktalarında yer alarak farklı kültürlerin etkileşimini sağlamasından dolayı büyük bir kültürel mirasa ev sahipliği yapmakta olan bir bölgedir. Haiz olduğu jeopolitik konumu dolayısıyla dünya tarihinde ve medeniyetlerin gelişmesinde oldukça önemli bir yere sahiptir. Bu topraklarda yer alan İli, Zereşan, Seyhun ve Ceyhun nehirleri; Aral, Balkaş ve Isık göllerinin suları ve bölge ikliminin bitki yetiştirmeye elverişli olması, Türkistan coğrafyasının oldukça verimli ve mahsuldar olmasını sağlamış, yetiştirilen ürünlerin çeşitliliği açısından dünyanın önde gelen ülkelerinden birisi olmuştur.

Türkistan halkının geçim kaynağı çoğunlukla tarım ve hayvancılıktır. Meyve, yün ve deri bölgeden yapılan ihracatın esas ürünleri olmakla beraber, ticaretteki en mühim rolü pamuk üstlenmekteydi, Türkistan bir pamuk ülkesiydi. I. Dünya Savaşı öncesinde bütün Türkistan'ın zirai geliri 35 milyon ruble kadardı ve bu gelir büyük oranda pamuktan elde edilmekteydi. 1880'li yıllardan sonra ise yalnızca Fergana bölgesinde senelik 40 milyon rubleye ulaşan bir gelir söz konusuydu. Ayrıca Semerkant, Seyhun, Fergana vadisi ve Andican'da oldukça kaliteli taş kömürü yatakları bulunmaktadır. XX. yüzyılın başlarında Avrupalı firmalarca bu topraklardan petrol çıkarılmaya başlanmıştır. Dönemin şartları itibariyle bütün Türkistan'da 6 milyar tona yakın petrol rezervi olduğu açıklanmıştır (Çolak, 2019, s.52). Curtis, XIX. asırda Türkistan'da yamaçlarının büyükbaş ve küçükbaş hayvan sürüleriyle kaplı olduğunu, kadınların evlerindeki dokuma tezgahlarında çalışarak kilim ve halılar ürettiklerini, İran kuzusu olarak bilinen ve palto yapımında kullanılan siyah renkteki kıvrıkcık yünlerin bu bölgeden elde edildiğini, trenler dolusu kuzu derisinin buradan Moskova, Londra ve diğer dağıtım bölgelerine sevk edildiğini belirtmektedir (Curtis, 2023, s. 30-31).

Kāmūsü'l-A'lâm'da yer alan Türkistan ile alakalı maddelerde de bu bölgenin toprağının oldukça münbit olduğu, geniş otlaklarında hayli miktarda koyun, keçi, at, sığır vs. hayvanların yetiştirildiğinden bahsedilmektedir. Türkistan'daki dağlarda altın, kükürt, güherçile gibi madenlerle birlikte çeşitli kıymetli taşların varlığından söz edilmektedir. Bölgedeki mahsulatın çok ve çeşitli olduğu, pirinç, pamuk ve ketenin bolca yetiştiği, bununla birlikte buğday, arpa, mısır gibi tahılların tamamı ve sebze-meyvenin tüm çeşitlerinin bu topraklarda yetiştirildiği aktarılmaktadır. Hoten şehrinin miskiyle meşhur olduğu ve bu kıymetli maddenin dünyanın her yerine oradan ihraç edildiğine dikkat çekilmektedir (Şemseddin Sâmî, 1889, s.1643,2022). İslam coğrafyacılarının bu bölgedeki toprakların verimliliğini, tahıl ve meyvelerinin, ehli hayvanlarının bolluğunu, yol ve geçitlerinin sağlamlığını ve bunun yanı sıra burada yaşayan halkın misafirperverliğini ve cesaretlerini, ilim ve eğitime ne denli düşkün olduklarını öve öve bitiremedikleri belirtilmektedir. Yine İslam coğrafyacılarının eserlerinde tarif ettiklerine göre, dünyanın en gelişmiş ve en güzel yerlerinden birisi olabileceği, yerleşim yerlerindeki beyaz binaların ağaçların arasında inci taneleri gibi görüldüğü ve buraların adeta cennetten bir bahçe gibi manzarası olduğu zikredilmektedir (Şemseddin Sâmî, 1889, s. 2954).

Söz konusu bu zenginlikleri, bulunduğu stratejik öneme sahip konumu dolayısıyla Türkistan'ın geniş ve verimli toprakları geçmişten günümüze kadar Rusların ilgi alanında olmuştur. Tarım alanlarını genişletme, ham madde, ipek ve pamuk ihtiyacını karşılamak adına bu bölgeye doğru yayılmanın onlar için hayati önemi vardı. Sahip olduğu askeri üstünlüğü ve siyasi otoriteyi, ekonomik gücü ile birleştiren Rusya, bu toprakları elde etme politikasını hem ekonomisini kuvvetlendirmek hem de Hıristiyanlığı Türkistan'da yaymak üzerine şekillendirmiştir. Bu hedeflerine doğru adım adım ilerleyen Rusya, bölgeyi daha iyi tanımak amacıyla XVII. yüzyıldan itibaren Türkistan topraklarını keşifte bulunmaları için elçi veya seyyahlar göndermiştir. XVIII. yüzyıl itibarıyla da bu keşif seferleri yerini askeri harekatlara bırakmış, böylece asıl amaçlarını belli etmişlerdir (Özkan, 2019, s. 16).

Bu süreçte öncelikle Kazak Bölgelerine yerleşilmiş ve 1860 yılından itibaren yaklaşık 20 yıl içinde Türkistan devletlerinin bağımsızlığı sona erdirilmiştir. Böylece Çarlık Rusya'sı Asya'da güçlü bir konuma gelmiştir. XIX. yüzyıl Asya'sında özellikle

İngiltere ve Rusya'nın nüfuz mücadelesi önemli bir rol oynamıştır. İngiltere güneyden Hindistan ve İran üzerinden genişlemeye çalışırken, Rusya ise kuzeyden, Hazar Denizi, Ural Dağları ve Sibiryaya üzerinden Türkistan'a doğru ilerlemiştir. Bu dönemde her iki güç coğrafi kazanımlar elde etmek için rekabet etmiş ve özellikle Rusya, Türkistan coğrafyasına askeri müdahalelerde bulunmuştur. Türkistan bölgesindeki devletlerin henüz modern silahlarla donanmamış, kendi iç mücadeleleriyle uğraşan ve ekonomik anlamda zayıf bir durumda olması, Rusya himayesine girerek eski yönetimlere karşı direnişe geçen grupların varlığı gibi etkenler Rusya'nın Türkistan'daki ilerleyişini kolaylaştırmıştır. Söz konusu işgallerin gerçekleştiği dönemde Türklerin hamisi konumunda bir devletin olmaması bu ilerlemelerin ileri noktalara taşınarak Türkistan topraklarının, Rusya'nın sınırları içine dahil olmasına yol açmıştır (Çapraz, 2011, s.76).

Rusların Türkistan'ı işgal etmelerinden önce, Türkistan'da yerleşik halk tarımda kayda değer bir kültüre sahip olmakla birlikte, ticari faaliyetlerde de önemli bir rol oynamaktaydı. Aynı zamanda Türk medeniyetinin kültürel geleneklerini de büyük ölçüde korumuşlardı. Ancak Rusların Türkistan'ı ele geçirmesiyle birlikte bu bölgede tam bir koloni politikası izlediği ve Türkistan'ı sömürü alanı haline getirmek için çaba sarf edildiği, Türkistanlıları orta çağın yaşam koşullarında bırakmak için önlemler aldığı görülmektedir. Rus yönetimi altındaki Türk illerinde katliamlar gerçekleştirilmiş, Türkistan'daki en verimli topraklar yerli halkın elinden alınarak bu bölgelere yerleştirilen Rus çiftçilere verilmiştir. Bu durum, yerli Türkistanlıların toprak kaybına ve sosyo-ekonomik güçlerinin azalmasına yol açmıştır (Çolak, 2019, s. 44).

2.3. Yer Adları ve Devletlere Dair Bazı Maddeler

2.3.1. Türkistan Maddesi

Kāmûsü'l-A'lâm'da yer alan Türkistan başlıklı maddede yukarıda verilen bilgilere ek olarak, bölgenin XIX. yüzyıl başlarına dek bağımsız bir şekilde hanlık idareleriyle yönetildiği, o vakitlerden sonra Rusya'nın birer birer bu hanlıkları ele geçirdiği ve eserin yazıldığı dönemde yalnızca Buhara ve Hive hanlıklarının Rus etkisi altında kısmen bağımsız bir şekilde varlığını sürdürebildiği ifade edilmektedir. Türkistan'ın güney kısmının Maverâünnehir, güneybatı kısmının Hârizm isimleriyle anıldığı zikredilse de bu isimler günümüzde kullanılmadığı için unutulmaya yüz tutmuştur.

Maddede Türkistan'ın coğrafi özelliklerine ve demografik yapısına dair de malumat verilmektedir. Buna göre, bölgenin arazisi çoğunlukla düz olmakla beraber yalnızca güneydoğu kısımlarında Çin ve Afganistan sınırını ayıran dağların etek ve şubeleri bulunur. Diğer taraflarının büyük bir bölümü çöl ve kumluk olup, buralar Kırgız aşiretlerinin sıklıkla gezip dolaştığı yerlerdir. Türkistan'ın güney kısmında Ceyhun ve Seyhun Irmakları akarak Bahr-i Hârizm'e yani Aral Gölü'ne dökülürler ve mecralarına hayat kazandırırılar. Adı geçen Aral Gölü haricinde Türkistan'ın doğu taraflarında Isık ve Balkaş isimleriyle iki büyük göl olduğu, bölgede havanın kışın aşırı derecede soğuk, yazın ise yine aşırı derecede sıcak ve her mevsimde kuru olduğu ifade edilmektedir. Bütün Türkistan'ın yüz ölçümü 3.584.840 km²'dir ve nüfusu 5.632.000 kişidir. Halkının bölgeye son zamanlarda yerleşen az miktarda Ruslar dışında genellikle Müslüman ve Türk olduğu bilgisi yer almaktadır.

Eserin yazıldığı dönemde bağımsız olan Buhara ve Hive Hanlıkları dışında Türkistan'ın Rusya tarafından iki bölüme ayrıldığı, kuzey kısımlarının Kırgız Çölleri ismi altında, Uralsk, Turgay, Akmolinsk ve Semipalatinsk eyaletlerine taksim olduğu ifade edilmektedir. Güneydoğu kısmının ise Türkistan ismiyle adlandırıldığı, Taşkent şehri merkez olarak belirlenerek, Semireçensk, Fergana, Zereşan, Sırderya (Seyhun) ve Amuderya (Ceyhun) isimleriyle 5 eyalete ayrıldığı, Hive ve Buhara şehirleri ile Aral Gölü arasında olan Hârizm Bölgesinin de Transkaspiyan, yani Maverâünnehir ismiyle ayrıca bir eyalet yapıldığı vurgulanmaktadır.

Türkistan başlığı altındaki maddenin yukarıda belirtilen kısmında verilen bilgiler doğrultusunda Türkistan, daha önce tarif edilenden daha küçük bir alana indirgenmiş, Rusya'nın Orta Asya'da işgal ettiği bölgenin bir kısmına mahsus bırakılmıştır. Yani o halde iken Türkistan deyince kastedilen, kuzeyde Kırgız çöllerıyla, doğuda ve güneydoğuda Çin sınırıyla, güneyde Afganistan sınırıyla, güneydoğuda Buhara ve Hive Hanlıklarıyla, kuzeybatı yönünde Aral Gölü'yle çevrili alandır. Bu bölgenin yüz ölçümü 1.085.778 km² ve nüfusu 3.349.446 kişidir (Sâmi,1889, s. 1643).

2.3.2. Doğu Türkistan Maddesi

1876 yılından günümüze değin Çin'in işgali altında olan Doğu Türkistan, büyük Türkistan topraklarının önemli bir parçasıdır. Tarihte bilinen ilk Türk devleti olan Asya Hunlarının ve Türk adını ilk kez bir devletin resmi adı olarak kullanan Göktürklerin hakimiyeti altındaki bu asırlık Türk yurdu Çinliler tarafından, "Yeni Sömürge" anlamına gelen Sinkiang ismiyle adlandırılmıştır. Bugün 1.828.418 km² yüz ölçümüne sahip olan Doğu Türkistan, Türkiye'den yaklaşık olarak 2,5 kat geniş bir coğrafyadır (Gömeç, 1998, s. 149).

Kāmûsü'l-A'lâm'da yer alan Türkistan-ı Şarkî (Doğu Türkistan) maddesinde eskiden beri Türklerle meskûn olan bu büyük memleketin, eserin yazıldığı dönemde Çin'in sınırları içerisinde olduğundan ve buranın Çin Türkistanı olarak da adlandırıldığından bahsedilmektedir. Kuzeybatısında Rusya'nın elindeki Türkistan, batısında Afganistan, güneyinde Keşmir ve Tibet, doğusunda da Moğolistan çöllerinin bulunduğu belirtilen Doğu Türkistan halkının hepsinin Türk ve Müslüman oldukları ifade edilmektedir. En meşhur şehirlerinin Kaşgar, Yenişehir, Yarkend, Hoten, Yenihisar olduğuna dikkat çekilerek, tüm bölgede havanın genelde soğuk ve kuru olduğu aktarılmaktadır.

Doğu Türkistan topraklarının oldukça verimli olmasının yanı sıra otlaklarının genişliğinden ve buralarda çokça hayvanatın yetiştirildiğinden, dağlarında çeşit çeşit madenlerin varlığından söz edilmektedir. Bu memlekette bir zamanlar İslam tarihinde Hitay ismiyle bilinen bir devletin hüküm sürdüğü fakat daha sonra Moğolların eline geçtiği ve bir daha bağımsızlıklarını kazanamadıkları belirtilerek, nihayetinde Çinlilerin zalim idaresine geçtiği bilgisi verilmektedir. 1827 tarihinde Doğu Türkistan Müslümanları tarafından Çin işgaline karşı ayaklanılarak birçok kanlı savaş verilse de

bu olaylar neticesinde bağımsızlıklarını kazanamadıkları, fakat eserin yazıldığı dönem olan XIX. yüzyıl sonlarında Atalık Gazi lakabıyla şöhret bulan Yakup Beg'in Çin askerlerini Doğu Türkistan'da yenerek Kaşgar şehri başkentli bir İslam devleti tesis ederek bağımsızlığının birçok devlet tarafından tanınmasına muvaffak olduğu anlatılmaktadır.

Doğu Türkistan'da bulunan hanlıkları kendi idaresi altına toplamak isteyen Yakub Beg, Rusların işgalinde olan Kulca haricinde bütün Doğu Türkistan'da, 1871 yılında egemenliğini kurmuştur. Mevcut konumunu kuvvetlendirmek adına Osmanlı Devleti, İngiltere ve Rusya ile diplomatik ilişkiler kurmuştur. 1872 yılında Sultan Abdülaziz'e (Yücel, 2013) elçiler yollayıp askeri destek ve himaye isteyerek düzenli bir ordu teşkil etmeye teşebbüs etse de daha sonra vefat ettiği ve Çinlilerin bu bölgeye hücumla çoluk çocuk, yaşlı genç demeden katliam yaptığı belirtilmektedir (Şemseddin Sâmî, 1889, s. 1643). O zamanlardan bu yana Çin'in Doğu Türkistan Türklerine kendi ata yurtlarında uygulamış olduğu bu zalimane politikası devam etmekte ve tek suçları Türk ve Müslüman olmak olan milyonlarca insan acımasızca katledilmektedir.

2.3.3. Mâverâünnehir Maddesi

İslam tarihçileri coğrafyacılarının Ceyhun nehrinin kuzey ve doğu taraflarında bulunan bölgeye verdikleri isim olan ve nehrin ötesi anlamına gelen Mâverâünnehir tabiri XV. yüzyıldan itibaren Farsça kaynaklarda kullanılmaya başlanmıştır. Daha yakın dönemlerde ise bu terim Seyhun ve Ceyhun nehirlerinin arasındaki geniş alanı belirtmek maksadıyla kullanılmaktadır (Özgüdenli, 2003). Sayısız kültüre ev sahipliği yapan ve bu kültürleri bünyesinde toplayarak yeni bir kültür havzası oluşturan, Türkistan bozkırlarının bereketli toprakları Mâverâünnehir, Buhara Semerkant, Soğd bölgesi, Taşkent, Üsrüşene, Guvâziyân, Fergana, Tirmiz, Keş, Nesef, Hârizm, Saganiyan, İsbîcab, Huttal, Ahsîkes, Talas, Hocend ve İlak şehirlerini kapsamaktadır (Özkan, 2021, s. 17)

Kâmûsü'l-A'lâm'da ise, buranın Soğd, Fergana, Şaş, Üsrüşene gibi bölgeleri, yani eserin yazıldığı dönemde, Buhara Hanlığının ve Ruslar tarafından ortadan kaldırılmış olan Hokand Hanlığının topraklarını kapsayan alanları işaret ettiği, fakat Mâverâünnehir'in kuzeyde nerelere kadar uzandığının tam anlamıyla bilinmese de müşrik, yarı vahşi ve yağmakar olarak nitelenen Azak aşiretlerinin yaşadıkları yerlere

kadar Mâverâünnehir sayıldığı belirtilmektedir. Bununla birlikte, İslam coğrafyacılarının Mâverâünnehir'in gelişmişliğini, bereketli topraklarını, halkının cesaretini ve hoşgörüsünü sık sık övgüye tabi tuttuklarına değinilmektedir. 1203 yılında Hârizmşah Muhammed bin Tekiş'in Mâverâünnehir'i fethetmesinden sonra izlediği siyasetle buraları harabeye çevirdiği ve bu olaylardan sonraki dönemde de Cengiz Han'ın işgali ile karşı karşıya kalan bölgenin her bir tarafının Moğol askerleri tarafından tahrip edildiğine dikkat çekilmektedir.

Mâverâünnehir'in hicri I. yüzyılda Hz. Osman (radiyallahuanh) zamanında fethedilerek İslam memleketleri arasına dahil edilmeden önce asıl halkının tamamen Türk olduğu, söz konusu fetihler sırasında ve sonrasında pek çok Arap ve İranîlerin bu memlekete yerleştiği, bölgede yaşayan Türklerin ise Abbasi hilafeti devrinde Bağdat vs. yerlere giderek dağıldıkları için Mâverâünnehir'in Türkistanlıktan çıktığı vurgulanmaktadır. Eserin yazıldığı dönemde memleketi zapt ettikleri belirtilen Özbekler haricinde Mâverâünnehir'de yaşayan halkın çoğunlukla Farsça konuşan bir kesimden ibaret olduğu bildirilmektedir (Şemseddin Sâmî, 1889, s. 4140).

Samanîler döneminde büyük bir gelişme yaşayan Mâverâünnehir'de önemli bir ekonomik, kültürel ve bilimsel ilerleme kaydedilmiştir. Bu bölgede yetişen birçok alim ve sanatçı İslam dünyasının bilim, kültür, sanat ve felsefe alanındaki gelişimine önemli katkılarda bulunmuştur. Örneğin meşhur muhaddislerden İmam Buharî hazretleri ve Dârimî gibi isimler yaptıkları çalışmalarla hadis ilminin gelişmesine büyük katkılar sağlamışlardır. Fâkih Ebu'l-Leys Semerkandî, kelâm alimi Maturîdî, dünyaca meşhur tıp alimi olan İbn Sina, dünya tarihinin en tanınmış ilim adamlarından olan Bîrûnî bu isimlerden yalnızca birkaçıdır. Türkler ile İslamiyet'i bir araya getirerek Türk-İslam tarihinin akışını değiştiren mühim bir bölge olan Mâverâünnehir toprakları günümüzde Özbekistan, Türkmenistan ve Kazakistan'ın bazı kısımlarını kapsayan geniş bir coğrafi bölgeyi ihtiva etmektedir (Özgüdenli, 2003).

2.3.4. Hârizm Maddesi

Kâmûsü'l-A'lâm'da Hazar Denizi'nin doğusunda ve bu deniz ile Aral Gölü, Ceyhun Irmağı arasında yer alan büyükçe bir bölge olduğu belirtilen Hârizm'in, eserin yazıldığı dönemde doğu kesimlerinde Hive Hanlığı adında bir İslam devletinin, diğer taraflarında ise Rusya'nın tesis ettiği Mâverâ-i Bahr-i Hazar eyaletinin bulunduğu

aktarılmaktadır. Hârizm bölgesi günümüzde Özbekistan ve Türkmenistan sınırları içinde yer alan verimli topraklardır. Bu bölge Birûnî, Hârizmî gibi birçok önemli şahsa da ev sahipliği yapmıştır. Hârizm M.Ö. VI. yüzyılda İran'daki Med İmparatorluğu'nun bir parçası olarak görülmekteydi. Daha sonraki dönemlerde Arapların, Batı Göktürklerinin ve daha sonra da Samanilerin idaresine girmiştir. XI. ve XIII. yüzyıl başına kadar Hârizmşahların, daha sonra sırasıyla Moğolların, Timurluların ve Şeybanilerin eline geçmiş, 1873'te Ruslar tarafından işgal edilmesinden sonra 1924'de Sovyet idari düzenlemesiyle Özbekistan, Türkmenistan ve Kara Kalpakistan arasında toprakları paylaştırılmıştır (Taşağıl, 2019, s. 309,312). Hârizm bölgesinin eski çağlardan beri, hatta Herodot'un tarihinde bile bu isimle anıldığı, orta çağda ve İslam tarihinde de bu toprakların büyük bir ehemmiyetle yâd edildiği vurgulanmaktadır. Fakat eser kaleme alındığı sıralarda Hârizm isminin tamamıyla terk edilerek haritalarda yer almadığına değinilmektedir. Bu bölgenin merkezi olan Cürcaniye yani Gürgeç şehrinin bir zamanlar bilim ve fende ilerlemeler kaydettiği ve burada birçok alim ve edebiyatçının yetiştiği ifade edilmektedir.

Yakut Hamevi gibi İslam müelliflerinin rivayetlerinde Hârizm halkının Türk kadınlarla olan münasebetleri sebebiyle sima olarak Türklere benzedikleri fakat Türk olmadıkları, İranî olarak sayıldıkları ve kendilerine has bir dil konuştukları belirtilmektedir. Bölge sakinlerinin Türklere olan birtakım benzerlikleri dolayısıyla Arap tacirler tarafından Türk zannedilip kaçırıldıkları dahi olmuştur (Özaydın, 1997). Cengiz Han ve Timur devirlerinden sonra Mâverâünnehir'e Türk ve Türkmenler geldikten sonra halkın Türkçe konuşmaya başladığı, yalnız şehir ve kasabalardaki Tacik diye adlandırılan kesimin Farsça konuştuğu bilgisine eserde yer verilmiştir (Şemseddin Sâmi, 1889, s. 2064,2065). Batı Türkistan'da Ceyhun Nehri, Hârizm bölgesindeki halk için önemli bir yaşam kaynağı olmuştur. Bölgede bu nehir sayesinde sulanan tarım alanları verimli ürünler yetiştirmek için uygun ortamı sağlamış ve burada büyük bir nüfusun barınmasına imkân tanimasından dolayı, tarihin ilk devirlerinden beri insanları kendine çekmiştir (Özaydın, 1997).

2.3.5. Fergana Maddesi

Fergana, Türkistan'da Özbekistan'ın doğu kısmında yer alan vadiye verilen genel bir ad olup, bulunduğu coğrafi konum sebebiyle önemli bir zenginliğe sahiptir.

Günümüzde bu isimde bir yerleşim yeri olsa da tarihi süreçte Fergana Vadisi olarak ün kazanmıştır. Türkistan'ın en önde gelen tarım merkezi olan bu bölgede pirinç, pamuk, meyve ve ham ipek üretimi oldukça ileri seviyelerdedir. Ayrıca Fergana'da petrol, cıva, antimon, ozokerit gibi madenler de çıkarılmakta olup, “kan terleyen atlar” adı verilen dünyaca ünlü bir türün Çin'e ticareti yapılmaktadır (Taşağıl, 2019, s. 289,290). Kāmûsü'l-A'lâm'daki Fergana maddesinde bu bölgenin, eserin yazıldığı dönemde Hokand Hanlığına ev sahipliği yaptığı, toplamda 83.113 km² yüzölçümü ile 800.000 nüfusunun olduğu ve km² başına yaklaşık 11 kişinin düştüğü belirtilmektedir. Fergana topraklarında Özbekler, Kara Kırgızlar, Kara Kalpaklar, Lulî diye anılan çingeneler, Türk kabileleri ve diğer bazı göçebelerin yaşadıkları anlatılmaktadır.

Fergana vadisinin bütün mevsimlerde bolca yağış aldığı ve bu sayede vadinin boylu boyunca uzun otlarla kaplı olduğu, verimli ve bereketli topraklarında elma, armut, şeftali, kayısı, fıstık, badem, incir, nar vs. meyve ağaçları ile iri kavunlar ve 16 çeşit üzüm yetiştirildiği bilgisine yer verilmektedir. Buğday, arpa, pirinç, pamuk, kaba yonca gibi mahsulün de çokça hasat edildiği, tatlı taneler verdiği belirtilen bir tür süpürge otunun yetiştiği ve içine bir süvari saklanacak kadar uzadığına değinilmektedir. Dağlarından demir, kurşun, kükürt, kömür, billur vs. madenler çıktığı, Andican kasabasında çok iyi petrol kuyuları ve sıcak maden suları olduğu ifade edilmekte ve Fergana'daki yerleşim yerlerindeki ev, dükkân, cami vs. alanların sayılarını gösteren aşağıdaki tabloya yer verilmektedir:

Tablo 2- Fergana'nın başlıca şehir ve kasabalarındaki hane, dükkân, cami, medrese ve mekteplerin sayıları.

Yer	Hane	Dükkân	Câmi ve Mescit	Medrese ve Mektep
Hokand	10.000	2000	300	140
Margilan	6000	1000	300	90
Andican	4000	1000	200	66
Nemengan	4000	1000	200	100
Özkend	1000	100	?	23
Balıkçı	1000	100	50	30

Fergana halkının Özbek, Sart, Tacik, Kırgız, Kara Kalpak ve çingenelerden meydana gelse de Rus, Afgan, Hint, Kaşgarlı gibi bazı yabancıların da aralarında bulunduğu belirtilmektedir. Nüfusun çoğunluğunu Özbek ve Taciklerin evliliklerinden meydana gelen Sart isimli topluluğun oluşturduğuna değinilerek, göçebe yaşam tarzından çıkarak yerleşik hayata geçen Özbek ve Kara Kırgızlara da bazen Sart denildiği aktarılmaktadır. Bu topluluklar arasında en çalışkan olanların ve en çok ziraat ve ticaretle uğraşanların Sartlar ve Tacikler olduğu, fakat bunların namus konusunda pek dikkatli olmadıkları vurgulanarak, ahlaklarının bozuk olduğu, boş ve aşağılık işlerle uğraştıkları ifade edilmektedir. Özbeklerin ise bunların aksine namus ve haysiyetleri konusunda son derece hassas olduklarına dikkat çekilmektedir (Şemseddin Sâmî, 1889, s. 3393).

Yukarıda bahsi geçen Sartların aslında kim olduklarına dair farklı görüşler vardır: Barthold, Hârizm'de Özbekler gibi Türkçe konuşan, ama yaşam biçimi ve kültür olarak onlardan bariz şekilde farklı olan şehir halkının Sart olarak adlandırıldığını, bununla birlikte Özbeklerin bu isimlendirmeyi, “kabile-boy yapısını koruyan” ve “çiftçi, köylü” gibi anlamlarda da kullandıklarını aktarmaktadır. Sart kelimesi Kaşgarlı Mahmud ve Yusuf Balasagunî tarafından ise “tacir” anlamında kullanılmıştır. Moğollar ve doğu Türkleri tüm Orta Asyalı İranlılara Sart adını vermişlerdi. XVI. yüzyıl sonunda Timurlularda Sart ve Sartaul, Tacik kelimesi ile aynı

anlamda kullanılıyordu. Timur'un torunları zamanında Türk dili ve edebiyatına karşılık olarak Sart dili ve edebiyatından bahsediliyordu, yani genel manada Sart sözcüğünden kasıt Perslerdir. Türkistan'ın Özbekler tarafından fethedilmesinden sonra Farsça'yı muhafaza eden ama aynı zamanda Türkçeyi de konuşan yerleşik halka Sart adı verilmiştir. Daha sonraki dönemde Hârizm'de Özbeklere de Sart denilmiştir. Bazen Sartça sözcüğüyle Türkçe kastedilmiş, bazen de Sart kelimesini göçebeler yerlilere hakaret ve aşağılama amacıyla kullanmışlardır (Barthold, 2014, s. 157-176).

Sart sözcüğünün sarı-it kelimesinden geldiğini düşünenler de vardır. Bir rivayette de Kırgızların bozkıra geldiklerinde perişan halde sarı bir it gördükleri ve bu manzaranın onlara yerleşik halkı anımsatmasından dolayı ona sart adını verdikleri, bu alaycı lakabı süslemek maksadıyla da bu efsaneyi uydurdukları anlatılmaktadır. Rusların da Türkistanlıları aşağılamak amacıyla onlara, yine sarı itin kısaltması olarak Sart dedikleri bilinmektedir. Sart sözcüğüne Moğolların istilasından önce rastlanmamış, bu sözü ilk kez Moğollar "sartaktay" şeklinde ve "Tacik" anlamında kullanmışlardır. Çinliler bu terimi başlangıçta Uygurlar, daha sonra genel olarak Türkistan halkı ve en sonunda da Müslümanları ifade etmek için kullanmışlardır (Barthold, 2014, s. 362-370).

Taciklerle birliktelik kuran ve İran medeniyetinin etkisinde kalan Türklere de Sart denilmiştir. Babür, Tacik, Sart ve Türk isimlerini ayrı ayrı kullanmıştır. Cengiz Han, Yedisu'nun kuzeyinde yaşayan Karluk hükümdarlarını Sart diye anmıştır. Ali Şir Nevaî eserlerinde Fars diline Sart dili, İranlılaşan Selçuklu sultanlarına "Sart padişahları" demiştir. Ruslar, Astarhan'daki Türk tüccarlarını Sart diye adlandırmışlardır. Türkistan'ın göçebe Türklerine göre ticaretle uğraşmak "alçakça" bir iş olduğu için onlar bunu hakaret etmek amacıyla kullanmış, bazen Yahudilere de bu maksatla Sart denilmiştir. Fergana ve Taşkent'teki kent Türkleri XVIII ve XIX. yüzyıllarda Sart ismini kendileri için bir kavim adı olarak kabul etmişlerdir. Z.V. Togan'a göre, Kazan Türkleri "Tatar", Taşkentliler de "Özbek" değildir. Bunlardan ilki "Kazan Türkü", ikincisi ise "Taşkent Türkü"dür. Her bir bölgedeki Türk'ün mutlaka bir kabile adına sahip olması gerektiği yönündeki kanaat Rus idaresi zamanında ortaya çıkarılmıştır. Göçebe Türklere karşı bir isim aranacak olursa bunun "kent Türkleri" gibi bir tabir olunması gerektiğini söyleyen Togan, Sart diye

adlandırılarak gelmiş olan Türklerin kavmî adının yalnızca “Türk” olması gerektiğini vurgulamıştır (Togan, 1981, s. 65,67).

2.3.6. Buhara Hanlığı Maddesi

Selçuklular dönemiyle birlikte Türk nüfusunun büyük bir bölümü Ön Asya’ya göç etmiştir. Ancak bu göçlere rağmen Türkistan’da Türk kökenli topluluklar günümüze kadar varlıklarını sürdürebilmişlerdir. Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan gibi bağımsız Türk Cumhuriyetleri ve Tacikistan’da da önemli bir Türk nüfusu bulunmaktadır. XIII. yüzyıldaki Moğol istilasıyla birlikte Batı Türkistan bölgesi, büyük sıkıntılar yaşamıştır. Fakat Timurlular döneminde bu bölge gelişme fırsatı bulmuştur. Altın Orda Devleti’nin çöküşünden sonra Özbekler, Timurluları ortadan kaldırmışlardır. Ancak kendileri bir idare altında toplanamayarak, Rus işgaline kadar üç ayrı hanlık olarak varlıklarını sürdürebilmişlerdir. Buhara Hanlığı 1500 yılında, Hive Hanlığı 1512 yılında ve Hokand Hanlığı ise 1710 yılında kurulmuştur (Taşağıl, 2012).

Moğolların Türkistan’ı işgalinden sonra Cengiz Han’ın oğlu Çağatay’ın kurduğu Çağatay Hanlığı, daha sonraki dönemlerde Timurlular gibi Türkistan coğrafyasında kurulmuş devletler tarih sahnesinden çekilseler de bu devletleri oluşturan topluluklar yeni teşekküllerle günümüze dek mevcudiyetlerini devam ettirmişlerdir. Bu siyasi yapılanmalardan biri de ismini Altın Orda Hanı Özbek’ten almış olan Özbeklerin kurdukları Buhara Hanlığıydı. Türkistan topraklarında Türk-İslam kültürünün köklerini salmasında büyük rolü olan Buhara Hanlığı, Mâverâünnehir’de hakimiyetini kurabilmek adına Safeviler, Babürlüler, Çarlık Rusya ve Sovyetler Birliği ile mücadeleler vermiş, bazen de soydaşları olan Hive ve Hokand Hanlığı ile de karşı karşıya gelmiştir (Özkan, 2021, s. 9).

Bölgede kurulan diğer Türk hanlıklarına nazaran her zaman daha ön planda olan Buhara Hanlığı, Şibanî, Astrahan ve Mangıt hanedanlıkları tarafından yönetilmiştir. Buhara Şehrinin ticaret yollarının kesişme noktasında yer alması, yer altı ve yer üstü kaynakları bakımından zenginliği dolayısıyla burası güç sahibi olmak isteyen devletler tarafından ele geçirilmek istenmiştir. Nihayetinde Rusların XIX. yüzyıldan itibaren esareti, sömürgeyi ve ölümü götürdüğü topraklar tarihin en kanlı katliamlarından birine şahit olmuştur. 1920’de Rusların işgal ettiği Buhara Hanlığının bu durumu

Özbekler için bir yıkım etkisi meydana getirmiştir. İşte böyle bir ortamda Buhara Hanlığı, Hive Hanlığı ve Hokand Hanlığının bölgede bırakmış olduğu tarihi ve kültürel mirası muhafaza edecek ve yaşatacak bir aktör olarak Özbekistan Devleti, deyim yerindeyse küllerinden doğarak ortaya çıkmıştır (Özkan, 2021, s. 9,10).

Şemseddin Sâmî'nin Kāmûsü'l-A'lâm'da, hakkında en detaylı ve hacimli içeriğe yer verdiği Türkistan devleti Buhara Hanlığıdır. İlgili maddede bu hanlığın coğrafi konumu, iklimi, bitki örtüsü, akarsuları ve dağları, sanayisi ve ticareti, demografik yapısı, şehir ve kasabalarının isimleri, tarihçesi hakkında etraflıca bilgiler verilmiştir. Eserin yazıldığı dönemde Türkistan'daki Rus işgali karşısında bağımsızlığını az çok koruyabilen iki hanlıktan biri olan Buhara Hanlığı'nın (diğeri Hive Hanlığıdır), o dönemki yüz ölçümünün 590.000 km² olduğu belirtilmektedir.

Bölgedeki arazinin çoğunlukla kumluk, susuz ve tozlu olmakla birlikte, yalnızca Buhara Hanlığının en mühim nehri olarak nitelenen Zerefşan Nehri vadisinin, yani hanlık topraklarının ancak on beşte birinin verimli bir vaziyette olduğuna dikkat çekilmektedir. Rusya'nın elindeki Hokand Dağlarından doğan bu nehrin, Semerkant'ın üst taraflarındaki İskender Gölü'nün içinden geçtikten sonra Buhara'ya akarak, bereketiyle ve güzellikleriyle meşhur olan Zerefşan Nehri vadisini teşkil ettiği ve hanlığın yerleşim yerlerinin çoğunlukla bu vadiye yer aldığı aktarılmaktadır.

Buhara Hanlığı'nın ve özellikle Buhara şehri civarlarıyla Zerefşan Vadisi'nin havasının dünyanın en güzel havalardan olduğu, her mevsimde bol miktarda yağış alan bölgedeki havanın berraklığından dolayı gökyüzünün ve yıldızların parlaklığının fevkalade bir biçimde güzel görüldüğü anlatılmaktadır. İslam medeniyeti zamanında bu bölgelerde yetişen astrologların bu durumdan çok faydalandığı bilgisine yer verildikten sonra, Buhara Hanlığı topraklarında yetişen ürünler bir bir listelenmektedir. Buna göre hanlıktaki mahsulat; pirinç, pamuk, keten, buğday, arpa, mısır, elma, armut, kiraz, şeftali, ayva, kuru üzüm, kavun, tütün, ipekten ibarettir. Demye adında ve Karaman cinsine benzeyen bir koyunun derisinden kaliteli sahtiyenlar¹, keçilerin kılından yapılan ve nitelik bakımından kaşmir şala oldukça yakın şallar, kıvırcık ve kısa tüylü bir tür koyunun kuzularının derisinden güzel

¹ Cilâlanmış ve boyanmış deri.

kalpaklar, develerin tüyünden yapılan su geçirmez hırkalar üretildiğine değinilmektedir.

Eserde hanlık topraklarında yaşayan topluluklar hakkında verilen bilgilere göre, Farsça konuşan ve ehl-i sünnet olan Taciklerin simaları muntazamdır, kadınları da güzellikleriyle meşhurdur. Kendileri çalışkan ve her işte ustadırlar fakat “hilekâr” ve “alçak tabiatlı” oldukları için Özbekler ve Türkmenler bunları aşağılamaktadır. Devlet yönetiminde bulunan ve hükmeden kavim sıfatında olan Özbekler yerleşik hayata mensupturlar, bunların simaları Moğollara benzer. Bölgede yaşayan Türkmen aşiretleri arasında en cesur ve en nüfuzluları Teke Türkmenleridir, bunlar başlıca güney kısımlarda ve Ceyhun kenarlarında çadırlarda yaşarlar. Memleketin güneydoğusundaki çöllerde Kırgız, Kalpak ve Kara Kalpak aşiretleri yaşarlar ki, bunlar Cengiz Han’ın ordusunu oluşturan Moğolların soyundandır. Yahudiler, Çingeneler Araplar ve Merv’den esir alınarak Buhara’ya nakledilen az miktarda Şii İranlılar da burada yaşamaktadır. Resmi dil Farsçadır, Özbekler ve aşiretler Çağatay Türkçesi konuşurlar ve halk büyük çoğunlukla Sünni Müslümandır.

Tablo 3- Seyyah Meyendorf’a göre 1820 yılında Buhara Hanlığında yaşayan topluluklar ve miktarları.

Özbek	1.500.000
Tacik	650.000
Türkmen	200.000
Arap	50.000
İranlı	40.000
Kalmuk	20.000
Kırgız ve Kara Kalpak	6000
Yahudi	4000
Afgan	4000
Lezgi	2000
Çingene	2000
Toplam:	2.478.000

Buhara Hanlığı başlığı altındaki maddede, burada yaşayan toplulukların genel özelliklerine değinildikten sonra, seyyah Meyendorf’un 1820 yılında yaptığı tahmine göre hanlıkta yaşayan kavimler ve sayılarının yer aldığı yukarıdaki tabloya yer

verildikten sonra bu hanlığın 6 eyalet ve 25 kazasını gösteren aşağıdaki tablo ile içerik zenginleştirilerek maddelerde bahsi geçen veriler desteklenmektedir.

Tablo 4- Buhara Hanlığının eyalet ve kazaları.

Eyalet	Kaza
Buhara	Oramitan (Ramitan) Zendani Vafkend Verdanzi Hayrâbâd Vakanzi Gicduvan
Kara Göl	
Kermine	Kermine Zevdin (زودين)
Miyankal (ميانقال)	Katta Gürgen Katarcı Pencşenbe Meytan Nurata Yeni Gürgen Çalak
Karşi	Karşi Huzad Şirâbâd Seydâbâd Çırakçı
Lebab	Naraz Karki Çarcuy Otar

Ticareti oldukça işlek olan Buhara Hanlığı'nın Rusya ile Doğu Asya arasında yürütülen ticari faaliyetlerin geçidinde bulunduğu belirtilerek, Ruslar tarafından yapılan ve Hazar Denizi sahillerinden Semerkant'a kadar uzanarak hanlığı bir yandan bir yana bölen demiryolunun bölgedeki ticareti epey geliştirerek, Buhara'yı medenî hayata bağladığına değinilmektedir. Bu topraklardaki eski eğitim-öğretim faaliyetleri

ve medeniyetten çok az eser kaldığı, medreselerin çoğunun harap olduğu ve mevcut olanlarında da azami miktarda fıkıh, din ve edebiyat derslerinin verildiği ve oralarda artık Buharîler, İbn Sînâlar, Farâbîler, Uluğ Beyler yetişmediği vurgulanmaktadır (Şemseddin Sâmi, 1889, s. 1248-1250).

2.3.7. Hive Hanlığı Maddesi

1512-1920 yılları arasında Türkistan'ın tarihi Hârizm bölgesinde kurulan bir Müslüman Türk devleti olan Hive Hanlığı ile ilgili Kāmûsü'l-A'lâm'da yer alan maddede, hanlık sınırlarının Aral Gölü'nün güney sahillerinden başlayarak, Ceyhun nehrinin batı sahilleri boyunca güneydoğuya doğru uzandığı, kuzey taraflarından dar olan bölgenin güneye doğru uzandıkça genişleyerek düzensiz bir akçe tahtası² şeklini aldığı belirtilmektedir. Hive Hanlığı'nın eserin yazıldığı dönemden yirmi sene önce 145.373 km² olan yüz ölçümünün, Kāmûsü'l-A'lâm'ın kaleme alındığı sıralarda -Rus işgali ile sebebiyle- 58.700 km² ye düştüğüne dikkat çekilmektedir.

Hive Hanlığı'nın tahminen 800.000 nüfusu olduğu ve bunlardan 400.000'inin yerleşik, 400.000 kadarının konar-göçer olarak yaşadığı zikredilmektedir. Genellikle Özbekler ve Tacikler olmak üzere iki ana gurubun yaşadığı, bunlardan Taciklerin Hârizm bölgesinin eski halkından olduğu ve kendilerinin sanat, ziraat ve medeniyete daha yatkın oldukları anlatılmaktadır. Taciklerin, başlangıçta egemen kavim olan Özbeklerin idaresi altında oldukları fakat zamanla devlet işlerine sokularak ticareti ve memleketin servetini ele geçirerek hayli nüfuz ve iktidar kazandıkları hakkında malumat verilmektedir. Hive Hanlığı başlığı altındaki maddede halkın tamamının, diğer Türkistan ahalisi gibi Sünni Müslüman ve Hanefi mezhebine mensup oldukları bildirilir fakat Hıvâk isimli bir diğer maddede, Yakut Hamevi'nin bu bölgedeki insanların Hârizm halkının geri kalanının aksine Şafii mezhebinde olduklarını beyan ettiği belirtilmektedir (Şemseddin Sâmi, 1889, s. 2090).

Hanlığın idare şekliyle ilgili açıklamalar yapılan kısımda, buranın eski bir usulde yönetildiği fakat bir zamanlar suçlulara verilen işkence cezaları ve yargısız infazlara son verilerek bir nebze olsun şeri hükümlere uygun bir hale geldiği ifade edilmektedir. Bir çeşit askeri idareyle yönetildiği, handan sonra en yetkili kişinin Nâkibü'l-eşraf ve

² Eskiden üzerinde madenî para sayılan ve ucuna doğru darlaşarak oluk şeklini alan geniş tahta.

mihter adı verilen iç işlerinden sorumlu kimseler olduğu anlatılmaktadır. Hive'nin Rusya'ya karşı olan cesur direnişinin ardından imzalanan antlaşma gereği hanın Rusya imparatoruna borçlu olduğu 2.200.000 ruble savaş tazminatına karşılık memleketini rehin vermek zorunda bırakıldığından dolayı Hive'de ikamet eden Rusya elçisinin büyük bir kuvvet ve nüfuzu olup hanlığın iç işlerine karıştığı ve burada ne yeni usulde asker ne de faydalı bir kurumun kalmadığı vurgulanmaktadır.

Hive bölgesinin İslam'dan önceki durumu hakkında pek bilgi olmadığı, İslam devletleri dairesine dahil olduktan sonra en parlak devrini Hârizmşahlar zamanında yaşadıkten sonra Cengiz Han'ın ve daha sonrasında onun evlatlarından Çağatay ve Kıpçak hükümdarlarına tabi olduğu ve nihayetinde Uygur soyundan gelen Özbekler tarafından Moğolların yakıp yıktığı eski başkent Ürgenç'ten Hive'ye taşınıp burada bağımsız bir hanlık kurdukları aktarılmaktadır.

Rusların Büyük Petro zamanından beri ele geçirmeye çalıştığı Hive'yi sonunda 1873 yılında Taşkent valisi General Koufman'ın üç taraftan asker sevk ederek ele geçirdikten sonra Rusya'nın Hive sınırlarında birtakım istihkamlar³ yaptırıp buralara Rus Kazaklarını yerleştirdiği ve bu yapıların en önemlisinin doğu sahillerindeki Petro Aleksandrofsk istihkamu olduğu bilgisi verilmektedir (Şemseddin Sâmi, 1889, s. 2077-2079). Diğer Türkistan bölgeleriyle kıyaslandığında gelişime daha elverişli olması ve burada daha fazla ham pamuk üretimi yapılmasından ötürü Hive şehri, Rusya'nın Türkistan'da işgal ettiği diğer bölgelerden çok daha fazla kana ve paraya mâl olmuştur (Curtis, 2023, s. 77).

Rusların Türkistan'ın istilâsında kendilerine en büyük rakip olarak gördükleri Hive Hanlığı hükümdarlarının çoğu, şiir ve edebiyatla uğraşan, bununla birlikte âlim ve sanatkârları himaye eden kişilerdi. Bunlardan bazıları: Şir Gazi Han, İlbars Han, Timur Gazi Han ve Muhammed Rahim Han'dır. Hive'de yetişen en meşhur tarihçiler arasında, *Şecere-i Terâkime'nin* yazarı ve aynı zamanda Hive Hanı olan Ebûlgazi Bahadır Han, *Firdevsü'l-ikbal*'in yazarı Şir Muhammed Munis, *Tevârîh-i Hârizmşâhiyye* eserinin yazarı Babacan b. Hodayberdi Mangıt; Allahkulu, Rahim Kulu, Muhammed Emin, Said Muhammed ve Said Muhammed Rahim hanların hüküm sürdüğü dönemin tarihini yazan Agahî Muhammed Rıza yer almaktadır. Hive'de

³ Savunma amaçlı yapılan her türlü yapı ve siper.

hattatlık, minyatür yapımı ve dokuma alanlarında da büyük ilerlemeler kaydedilmiştir. Hive, Türk-İslam mimarisinin en güzel örnekleri arasında yer alan camiler, medreseler ve kervansaraylara ev sahipliği yapmaktadır (Saray, 1998).

2.3.8. Buhara Maddesi

Asya'nın en büyük ve en mühim şehirlerinden olduğu belirtilen Buhara şehrinin, eskiden Mâverâünnehir'in merkezi, eserin yazıldığı dönemde ise Buhara hanının payitahtı olduğu belirtilmektedir. Zerefşan Nehri vadisinde geniş bir ovada yer alan ve üçgen bir şekilde olan şehrin etrafının 20 kadem⁴ yüksekliğinde, 12 kapılı bir surla çevrili olduğu ve bununla birlikte Buhara'nın etrafındaki ormanların çokluğundan ötürü uzaktan bakılınca şehri görmenin mümkün olmadığı aktarılmaktadır. Kapalı çarşıları, kervansarayları, 360 camisi, 113 medresesi olan Buhara'da pamuklu dokumalar, kâğıt, silah imal edilen birçok fabrikanın da olduğu ve buranın Hindistan, Çin, İran ve Afganistan ve Rusya arasında yürütülen ticari faaliyetlerin merkezi konumunda bulunduğu anlatılmaktadır.

Eserin yazıldığı dönemde Buhara'nın nüfusu hakkında ihtilaflar olsa da tahminen 100.000 kadar ahalisinin olduğu ve bunların Özbek, Tacik, Yahudilerden ve diğer bazı Türk kavimlerinden oluştuğuna değinilmektedir. Abbasi hilafeti zamanında kurulan Sâmânîler tarafından merkez tayin edilen Buhara şehrinin bu dönemde İslam devletlerinin en meşhur ve en parlak ilim ve irfan merkezlerinden olduğu fakat Cengiz Han tarafından tahrip olunduktan sonra Timur devrinde payitaht olan Semerkant'a daha fazla önem verildiği için bu şehirdeki eski gelişmişliğin tekrar elde edilemediği vurgulanmaktadır (Şemseddin Sâmi, 1889, s. 1247-1248).

Bir atasözüne göre: “Dünyanın diğer yerlerinde ışık gökten yere inerken, Buhara'da yerden göğe doğru yükselir”. İslamiyet'in dayanağı, gücün, zenginliğin ve bilimin merkezi olarak nitelenen Buhara şehrine “soylu, en yüce” unvanı layık görülmüştür. En parlak devirlerinde dünya üzerindeki en bilgili mollaların medreselerinde eğitim verdiği, Doğu'nun en önemli fatihlerine başkentlik etmiş olan Buhara, İslam dünyasının gurur kaynağı olarak bilinmektedir, çünkü bin yılı aşkın bir süre boyunca Mekke'den sonra İslam dünyasının en saygın eğitim ve dinî merkezi

⁴ 30-48 santim arası veya 12 parmak uzunluğunda olan bir ölçü birimi.

olmuştur. Buradaki eğitim Hindistan, Arabistan, İran, Mısır, Afganistan, Fas ve diğer İslam ülkelerinden ilim meraklılarını buraya çekmiştir. Buhara medreseleri sıkça mezhepler arası dinî münazaralara ev sahipliği yapmıştır (Curtis, 2023, s. 111-140).

2.3.9. Semerkant Maddesi

Tarih boyunca ticaretin ve kültürel etkileşimin önemli bir merkezi olan Semerkant, bugün bile bu tarihi önemini korumaktadır. Türkistan'ın en kadim ve en meşhur şehirlerinden olduğu ifade edilen Semerkant ile alakalı maddede İslam medeniyetinin en parlak merkezlerinden ve Timur'un payitahtı olan bu şehrin, Rusya'nın tesis ettiği Zerefşan eyaletinin merkezi olduğu belirtilmektedir. 40.000 nüfusa sahip olduğuna değinilen Semerkant'ın Ruslar tarafından yapılan demiryolu sayesinde günden güne büyüdüğü ve Müslümanların buraya gelip yerleşmesi yasaklandığından ötürü, sayılarının 6.000'i bulan Rus ahalisinin çoğaldığı ve bunların Yeni Semerkant ismiyle ayrı bir mahalle oluşturduğuna dikkat çekilmektedir.

İngiliz gazeteci George Dobson'ın 1888 yılında Türkistan'a yaptığı seyahatte aldığı notlarda, Semerkant şehrinin uzun zamandan beri dünyanın hayal gücüne ilham verdiğini, konumunun neredeyse kusursuz olduğunu, hemen bütün caddelerin ağaçlıklı bir koru gibi görüldüğünü ifade etmiştir. Eski Semerkant diye anılan ve yerli halkın yaşadığı bölgenin Türkistan'ın en azametli şehri olduğuna ve buranın engin ilim ve fenniyle meşhur olduğuna değinilmiştir. Yukarıda bahsedilen Rusların ikamet ettiği Yeni Semerkant isimli yerleşkesinin ise kendine has biçiminde ne kadar geniş ve etkileyici olsa da burada çok az canlılık olduğu ve sanatsal ya da tarihi hiçbir yapıyı barındırmadığından söz edilmiş, şehrin bu kısmının uzun ömürlü mimari ve süslemeleri olan Eski Semerkant ile hiçbir zaman yarışamayacağına dikkat çekilmiştir (Dobson, 2023, s. 113-115).

Semerkant'ın ortasında Registan ismiyle geniş bir meydan ve bu meydanın etrafında Tilla Kari, Şir Dor ve Uluğ Bek isimleriyle üç büyük medrese ve birkaç cami, şehrin kuzeyindeki Taşkent Kapısı isminde büyük bir diğer meydanda Timur'un karısı ve Çin hükümdarının kızı olan Bibi Hatun'un yaptırmış olduğu ve o dönemde pamuk çarşısı olarak kullanılan büyük medresenin yer aldığı aktarılmaktadır. Şehrin güneybatısında Emir Timur'un, Uluğ Bek'in ve Timurlu hanedandan birçok şahsın türbesi olan Gur-i Emîr ve yanında da Hz. Osman (radiyallahuanh)'in elleriyle yazdığı,

üzerinde kanının lekelerinin bulunduğu ve Petersburg kütüphanesine nakl edilmiş olan Kur'an-ı Kerim'in bulunduğu büyük, ihtişamlı bir caminin yer aldığı tarif edilmektedir.

Semerkant'ın kuzeydoğu bölgelerinde, Şah-ı Zinde (Yaşayan Şah) olarak da bilinen ve fiziki olarak Peygamber Efendimize en çok benzeyen kişi olan amcasının oğlu Kusam bin Abbas Hazretlerinin mezarının bulunduğu ifade edilmektedir. Eski Semerkant hükümdarlarının tahta çıkmadan önce bu türbeyi ziyaret ettikleri vurgulanmaktadır. Ayrıca, bu türbenin yanında, Türkistan'da eşi benzeri olmayan ve Türkistan halkı tarafından oldukça önemli olarak değerlendirilen bir caminin bulunduğu belirtilmektedir. Bu türbe ve cami çevresinde, tarihi ve sanatsal açıdan son derece değerli eserlerin bulunduğu ve bölge halkının bu yerin ünlü Efrasiyab'ın başkenti olduğu rivayetini aktardığı bilgisi paylaşılmaktadır.

Geniş sokakları, güzel bahçeleri, meydanları, bir kilisesi, birkaç okulu, mağazaları ve parkları olduğu bilgisi verilmektedir. Şal, seccade gibi pamuklu dokumalar, silah, mutfak eşyaları, deri ürünler ve iç yağından bir tür sabun üretiminin bölgede yürütüldüğü, Semerkant halkının çok çalışkan, sanayi ve ticarete meyilli olduğu, Rusya, Buhara, Hive, Kabil, Kaşgar gibi memleketlerle icra edilen ticaretin büyük bir bölümünün bunların elinde bulunduğu aktarılmaktadır (Şemseddin Sâmî, 1889, s. 2626).

Orta Asya'nın ticaret yolları üzerinde stratejik bir konuma sahip olan Semerkant, İpek Yolu'nun önemli merkezlerinden biri olarak kabul edilmiştir. İbn Havkal tarafından "Mâverâünnehir'in limanı" olarak nitelenmiştir. Tüccarların ve seyyahların uğrak noktası olmuş ve çeşitli kültürlerin etkileşimine tanıklık etmiştir. Soğdlular, VI-VIII. yüzyıllar arasında Semerkant ve çevresinde İpek Yolu ticaretini neredeyse tek başlarına kontrol ederek büyük bir etki alanı oluşturmuşlardır. İslam topraklarındaki en kaliteli kağıtların üretildiği yer olan Semerkant ayrıca dokumaları ve tekstil ürünleri yüksek kalitesi ve benzersiz desenleriyle ünlü olmuştur (Aydınlı, 2009).

2.3.10. Taşkent Maddesi

Günümüzde Özbekistan'ın başkenti ve en büyük şehri olan Taşkent şehri, coğrafi konumu ve zengin tarihi ve kültürel mirasıyla Türkistan'ın önemli merkezlerinden birisidir. Ebu Ali eş-Şâî, Kaffâl eş-Şâî, Muhammed b. Ahmed eş-

Şâşî, Ubeydullah-ı Ahrâr, Muhammed Mîrek Taşkendî Nakşibendî, Edib Ahmed Yüknekî gibi isimlerin menşei olan Taşkent, dini ilimler, sanat, edebiyat, bilim ve siyaset gibi çeşitli alanlarda yetenekli kişilerin yetiştiği bir şehir olmuştur (Muhammedcanov, 2011).

İngiliz Diplomat Eugene Schuyler'in Taşkent'e olan ziyaretinde, bu şehrin her tarafından gelen su sesleri, çim ve çiçeklerle dolu ve ortasında küçük bir kilise olan geniş meydanı, önlerinde ağaç ve çitleriyle küçük beyaz evleri ile sunduğu manzaralar karşısında kendisini Orta New York'un küçük kasabalarından birinde gibi hissettiğini ifade etmektedir. Her cadde boyunca temiz su taşıyan kanallar sayesinde toprağa dikilen küçük bir çubuğun bile hemen büyüyerek güzel bir ağaca dönüştüğü, bahçelerin büyüklüğü gibi birden serpildiğini, çekirdek olarak ekilip üç yıl içinde meyve veren şeftali ağaçlarının dahi olduğu bir bahçe gördüğünü anlatmaktadır. Şehirde Rus, Fransız ve Alman edebiyatından seçme eserlerin ve Türkistan ile alakalı 4.000 cilde yakın kitabın bulunduğu bir kütüphanenin varlığından söz edilmektedir. Taşkent'in zenginliklerini Türkistan'ın bol su kaynaklarına borçlu olduğu ve bu bölgeye bütün suyun şehre yaklaşık on altı mil uzaklıktaki Çirçik Nehrinden geldiği bildirilmektedir (Schuyler, 2007, s. 75-101).

Taşkent şehrinin, Rusya'nın kontrolü altındaki Sirderya, yani Seyhun eyaletinin merkezi olduğu ve 100.000 kişiye ulaşan nüfusu ile bölgedeki en büyük şehir konumunda bulunduğu ve Rusların kurduğu Yeni Şehir ve Müslüman Türklerin yaşadığı Eski Şehir olarak iki bölüme ayrıldığı anlatılmaktadır. Taşkent halkının geçim kaynaklarının çeşitliliği vurgulanarak, tarım, hayvancılık başta olmak üzere halkın sanayi, tuğla ve kiremit imalatı, bahçivanlık, kunduracılık gibi alanlarda çalıştıkları anlatılmaktadır. Özellikle kunduracılık konusunda uzmanlaşmış olan halkın ürettiği çizmelerin Türkistan'ın her yanında satıldığı belirtilmektedir.

Şehirde 300 cami, 7 medrese, 60 mektep, 3 kervansaray, 2 kilise, 4 manastır, 6 hamam, 1600 dükkân, 322 meydan, 130.000'den fazla ev, 1 tiyatro, 1 lise, 1 öğretmen okulu, 1 ziraat okulu, 1 rasathane, 1 Tıbbi İlimler Müzesi, 1 kütüphane ve 1 müze bulunduğu bilgisi verilmektedir. Şehir kütüphanesinde Türkistan ve Orta Asya ile ilgili yüzlerce kitaba erişmenin mümkün olduğu zikredilmektedir. Şehirdeki ticaretin gelişmiş bir vaziyette olduğu ve Türkçe ve Rusça dillerinde üç gazetenin yayınlandığı

da aktarılmaktadır. Verilen bilgilere göre, Taşkent şehrinin o dönemde oldukça gelişmiş bir şehir olduğu anlaşılmaktadır. Eski isminin Şaş veya Çaç olduğu vurgulanan Taşkent'in 1865 yılında General Çarnayev tarafından ele geçirilerek iki sene sonra Türkistan Genel Valiliğine merkez olarak atanmış olduğu belirtilmektedir (Şemseddin Sâmi, 1889, s. 2984,2985). Taşkent kadim bir Türkistan şehri olup günümüzde de Özbekistan'ın başkenti olarak tarihteki önemli konumunu korumaktadır.

2.3.11. Kaşgar Maddesi

Çin'in işgali altında olan Doğu Türkistan'ın merkezi olan bu şehrin Yarkend şehrinin 170 kilometre kuzeybatısında ve Tarım ırmağına tabi Yarkend Derya'ya dökülen Kızılsu'nun üzerinde 1220 metre irtifada yer aldığı ve şehrin 50.000 nüfusu olduğu bildirilmektedir. Çöllerle çevrili olmasına rağmen verimli ve mahsuldar bir mevkide yer alan, Çin ile Afganistan arasındaki boğazlardan işleyen kervan yollarının kesişme noktasında bulunan Kaşgar'ın, bulunduğu konum sebebiyle gerek ticaret ve gerekse asker hareketler açısından eskiden beri büyük bir önemi olduğu ve etrafındaki tepelerin istihkamlarla kuvvetlendirildiğinden söz edilmektedir. Köhne Şehir ve Yeni Şehir olarak ikiye ayrıldığı bildirilen şehrin eski kısmında Timur tarafından muhasara edilmiş olan Eski Kaşgar'ın harabeleri ve Seyyid Celaledin, Bağdadî ve Hazret-i Padişah camilerinin yer aldığı ifade edilmektedir.

Kaşgar başlıklı maddenin devamında yer alan bilgilere göre: buranın halkı ziraat ve ticaretle uğraşan, çalışan ve sakin tabiatlı, Kaşgarî isminde ve Özbeklere yakın bir Türk toplumdur. Kaşgar ve civarlarında senelik iki-üç milyon frank kıymetinde pamuklu bez imal ve ihraç olunur, bu şehir halı ve kilimleriyle meşhurdur (Şemseddin Sâmi, 1889, s. 3809). Eserde Buhara, Hive, Semerkant gibi Batı Türkistan şehirlerinden bahsedilirken “Rusya'nın zapt ettiği, Rusya'nın elindeki...” vs. tabirleri kullanılmasına karşın, Doğu Türkistan ve şehirlerinden söz edildiğinde “Çin'e tabi bulunan” ifadesinin yer alması bizce dikkate çekicidir. Şemseddin Sâmi'nin bunu kasten ya da farkında olmaksızın yapıp yapmadığına dair bir işaret bulamamak da ilgili maddelerin içeriğine bakıldığında her iki Türkistan bölgesinin de farklı zaman zarflarında Rusya ve Çin tarafından işgale uğratıldığına dair bilgileri görebilmek mümkündür.

Günümüzde Doğu Türkistan'da Çin tarafından Türklere yapılan zulüm, insanlık dışı uygulamaların bir örneğidir. Uygur toplumunun dini, kültürel ve etnik kimliği sistematik olarak bastırılmakta, toplumsal özgürlükleri kısıtlanmakta ve insan haklarının ihlalleri sürdürülmektedir. Toplama kampları, keyfi gözaltılar, işkence ve kültürel asimilasyon çabaları, Türk kökenli insanların maruz kaldığı acı ve travmayı tarif etmektedir. Bu zulüm, dünyada büyük bir endişe ve infial meydana getirmiş, insan hakları savunucularının eylem çağrılarına yol açsa da Çin hükümetine yönelik hiçbir caydırıcı uygulamaya gidilememiştir.

2.4. Kavimler ve Mühim Şahsiyetlere Dair Bazı Maddeler

2.4.1. Türk Maddesi

Eserin Türk başlıklı maddesinde, Asya'nın en büyük ve en meşhur milletlerinden biri olarak tarif edilen Türklerin Turanî milletlerden sayıldığı ve Moğol ırkına mensup olduğu ifade edilmektedir. Türkler, Turanî milletlerin en şanlısı, en eskisi ve en şöhretlisi olarak addedilmiş ve bu kavmin kuzey Asya taraflarında sakin oldukları belirtilerek, diğer Turanî milletler gibi Çin, Tibet ve Japon insanlarına benzediklerine dikkat çekilmektedir. Şemseddin Sâmî, Moğolların ve aslında Türk olmayan diğer Turanî kavimlerin, kendilerine Türk namı vererek övündüklerini, bu sebeple asıl Türklerden bazılarının Türk ismini kabul etmeyerek bir hakaret saydıklarını belirterek, bu duruma kendisinin de şaşırdığını aktarmaktadır.

Türklerin ilk yurtlarının Sibiryaya ile Çin arasındaki Altun Dağı⁵ civarları olduğu ve oradan birçok kez güneye ve batıya doğru göç ederek, Türkistan'da fetihlerde ve iyiliklerde buldukları ifade edilmektedir. Turanî kavimler arasında İranîlere en yakın olanların Türkler olduğundan dolayı, kadim İran tarihinin ve efsanelerinin İranlıların Türklerle olan savaşları ve ilişkileri hakkında ayrıntılı içeriğe sahip olduğu belirtilmektedir. Tarihçiliğin babası olarak addedilen Herodot'un eserinde Targiatos, İbranî kitaplarında Togharma diye adlandırılan kavmin Türkler olduğuna dair birçok işaret olduğu ve isimlerin Türk isminden türetildiği bilgisi verilmektedir. Ayrıca Türklerin iki şubeye ayrıldığı ve bunlardan Türkistan'ın doğusunda bulunanlara Uygur, batısında bulunanlara Türk veya Türkmen denildiği ifade edilmektedir.

⁵ Günümüzde Altay Dağları olarak bilinen sıradağ silsilesidir (Togan, 1981, s. 58)

Osmanlı Türkçesinin, Fatih Sultan Mehmed Han, Yavuz Sultan Selim Han ve Kanuni Sultan Süleyman Han devirlerinde çok güzel bir edebi dil teşkil ettiğine, dönemin ihtiyaçlarına uygun bir hale gelecek şekilde bir renk ve şive alarak günden güne sadelikle mükemmeliyet kazandığına dikkat çekilmektedir.

Türklerin diğer Turanî kavimler gibi Moğol ırkına mensubiyetlerinden dolayı simalarının Tatar çehresi denilen surette olduğunu belirten Şemseddin Sâmî, daha sonra bu görünümün tarifini yapmıştır. Buna göre Türklerin yüzleri geniş, yanak kemikleri çıkık, burunları yassı ve basık, gözleri küçük, dudakları kalınca, başları küçük ve yuvarlak, saçları siyah ve sert, sakalları az, bıyıkları düz, boyları kısa ve ten renkleri sarıya meyleden esmerdir. Türkistan'da ve Rus memleketlerinde yaşayan Türklerin hepsinin bu görünüşte olduğu fakat İran'ın kuzeybatısında ve Kafkasların güneyinde sakin olan Türkler ve Anadolu ve Rumeli'ndeki Osmanlıların bu bölgelerde Çerkez vs. kadınlarla yaptıkları evlilikler neticesinde simalarının değişip Kafkas ırklarından fark edilemeyecek bir hale geldikleri bildirilmektedir (Şemseddin Sâmî, 1889, s. 1639).

Yazarın, Türklerin Moğol ırkına mensup oldukları yönünde aktardığı bilgiler, çağdaş Genel Türk Tarihi araştırmacıları tarafından kabul görmemiştir. İbrahim Kafesoğlu, Türklerin Çin yıllıklarında ve Batı kaynaklarında daha çok Moğol tipinde tasvir edilmelerine rağmen bu iki kavim arasında dil birliği ya da etnoloji bakımından herhangi bir ilgi bulunmadığını, Orta Asya kazılarında elde edilen antropolojik malzemeler incelendiğinde Türkler ve Moğolların aynı soydan olmasının söz konusu olmadığını ifade etmiştir (Kafesoğlu, 2019, s. 46). Ayrıca arkeolojik buluntular, Moğol kökenli kabilelerin M.Ö. II. binyıl tarihinden itibaren, Tula Nehri sınır olacak şekilde, Türk asıllı kabilelerin doğusunda yaşadıklarını göstermektedir (Özgüdenli, 2020). Moğollar ve Türkler, dili ve kökeni birbirinden ayrı iki kavmi teşkil etmektedir. Bu varsayım iki kavmin birbirine oldukça yakın bölgelerde yaşamalarından, evlilikler yapmalarından ve zaman zaman birbirlerinden kültürel anlamda etkilenmelerinden kaynaklanan bir benzerliğin ürünü olsa gerektir. Genel olarak sakin, yumuşak huylu, çalışkan, sabırlı ve cesur insanlar olarak tanımlanan Türklerin o günkü nüfusu 26 milyon olarak tahmin edilmektedir (Şemseddin Sâmî, 1889, s. 1639) Günümüzde ise bu rakamın 250 milyon olduğu öngörülmektedir (<https://www.tdpb.org.tr> , 2023).

2.4.2. Turan Maddesi

Kāmûsü'l-A'lâm'da yer alan Turan maddesinde, buranın hem Eski İranlılar tarafından Türkistan ve Tataristan taraflarına verilen isim olduğu hem de Zerdüştlük inancına mensup olanların kutsal kitabı olan Zend Avesta ile İran milli destanı olan Şehname'de Turan'ın İran'ın zıddı anlamında kullanıldığı ifadesi yer almaktadır. Bununla birlikte İran'a Zerdüştlüğün iyilik tanrısı olan Hürmüz'ün ve meleklerin mekânı, Turan'a ise bunun tam tersi olarak, Hürmüz'ün karşıtı olan kötü güç Ehrimen'in ve kötü ruhların diyarı gözüyle bakıldığı anlatılmaktadır. Turan'ın eskiden beri Türklerle meskûn olan yerleri ifade etmek için kullanıldığı ve en meşhur Türk hükümdarı olduğu belirtilen Efrasiyab'ın, İran şahı Keykavus'un oğlu Siyavuş'u önce damat olarak kabul etmesi, daha sonra ise katletmesi üzerine İranîler ve Turanîler arasında uzun zaman sürecek olan savaşların başladığı aktarılmaktadır.

Turan ile İskitya'nın aynı yeri gösterebileceğine dair bir çıkarım yapılarak, Turan denilince işaret edilen bölgenin Rumeli'ye ve Yunanistan'a kadar ulaştığına ve hatta Turan hükümdarı ile İran şahı arasındaki savaşları hakkındaki hikayelerle, Herodot'un Med hükümdarı Astyag ve Fars hükümdarı Kiros arasındaki olayları aktardığı hikayenin oldukça benzer olması sebebiyle, eski Yunanlıların Medya olarak tabir ettikleri ve Azerbaycan ile Mazenderan yörelerini kapsayan bölgenin de Turan addedildiği bildirilmektedir.

Bahsi geçen Med hükümdarı Astyag ile Efrasiyab'ın aynı kişi olduğuna şüphe kalmadığını belirten Şemseddin Sâmî, Şehname'de uzun uzadıya bahsedilen İran-Turan mücadelesinin eski Persya ve Medya, yani Fars ile Azerbaycan arasında cereyan ettiğini ve Turan isminin Türk kavimlerinin yaşadığı bütün Kuzey Asya'ya ve belki de Avrupa'nın kuzeydoğu kısımlarına dahi verilebileceği kanaatinde olduğuna dikkat çekmektedir (Şemseddin Sâmî, 1889, s. 1682).

2.4.3. Turaniye Maddesi

Bu maddede, dil bilimciler tarafından birçok kavme ve onların konuştukları dillere Turaniye denildiği, bunlara bazen yaşadıkları yer itibarıyla Uraliye Altun Dağıye (Ouralo-Altaïques), yani Ural-Altay adını verdikleri ve daha sonra Turaniye isminde karar kıldıkları belirtilmektedir. Turaniye kavimlerinin asıl vatanlarının Çin,

Sibirya ve Türkistan sınırındaki Altun sıradağları olarak zannedildiği, oradan Moğolistan'a, Mançurya'ya, Sibirya'ya, Türkistan'a ve Ural dağlarına doğru yayılarak Kuzey Avrupa'ya girdikleri anlatılmaktadır. Turaniye kavminin konuştuğu diller arasında çok fazla kadar benzerlik olduğuna dikkat çekilmektedir. Dil bilimciler tarafından dünya üzerinde konuşulan dillerin üçe ayrıldığı, buna göre: bunlardan biri elsine-i terkiyeye yani birbirine eklenen kelimelerle konuşulan diller, ikincisi elsine-i hecaiye yani heceli diller, üçüncüsü elsine-i tasrifıyye yani çekimli diller olduğu bildirilmektedir.

Çin, Tibet, Hind-i Çin ve Japonya'da konuşulan dil olduğu belirtilen heceli dillerde, birer heceden oluşan birkaç kelimenin sıralanarak amaç ifade edildiği ve asla çekim ya da tamlama olmadığı, 'gittim' demek için biri gitmeyi, biri birinci tekil şahıs, diğeri de geçmiş zamanı ifade eden üç kelimenin sıralandığı bilgisi verilmektedir. Elsine-i terkiyede yani eklemeli dillerde ise olay, şahıs ve zamanı ifade eden sözcükler ayrı olsa da onların birleşmiş bir halde kullanıldığı, 'gitmemiştim' denileceği zaman 'git'in fiile, '-miş ve idi' nin zamana ve '-im' birinci tekil şahısa delalet ettiği anlatılmaktadır. Çekimli dillerde ise kelimenin şahıs, fiil ve zamanı gösteren kısımları arasında tam bir karışma olduğu, tamlamanın asla belli olmadığı ve çekim halini aldığı, örneğin Arapça'da 'nasara' dan 'yensuru', 'nâsir' ve 'istensir' gibi kelimelerin çıktığı ve bunların yukarıdaki iki dildeki gibi parçalara ayrılrsa o kısımlardan ayrı anlamlar çıkarılamayacak surette oldukları ifade edilmektedir.

Belirtilen bu üç grup dilin, insanların dil konusundaki ilerlemesinin üç basamağı hükmünde olduğu, ilk başlarda insanoğlu arasında heceli diller konuşulduğu, daha sonra bir heceli kelimeler arasında eklemelerin meydana geldiği ve yavaş yavaş çekimli dillerin ortaya çıktığına dikkat çekilmektedir. Bu detaylı açıklamadan maksadın, Turanî dillerin eklemeli diller arasında yer aldığını göstermek olduğu açıklanarak, bu dillerin beş zümreye ayrıldığı, üçüne doğu ve ikisine batı dilleri denildiği, doğu kısmında Türk, Tunguz ve Moğolların, batı kısmında ise Samoyed ve Finoa sınıflarının olduğu zikredilmektedir. Bu beş zümreden herbirinin konuşulduğu dilleri gösteren aşağıdaki tabloya maddenin sonunda yer verilmiştir.

Tablo 1- Ural ve Altay dillerinin genel taksimatı.

Türk Zümresi	Yakut	Eski Uygur
	Uygur	Çağatay
	Kırgız	Türkmen
	Nogay (Tatar)	
	Osmanlı	
Tunguz Zümresi	Tunguz	
	Mançu	
	Lamut	
Moğol Zümresi	Moğol	
	Kalmuk	
	Buryat	
Finoa Zümresi	Finlandiya lisânları (Suomi, Karali, Çud, Karavin, Estonyan, Vot)	
	Lapunya Lisânı	
	Perm Lisânları (Ziryan, Permiyan, Votyak)	
	Volga Lisânları (Mordvin, Çeremis)	
	Ugor Lisânları (Macar, Voğul, Ostyak)	
Samoyed Zümresi	Yourak	
	Yenisi	
	Tavgi	
	Ostyak	
	Kamassin	

Turanî diller arasında Türkçeye en yakın olanının Tunguz zümresi olduğu, Sibiryâ'nın doğu kesimleri ile Çin'in kuzeydoğu kısımlarında konuşulan Tunguz, Mançu ve Lamut dillerinde Türkçe denilebilecek kadar benzer kelimeler ve edatlar bulunduğu dikkat çekilmektedir. Örneğin Çin hanedanının da mensup bulunduğu Mançu kavmi dilinde, nehir “bira” (بیرا), nehirler “biral” nehirde “biradu” ve nehirlerde “biraldu” şeklinde ifade edildiği, “l” edatının Türkçedeki “ler”, ve “du” edatının da Türkçe’de “de” edatıyla olan benzerliğinin meydana geldiği vurgulanmaktadır. Yine Moğol zümresinin Türkçe ile olan benzerliği sayesinde, Cengiz Han zamanında Moğollarla Türklerin tercümana ihtiyaç duymaksızın konuşabildikleri anlatılmaktadır.

Finoa dillerinden olan Macarca'nın, Ural sıradağlarının doğusunda ve Sibiry toprağında birkaç bin kişi tarafından konuşulan Voğul ve Ostyak dilleriyle olan olağanüstü benzerliğinin dikkate şayan olduğu ve bu durumun Macarların asıl vatanını göstermeye kâfi olduğu aktarılmaktadır (Şemseddin Sâmî, 1889, s. 1683).

2.4.4. Kırgız Maddesi

M.Ö. 202 yılından günümüze kadar varlığını sürdürebilen -bilinen- en eski Türk boylarından olan Kırgızlar (Taşağıl, 2019, s. 224) hakkındaki maddede, ilk olarak bu topluluğun Türkistan'da yaşayan büyük bir Türk kavmi olduğu ve Asya'nın kuzeybatısında Türkistan ile Sibiry arasında olarak, Rusya ve Çin sınırında yer alan bölgelerde bedevi bir yaşam sürdürdükleri aktarılmaktadır. Kırgız isminin menşesine dair ihtilaflar bulunmakta ve günümüzde dahi tam olarak bilinmemektedir. D. Banzarov, L. Ligeti, ve S. M. Abramzon, Kırgız adının kökeninin "kırk grup" anlamına gelen "kırk ve yüz" (kırk ve yüz sayılarının birleşimi) kelimesinden geldiğini iddia ederler. Z. V. Togan ise "Kırk-er" terimini öne sürmektedir. Kırgız adı üzerine fikir beyan eden bilim insanları arasındaki ortak kanaat, Kırgızlar'ın kırk boydan oluştuğu gerçeği ile bağlantılı olarak, Kırgız adının kökeninin "kırk boy, kırk oymak" anlamına gelen "Kırk-ız" kelimesine dayandığı şeklindedir (Türkoğlu, 2019).

Şemseddin Sâmî'ye göre de bu isim "Kır" kelimesinden meydana gelmekte ve Kırgız, "kır adamı" yani bedevi demektir. Ancak benim kanaatim Kırgız kelimesindeki "gız" ın "guz" dan yani Oğuz kelimesinden geldiği yönündedir. Yaşadıkları bölge itibariyle batıda bulunanlarına Kırgız-Kazak, Çin sınırındakilere ise Kara Kırgız denildiği, bunlardan ilkinin Rusya'daki Volga nehrinin mecrasından Doğu Türkistan sınırlarına kadar 2.500.000 km² lik geniş bir mntıkada yer aldıklarına dikkat çekilmektedir.

Moğollarla olan yakın temaslarından dolayı simalarının Moğollara benzediği vurgulanan Kırgızların yaz kış keçeden çadırlarda göçebe hayatı yaşamaktan vazgeçemedikleri, bunların tamamen Müslüman ve ehl-i sünnet olduğu fakat eski ayin ve adetlerinin bazılarını da terk etmeyerek, sihir ve nazardan korunmak için manevi büyüklerinin resimlerini çizerek birtakım ayinler yaptıkları Kāmûsü'l-A'lâm'da zikredilmektedir (Şemseddin Sâmî, 1889, s. 3796-3797).

XVI. yüzyılın son çeyreğinde Türkistan ziyaretinde bulunan Seyfi Çelebi ise, eski dönemlerde Türk-Şaman adetlerine ve diğer Türk geleneklerine oldukça bağlı olan Kırgızların, ölümlerini cesedini gömmeyip tabuta koyup ağaçların tepesine bıraktıklarını, büyücülükte ve sihirbazlıkta usta olduklarını ve bu kavmin ne Müslüman ne de kafir olduğunu aktarmaktadır (Togan, 1981, s. 69,70).

Kırgızların son derece namuslu, sözünün eri, misafirperver ve fedakâr insanlar oldukları, Rusya ile Türkistan arasında kervanlar işletirlerken bu güzel ahlaklarından ötürü tüccarlar tarafından kendilerine fazlasıyla güven duyulduğu anlatılmaktadır. Erkek-kadın bütün Kırgızların binicilikteki yetenekleri ve atlarının küçük cüsselerine rağmen çok ateşli oldukları ifade edilmektedir. Kısırakların sütünü ekşiterek “kıımız” ismiyle bir içecek yaptıkları ve bunun Kırgızların birası olup, oldukça keyif verici olduğundan bahsedilmektedir (Şemseddin Sâmî, 1889, s. 2751). Çoğunlukla göçebelere oluşan bir kavim olan Kırgızlar arasında ilmî faaliyetlerin geç yayıldığı, ilk Kırgızca kitapların 1911’de ve ilk Kırgızca gazetesinin ise 1924’de basıldığı bilinmesine rağmen (Türkoğlu, 2019) Kāmûsü’l-A‘lâm’da, Kırgızların dillerinin edebiyat bakımından zenginliği ve Orenburg’da kendilerine mahsus ve kendi dillerinde yazılmış bir gazete neşrettikleri hakkında malumat verilmektedir (Şemseddin Sâmî, 1889, s. 3796-3797).

2.4.5 Timurlenk Maddesi

XV. asrın başında başkent Semerkant olmak üzere, Türkistan’dan Hindistan’a, Bağdat’tan Karabağ ve Moskova’ya kadar uzanan bir egemenlik alanı kurmuş olan Timur, bozkırdaki göçebe yaşamın aksine saray hayatını benimsemiş ve payitahtı olan Semerkant’ı eşi benzeri olmayan mimari eserlerle süslediği sarayına dünyanın dört bir yanından alim, arif, tarihçi, sanatçı, edebiyatçı ve doktorlar toplamış ve burayı dünyadaki bir cennete çevirmiştir. “*Allah’ın yeryüzündeki gölgesi, Türklerin beyi, Müslümanların emiri, Moğolların damadı Emir Timur Güregen ve Timur Bek*” (Zeki, 2021, s. 11,12) olarak bilinen Timur ile ilgili Kāmûsü’l-A‘lâm’da yer alan maddenin adı olan “Timurlenk” ifadesi esasında “*Timur-i leng*” şeklinde Farsça bir adlandırma olup, “aksak Timur” anlamına gelmektedir. Ağır bir yara sonucu sağ kolu ve sağ bacağına körelmesiyle belirgin bir aksama ile yürümesinden ötürü bu lakabı aldığı

bilinmektedir. Avrasya'nın son büyük fatihlerinden olan Timur, "Büyük emir" sıfatıyla hüküm sürmüştür (Golden, 2013, s. 319).

Şemseddin Sâmî, Timurlenk maddesine başlarken "Emir Timur Han" ifadesini kullanarak Timur'un 1370 yılında hanlığını ilan ettiği aktarmaktadır. Fakat Timur ömrünün sonuna kadar hanlık iddiasına kalkışmamış ve bey olarak kalmıştır (Togan, 2019, s. 91). Eserde dünyanın en büyük cihangirlerinden olduğu ve "Timur-ı güregen/küregen" veya "sahipkıran" olarak bilindiği vurgulanan Timur'un yabancı dillerde Tamerlane olarak anıldığı, fetihleriyle ve zapt ettiği yerlerde yaptığı zalimliklerle ve döktüğü kanlarla şöhret bulduğuna dikkat çekilmektedir. Timur, burada yer alan ve damat anlamına gelen "küregen" unvanını Cengiz Han soyundan gelen Saray Mülk/ Bibi Hanım ile yaptığı evlilikten almıştır. (Aka, Timur ve Devleti, 1991, s. 7). Türk-İslam devletlerinde büyük hükümdarlar için kullanılan "sahipkıran" sıfatı, Timurlular devrinde yazılan eserlerde sıkça kullanılmış ve zaman içerisinde bu ifade özellikle Timur'u niteleyen bir hale gelmiştir. Çin hariç olmak üzere Cengiz Han ve oğullarının hüküm sürdüğü toprakları ele geçiren tek Müslüman hükümdar olmasından dolayı bu sığata layık görülmüştür (Alan, 2019).

36 sene saltanat sürdüğü belirtilen Emir Timur'un gayet zalim ve hunhar bir şahıs olduğu ve onun fetihlerinin İslam alemi için büyük bir musibet olup, geçtiği her yeri kan gölüne çevirdiği, tahrip ettiği aktarılmaktadır. Delhi'de yüz bin esir kestiği, Bağdat'ta doksan bin insanın kafasından bir kale yapılmasını emrettiğine dikkat çekilmektedir. Şemseddin Sâmî'nin Timur'a karşı bu sitemkâr yaklaşımı, Osmanlı tarih yazıcılığında sıkça karşılaşılan ve Osmanlı padişahı Yıldırım Bayezid Han ile Emir Timur arasında 1402 senesinde gerçekleşen Ankara Savaşı'nda Timur'un galibiyeti ve Bayezid Han'ın esir alınması neticesiyle kaynaklanması muhtemel bir tutumdur.

Timur'un seferlerini Türk-İslam devletlerine yönelik yapması onu ağır eleştirilerin odak noktasında bırakmıştır. Ancak, bu eleştirileri değerlendirirken dönemin hakimiyet anlayışı ve Timur'un cihan hakimiyeti mefkuresini de göz önünde bulundurmak gerekir. Kendi idaresini dünya üzerinde tanıtmak isteyen Timur, imparatorluğunu genişletmek amacıyla hareket etmiştir. Tarihçi Yezdi'nin Timur'a atfettiği söz, onun hakimiyet anlayışını özetler. Bu sözde dünyanın iki hükümdara

yetecek kadar değerli ve büyük olmadığı ve Allah nasıl tekse sultanın da tek olması gerektiği vurgulanır (Aka, 2012).

Bununla birlikte maddenin devamında: Timur'un ilme meyilli bir şahıs olduğu, alimlere karşı muhabbet beslediği ve onları himaye ettiği, fethettiği yerlerden topladığı eserlerle Semerkant'ı imar ederek zenginleştirdiği ve birçok medreseler, kütüphaneler yaptırdığı ve “*Tüzükat*” isimli eserinde zalimliğini haklı ve mazur gösterecek sebepleri yazdığı belirtilmektedir (Şemseddin Sâmî, 1889, s. 1726,1727). Emir Timur ulema sınıfını her zaman ilk sırada tutmuş ve alimler hakkında “onlar meclisimi süslediler” şeklinde ifadeler kullanmıştır. Devlet meselelerinde veya dini hususlarda fikirlerini aldığı ulemanın hizmetlerinde bulunduğunu ve onlarla sohbetler ettiğini belirtmiştir. Timurlularda seyitlerin, alimlerin, fazıl kişilerin, dervişler ve zahitlerin gönülleri hoş tutularak onlara maaş ve mal-mülk verilmiştir (Yağlı, 2016, s. 136).

2.4.6. Uluğ Bey Maddesi

Bu maddede, Emir Timur'un torunu ve Şahrüh'un oğlu olan Uluğ Bey'in, ilim ve fende, özellikle de astronomideki engin bilgileri ile meşhur İslam alimlerinden olduğu belirtilmektedir. Zic-i Uluğ Bey adıyla bilinen ve oldukça meşhur olan astronomi cetveli ve birçok fennî eseri olduğu aktarılmaktadır. Bu astronomi cetvelinin 1665 yılında İngiltere'nin Oxford şehrinde basıldığı ve birçok Avrupa diline de tercüme edildiği bilgisi verilerek, İslam gök bilimcilerin ilki olarak addedilen Uluğ Bey'in başşehir Semerkant'ta büyük bir rasathane tesis ettirip burayı o dönemde dünyanın ilim merkezi haline getirdiği zikredilmektedir. Sarayında İslam alimlerini ve fenle uğraşan birçok kimseyi toplayarak, bu konularda araştırma yapmaları için Çin'e bazı kişileri gönderdiği ifade edilmektedir. Kopernik gibi birçok batılı gök bilimcinin Uluğ Bey'den etkilenecek onun çalışmalarından faydalandığı belirtilmektedir (Şemseddin Sâmî, 1889, s. 1023).

Uluğ Bey'in Semerkant'taki saltanat yılları Türkistan'daki kültür hareketinin en parlak yıllarını teşkil etmektedir. Hazırladığı astronomi cetveli, Orta Çağlardaki astronominin son sözü olmuş ve bu bilim dalının teleskopun icadına kadar eriştiği en son merteye olarak kabul edilmiştir. Duvarlarında “*İlim öğrenmek kadın ve erkek her Müslüman'a farzdır*” hadisinin yazıldığı medreselerinde dini ilimlerle beraber, Kadızade Rumî tarafından astronomi eğitimi de verilmekteydi. Yapılan bu ilmi ve

edebi gelişmeler, kültür ve sanat eserlerine de yansımış, başta Buhara, Semerkant ve Taşkent olmak üzere, Türkistan'ın bütün şehirleri ve köyleri bu dönemde camiler, mescitler, ribatlar, han ve hamamlarla süslenmiştir (Kitapçı, 1993, s. 252,253).

Uluğ Bey matematikçi, astrolog, şair ve edebiyatçı olmakla birlikte aynı zamanda Kur'ân-ı Kerîm'i yedi kıraatte okuyabilecek seviyedeydi. Geometri alanında ve bilhassa üçgenler konusunda çalışmalar yapmış, tanjant ve sinüs cetvelleri dahi hazırlamıştır. Onun döneminde Semerkant ilmin, sanatın ve edebiyatın en parlak zamanlarını yaşadığı bir merkez haline gelmiştir. Vaktinin çoğunu ilmi faaliyetlere harcayan Uluğ Bey'in hükümdarlığı yalnızca üç yıl kadar sürmüştür, kendisi devlet işlerini hep geri planda tutmuştur (Unat, 2012).

Kāmûsü'l-A'lâm'da ele alınan Türkistanlı devlet adamlarının, hükümdarların büyük çoğunluğunun ehl-i Sünnet olup, Hanefî mezhebine bağlı oldukları müşahede edilmektedir. Bununla birlikte bu şahısların devlet işleri yanında edebiyat başta olmak üzere, çeşitli ilim ve sanat dallarıyla iç içe oldukları görülmektedir. Bir devlet adamının hayatına ve çalışmalarına dair bilgi verildikten sonra, onun özel hayatında ilgilendiği alanlardan söz edilmekte ve edebi yönünün de olduğu aktarılan şahıslarla ilgili maddelerin en sonuna, onların yazmış oldukları şiirler ilişitirmektedir (bk. **Ek-2**).

2.4.7. Atsız/Etsiz bin Uvak Maddesi

Kudüs, Suriye, Filistin ve Şam'ın fatihi, Selçuklu Sultanı Melikşah dönemi emirlerinden olan ve Atsız/Etsiz ismiyle anılan bu şahıstan bahsedilirken aktarılan “kuru ve zayıf olduğundan Etsiz (اتسز) lakabıyla şöhret bulmuştur” ifadesi bizce dikkate şayandır. Bilindiği üzere Türkçe'de Atsız isminin anlamı “adı olmayan” veya “atı olmayan” şeklindedir. Fakat buradaki açıklama kafa karıştırıcıdır. Eğer bu şahsın adı Atsız olsaydı “آتسز” şeklinde yazılmış olması ve alfabetik sırayla listelenen eserde, a (آ) harfi sırasında yer alması gerekmektedir. Buna rağmen, kuru ve zayıf olduğu belirtilen bu kişinin adı Etsiz (اتسز) olarak yazılmış olup, elif (ا) harfindeki maddeler arasında yer aldığından, bu ismin asıl hali konusundaki kanaatimiz, bunun Atsız değil, Etsiz olmasının daha makul görüldüğü yönündedir. Burada dikkat çeken bir diğer

nokta da Hârizmşah hükümdarı Atsız bin Muhammed'in de adının yine aynı şekilde Etsiz (اتسز) olarak yazılmış olmasıdır (Şemseddin Sâmi, 1889, s. 777).

2.4.8. İbn Sina Maddesi

Orta çağ tıbbının ileri gelen isimlerinden olan İbn Sina hakkındaki maddede, kendisinin “şeyh-i reis” ünvanıyla meşhur olduğu, İslam alimleri ve doktorlarının öncüsü olarak kabul edildiği belirtilmektedir. İslam aleminin Aristo ve Hipokratı olarak nitelenen İbn Sina'nın şöhretinin Avrupa'ya kadar yayıldığı ve oralarda Avicenna ismiyle bilindiği, Latinceye tercüme edilen eserlerinin ders kitabı olarak okutulduğuna dikkat çekilmektedir. Aslen Belhli olan babasının Samaniler devrinde Buhara'ya taşınarak Efşene köyünde Sitare isimli bir kızla yaptığı evlilikten 980 yılında İbn Sina'nın doğduğu, kendisinin daha sonra Buhara'ya giderek kısa zaman zarfında edebiyat, dini ilimler, matematik, mantık, astronomi gibi konularda eğitim aldıktan sonra tıp ve felsefe ilimlerini tahsil ettiği aktarılmaktadır. Bütün ilim dallarında, hocalarıyla bile münazaraya girişerek devrin alimlerini hayrette bırakacak kadar kabiliyetli olduğu ve tecrübe kazanmak maksadıyla tıp alanında uygulamalara başladığı, daha yirmi yaşına basmadan bu husustaki maharetinin şöhret kazandığı hakkında bilgi verilmektedir.

Samanî hükümdarı Nuh bin Nasr'ı dahi tedavi edip, Samanî ülkesinde mükemmel bir kütüphanede çalışmaya başlayarak, başka yerde nüshaları olmayan birçok kitaba erişme fırsatı yakaladığı gece gündüz araştırmalar yapmaya koyulduğu anlatılmaktadır. Bir müddet sonra bu kütüphanede çıkan yangında bu eserlerin yok olduğu ve içlerinde yer alan bilgilerin yalnızca İbn Sina'nın hafızasına münhasır kaldığı, bu sebepten ötürü de yangını kendisinin mahsus çıkardığının zannedildiği fakat öyle bir alimin o kadar nadir kitapların imhasına razı olmayacağı ifade edilmektedir. 30'lu yaşlarında Buhara'yı terk ederek Gürgenç şehrine giderek Hârizmşahların himayesine girdiği, daha sonra Nesa, Ebiverd, Tus vs. bölgelere, nihayetinde Cürcan'a giderek burada Evsat kitabını yazdığı zikredilmektedir. 58 yaşında iken kulunç hastalığına tutulduğu ve perhize özen göstermediğinden dolayı kendini iyileştiremediği için Hamedan'da vefat ettiği bildirilen İbn Sina'nın siyasi olaylara dahil olmasından dolayı ömründe birkaç defa hapse atıldığı ve kitaplarının bazılarını zindanlarda yazdığına dikkat çekilmektedir.

Tıp, mantık, fizik, doğa bilimleri, ahlak, din felsefesi vb. sahalarda 220 kadar eseri ile ilim ve fikir dünyasına yeni bir bakış açısı kazandıran İbn Sina, İslam'ın en büyük filozoflarından birisi olarak doğu ve batıda çok etkili olmuş, kitapları Latince'ye tercüme edilerek ders kitabı olarak okutulmuştur (Kafesoğlu, 2019, s. 369). İbn Sina'nın eserleri çok ve çeşitli olmasına rağmen genelinde tıp ve felsefeye dair olduğu belirtilerek başlıca eserlerinin listesi verilmiştir. Bunlardan başka birçok risaleleri, reddiyeleri, muhaberâtı, hutbeleri, Arapça ve Farsça şiir ve kasideleri ve türlü eserleri olduğuna değinilmektedir. En meşhur eserleri olan “*Şifâ*”, “*Necât*”, “*İşârât*” ve “*Kânun*” un Avrupa dillerine tercüme edilmiş olduğu fakat Aristo'nun kitaplarının serhlerini içeren “*Kitâbü'l-İnsâf*” ve “*Kitâbü'l-ber ve'l-ism*” gibilerinin ise nüshalarının çok nadir olduğu belirtilmektedir (Şemseddin Sâmî, 1889, s. 636).

2.4.9. Ebu'r-Reyhan Birûnî Maddesi

Meşhur İslam alimlerinden olan Birûnî ile alakalı maddede, onun İslam medeniyetinin ilerlemesine en çok hizmet edenlerden olduğu ve Âl-i Sebüktegin'e mensup olduğu aktarılmaktadır. Âl-i Osman, Âl-i Selçuk gibi kullanımlara tarih disiplininde sık rastlanmasına rağmen, Sebüktegin hanedanı anlamına gelen Âl-i Sebüktegin ifadesi ile çok karşılaşılmamaktadır. Kâmûsü'l-A'lâm'ın genelinde, Gaznelilerden bahsedilirken bu şekilde bir kullanım söz konusudur.

Birûnî'nin Sebüktegin Hanedanının Hindistan'daki fetihlerinden istifade ederek kırk sene Hint bölgelerinde seyahat ettiği süreçte Hintçe'yi öğrendiği ve Hintlilerin İslam ilimlerinden nasiplenmesini sağladığı, kendisinin de oradaki alimlerin bilgi ve tecrübelerinden faydalanarak matematik, astronomi, coğrafya, tıp vb. alanlarda zamanının ender alimlerinden biri haline geldiği anlatılmaktadır. Coğrafya bilimine büyük hizmetler edip, gayet doğru ve ayrıntılı malumat verdiği, zamanına dek meçhul kalmış olan Hindistan ve diğer doğu ülkeleri hakkında mükemmel derecede bilgileri aktardığı ifade edilmektedir. Kıymetli taşlar, madenler, bitkiler ve hayvanlar hakkında birçok faydalı araştırmalar yaptığı, İbn Sina ile muasır oldukları ve aralarında geçen fennî meselelere dair çeşitli yazışmaların kitap olarak basıldığı bildirilmektedir (Şemseddin Sâmî, 1889, s. 718).

Gazne Türk sarayında yaşayan ve Sultan Mahmud'la birlikte Hint seferlerine katılan, muhtemelen Türk asıllı olan Birûnî'nin, eserlerinde ayetler ve Yunan

filozoflarının sözlerini bir arada anması dikkate değerdir. Açık zihniyeti ile çağdaş bir ilim insanı olan Birûnî çeşitli bilim dallarında 110'u aşkın eser yazmıştır. “İstihracü'l-Evtar fi'd-Dâire” adlı eserinde çember yayları ve kirişler hakkında yeni teoremler ortaya koymuş, Tasdiku's-Suver'de geometrik izdüşüm yöntemlerini incelemiştir. Geometrinin sadece pergel ve cetvel kullanarak halledilemeyecek iki klasik meselesi üzerindeki buluşları “Bîrûnî problemleri” diye anılır hale gelmiştir. Tahdîdu Nihâyeti'l-Emâkin adlı kitabı: matematik coğrafyanın incelenmesine dairdir ve bazı trigonometrik konular da bu eserde açıklığa kavuşturulmuştur. Bîrûnî, dünya tarihinin Archimedes, Leonardo da Vinci ve G. W. Leibniz gibi ilim adamları ve entelektüel dehalar arasında kabul görmektedir. Önceden İslam dünyasında, coğrafya daha çok gözlem bilgisi olarak kabul edilirken, Türk-İslam çağında bu alan bilimsel bir disipline dönüşmüştür. el-Birûnî, Sultan Mahmud ile Hindistan'a yaptığı seyahatte, “Tahkîk ma lî'l-Hind” adlı eserinde Hindistan'ın tarihini, geleneklerini ve kültürünü incelemiş ve aynı zamanda bu kıtanın coğrafyasıyla ilgili kapsamlı bilgiler sunmuştur. Hatta, Indus vadisinin eski bir deniz kalıntısı olan alüvyonlarla dolu olduğunu ifade etmiştir. “Tahdid'ül-Emâkin” adlı eserinde ise Hindistan, Afganistan ve Hârizm'in jeolojik özelliklerini kaydetmiştir (Kafesoğlu, 2019, s. 370,371).

2.4.10. Buharî Maddesi

Dünyanın en meşhur hadis alimlerinden biri olan İmam Buharî ile ilgili maddede, kendisinin 810 yılında Buhara'da doğduğu ve burada temel eğitimlerini alarak yetiştiği, daha sonra hadis ilmine olan ilgisinden dolayı Buhara'daki bazı muhaddislerden hadis öğrendiği belirtilmektedir. Sahih hadisleri derlemek amacıyla Horasan, Irak, Şam, Hicaz, Mısır gibi İslam ülkelerine gidip ünlü muhaddislerden birçok hadis öğrendiği, kendisini bu konuda geliştirmek için gittiği Bağdat'ta da cümle alemin dikkatini çektiği ve onun derslerine katılabilmek için insanların birbiri ile yarıştığına dikkat çekilmektedir. Mezhep imamlarından Ahmed bin Hanbel ve meşhur Muhaddis Ebu Nuaym İsfahanî'nin de aralarında olduğu binden fazla şeyhten dersler aldığı, yüz binlerce hadis ezberleyerek, yetmiş binden fazla öğrenci yetiştirdiği ifade edilmektedir.

Yetiştirdiği öğrenciler arasında Tirmizî, Nesaî, Ebu Zür'a, Müslim bin Haccac ve Ebubekir bin Huzeyme gibi isimlerin yer aldığı, hadis ilmindeki yetenekleri ve

güvenilirliğinden dolayı “*Buharî’nin bilmediği hadis hadis değildir*” şeklinde ifadeler kullananların bile olduğu ve kendisinin her gece aklına gelen hadisleri yazmak için on beş defa uyanarak mumunu yaktığına dair rivayetlerin olduğu vurgulanmaktadır. Memleketi olan Buhara’ya geri döndüğünde buranın valisinin yalnızca kendi oğluna ders vermesini istemesi ve Buharî’nin bu teklifi reddetmesi üzerine valinin onu Semerkant’a sürdüğü hakkında malumat verilmektedir (Şemseddin Sâmî, 1889, s. 1251).

Kur’ân-ı Kerîm’den sonra Müslümanların temel müracaat kaynağı olan tefsir, fıkıh, hadis gibi klasik İslamî ilimlerin merkezi Mekke ve Medine, konuşulduğu ve tartışıldığı yerler Mısır, Şam ve Bağdat gibi büyük şehirlerdir. Bu alanlarda en mükemmel eserlerin yazıldığı yerler ise Buhara, Semerkant, Tirmiz, Nesa ve Taşkent gibi Türkistan şehirleridir. İslamî ilimlerdeki temel kaynaklardan olan Sahih-i Buharî, Sünen-i Tirmizî, Sünen-i Nesaî gibi bu alanın en kıymetli eserlerini, Türkistan’ın bu şehirlerinde yetişen dünyaca ünlü ilim adamları yazmıştır (Kitapçı, 1993, s. 251).

2.4.11. Ali Şir Nevaî Maddesi

Bu maddede, Türk şairlerinin öncüsü olan Ali Şir Nevaî’nin aslen Çağatay Türklerinden olduğu halde, Farsça şiirlerinin de hatırı sayılır güzellikte olduğu ve kendisinin iki dilde de eserler vermesinden dolayı Zü’l-lisaneyn lakabıyla anıldığı zikredilmektedir. Babası Kıkine Bahadır’ın Timurlulardan Ebu Said’in veziri olduğu ve Ali Şir’in de çocukluğunda Sultan Hüseyin Baykara ile aynı mektepte ders aldığı sırada birbirlerine, hangisi saltanata erişirse diğerini unutmayacaklarına dair söz verdiklerine dikkat çekilmektedir. Ali Şir’in bir müddet Horasan’da ve daha sonra Semerkant’ta eğitim aldığı ve sonra Hüseyin Baykara’nın, Herat’ta tahta çıkmasından sonra kendisini yanına aldirarak vezir tayin ettiği belirtilmektedir.

Ali Şir Nevaî’nin yalnızca şair değil aynı zamanda alim bir zat olduğu, kendisinden önce Türkçe’de hiç kimsenin bu derece güzel yazılar yazmadığı, kendisinden sonra da çok vakit o denli yazabilenin olmadığı vurgulanmaktadır. Eserlerini Çağatay Türkçe’sinde verdiği ve o şivenin Türkçenin kadim şivesi olması sebebiyle onun kaleme aldığı eserlerin oldukça kıymetli olduğuna değinilerek, Ali Şir Nevaî’nin kendisine ait büyük kütüphanesini alimlerin ve talebelerin istifadesine açık tuttuğu ve hatta meşhur tarihçi Handmir’in dahî buradan faydalandığı aktarılmaktadır.

Türk dilinin Farsça'dan daha zengin ve daha mükemmel olduğunu ispat etmek için yazdığı “*Muhâkemetü'l-Lügateyn*” ‘unvanlı eserinin en kıymetdar eserlerinden biri olmasına rağmen nüshasına erişmenin oldukça zor olduğu ifade edilmektedir⁶. Şairin Türkçe şiirlerinde Nevaî ve Farsça şiirlerinde ise Fanî mahlasını kullandığı bildirilmektedir (Şemseddin Sâmi, 1889, s. 3195).

⁶ *Muhâkemetü'l-lugateyn*, Osmanlı sahasında ilk defa *Nilüfer* dergisinde özet halinde tefrika edilmiş (sy. 37-40, Bursa 1307), daha sonra iki defa Türkiye Türkçesi'ne çevrilerek metniyle birlikte yayımlanmıştır (İbn Mevlânâ Veled [Veled Çelebi], İstanbul 1315; Necip Âsım'ın, François-Alphonse Belin'in Ali Şîr Nevâî'nin hayatıyla ilgili makalesinin tercümesiyle birlikte; İ. Refet Işıtman, Ankara 1941). Agâh Sırrı Levend, *Ali Şîr Nevâî* başlığıyla yayımladığı dört ciltlik külliyyatın son cildinde *Muhâkemetü'l-lugateyn*'in metnini de Latin harfleriyle neşretmiştir (Ankara 1968, s. 189-217). Eserle ilgili son çalışmayı gerçekleştiren F. Sema Barutçu Özönder metin, edisyon kritik, tercüme ve bir yazmanın tıpkıbasımını yayımlamış (Ankara 1996), ayrıca iki dilin muhakemesine esas alınan dil malzemesi üzerinde ayrıntılı biçimde durmuştur.

SONUÇ

Türkistan için tam anlamıyla bir işgal çağı olan XIX. yüzyılda yazılan Kāmûsü'l-A'lâm isimli eser, bu yüzyılın askeri ve siyasi olaylarını daha iyi kavrama, daha iyi analiz etme, çağın aydınlarının bilgi durumunu öğrenme konusunda araştırmacılara önemli veriler sunmaktadır. Gerek bahsedilen dönem üzerine ve gerek farklı dönemleri ele alan Türkistan araştırmalarında, genel olarak yabancı dillerdeki çalışmalar ve batılı seyyahların yazdıkları seyahatnameler gibi kaynaklardan istifade edilirken, çalışma konusu olan Şemseddin Sami'nin eseri ve buna benzer Osmanlı kaynaklarının istifadesinden sarf-ı nazar edildiği müşahede edilmektedir. Bu durum Çağatay Türkçesi olarak adlandırılan Doğu Türkçesiyle yazılı kaynakların kullanımı için de geçerlidir. Nitekim yazar da eserin ön sözü mahiyetindeki ifade-i meram kısmında, o dönemde Avrupa dillerinde mevcut olan tarih ve coğrafya sözlüklerinin Avrupa ve Hıristiyan devletleri ile şahısları hakkında ayrıntılı, İslam'a ait olanlarınkinden ise yüzeysel bir şekilde bahsetmekte olduğundan dolayı, böyle bir kitabın Türkçe 'ye tercümesiyle fayda sağlanamayacağını, bizim ihtiyaçlarımızı karşılamayacağını ifade etmektedir.

Bununla birlikte, yine Osmanlı döneminin yazarlarından olan Bursalı Mehmed Tahir de *Osmanlı Müellifleri* isimli eserinde, Batılıların kendi milletlerini ve bilim adamlarının “*adisini bile âli gösterip*” yeni nesillere tanıtmak için sayısız eserler yazdıklarını ve bizlerin de dinimize, devletimize hizmet eden ecdadımızı daha iyi tanımak için *Meşâhîr-i İslâm*, *Meşâhîrü'n-Nisâ*, *Sicill-i Osmanî*, *Eslâf*, *Kâmûsü'l-Alâm* vb. yerli kitaplardan istifade etmemiz gerektiğini vurgulamaktadır (Tahir, 1972, s.4).

Kāmûsü'l-A'lâm'da yer alan bazı bilgilerin güncel verileri çürüten veya yeni bir bakış açısı kazandıran boyutta olmasının yanı sıra, farklı kaynaklarda rastlayamadığımız bilgilerin de eserde yer alması ve söz konusu bilgilerin bu tez çalışmasında ortaya çıkarılarak literatüre kazandırılmış olması bizim açımızdan oldukça memnuniyet vericidir. Örneğin, çoğunlukla göçebelere oluşan bir kavim olan Kırgızlar arasında ilmî faaliyetlerin geç yayıldığı, ilk Kırgızca kitapların 1911'de ve ilk Kırgızca gazetenin ise 1924'te basıldığı güncel kaynaklarda bilinmesine rağmen, Kāmûsü'l-A'lâm'da, Kırgızların Orenburg'da kendilerine mahsus ve kendi dillerinde yazılmış bir gazete neşrettikleri hakkında malumat verilmektedir.

Bertaş başlıklı maddede ise bu kavmin Hazar Denizinin kuzeyinde sakin olan Müslüman bir topluluk olduğu aktarılmaktadır. Bu kavmin adına taradığımız kaynaklar arasında adına rastlanamamış olması eseri yeni veya bilinmeyen bilgilerin ortaya çıkarması bakımından da önemli kıldığını söylemek mümkündür. Selçuklu Sultanı Melikşah dönemi emirlerinden olan ve Atsız ismiyle anılan şahıstan bahsedilirken aktarılan “kuru ve zayıf olduğundan Etsiz lakabıyla şöhret bulmuştur” ifadesi, bu kişinin ve “Atsız” olarak bilinen diğer tarihi şahsiyetlerin adının esasen “Etsiz” olduğu bakış açısını kazandırdığı ifade edilebilir.

Arnavut asıllı bir Osmanlı aydını olan Şemseddin Sâmî, hem döneminin en ayrıntılı Türkçe sözlüğü olan Kamus-ı Türkî ile Türk dilinin gelişmesine ve korunmasına katkı sağlamış, hem de bilinen ilk Türkçe tarih ve coğrafya ansiklopedisi olan Kâmûsü'l-A'lâm ile Türk ve dünya tarihine dair kıymetli bilgilerin kolaylıkla elde edilebilmesine büyük hizmet etmiştir. Memleketi Arnavutluk'ta adeta anıtsal bir figüre dönüştürülen, sözleri ilkokul duvarlarına ve yollara yazılan, Arnavutların yaşadığı her yerde etkisi görülen Şemseddin Sâmî, eserlerinin büyük çoğunluğunu Türkçe olarak yazmasına rağmen ülkemizde pek fazla tanınmamakta ve değer görmemektedir.

Eser, Türkistan'da Rus işgalinden sonra adı değiştirilen yer adlarının asıl şekillerini, temel Genel Türk Tarihi kaynakları arasında bahsi geçmeyen kavimler ve şahıs isimlerini, Türkistan coğrafyasında yetişen ünlü hükümdarlar ve alimler hakkında eleştirel bakış açısını da içeren bilgileri okuyucusuna sunmasından ötürü önemli bir başvuru kaynağı olma özelliğine sahiptir.

KAYNAKÇA

- Ahmetbeyoğlu, A. (2022). *Genel Türk Tarihi El Kitabı*. İstanbul: Bilge Oğuz Yayınları.
- Aka, İ. (1991). *Timur ve Devleti*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Aka, İ. (2012). *Timur, DİA*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Akün, Ö. F. (1979). *Şemseddin Sami*. İstanbul: MEB İslam Ansiklopedisi.
- Alan, H. (2019). *Sahipkıran, DİA*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Aydın, M. (1989). *Batı Türkistan'da Yer Adları*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul.
- Aydınlı, O. (2009). *Semerkant, DİA*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Barthold, V. (2014). *Orta Asya*. İstanbul: Selenge Yayınları.
- Bursalı, M. (1972). *Osmanlı Müellifleri*. İstanbul: Meral Yayınları.
- Curtis, W. E. (2023). *Asya'nın Kalbi Türkistan*. İstanbul: Divan Kitap.
- Çapraz, H. (2011). *Çarlık Rusyasının Türkistan'da Hakimiyet Kurması*. SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı:24.
- Çoban, D. (2012). *II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı Arşiv Belgeleri ve Basınında Türkistan*. İstanbul: Yüksek Lisans Tezi.
- Çolak, F. (2019). *Alman Arşiv Belgelerine Göre Almanya'nın Türkistan Siyaseti (1910-1920 Yılları Arası)*. Doktora Tezi. Konya.
- Dobson, G. (2023). *Türkistan'ın Kalbine Örülen Ağlar*. İstanbul: Selenge Yayınları.
- Golden, P. B. (2013). *Türk Halkları Tarihine Giriş*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Gömeç, S. (1998). *Doğu Türkistan'da Yakub Han Dönemi ve Osmanlı Devleti ile İlişkileri*. OTAM.
- Hanioğlu, Ş. (2012). *Türkçülük, DİA*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Hayit, B. (2000). *Sovyetlerde Türklüğün ve İslam'ın Bazı Meseleleri*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Kafesoğlu, İ. (2019). *Türk Milli Kültürü*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

- Kitapçı, Z. (1993). *Türkistan Milli Tarih ve Kültür Davamızın Temel Meseleleri*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Levend, A. S. (1969). *Şemseddin Sâmî*. Ankara: TDK yayınları.
- Mert, Ö. (1981). *Amerikalı İki Seyyahın XIX. yüzyıl Türkistan'ı ile İlgili Eserleri*. Türk Kültürü Dergisi, Sayı: 218.
- Muhammedcanov, A. (2011). *Taşkent, DİA*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Özaydın, A. (1997). *Hârizm, DİA*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Özgüdenli, O. G. (2003). *Mâverâünnehir, DİA*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Özkan, M. (2021). *Buhara Hanlığı*. İstanbul: Selenge Yayınları.
- Rentzch, J. (2015). *Kamusü'l-A'lam'a Dair 4th International Conference On Language And Literature (Uluslararası Dil ve Edebiyat Konferansı) "In Memory Of Sami Frasheri" (Şemseddin Sami Hatırasına) / (Bildiri Kitabı)*. Tirana / Albania: Hena E Plote Beder University.
- Saray, M. (1998). *Hive Hanlığı, DİA*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Schuyler, E. (2007). *Türkistan, Batı Türkistan, Hokand, Buhara ve Kulca Seyahat Notları*. İstanbul: Paradigma Yayıncılık.
- Şemseddin Sâmî. (1889). *Kamusu'l-Alam*. İstanbul: Mihran Matbaası.
- Taşagıl, A. (2012). *Türkistan, DİA*. İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi.
- Taşagıl, A. (2019). *Gökbörü'nün İzinde*. İstanbul: Kronik Kitap.
- Togan, Z. V. (1960). *Türk Türkistan*. İstanbul: Toprak Yayınları.
- Togan, Z. V. (1981). *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*. İstanbul: Enderun Yayınları.
- Togan, Z. V. (2019). *Umumi Türk Tarihine Giriş*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Türkoğlu, İ. (2019). *Kırgızlar, DİA*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Uçman, A. (2010). *Şemseddin Sami, DİA*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Unat, Y. (2012). *Uluğ Bey, DİA*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Yağlı, A. R. (2016). *Timur Tüzükatı Bozkırın Tôresi*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

Yalçınkaya, A. (2006). *Sömürgecilik ve Panislamizmin Işığında Türkistan (1856-1922)*. İstanbul: Çamlıca Basım Yayın.

Yücel, M. U. (2013). *Yakup Beg, DİA*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Zeki, İ. (2021). *Emir Timur Dönemi Bilginleri*. Konya: Çizgi Kitabevi.

WEB KAYNAKLARI

<https://www.tdpb.org.tr/post/d%C3%BCnyada-ne-kadar-t%C3%BCrk-var#:~:text=Bug%C3%BCn%20t%C3%BCm%20d%C3%BCnyada%20ya%C5%9Fayan%20t%C3%BCrk,N%C3%BCfusu%20yapmaktad%C4%B1r.>

<https://islamansiklopedisi.org.tr/muhakemetul-lugateyn>

EKLER

Ek 1- Kāmūsü'l-A'lâm'da yer alan Türkistan ile alakalı maddelerin fihristi.

1	A	B	C	D	E	F	G	H	I
	OSMANLI TÜRKÇESİ	OKUNUŞU	CİLT	SAYFA	YER	ŞAHİS	TÜRÜ	MAHAL	AÇIKLAMA
2	آبِسْکُون	ABİSKÜN	1	8	YER		ADA	HAREZM	Harezm'den doğup Hazar'a dökülen Abkin Nehrinin döküldüğü yerde bulunan bir küçük adaya ve o adadaki şehre verilen isimdir.
3	آبْکُون	ABKÜN	1	9	YER		NEHİR	HAREZM	Harezm'den doğup Hazar denizine dökülen bir nehirdir.
4	آتَلِيقْ غَازِي	ATALIK GAZİ	1	25		ŞAHİS	DEVLET ADAMI	TÜRKİSTAN	Doğu Türkistan'da bağımsız bir devlet kurmuş olan Kaşgar hamdır.
5	آتْرَکْ	ATREK	1	27	YER		NEHİR	HORASAN	Horasan dağlarından doğup kuzeybatıya doğru akan bir nehirdir.
6	آتْرَکْکَان	ACINKAN	1	39	YER		YERLEŞİM YERİ	HORASAN	Horasan'da küçük bir köydür.
7	آخْچَه	AHÇA	1	45	YER		YERLEŞİM YERİ	HORASAN	Horasan'da bir şehirdir.
8	آخْر	AHUR	1	45	YER		YERLEŞİM YERİ	DEHİSTAN	Harezm ile Cürcan arasındaki Dehistan'da bir köydür.
9	آدَمِ عَسْکَالَانِي	ADEM ASKALANI	1	61		ŞAHİS	DİN ADAMI	BUHARA	Buhara şeyhlerindendir. İbn Ebi İyaz adıyla da tanınır.
10	آرَال	ARAL	1	79	YER		GÖL	TÜRKİSTAN	Türkistan'da bulunan dünyanın en büyük göllerinden birisidir.
11	آرَالْسْکْ	ARALSK	1		YER		KALE	ARAL GÖLÜ	Aral Gölü'ne yakın bir Rus kalesidir.
12	آرْسْلَان	ARSLAN	1	120		ŞAHİS	DEVLET ADAMI	GAZNELİ DEVLETİ	Gazneli Mahmud'un hacibidir.
13	آرْسْلَان	ARSLAN (HAREZMŞAH İL ARSLAN)	1	120		ŞAHİS	DEVLET ADAMI	HAREZM	Harezmşahların üçüncü padişahıdır.
14	آرْسْلَانِ آرْغُون	ARSLAN ARGUN	1	121		ŞAHİS	DEVLET ADAMI	SELÇUKLU DEVLETİ	Sultan Alp Arslan'ın biraderidir.
15	آرْسْلَانِ حَان	ARSLAN HAN	1	122		ŞAHİS	DEVLET ADAMI	TÜRKİSTAN	Türkistan hamdır.
16	آرْسْلَانِ حَان	ARSLAN HAN	1	122		ŞAHİS	DEVLET ADAMI	TÜRKİSTAN	Selçuklu hükümdarlarından.
17	آرْسْلَانِ حَان	ARSLAN HAN	1	122		ŞAHİS	DEVLET ADAMI	TÜRKİSTAN	Türkistan meliklerindendir.
18	آرْسْلَانِ بِنِ سَلْجُوقْ	ARSLAN BİN SELÇUK	1	122		ŞAHİS	DEVLET ADAMI	SELÇUKLU DEVLETİ	Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in amcasıdır.
19	آرْسْلَانِ حَاتُون	ARSLAN HATUN	1	123		ŞAHİS	DEVLET ADAMI	SELÇUKLU DEVLETİ	Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in kız kardeşidir.
20	آسْفَه	ASSAKE	1	181	YER		YERLEŞİM YERİ	TÜRKİSTAN	Hokand'ın doğusunda küçük bir kasabadır.
21	آسْفَرَاه	ASFERAH	1	190	YER		DAG	TÜRKİSTAN	Zereşan sıradağlarından bir dağdır.
22	آغَاچِي	AĞACI	1	225		ŞAHİS	İLİM ADAMI	BUHARA	Buhara şairlerinden ve bilginlerindendir.
23	آغْزُون	AĞZUN	1	230	YER		YERLEŞİM YERİ	BUHARA	Buhara civarında bir köydür.
24	آكْسُو	AKSU	1	267	YER		YERLEŞİM YERİ	DOĞU TÜRKİSTAN	Doğu Türkistan'da bir şehirdir.
25	آقِ مُحَمَّدِ تيمور	AK MUHAMMED TİMUR	1	270		ŞAHİS	DEVLET ADAMI	HORASAN	Horasan taraflarında hükümet sürmüş olan Serbedaran sülalesinin üçüncü hükümdarıdır.
26	آلپ آرْسْلَان	ALP ARSLAN	1	284		ŞAHİS	DEVLET ADAMI	SELÇUKLU DEVLETİ	Selçuklu Devleti'nin ikinci padişahıdır.
27	آلکینسکی	ALGİNSKİ	1	334	YER		ÇÖL	ARAL GÖLÜ-HAZAR DENİZİ	Aral Gölü ile Hazar Denizi arasında bir çöldür.
28	امو نریا	AMUDERYA	1	370	YER		NEHİR	TÜRKİSTAN	Ceyhun Nehrine verilen bir isimdir.
29	آمُل	AMUL	1	378	YER		YERLEŞİM YERİ	HORASAN	Horasan'da bir şehirdir.
30	آمُو	AMU	1	380	YER		ÇÖL	MERV-BUHARA	Merv ile Buhara arasında bir çöldür.
31	آندجان	ANDICAN	1	420	YER		YERLEŞİM YERİ	FERGANA	Fergana'da bir kasabadır.
32	ابراھیم	İBRAHİM (MİRZA)	1	531		ŞAHİS	DEVLET ADAMI	TÜRKİSTAN	Timurlulardan Mirza Alauddevle'nin oğludur.
33	ابراھیم تگین	İBRAHİM TEGİN	1	531		ŞAHİS	DEVLET ADAMI	TÜRKİSTAN	Türkistan meliklerindendir.
34	ابراھیم تونی	İBRAHİM TUNİ	1	565		ŞAHİS	İLİM ADAMI	HORASAN	Horasan'ın ulema ve muhaddislerindendir.
35	ابراھیم دهستانی	İBRAHİM DEHİSTANİ	1	571		ŞAHİS	DİN ADAMI	HORASAN	Horasan şeyhlerindendir.
36	ابراھیم رباطی	İBRAHİM RİBATİ	1	571		ŞAHİS	DİN ADAMI	HERAT	Herat şeyhlerindendir.
37	ابراھیم قلھاری	İBRAHİM FELHARİ	1	578		ŞAHİS	İLİM ADAMI	MERV	Merv alim ve muhaddislerindendir.
38	ابریق	EBRİNAK	1	589	YER		YERLEŞİM YERİ	MERV	Merv civarında bir köydür.
39	ابن حمويه	İBN HAMMEVEYH	1	618		ŞAHİS	İLİM ADAMI	HORASAN	Horasanlı alimlerdendir.

	A	B	C	D	E	F	G	H	I
40	ابن دوست	İBN DÜST	1	625		ŞAHİS	İLİM ADAMI	HORASAN	Horasanlı edebiyatçıdır.
41	ابن راوندى	İBN RAVENDİ	1	626		ŞAHİS	İLİM ADAMI	İSFAHAN	İsfahanlı alim ve filozoftur.
42	ابن سینا	İBN SİNA	1	636		ŞAHİS	İLİM ADAMI	BUHARA	İslam tıbbının önderidir.
43	ابن طاهر	İBN TAHİR	1	641		ŞAHİS	İLİM ADAMI	HORASAN	Horasanlı edebiyatçılarıdır. Halife Mutevekkil zamanında Bağdat valiliği yapmıştır.
44	ابن الصلاح	İBNÜS-SALAH	1	641		ŞAHİS	İLİM ADAMI	HAMEDAN	Hamedanlı alimlerdendir.
45	ابن الميراث	İBNÜL-MÜBAREK	1	664		ŞAHİS	İLİM ADAMI	MERV	Muhaddis, zahid ve tabiindendir.
46	ابن النقيب	İBNÜN-NAKİB	1	675		ŞAHİS	İLİM ADAMI	BELH	Belhli müfessir ve zahiddir.
47	ابو ابراهيم فارابی	EBU İBRAHİM FARABI	1	682		ŞAHİS	İLİM ADAMI	TÜRKİSTAN	Farablı edebiyatçılarıdır.
48	ابو اسحاق قباي	EBU İSHAK KUBAI	1	685		ŞAHİS	DİN ADAMI	MAVERAÜNNEHIR	Maveraünnehirli şeyh ve sufilere dendir.
49	ابو البركة	EBUL-BEREKE	1	688		ŞAHİS	İLİM ADAMI	HORASAN	Horasanlı şairdir.
50	ابو الريحان بيريونى	EBUR-REYHAN BIRUNI	1	718		ŞAHİS	İLİM ADAMI	HAREZM	En meşhur İslam alimlerindendir.
51	ابو بكر خوارزمى	EBU BEKİR HAREZMİ	1	693		ŞAHİS	İLİM ADAMI	HAREZM	Harezmi şairdir.
52	ابو تراب نخشى	EBU TURAB NAHŞEBİ	1	699		ŞAHİS	DİN ADAMI	HORASAN	Horasanlı şeyh ve sufilere dendir.
53	ابو جعفر عيسى	EBU CAFER TUSİ	1	702		ŞAHİS	İLİM ADAMI	HORASAN	Horasanlı alimlerdendir.
54	ابو حامد بلخى	EBU HAMİD BELHI	1	704		ŞAHİS	DİN ADAMI	BELH	Belhli şeyh ve sufilere dendir.
55	ابو حصيب	EBU HASİB	1	713		ŞAHİS	DEVLET ADAMI	NESA	183 tarihinde Nesa'da Harun Resid'e isyan etmiştir.
56	ابو سعد سمرقنى	EBU SAİD MÜSTEVFI	1	721		ŞAHİS	DEVLET ADAMI	SELÇUKLU DEVLETİ	Sultan Melikşah Selçukiye'nin divanında maliyeden sorumlu kimse idi.
57	ابو سعيد خان	EBU SAİD HAN	1	724		ŞAHİS	DEVLET ADAMI	TÜRKİSTAN	Timur sülalesinden sonra Maveraünnehir'de hüküm süren Özbeklerin üçüncü hükümdarıdır.
58	ابو سعيد مرزا	EBU SAİD MIRZA	1	725		ŞAHİS	DEVLET ADAMI	TİMURLU DEVLETİ	Timurlu hükümdarlarındandır.
59	ابو سهل مسيحي	EBU SEHL MESİHI	1	727		ŞAHİS	İLİM ADAMI	HORASAN	Horasanlı doktor ve edebiyatçıdır.
60	ابو عبد الرحمن تمشانى	EBU ABDURRAHMAN NESAI	1	735		ŞAHİS	İLİM ADAMI	HORASAN	Horasanlı muhaddislerdendir.
61	ابو عبيد هروى	EBU UBEYD HEREVİ	1	738		ŞAHİS	İLİM ADAMI	MERV	Mervli alimlerdendir.
62	ابو علي فاريسى	EBU ALİ FARİŞİ	1	742		ŞAHİS	İLİM ADAMI	NESA	Meşhur nahhat ve yazardır.
63	ابو على محتاجى	EBU ALİ MUHTACI	1	742		ŞAHİS	DEVLET ADAMI	HORASAN	Sâmânilerin emirlerindendir.
64	ابو الغزالي بهادر	EBUL-GAZİ BAHADİR	1	745		ŞAHİS	DEVLET ADAMI	HAREZM	Tatar hanlarından Cengiz Han'ın sülalesinden olup, Harezmi'de hüküm sürmüştür.
65	ابو الفضل ميكنشى	EBUL-FADL MİKALİ	1	752		ŞAHİS	İLİM ADAMI	HORASAN	Horasan'ın meşhur alim ve edebiyatçılarındandır.
66	ابو القاسم قدسي	EBUL-KASİM KUŞEYRİ	1	754		ŞAHİS	İLİM ADAMI	HORASAN	Horasanlı fakih, edebiyatçı, müfessir ve muhaddistir.
67	ابو الليث سمرقندى	EBUL-LEYS SEMERKANDİ	1	756		ŞAHİS	İLİM ADAMI	SEMERKANT	Semerkanlı meşhur fakih ve müfessirlerdendir.
68	ابو محمد زوزنى	EBU MUHAMMED ZEVZENİ	1	759		ŞAHİS	İLİM ADAMI	HORASAN	Horasanlı edebiyatçılarındandır.
69	ابو مسلم خراسانى	EBU MÜSLİM HORASANİ	1	760		ŞAHİS	İLİM ADAMI	HORASAN	Horasanlı alimlerden ve Abbasi ihtilalinin önde gelen isimlerindendir.
70	ابو الوائيد تمشابورى	EBUL-VELİD NİŞABURİ	1	767		ŞAHİS	İLİM ADAMI	NİŞABUR	Beni Ümeyye neslinden meşhur fakih ve Horasan imamıdır.
71	ابويزره	EBİVERD	1	771	YER		YERLEŞİM YERİ	HORASAN	Horasan'da Serahs ile Nesa arasında bir kasabadır.
72	اتسز	ATSIZ	1	777		ŞAHİS	DEVLET ADAMI	SELÇUKLU	Selçuklu Sultanı Melikşah zamanının devlet adamlarındandır.
73	اتسز	ATSIZ	1	777		ŞAHİS	DEVLET ADAMI	HAREZMŞAHLAR	Harezmsahlara'nın ikinci melikidir.
74	احمد	AHMED	1	784		ŞAHİS	DEVLET ADAMI	SEMERKANT	Semerkan'ta 27 sene hükümet sürmüş bir Timurlu hükümdarıdır.
75	احمد	AHMED	1	785		ŞAHİS	DEVLET ADAMI	TİMURLU DEVLETİ	Timurlulardan Muizziddin Ömer Şeyh'in oğludur.
76	احمد بن اسمعيل سامانى	AHMED BİN İSMAIL SAMANİ	1	788		ŞAHİS	DEVLET ADAMI	SAMANİLER	Horasan ve Maveraünnehir taraflarında hüküm süren Samani meliklerinin ikincisidir.

	A	B	C	D	E	F	G	H	I
77	احمد بن سيار	AHMED B.SEYYAR	1	788		ŞAHİS	İLİM ADAMI	HORASAN	Ünlü muhaddis ve Şafii fakihidir.
78	احمد جام	AHMED-İ CAM	1	797		ŞAHİS	İLİM ADAMI	HORASAN	Horasanlı şair ve şeyhlerdendir.
79	احسیک	AHSİSEK	2	804	YER		YERLEŞİM YERİ	MAVERAÜNNNE HİR	Ceyhun'un doğu sahilinde bir kasabadır.
80	احسیکت	AHSİKET	2	804	YER		YERLEŞİM YERİ	FERGANA	Fergana'da bir kasabadır.
81	ارشخ شمعین	ERŞAHSEMİSEN	2	823	YER		YERLEŞİM YERİ	HAREZM	Harezmi'nin kuzeyinde büyük bir şehirdir.
82	اسبانیکت	ESBANİKES	2	854	YER		YERLEŞİM YERİ	MAVERAÜNNNE HİR	Maveraünnehir'in eski kasabalarındandır.
83	اسبره	ESBERE	2	855	YER		BÖLGE	MAVERAÜNNNE HİR	Maveraünnehir'in kuzeyinde bir bölgedir.
84	استرسن	ESTERSEN	2	888	YER		YERLEŞİM YERİ	DOĞU TÜRKİSTAN	Doğu Türkistan'da Kaşgar ve Hoten arasında bir kasabadır.
85	اسحاق بن احمد سامانی	İSHAK BİN AHMED SAMANİ	2	901		ŞAHİS	DEVLET ADAMI	SAMANLILAR	Sâmâni Devleti'nin kurucusu İsmail bin Ahmed Sâmâni'nin biraderidir.
86	اسفنجاب	İSFİCAB	2	913	YER		YERLEŞİM YERİ	TÜRKİSTAN	Mâverâünnehir'de Türkistan hududunda büyük bir şehirdir.
87	اسکندر	İSKENDER	2	927		ŞAHİS	DEVLET ADAMI	TİMURLU DEVLETİ	Emir Timur'un torunu, Ömer Şeyh'in oğludur.
88	اسماعیل بن احمد سامانی	İSMÂİL BİN AHMED SAMANİ	2	945		ŞAHİS	DEVLET ADAMI	SAMANLILAR	Sâmâni Devleti'nin kurucusudur.
89	اسماعیل بن یاقوتی	İSMÂİL BİN YAKUTİ	2	947		ŞAHİS	DEVLET ADAMI	SELÇUKLU	Sultan Melikşah'ın amcasının oğlu ve Azerbaycan emiri idi.
90	اسیره	ESİRE	2	970	YER		DAĞ	MAVERAÜNNNE HİR	Maveraünnehir'de Şaşi bölgesinde bir dağdır.
91	اشتادیزه	İŞTABDİZE	2	972	YER		YERLEŞİM YERİ	SEMERKANT	Semerkant'ın büyük bir mahallesidir.
92	اشروس بن عبدالله	EŞRES BİN ABDULLAH	2	973		ŞAHİS	DEVLET ADAMI	HORASAN	Hişam bin Abdülmelik tarafından Horasan valiliğine atanmış bir devlet adamıdır.
93	اشتیخ	İŞTİHAN	2	973	YER		YERLEŞİM YERİ	SEMERKANT	Semerkant'dan yedi fersahlık mesafede bir kasabadır.
94	اشرفی	EŞREFİ	2	976		ŞAHİS	İLİM ADAMI	SEMERKANT	Semerkantlı şairlerdendir.
95	اوترار	OTRAR	2	994	YER		YERLEŞİM YERİ	MAVERAÜNNNE HİR	Maveünnehir'de Seyhun ırmağı sahilinde Farab yakınlarda bir kasaba ve bölgedir.
96	ایتماد	İTİMAD	2	995		ŞAHİS	İLİM ADAMI	HORASAN	Horasan şairlerindendir.
97	اقراسیاب	EFRASİYAB	2	1000		ŞAHİS	DEVLET ADAMI	TURAN	En büyük Turan hükümdarlarından.
98	افکار	EFKAR	2	1003		ŞAHİS	İLİM ADAMI	SEMERKANT	Semerkant şairlerindendir.
99	الغ بك	ULUĞ BEY	2	1023		ŞAHİS	DEVLET ADAMI	TİMURLU DEVLETİ	Timurlu hükümdarlarından.
100	امانت خان مبارک	EMANET HAN MİRK	2	1032		ŞAHİS	İLİM ADAMI	HORASAN	Horasan alimlerindendir.
101	امتی	ÜMMETİ	2	1033		ŞAHİS	İLİM ADAMI	TİMURLU DEVLETİ	Timurlu hükümdarı Hüseyin Baykara'nın ricalindendir.
102	امیر سلطنت	EMİRSULTAN	2	1041		ŞAHİS	İLİM ADAMI	BUHARA	Halvetiyye Tarikatının şeyhlerindendir.
103	اوزبکلر	ÖZBEKLER	2	1048		ŞAHİS	KAVİM	MAVERAÜNNNE HİR	Mâverâünnehir'de yaşayan bir Türk kavimidir.
104	اوترار	OTRAR	2	1062	YER		YERLEŞİM YERİ	HOKAND HANLIĞI	Hokand Hanlığında ve Seyhun üzerinde bir kasabadır.
105	اوزکند	ÖZKEND (OZCEND)	2	1075	YER		YERLEŞİM YERİ	FERGANA	Fergana bölgesinde bir kasabadır.
106	اورکنج	ÜRGENÇ	2	1075	YER		YERLEŞİM YERİ	HAREZM	Harezmi'de Hive şehrinin 45 kilometre kuzeybatısında bir şehirdir.
107	اوزبک	ÖZBEK	2	1084		ŞAHİS	DEVLET ADAMI	MAVERAÜNNNE HİR	Kıpçak-Tatar hükümdarlarından.
108	اوزبکلر	ÖZBEKAN	2	1084		ŞAHİS	SİYASİ TEŞEKKÜL	MAVERAÜNNNE HİR	Mâverâünnehir'de zuhur etmiş ve yarım asır kadar hükümet sürmüş bir devlettir.
109	اوغوز خان	OĞUZ HAN	2	1090		ŞAHİS	DEVLET ADAMI	TÜRKİSTAN	Türk hükümdarlarının en eskisidir.
110	اوش	OŞ	2	1090	YER		YERLEŞİM YERİ	FERGANA	Fergana'da bir şehirdir.
111	اویغور	UYGUR	2	1110		ŞAHİS	KAVİM	TÜRKİSTAN	Türk ve Tatar akvamından bir kavimdir.
112	ایللق	ILAK	2	1157	YER		YERLEŞİM YERİ	TÜRKİSTAN	Türkistan'ın Şaş (Taşkent) şehrinin bir kısmına verilen isimdir.
113	ایللق خان	İLİĞ HAN	2	1160		ŞAHİS	DEVLET ADAMI	TÜRKİSTAN	Türkistan hükümdarlarından.
114	باتنی	BATNİ	2	1199		ŞAHİS	İLİM ADAMI	BUHARA	Buharalı bir şairdir.
115	بالقان	BALKAN	2	1211	YER		DAĞ	HAZAR DENİZİ	Hazar Denizi'nin doğusunda bulunan bir dağdır.

	A	B	C	D	E	F	G	H	I
116	باورد	BAVERD	2	1224	YER		YERLEŞİM YERİ	HORASAN	Ebiverd kasabasının diğer ismidir.
117	بایزید بیستامی	BAYEZİD-İ BİSTAMI	2	1235		ŞAHİS	İLİM ADAMI	HORASAN	Büyük evliyalardan birisidir.
118	بایقرا	BAYKARA	2	1237		ŞAHİS	DEVLET ADAMI	TİMURLU DEVLETİ	Timurlu hükümdarlarındandır.
119	بایسنگور	BAYSUNGUR	2	1236		ŞAHİS	DEVLET ADAMI	TİMURLU DEVLETİ	Emir Timur'un torunu ve meşhur bir edebiyatçıdır.
120	بایسنگور	BAYSUNGUR	2	1236		ŞAHİS	DEVLET ADAMI	TİMURLU DEVLETİ	Emir Timur'un torunu, Celaleddin Miranşah'ın oğludur.
121	بایقرا	BAYKARA	2	1237		ŞAHİS	DEVLET ADAMI	TİMURLU DEVLETİ	Timurlu hükümdarlarındandır.
122	بیتم	BÜTTEM	2	1240	YER		KALE/DAĞ	FERGANA	Fergana'da bulunan bir kale ve dağdır.
123	بخارا	BUHARA	2	1247	YER		YERLEŞİM YERİ	ÖZBEKİSTAN	Özbekistan'da bir şehirdir.
124	بخارا خانلیقى	BUHARA HANLIĞI	2	1248		ŞAHİS	SİYASİ TEŞEKKUL	TÜRKİSTAN	Türkistan hanlıklarındandır.
125	بخاری	BUHARİ	2	1251		ŞAHİS	İLİM ADAMI	BUHARA	(Ebu Abdullah Muhammed bin İsmail). Buharalı en meşhur muhaddistir.
126	بدر چاچی	BEDR-İ ÇAÇI	2	1256		ŞAHİS	İLİM ADAMI	ŞAŞ	Türkistan'ın meşhur şairlerindedir.
127	بدیع الزمان میرزا	BEDÜZZAMAN MİRZA	2	1257		ŞAHİS	DEVLET ADAMI	TİMURLU DEVLETİ	Timurlu hükümdarlarındandır.
128	برطاش	BERTAŞ	2	1280		ŞAHİS	KAVİM	HAZAR DENİZİ	Hazar denizinin kuzeyinde yaşamış bir kavimdir.
129	برکيارق	BERKYARUK	2	1286		ŞAHİS	DEVLET ADAMI	SELÇUKLU DEVLETİ	İran'da hükümet süren Selçuklu Devleti'nin dördüncü melikidir.
130	برهان الدین مرغینانی	BURHANEDDİN MERGINANI	2	1302		ŞAHİS	İLİM ADAMI	FERGANA	Ferganalı bir alimdir.
131	بیساتلی	BİSATİ	2	1309		ŞAHİS	İLİM ADAMI	SEMERKANT	Semerkant şairlerindedir.
132	بیسکت	BİSKET	2	1310	YER		YERLEŞİM YERİ	HOKANT	Hokant tarafında Şaş bölgesinde bir kasabadır.
133	بشر حافی	BİŞR-İ HAFİ	2	1312		ŞAHİS	DİN ADAMI	MERV	Evliyâullahtan bir zât olup, hicri 150 tarihinde Merv'de doğmuş, daha sonra Bağdat'a gidip uzun bir müddet burda yaşaduktan sonra 227 tarihinde vefat etmiştir.
134	بشیر بن لیث	BEŞİR BEN LEYS	2	1314		ŞAHİS	İSYANKAR	SEMERKANT	Harun Reşid zamanında Semerkant'da hurûc etmiş bir adamdır.
135	بصیری	BESİRİ	2	1318		ŞAHİS	İLİM ADAMI	HORASAN	Horasanlı şairlerindedir.
136	بکالی	BAKKALİ	2	1330		ŞAHİS	İLİM ADAMI	HAREZM	Harezmlî alimlerindedir.
137	بکتاش	BEKTAŞ	2	1332		ŞAHİS	DİN ADAMI	HORASAN	(Hacı Bektaş Veli) Büyük Evliyâullah'dan olup, aslen Horasan'daki Nişabur şehridir.
138	بناکت	BENAKET	2	1356	YER		YERLEŞİM YERİ	MAVERAÜNNNE HIR	Maveraimnehir'de büyük bir şehirdir.
139	بنجکت	BENCİKET	2	1358	YER		YERLEŞİM YERİ	SEMERKANT	Semerkant tarafında bulunan bir kasabadır.
140	بکت	BİNKES	2	1362	YER		YERLEŞİM YERİ	MAVERAÜNNNE HIR	Maveraimnehir'in Şaş bölgesinde bulunan Kuhnduz şehrinin asıl ismidir.
141	بو شنج	BUŞENC	2	1388	YER		YERLEŞİM YERİ	HERAT	Herat civarında bir kasabadır.
142	بون	BEVVEN	2	1401	YER		YERLEŞİM YERİ	HERAT	Herat civarında bir kasabadır.
143	بهاء الدین نقتبندی	BAHAEDDİN NAKŞİBENDİ	2	1412		ŞAHİS	İLİM ADAMI	BUHARA	Büyük evliyâullahtan olup, Nakşibendi tarikatının reisi ve kurucusudur.
144	بیبک	BİBEK	2	1424		ŞAHİS	DİN ADAMI	MERV	Merv şehri abalisinden bir veli olduğu bilinir.
145	بیسکند	BİSKEND	2	1440	YER		YERLEŞİM YERİ	ŞAŞ	Türkistan'da Şaş bölgesinin ötesinde bir kasabadır.
146	بیکند	BEYKEND	2	1443	YER		YERLEŞİM YERİ	MAVERAÜNNNE HIR	Maveraimnehir'de Buhara ile Ceyhun arasında bir küçük kasabadır.
147	پارتینه	PARTİNE	2	1462	YER		BÖLGE	HORASAN	Yunan tarihçilerin Horasan'a ve Kuhistan'ın kuzeyine verdikleri isimdir.
148	پترو الکساندروفسکی	PETRO ALEKSANDROFSK	2	1489	YER		BÖLGE	CEYHUN NEHRİ	Türkistan'da Ceyhun Nehrinin kenarında bulunan bir bölge olup 1873 tarihinde Ruslar tarafından tesis edilmiştir.
149	پولیتیمت	POLİTİMET	2	1557	YER		NEHİR	BUHARA HANLIĞI	Buhara Hanlığı'ndaki Zereşan Nehri'ne eski Yunan coğrafyacıları tarafından verilen isimdir.
150	پیتنیاق	PİTNİYAK	2	1577			YERLEŞİM YERİ	HİVE HANLIĞI	Hive Hanlığı'nda bir kasaba ve kaledir.
151	تاج الملک	TACÜL-MÜLK	3	1607		ŞAHİS	DEVLET ADAMI	SELÇUKLU DEVLETİ	Selçuklu Sultanı Melikşah'ın veziridir.
152	توتوش	TUTUŞ	3	1626		ŞAHİS	DEVLET ADAMI	SELÇUKLU DEVLETİ	Selçuklu Sultanı Alparslan'ın oğludur.
153	ترشیز	TERŞİZ	3	1639	YER		YERLEŞİM YERİ	HORASAN	Horasan'da küçük bir kasabadır.
154	ترک	TÜRK	3	1642		ŞAHİS	KAVİM	TÜRKİSTAN	Asya'nın en büyük ve en meşhur kavimlerindedir.

	A	B	C	D	E	F	G	H	I
155	ترک	TÜRK	3	1640		ŞAHİS	KAVİM	TÜRKİSTAN	Bazı soybilimcilere göre Yaks bin Nuh aleyhisselamın evlatlarından olup, Turan kavminin atasıdır.
156	ترک	TEREK	3	1642	YER		DAG	TURKİSTAN	Fergana bölgesinde büyük bir dağdır.
157	ترکان خاقون	TURKAN HATUN	3	1642		ŞAHİS	DEVLET ADAMI	SELÇUKLU DEVLETİ	Selçuklu Sultanı Melikşah'ın zevcesidir.
158	ترکستان	TURKİSTAN	3	1642	YER		BÖLGE	TURKİSTAN	Asya'nın Türklerle meskun olan büyük bir bölümüdür.
159	ترکستان شرقی	TURKİSTAN-I ŞARKI	3	1643	YER		YERLEŞİM YERİ	TURKİSTAN	Türklerle meskun olan Türkistan'ın doğu kısmıdır.
160	ترکمن	TURKMEN	3	1643		ŞAHİS	KAVİM	TURKİSTAN	Aral Gölü ve Hazar Denizi arasında sakin olmuş olan Türk kavmi idi.
161	ترمز	TERMİZ	3	1644	YER		YERLEŞİM YERİ	BUHARA	Buhara hanlığının güneyinde küçük bir kasabadır.
162	ترمزی	TERMİZİ	3	1645		ŞAHİS	İLİM ADAMI	TERMİZ	(Ebu Abdullah Muhammed bin Ali)Termizi yazarlardandır.
163	ترمزی	TERMİZİ	3	1645		ŞAHİS	İLİM ADAMI	BUHARA	Meşhur muhaddislerdendir.
164	تکزق	DOKUZ GUZ	3	1656		ŞAHİS	KAVİM	TURKİSTAN	Türk ahalisinden bir kavim olduğu arap kitapların da söylenir.
165	تکش	TEKİŞ	3	1661		ŞAHİS	DEVLET ADAMI	HAREZMŞAHLAR	Harezmsahlarn beşinci hükümdardır.
166	تکه ترکمنلری	TEKE TURKMENLERİ	3	1665			AŞİRET	TURKİSTAN	Hive ile Merv arasında yaşayan bir Türkmen aşiretidir.
167	تکتک	TUNKÜT	3	1675	YER		YERLEŞİM YERİ	ŞAŞ	Şaş'ta bir kasabadır.
168	توران	TURAN	3	1682	YER		BÖLGE	TURKİSTAN/TATARİSTAN	Eski İranlılar tarafından Türkistan ve Tataristan bölgelerine verilen isimdir.
169	تورانیه	TURANİYE	3	1683		ŞAHİS	KAVİM	TURKİSTAN	Dilbilimciler tarafından birçok kavime ve onların konuştuğu dillere verilen isimdir.
170	تورغای	TURGAY	3	1687			YERLEŞİM YERİ	DOĞU TURKİSTAN	Doğu Türkistan'da bir eyalettir.
171	تونکتک	TONKAT	3	1708	YER		YERLEŞİM YERİ	HOKANT	Hokant Hanlığında bir kasabadır.
172	تیمور سلطان	TİMUR SULTAN	3	1725		ŞAHİS	DEVLET ADAMI	TURKİSTAN	Özbek hanlarından Şeybani Han'ın oğludur.
173	تیمورلنک	TİMURLENK	3	1726		ŞAHİS	DEVLET ADAMI	TURKİSTAN	Timurlu Devleti'nin kurucusudur.
174	تیمورلنک	TİMURLENK	3	1727		ŞAHİS	SİYASİ TEŞEKKÜL	TURKİSTAN	Emir Timur'un tesis ettiği devlettir.
175	ثقب	SAKIB	3	1738		ŞAHİS	İLİM ADAMI	BUHARA	Buharalı bir şairdir.
176	جاجرم	CACERM	3	1753	YER		YERLEŞİM YERİ	HORASAN	Horasanda Nişabur ile Cüveyn ve Cürcan arasında bir kasabadır.
177	جام	CAM	3	1758	YER		YERLEŞİM YERİ	HORASAN	Horasanda küçük bir kasabadır.
178	جرجانیه	CURCANİYE	3	1777	YER		YERLEŞİM YERİ	HAREZM	Vaktiyle Harezmi'nin merkezi olan bir şehirdir.
179	جرزوان	CERZÜVAN	3	1778	YER		YERLEŞİM YERİ	HORASAN	Horasan'da bir kasabadır.
180	جصین	CUSEYN	3	1816	YER		YERLEŞİM YERİ	MERV	Merv'in mahallelerindendir.
181	جلال بخری	CELAL BUHARİ	3	1826		ŞAHİS	İLİM ADAMI	BUHARA	Buhara'nın önde gelen ilim adamlarındandır.
182	جلال العین سیور غیش	CELALEDDİN SUYURGATMIŞ	3	1826		ŞAHİS	DEVLET ADAMI	KARAHİTAYLAR	Karahitaylar'ın beşinci hükümdardır.
183	جدیلی	CEMİLİ	3	1838		ŞAHİS	İLİM ADAMI	TURKİSTAN	Türkistan şairlerindendir.
184	جندب	CUNABİD	3	1838	YER		YERLEŞİM YERİ	HORASAN	Horasan'da Nişabur'a bağlı küçük bir kasabadır.
185	جند	CEND	3	1840	YER		YERLEŞİM YERİ	TURKİSTAN	Türkistanda ve Harezme on günlük mesafede büyük bir şehirdir.
186	جوزجان	CÜZCAN	3	1851	YER		YERLEŞİM YERİ	HORASAN	Horasan'da Belh ile Mervrud arasında bir köydür.
187	جوزجان	CÜZCANİ	3	1851		ŞAHİS	İLİM ADAMI	HORASAN	İbn Sina'nın biyografisini yazmıştır.
188	جوین	CÜVEYN	3	1855	YER		YERLEŞİM YERİ	HORASAN	Horasanda bir köydür.
189	جیحون	CEYHUN	3	1859	YER		NEHIR	TURKİSTAN	Asya'nın en büyük nehirlerindendir.
190	جیرنج	CEYRANC	3	1861	YER		YERLEŞİM YERİ	MERV	Merv'in 10 fersah yukarısında güzel bir şehirdir.
191	چغری بک	ÇAĞRI BEK	3	1876		ŞAHİS	DEVLET ADAMI	SELÇUKLU DEVLETİ	İran'da hükümet süren Selçuklu Sultanlarının birincisi olan Tuğrul Bey'in kardeşidir.
192	حاجی محمد مشهدی	HACI MUHAMMED MEŞHEDİ	3	1907		ŞAHİS	İLİM ADAMI	HORASAN	Horasanlı meşhur şairlerdendir.

	A	B	C	D	E	F	G	H	I
193	حاکم مروزی	HAKİM MERVEZİ	3	1915		ŞAHİS	İLİM ADAMI	MERV	Buhara kadılığı ve Horasan'da vezirlik yapmış olan alim bir şahıstır.
194	حسین	HÜSEYİN	3	1954		ŞAHİS	DEVLET ADAMI	TÜRKİSTAN	Cengiz Han sülalesinin Çağatay subesinden bir hükümdardır, Horasan cihetinde hüküm sürmekte idi.
195	حسین سبزواری	HÜSEYİN SEBZEVARİ	3	1958		ŞAHİS	İLİM ADAMI	HORASAN	Horasanlı meşhur alim ve şairlerdendir.
196	رامعه	HİSAR	3	1961	YER		YERLEŞİM YERİ	BUHARA HANLIĞI	Buhara Hanlığı'nda bir kasabadır.
197	حیداری	HAYDARİ	3	2003		ŞAHİS	İLİM ADAMI	HORASAN	Horasan şairlerindendir.
198	خبران	HABERAN	3	2007	YER		YERLEŞİM YERİ	HORASAN	Horasan'da Serahs ile Ebiverd arasında bir kasabadır.
199	حامد آبیات	HALİD ABAD	3	2015	YER		YERLEŞİM YERİ	HORASAN	Horasanda bir köydür.
200	خاوری	HAVRİ	3	2021		ŞAHİS	İLİM ADAMI	SEMERKANT	Semerkant şairlerindendir.
201	خاوس	HAVES	3	2021	YER		YERLEŞİM YERİ	MAVERAÜNNNE HİR	Mâverâünnehir'de küçük bir kasabadır.
202	خیدوگول	HAYDOGÖL	3	2021	YER		NEHIR	TÜRKİSTAN	Türkistan'da bir nehirdir.
203	خندان	HADLAN	3	2022	YER		BÖLGE	SEMERKANT	Semerkant yakınlarında bir bölgedir.
204	ختن	HOTEN	3	2022	YER		YERLEŞİM YERİ	TÜRKİSTAN	Doğu Türkistan'da büyük ve meşhur bir şehirdir.
205	خجند	HOCEND	3	2023	YER		YERLEŞİM YERİ	MAVERAÜNNNE HİR	Mâverâünnehir'in en meşhur şehirlerindendir.
206	جدیسر	HUDYESR	3	2029	YER		YERLEŞİM YERİ	MAVERAÜNNNE HİR	Mâverâünnehir'de bir kasabadır.
207	خراسان	HORASAN	3	2029	YER		BÖLGE	TÜRKİSTAN	Türkistan'da büyük bir bölgedir.
208	خرتنک	HARTENK	3	2033	YER		YERLEŞİM YERİ	SEMERKANT	Semerkant'tan yaklaşık 15 kilometre uzaklıkta bir köydür.
209	خرشکت	HEREŞKET	3	2034	YER		YERLEŞİM YERİ	ŞAŞ	Şaş'ta bir beldedir.
210	خزر	HAZAR	3	2039	YER		DENİZ	TÜRKİSTAN	Asya ile Avrupa arasında bir denizdir.
211	خضرخان	HİDR HAN	3	2048		ŞAHİS	DEVLET ADAMI	MAVERAÜNNNE HİR	Sultan Melikşah zamanında Mâverâünnehir'de hüküm sürmüştür.
212	خلیل سلطان	HALİL SULTAN	3	2059		ŞAHİS	DEVLET ADAMI	TÜRKİSTAN	Emir Timur'un torunudur, dört sene hükümdarlık yapmıştır.
213	ختدان	HANDAN	3	2061		ŞAHİS	İLİM ADAMI	HERAT	Meşhur hattatlardan olup Heratlıdır.
214	خوارزم	HAREZM	3	2064	YER		BOLGE	TURKISTAN	Hazar Denizinin doğusunda büyük bir bölgedir.
215	خوارزم شاهین	HAREZMŞAHİY AN	3	2065		ŞAHİS	SİYASİ TEŞEKKÜL	HAREZM	Harezmi'de hüküm sürmüş bir devlettir.
216	خوان تمبر	HANDMİR	3	2066		ŞAHİS	İLİM ADAMI	HERAT	Heratlı meşhur bir tarihçidir.
217	حراف	HAF	3	2066	YER		YERLEŞİM YERİ	HORASAN	Horasanda bir şehirdir.
218	حراف	HAFİ	3	2066		ŞAHİS	İLİM ADAMI	HORASAN	Meşhur alim ve fıkıhçidir.
219	خواقند	HOKAND	3	2066	YER		YERLEŞİM YERİ	FERGANA	Fergana bölgesinde bir şehirdir.
220	خیراتسا خاتون	HAYRÜNİŞA HATUN	3	2074		ŞAHİS	İLİM ADAMI	HORASAN	En meşhur şairlerdendir, Horasan'da yaşamıştır.
221	خیسار	HAYSAR	3	2076	YER		YERLEŞİM YERİ	GAZNE-HERAT	Gazne ve Herat arasında bir kasabadır.
222	خین	HIYN	3	2076	YER		YERLEŞİM YERİ	HORASAN	Horasan'da bir kasabadır.
223	خیوق	HIVAK	3	2076	YER		YERLEŞİM YERİ	TÜRKİSTAN	Hive şehrinin Arapça ismidir.
224	خیزه	HİVE	3	2076	YER		YERLEŞİM YERİ	TÜRKİSTAN	Türkistan'da Harezmi bölgesinde bir şehirdir.
225	خیره خاندانی	HİVE HANLIĞI	3	2077		ŞAHİS	SİYASİ TEŞEKKÜL	TÜRKİSTAN	Türkistan'ın doğusunda bir İslam devletidir.
226	دارمی	DARİMİ	3	2086		ŞAHİS	İLİM ADAMI	SEMERKANT	Semerkantlı muhaddislerdendir.
227	درغم	DERGEM	3	2132	YER		YERLEŞİM YERİ	SEMERKANT	Semerkant'ta bir kasabadır.
228	درواز	DERGAN	3	2133	YER		YERLEŞİM YERİ	TÜRKİSTAN	Merv'den Harezmi'e giden yol üzerinde bir kasabadır.
229	درق	DEREK	3	2133	YER		YERLEŞİM YERİ	SEMERKANT	Semerkant'ta iki kasaba ismidir.
230	دره	DERE	3	2138	YER		YERLEŞİM YERİ	HERAT	Heratta bir kasaba.
231	درویش قاسمی	DERVİŞ KASIMI	3	2138		ŞAHİS	İLİM ADAMI	HERAT	Heratlı şairlerdendir.
232	دنگیز	DENGİZ	3	2164	YER		GÖL	KIRGIZISTAN	Kırgızistan'da bu isimde birkaç göl vardır.
233	راشت	RAŞİD	3	2244	YER		YERLEŞİM YERİ	HORASAN	Horasan'da bir kasabadır.
234	رزق	RAZİK	3	2275	YER		NEHIR	MERV	Merv'de bir nehir ve mahalledir.

	A	B	C	D	E	F	G	H	I
235	رستم	RÜSTEM	3	2276		ŞAHİS	DEVLET ADAMI	TİMUR DEVLETİ	Timur'un torunu ve Muizziddin Ömer Şeyh'in oğludur.
236	رکن الدین	RÜKNEDDİN	3	2296		ŞAHİS	DEVLET ADAMI	HAREZMŞAHLAR	Harezmsahlardan dokuzuncu ve son hükümdardır.
237	رکن الدین	RÜKNEDDİN KUBAİ	3	2297		ŞAHİS	İLİM ADAMI	KUBA	Türkistan'daki Kuba memleketinden meşhur bir şairdir.
238	رومیتان	RUMİTAN	3	2378	YER		YERLEŞİM YERİ	BUHARA HANLIĞI	Buhara Hanlığı'nda bulunan bir kasabadır.
239	زادراقرته	ZADRAKARTA	4	2404	YER		YERLEŞİM YERİ	HORASAN	Horasan'da (Sarı) kasabasının eski ismidir.
240	زاراسب	ZARYASB	4	2405	YER		YERLEŞİM YERİ	HORASAN	Horasan'daki Bell şehrinin eski ismidir.
241	زرافشان	ZEREFŞAN	4	2412	YER		NEHİR	TÜRKİSTAN	Türkistan'da bir nehidir.
242	زرق	ZERK	4	2413	YER		YERLEŞİM YERİ	HORASAN	Horasan'da Merv yakınlarında bir köydür.
243	زرنوج	ZERNUC	4	2414	YER		YERLEŞİM YERİ	TÜRKİSTAN	Türkistan'da Hocend'in ötesinde bir kasabadır.
244	زرنوجی	ZERNUCİ	4	2414		ŞAHİS	İLİM ADAMI	TÜRKİSTAN	Meşhur alimlerdendir.
245	زمن	ZEMİN	4	2422	YER		YERLEŞİM YERİ	TÜRKİSTAN	Maveraünnehir'de Fergana ile Soğd arasındaki yol üzerinde bir kasabadır.
246	زوزن	ZEVZEN	4	2430	YER		YERLEŞİM YERİ	HORASAN	Horasan'da bir kasabadır.
247	زین الدین خوافی	ZEYNUDDİN HAFİ	4	2444		ŞAHİS	İLİM ADAMI	HORASAN	Meşhur şeyh ve alimlerden olup, Horasanlıdır.
248	سافار	SAFAR/SAKAR	4	2484		ŞAHİS	KAVİM	TÜRKİSTAN	Rusya'nın elinde olan Türkistan'da Ceyhun'un sol kenarında ve Serahs'ın batısında sakin bir Türk kavmidir.
249	سالمور	SALUR	4	2501		ŞAHİS	KABİLE	TÜRKİSTAN	Herirud ve Ceyhun arasında yaşamış olan Türkmen kabilelerindendir.
250	سالمور	SALUR	4	2501		ŞAHİS	DEVLET ADAMI	TÜRKİSTAN	Türkmen kavimlerinden birinin reisisdir.
251	سامان	SAMAN	4	2507		ŞAHİS	DEVLET ADAMI	SAMANLILAR	Samaniler Sütalesinin ceddidir.
252	سامانیان	SAMANİYAN	4	2507		ŞAHİS	SİYASİ TEŞEKKÜL	SAMANLILAR	Maveraünnehir'de hükümet sürmüş bir İslam Devleti'dir.
253	سبکتگین	SEBÜKTEGİN	4	2533		ŞAHİS	DEVLET ADAMI	GAZNE	En büyük İslam Devletlerinden olan Gazneliler Devleti'nin kurucusudur.
254	سبکتگین	SEBÜKTEGİN	4	2533		ŞAHİS	SİYASİ TEŞEKKÜL	GAZNE	Abbasi Hilafeti zamanında İran ve Türkistan'da kurulan İslam Devletlerinin en büyüklerinden biridir.
255	سربداران	SERBEDARAN	4	2547		ŞAHİS	SİYASİ TEŞEKKÜL	HORASAN	Horasan'ın bazı bölgelerinde hüküm sürmüş bir küçük devlettir.
256	سرخس	SERAHS	4	2550	YER		YERLEŞİM YERİ	HORASAN	İran'da bir kasabadır.
257	سرخسی	SERAHSİ	4	2550		ŞAHİS	İLİM ADAMI	HORASAN	Meşhur alimlerdendir.
258	سرخسی	SERAHSİ	4	2550		ŞAHİS	İLİM ADAMI	HORASAN	Meşhur alim ve fıkıhçıdır.
259	سلطان شاه	SULTANŞAH	4	2601		ŞAHİS	DEVLET ADAMI	HAREZMŞAHLAR	Harezmsahlara sütalesinin dördüncü hükümdardır.
260	سمران	SEMERAN	4	2626	YER		YERLEŞİM YERİ	SEMERKANT	Bazı Arap kitaplarında Semerkant'a verilen isimdir.
261	سمرقند	SEMERKANT	4	2626	YER		YERLEŞİM YERİ	SEMERKANT	Türkistan'ın en meşhur şehirlerindendir.
262	سمرقندی	SEMERKANDİ	4	2627		ŞAHİS	İLİM ADAMI	SEMERKANT	(Ebu'l-Leyl Nasr bin Muhammed bin İbrahim) Meşhur alimlerden ve fıkıhçılardandır.
263	سمرقندی	SEMERKANDİ	4	2627		ŞAHİS	İLİM ADAMI	SEMERKANT	(Şemsüddin Muhammed bin Eşref el-Hüseyni) Meşhur alimlerdendir.
264	سمرقندی	SEMERKANDİ	4	2627		ŞAHİS	İLİM ADAMI	SEMERKANT	(Rükneddin Muhammed) Meşhur alimlerdendir.
265	سمرقندی	SEMERKANDİ	4	2628		ŞAHİS	İLİM ADAMI	SEMERKANT	(Bedreddin Muhammed bin Behram el-Kalanisi) Meşhur İslam doktorudur.
266	سمرقندی	SEMERKANDİ	4	2628		ŞAHİS	İLİM ADAMI	SEMERKANT	(Ebu Hamid Necibüddin Muhammed bin Ali) Meşhur doktorlardandır.
267	سمندر	SEMENDER	4	2629	YER		YERLEŞİM YERİ	HAZAR DENİZİ	Hazar memleketinde Babü'l-Ebvab'dan dört gün ileride ve Volga kenarında bulunmuş olan (İtil)den 8 gün beride bir kasabadır.
268	سمیپالاتینسک	SEMİPALATİNSK	4	2630	YER		YERLEŞİM YERİ	TÜRKİSTAN	Türkistan'ın kuzeydoğu kısmında eyalet merkezi bir kasabadır.
269	سمیرچینسک	SEMİREÇENSK	4	2632	YER		YERLEŞİM YERİ	TÜRKİSTAN	Türkistan'ın güneydoğu kısmında bir eyalettir.
270	سنجر	SENCER	4	2654		ŞAHİS	DEVLET ADAMI	SELÇUKLU DEVLETİ	1097-1195 yılları arasında Osmanlı sultanlarının hükümet süren Selçuklu sultanlarının
271	سنجر	SENCER	4	2654		ŞAHİS	DEVLET ADAMI	TİMUR DEVLETİ	Timurlulardan Muizzeddin Ömer Şeyh'in oğludur. Fars ve Merv'de hüküm sürmüştür.
272	سوج	SEVC	4	2671	YER		YERLEŞİM YERİ	MAVERAÜNNEHİR	Maveraünnehir bölgesinde bir kasabadır.

	A	B	C	D	E	F	G	H	I
273	سہای	SEHAYİ	4	2702		ŞAHİS	İLİM ADAMI	MAVERAÜNNNE HİR	Maveraünnehir şair ve seyyidlerindendir.
274	سہمی	SEHMİ	4	2706		ŞAHİS	İLİM ADAMI	BUHARA	Buhara şairlerindendir.
275	سہیلمہ	SÜHEYLİYE	4	2707	YER		YERLEŞİM YERİ	MAVERAÜNNNE HİR	Şaş bölgesindeki kasabalardan biri olduğu düşünülmektedir.
276	سیاہ کوه	SİYAH KUH	4	2718	YER		ADA	HAZAR DENİZİ	Hazar denizinin doğu kıyısı yakınlarında bir adadır.
277	سیہون	SEYHUN	4	2740	YER		NEHIR	TÜRKİSTAN	Türkistan'ın en büyük nehirlerinden biridir.
278	سیریریا	SİR DERYA	4	2751	YER		NEHİR	TÜRKİSTAN	Türkistan'daki Seyhun nehrine verilen bir isimdir.
279	سیریریا	SİR DERYA	4	2751	YER		YERLEŞİM YERİ	TÜRKİSTAN	Ruslar Türkistan'ın büyük bir kısmından ibaret olan bir eyalete bu ismi vermişlerdir.
280	سيف الدين اعرج	SEYFEDDİN AREC	4	2766		ŞAHİS	İLİM ADAMI	MAVERAÜNNNE HİR	Maveraünnehir şairlerindendir.
281	شائہ	ŞAŞ	4	2819	YER		BÖLGE	MAVERAÜNNNE HİR	Seyhun macrasının ötesinde bir bölgedir.
282	شائسی	ŞAŞİ	4	2819		ŞAHİS	İLİM ADAMI	ŞAŞ	Meşhur fakih ve muhaddislerdendir.
283	شائسی	ŞAŞİ	4	2819		ŞAHİS	İLİM ADAMI	MAVERAÜNNNE HİR	(Mevlana Ali) meşhur şairlerdendir.
284	شایکت	ŞAVKES	4	2834	YER		YERLEŞİM YERİ	MAVERAÜNNNE HİR	Maveraünnehir'de bir kasabadır.
285	شاهرخ	ŞAHRUH	4	2836		ŞAHİS	DEVLET ADAMI	TİMUR DEVLETİ	Timurlular sülalesindendir, Bedeşhan'da on sene hüküm sürmüştür.
286	شاهرخیه	ŞAHRUHİYE	4	2837	YER		YERLEŞİM YERİ	SEYHUN	Timur'un Seyhun kenarında ve Hocend yakınlarında oğlu Şahrüh adına tesis ettiği kasabadır.
287	شاهرخ میرزا	ŞAHRUH MİRZA	4	2837		ŞAHİS	DEVLET ADAMI	TİMUR DEVLETİ	Horasan'da hüküm sürmüş olan Timurlu mirzasıdır.
288	شاهریک	ŞAHİ BEY	4	2840		ŞAHİS	DEVLET ADAMI	ÖZBEK HANLIĞI	Maveraünnehir'de hüküm sürmüş olan Özbek hanlarının birincisidir.
289	شبیله	ŞİBLİYE	4	2842	YER		YERLEŞİM YERİ	MAVERAÜNNNE HİR	Maveraünnehir'de Ürgüçene bölgesinde bir kasabadır.
290	شبیله	ŞİBLİ	4	2842		ŞAHİS	DİN ADAMI	MAVERAÜNNNE HİR	Şeyh ve evliyadır. Ürgüçene bölgesindeki Şibliye'de doğmuştur.
291	شیلج	ŞİLC ?	4	2865	YER		YERLEŞİM YERİ	TÜRKİSTAN	Türkistan'da bir kasabadır.
292	شمس الدین فقوری	ŞEMSEDDİN FUHURİ	4	2872		ŞAHİS	DİN ADAMI	TÜRKİSTAN	Türkistan şeyhlerindendir.
293	شمیلان	ŞEMİLAN	4	2875	YER		KALE	HORASAN	Horasan'da Tus yakınlarında bir kaledir.
294	شوکت بخاری	ŞEVKET BUHARİ	4	2881		ŞAHİS	İLİM ADAMI	BUHARA	Buhara Emirinin oğlu ve meşhur bir şairdir.
295	شومون	ŞUMAN?	4	2882	YER		YERLEŞİM YERİ	CEYHUN NEHRI	Ceyhun'un ötesinde Sağaniyan bölgesinde küçük bir kasabadır.
296	شهرخانه	ŞEHİRHANE	4	2888	YER		YERLEŞİM YERİ	TÜRKİSTAN	Türkistan'ın Fergana bölgesinde Hokand Hanlığında bir şehirdir.
297	شهر سبز	ŞEHR-İ SEBZ	4	2889	YER		YERLEŞİM YERİ	TÜRKİSTAN	Buhara Hanlığında ve Semerkant'ın 75 kilometre güneydoğusunda eyalet merkezi bir şehirdir.
298	شهرکند	ŞEHRKEND	4	2890	YER		YERLEŞİM YERİ	TÜRKİSTAN	Türkistan'da Harezmi'den on günlük uzaklıkta Cend yakınlarında bir kasabadır.
299	شیبکخان	ŞEYBEK HAN	4	2893		ŞAHİS	DEVLET ADAMI	ÖZBEK HANLIĞI	Özbek hanlarından ve Cengiz Han'ın neslindedir.
300	صاحب قران	SAHİBKIRAN	4	2912		ŞAHİS	DEVLET ADAMI	TÜRKİSTAN	Emir Timur'a verilen ünvandır.
301	صبران	SABRAN?	4	2936	YER		YERLEŞİM YERİ	MAVERAÜNNNE HİR	Maveraünnehir'de Seyhun'un ötesinde küçük bir kasabadır.
302	صغائیان	SAĞANİYAN	4	2954	YER		YERLEŞİM YERİ	MAVERAÜNNNE HİR	Maveraünnehir'de bir vilayet ve bunun merkezi bir kasabadır.
303	صغد	SOĞD	4	2954	YER		BÖLGE	MAVERAÜNNNE HİR	Maveraünnehir'in en önemli bölgelerindendir. Merkezi Semerkant şehridir.
304	صوفی	SOFİ/SUFI	4	2971		ŞAHİS	İLİM ADAMI	BUHARA	Buharalı meşhur bir hattattır.
305	صول	Sol?	4	2973	YER		YERLEŞİM YERİ	HAZAR DENİZİ	Hazar Denizi'ne yakın bir kasabadır.
306	طاشکند	TAŞKEND	4	2984	YER		YERLEŞİM YERİ	TÜRKİSTAN	Türkistan'da Seyhun Eyaleti'nin merkezi olan şehirdir.
307	طراز	TIRAZ	4	3004	YER		YERLEŞİM YERİ	TÜRKİSTAN	Türkistan'da ticareti ile bir kasabadır.
308	طرابند	TURARBEND	4	3004	YER		YERLEŞİM YERİ	TÜRKİSTAN	Maveraünnehir'de Seyhun nehrinin ötesinde bulunan bir kasabadır.
309	طغرل	TUĞRUL	4	3013		ŞAHİS	DEVLET ADAMI	SELÇUKLU DEVLETİ	İran'da hüküm süren Selçuklu Devletinin hükümdarlarının üç kişinin ismidir.
310	طغرل بك	TUĞRUL BEK	4	3014		ŞAHİS	DEVLET ADAMI	SELÇUKLU DEVLETİ	Selçuklu Devleti'nin kurucusudur.
311	طراویس	TAVAVİS	4	3019	YER		YERLEŞİM YERİ	TÜRKİSTAN	Maveraünnehir'de, Semerkant ve Buhara arasında bağ ve bahçeleri çok olan bir kasabadır.

	A	B	C	D	E	F	G	H	I
312	طبيب	TAYYİB	4	3031		ŞAHİS	İLİM ADAMI	TÜRKİSTAN	Maverâünnehirli meşhur bir hattattır.
313	ظهير الدين البخاري	ZAHİRÜDDİN BUHARİ	4	3035		ŞAHİS	İLİM ADAMI	TÜRKİSTAN	Meşhur fakihlerdendir.
314	عبد الرشيد	ABDÜRREŞİD	4	3076		ŞAHİS	DEVLET ADAMI	GAZNELİ DEVLETİ	Gaznelilerin yedinci hükümdarı ve Sultan Mahmud'un oğludur.
315	عبد العزيز	ABDÜLAZİZ	4	3078		ŞAHİS	DEVLET ADAMI	MAVERAÜNNNE HİR	Mâverâünnehir hükümdarlarındandır.
316	عبد العزيز	ABDÜLAZİZ	4	3078		ŞAHİS	DEVLET ADAMI	TİMURLU DEVLETİ	Timur sülalesinden Ulug Bey'in oğludur.
317	عبد الكريم بخاري	ABDÜLKERİM-i BUHARİ	4	3089		ŞAHİS	İLİM ADAMI	TÜRKİSTAN	Buharalı alimlerdendir, Afganistan tarihine dair önemli bir eseri vardır.
318	عبد الطيف	ABDÜLATİF	4	3090		ŞAHİS	DEVLET ADAMI	TİMURLU DEVLETİ	Timurlu Hükümdarı Ulug Bey'in oğludur, altı ay gibi kısa bir süre hüküm sürmüştür.
319	عبد الطيف خان	ABDÜLATİF HAN	4	3090		ŞAHİS	DEVLET ADAMI	TÜRKİSTAN	Mâverâünnehir'de hüküm süren Özbeklerin altıncı hükümdarıdır.
320	عبدالله	ABDULLAH	4	3098		ŞAHİS	DEVLET ADAMI	TİMURLU DEVLETİ	Timurlu hükümdarlarındandır.
321	عبدالله احرار	ABDULLAH AHRAR	4	3098		ŞAHİS	İLİM ADAMI	TÜRKİSTAN	Nakşibendi şeyhi ve alimdir.
322	عبدالله خان	ABDULLAH HAN	4	3107		ŞAHİS	DEVLET ADAMI	ÖZBEK HANLIĞI	Mâverâünnehir'de hüküm süren Özbek Hanlarındandır.
323	عبدالله خان	ABDULLAH HAN	4	3107		ŞAHİS	DEVLET ADAMI	ÖZBEK HANLIĞI	Mâverâünnehir'de hüküm süren Özbeklerin beşinci hükümdarıdır.
324	عبدالله الغبسي	ABDULLAH DEBÜŞİ	4	3108		ŞAHİS	DİN ADAMI	TÜRKİSTAN	Hilâf ilminin kurucusu kabul edilen Hanefî fakihidir.
325	عبد المؤمن خان	ABDÜLMÜ'MİN HAN	4	3112		ŞAHİS	DEVLET ADAMI	ÖZBEK HANLIĞI	Mâverâünnehir'de hüküm süren Özbek Hanlarındandır.
326	عبدالله احرار	UBEYDULLAH AHRAR	4	3119		ŞAHİS	DİN ADAMI	HORASAN	Horasanlı şeyhlerdendir.
327	عبيد خان	UBEYD HAN	4	3121		ŞAHİS	DEVLET ADAMI	ÖZBEK HANLIĞI	Mâverâünnehir'de hüküm sürmüş olan Özbek hanların dördüncüsüdür.
328	عتقى	ATIKİ	4	3124		ŞAHİS	İLİM ADAMI	SEMERKANT	Semerkanlı şairdir.
329	عشاقى	UŞAKI	4	3156		ŞAHİS	DİN ADAMI	BUHARA	Buharalı şeyh ve Uşaki tarihinin kurucusudur.
330	علاء المولى	ALAÜDDEVLE	4	3168		ŞAHİS	DEVLET ADAMI	TİMUR DEVLETİ	Timurlu hükümdarlarındandır.
331	علاء الدين سمرقندي	ALAEDDİN SEMERKANDI	4	3170		ŞAHİS	İLİM ADAMI	SEMERKANT	Semerkanlı alim ve sufidir.
332	عشى	ALİ	4	3178		ŞAHİS	DEVLET ADAMI	TİMUR DEVLETİ	Mâverâünnehir'de hüküm süren son Timur Hükümdarıdır.
333	عشى شامى	ALİ ŞAŞI	4	3194		ŞAHİS	İLİM ADAMI	ŞAŞ	Şaşlı şairlerdendir.
334	عشى شمس الدين	ALİ ŞEMSEDDİN	4	3194		ŞAHİS	DEVLET ADAMI	HORASAN	Serbedaran hükümdarlarının altıncısıdır.
335	عشى شعر نواى	ALİ ŞİR NEVAİ	4	3195		ŞAHİS	İLİM ADAMI	TÜRKİSTAN	Türk şairlerinin öncüsüdür.
336	عشى قزوينى	ALİ GAZNEVİ	4	3196		ŞAHİS	DEVLET ADAMI	GAZNELİ DEVLETİ	Gaznelilerin altıncı hükümdarıdır.
337	عشى قوشچى	ALİ KUŞÇU	4	3197		ŞAHİS	İLİM ADAMI	MAVERAÜNNNE HİR	Mâverâünnehirli meşhur bir alimdir.
338	عشى مؤيد	ALİ MÜEYYED	4	3198		ŞAHİS	DEVLET ADAMI	HORASAN	Serbedaran hükümdarlarının onkincisidir.
339	عمر شيخ	ÖMER ŞEYH	5	3219		ŞAHİS	DEVLET ADAMI	TİMURLU DEVLETİ	Emir Timur'un üçüncü oğludur.
340	عمر شيخ	ÖMER ŞEYH	5	3219		ŞAHİS	DEVLET ADAMI	TİMURLU DEVLETİ	Emir Timur'un soyundandır, Hindistan'da kurulan Babürli Devleti'nin kurucusu olan Babür'ün babasıdır.
341	عميد الملك قنديرى	AMİDÜLMÜLK KUNDİRİ	5	3222		ŞAHİS	DEVLET ADAMI	SELÇUKLU DEVLETİ	Tuğrul Bey zamanı Selçuklu veziridir.
342	قزوينيلر	GAZNEVİLER	4	3278		ŞAHİS	SİYASİ TEŞEKKÜL	GAZNELİ DEVLETİ	Merkezi Gazne Şehri olan devlettir.
343	قزوه	GAZNE	5	3278	YER		YERLEŞİM YERİ	TÜRKİSTAN	Afganistan'da eyalet merkezi bir kasabadır.
344	قشاج	GANNAC	5	3285	YER		YERLEŞİM YERİ	ŞAŞ	Mâverâünnehir'de Şaş nahiyesinde bir kasabacıktır.
345	قارياب	FARYAB	5	3329	YER		YERLEŞİM YERİ	HORASAN	Horasan'da Belh yakınlarında bir kasabadır.
346	قراقى	FİRAKİ	5	3354		ŞAHİS	İLİM ADAMI	SEMERKANT	Semerkanlı şairlerdendir.
347	قزير	FERBER	5	3378	YER		YERLEŞİM YERİ	MAVERAÜNNNE HİR	Mâverâünnehir'de Ceyhun ile Buhara arasında bir kasabadır.
348	قزيرى	FERBERİ	5	3378		ŞAHİS	İLİM ADAMI	MAVERAÜNNNE HİR	(Ebu Abdullah Muhammed bin Yûsuf) Meşhur muhaddislerdendir.
349	قزخار	FERHAR	5	3380	YER		YERLEŞİM YERİ	KAŞGAR	Doğu Türkistan'da Kaşgar taraflarında bir vilayettir.
350	قزخارى	FERHARİ	5	3380		ŞAHİS	İLİM ADAMI	TÜRKİSTAN	Meşhur Türk şairlerindendir.
351	قزغانه	FERGANA	5	3393	YER		BÖLGE	TÜRKİSTAN	Türkistan'da büyük bir bölgedir.

	A	B	C	D	E	F	G	H	I
352	فرنگیس	FERENGİS	5	3397		ŞAHİS	DEVLET ADAMI	TÜRKİSTAN	Turan Hükümdarı Efrasyab'ın kızıdır.
353	فروان	FERVAN	5	3398	YER		YERLEŞİM YERİ	GAZNE	Gazne'nin yakınlarında küçük bir kasabadır.
354	فریاب	FARYAB	5	3402	YER		YERLEŞİM YERİ	BELH	Belh'de bir kasabadır.
355	فضل الله سمرقندی	FAZLULLAH SEMERKANDI	5	3413		ŞAHİS	İLİM ADAMI	SEMERKANT	Semerkant'ın meşhur alim ve şairlerindenidir.
356	فضل حروفی	FAZL HURUFİ	5	3414		ŞAHİS	İLİM ADAMI	HORASAN	Huruf ilmini (harflerle sayıların kutsallığını kabul edip bunlara çeşitli sembolik anlamlar yükleyen anlayış) kurup geliştiren alimdir.
357	فتایی	FENÂYİ	5	3437		ŞAHİS	İLİM ADAMI	TÜRKİSTAN	Ali Şir Nevai'nin Farsça şiirlerinde kullandığı mahlasıdır.
358	فوشنج	FUŞENC	5	3450	YER		YERLEŞİM YERİ	HERAT	Herat'ta küçük bir kasabadır.
359	فیریاب	FİRYAB	5	3462	YER		YERLEŞİM YERİ	HORASAN	Horasan'da bir beldedir.
360	فیض آباد	FEYZ ÂBAD	5	3464	YER		YERLEŞİM YERİ	TÜRKİSTAN	Doğu Türkistan'da Kaşgar'da bir kasabadır.
361	فیض	FEYL	5	3466	YER		YERLEŞİM YERİ	HAREZM	Harezim'in merkezi olan şehirdir.
362	قاضی کورگان	KATTAKURGAN	5	3500	YER		YERLEŞİM YERİ	TÜRKİSTAN	Türkistan'da Zerefşan sancağında kazâ merkezî bir kasabadır.
363	قادوسی	KADUSİ	5	3503		ŞAHİS	KAVİM	GİLAN	Hazar Denizi'nin güneybatı sahilinde, Gilan bölgesinde bir kavim olduğu eski Yunan kaynaklarında geçmektedir.
364	قارغه لقی	KARGALIK	5	3511	YER		YERLEŞİM YERİ	YARKEND	Doğu Türkistan'da, Yarkend kazasında bir kasabadır.
365	قاسان	KASAN	5	3524	YER		YERLEŞİM YERİ	FERGANA	Fergana bölgesinde bir kasabadır.
366	قاسم آباد	KÂSİM ÂBAD	5	3532	YER		YERLEŞİM YERİ	HORASAN	Horasan'da bir kasabadır.
367	قاضی هروی	KADI HEREVİ	5	3541		ŞAHİS	İLİM ADAMI	HERAT	Alim ve fakihlerden olup Herat'ta doğmuştur.
368	کیاب	KIBAB	5	3593	YER		YERLEŞİM YERİ	SEMERKANT'IN İŞABUR	Semerkant ve Nişabur'da bulunan birer mahalledir.
369	کوبا	KUBA	5	3593	YER		YERLEŞİM YERİ	FERGANA	Mâverâünnehir'de, Fergana'da bir kasabadır.
370	کوبادین	KUBADYAN	5	3593	YER		YERLEŞİM YERİ	BUHARA HANLIĞI	Buhara Hanlığı'nda, Hisar eyaletinde bir kasabadır.
371	قره بوران	KARA BORAN	5	3622	YER		GÖL	TÜRKİSTAN	Doğu Türkistan'da bir göldür.
372	قرهجه طاغ	KARACADAĞ	5	3624	YER		DAĞ	TÜRKİSTAN	Türkistan'da, Çin'in içinden gelen Tıyanşan sıradağlarının batı uçlarında bir dağdır.
373	قره شهر	KARŞEHİR	5	3633	YER		YERLEŞİM YERİ	TÜRKİSTAN	Doğu Türkistan'da, Kurla'nın 50 kilometre kuzeydoğusunda bir kasabadır.
374	قره قش	KARAKAŞ	5	3640	YER		NEHIR	TÜRKİSTAN	Doğu Türkistan'da bir nehirdir.
375	قره قش	KARAKAŞ	5	3640	YER		YERLEŞİM YERİ	TÜRKİSTAN	Doğu Türkistan'da Karakaş Nehri'nin üzerinde bir kasabadır.
376	قره قشپاق	KARAKALPAK	5	3640		ŞAHİS	KAVİM	TÜRKİSTAN	Türk kavimlerindenidir.
377	قره قوم	KARAKUM	5	3642	YER		BOLGE	TÜRKİSTAN	Bu isimle Türkistan'da iki yer vardır.
378	قره گول	KARAGÖL	5	3642	YER		GÖL	TÜRKİSTAN	Bu isimle Türkistan'da birkaç göl vardır.
379	قره گول	KARAGÖL	5	3643	YER		YERLEŞİM YERİ	BUHARA HANLIĞI	Buhara Hanlığı'nda bir kasabadır.
380	قره گول	KARAGÖL	5	3644	YER		YERLEŞİM YERİ	SEMİREÇENSK	Türkistan'da Semireçensk eyaletinde bir kasabadır.
381	قریل	KIZIL	5	3658	YER		YERLEŞİM YERİ	YENİ HISAR	Doğu Türkistan'da Yeni Hisar kazasında bir kasabadır.
382	قریل صو	KIZILSU	5	3660	YER		NEHIR	MAVERA-İ ALAY	Rusya'nın eline geçen Maver-i alay bölgesinde iki nehrin isimidir.
383	قریل آورت	KIZIL AVRAT	5	3660	YER		YERLEŞİM YERİ	HAZAR DENİZİ	Türkistan'da Ahal Teke Türkmenlerinin memleketinde bir kasabadır.
384	قریل قوم	KIZILKUM	5	3660	YER		ÇÖL	MAVERAÜNNNE HİR	Türkistan'da Seyhun ile Ceyhun mecrasında bir çöldür.
385	#BAŞV!	KUTBUDDİN MUHAMMED	5	3672		ŞAHİS	DEVLET ADAMI	HAREZMŞAHLAR	Harezmsahlardan iki hükümdarın isimidir.
386	قطب الدین محمد	KUTBUDDİN MUHAMMED	5	3673		ŞAHİS	DEVLET ADAMI	HAREZMŞAHLAR	Harezmsahlara sülalesinin birincisi ve bu devletin kurucusudur.
387	قطب عبا دی	KUTB-İ ABBADİ	5	3674		ŞAHİS	İLİM ADAMI	SİNCABAD	Merv'e bağlı Sincabad karyesinde doğmuş bir vaizdir.
388	کندیل طاغی	KANDIL DAGI	5	3698	YER		DAĞ	TURKİSTAN	Türkistan'da bir dağdır.
389	کوچان	KOÇAN	5	3715	YER		YERLEŞİM YERİ	HORASAN	İran'ın Horasan eyaletinde bir kasabadır.
390	کوچه	KUÇA	5	3716	YER		YERLEŞİM YERİ	AKSU	Doğu Türkistan'da, Aksu sancağında bir kasabadır.
391	کورله	KORLA	5	3725	YER		YERLEŞİM YERİ	DOĞU TÜRKİSTAN	Kaşgar'ın 50 kilometre güneybatısında bir kasabadır.
392	کوروق طاغ	KORUK DAĞ	5	3727	YER		DAĞ	DOĞU TÜRKİSTAN	Doğu Türkistan'da bir dağ

	A	B	C	D	E	F	G	H	I
393	قوم طاشی	KUM DAĞI	5	3769			OVA	DOĞU TÜRKİSTAN	Doğu Türkistan'da Lob Nur ve Kara Nur gölleri arasında bir ovadır.
394	قوموق	KUMUK	5	3770		ŞAHİS	KAVİM	TÜRKİSTAN	Türk akvamından küçük bir kavimdir.
395	قیدو	KAYDU	5	3794		ŞAHİS	DEVLET ADAMI	TİMURLU DEVLETİ	Timurlu hükümdarlarındandır.
396	قىرغىز	KIRGIZ	5	3797		ŞAHİS	KAVİM	TÜRKİSTAN	
397	كاس	KAS	5	3808	YER		YERLEŞİM YERİ	HAREZM	Harezm'de bir kasabadır.
398	كاسان	KESAN	5	3808	YER		YERLEŞİM YERİ	TÜRKİSTAN	Türkistan'da Şaş yakınlarında bir kasabadır.
399	كاشغار	KAŞGAR	5	3809	YER		YERLEŞİM YERİ	KAŞGAR	Doğu Türkistan'ın merkezi olan şehirdir.
400	كاشغار دریا	KAŞGAR DERYA	5	3810	YER		NEHİR	KAŞGAR	Kaşgar Şehri'nin içinden akan bir nehirdir.
401	كالف	KALIF ?	5	3814	YER		KALE/KASA BA	CEYHUN NEHRİ	Ceyhun Nehri üzerinde bir kale ve kasabadır.
402	كافخار	KAVHAR?	5	3819	YER		GÖL	CEYHUN NEHRİ	Ceyhun Nehri'nin kollarındandır ve Harezm bölgesinde birçok yeri sulamaktadır.
403	كردج حان	KÜRCEM HAN	5	3837		ŞAHİS	DEVLET ADAMI	MAVERAÜNNE HİR	Mâverâünnehir'de hüküm süren Özbeklerin ikinci hükümdarıdır.
404	كرمه	KERME	5	3850	YER		YERLEŞİM YERİ	HORASAN	Horasan'da büyük bir köydür.
405	كرمينه	KERMİNE	5	3850	YER		YERLEŞİM YERİ	MAVERAÜNNE HİR	Soğd bölgesinde Buhara ile Semerkant arasında bir kasabadır.
406	كروخ	KERUH	5	3851	YER		YERLEŞİM YERİ	HERAT	Herat yakınlarında dağlık bir mahalde bulunan bir kasabadır.
407	كس	KİSS	5	3859	YER		YERLEŞİM YERİ	MAVERAÜNNE HİR	Kaş kasabasının Arappa ismidir.
408	كش	KEŞ	5	3863	YER		YERLEŞİM YERİ	BUHARA HANLIĞI	Buhara hanlığında yer alan Şehr-i Sebz'in asıl ismidir.
409	كشابه	KEŞANİYE	5	3863	YER		YERLEŞİM YERİ	MAVERAÜNNE HİR	Mâverâünnehir'de Soğd vadisinin kuzeyinde yer alan bir kasabadır.
410	كوچكنجى خان	KOÇKUNCU HAN	5	3914		ŞAHİS	DEVLET ADAMI	ÖZBEK HANLIĞI	Mâverâünnehir'de hüküm süren Özbeklerin ikinci hükümdarıdır.
411	كوفن	KUFEN	5	3922	YER		YERLEŞİM YERİ	HORASAN	Horasan'da Ebiver'din yakınlarında bir kasabadır.
412	كوفنا	KÜFA	5	3922	YER		YERLEŞİM YERİ	HERAT	Herat'ta bir kasabadır.
413	لوكر	LÜKER/LEVKER	6	4020	YER		YERLEŞİM YERİ	HORASAN	Horasan yakınlarında ve Merv nehrinin batı sahilinde bir kasabadır.
414	ماجان	MACAN	6	4078	YER		NEHİR	MERV	Merv şehrinin içinden geçen bir nehirdir.
415	ماخان	MAHAN	6	4081	YER		YERLEŞİM YERİ	HORASAN	Horasan'da Merv yakınlarında bir köydür.
416	مارغوس	MARGUS	6	4095	YER		NEHİR	HORASAN	Horasan'da Merv nehri içinden geçen Murgab nehrinin eski Yunan eserlerinde geçen ismidir.
417	ماوراالنهر	MAVERAÜNNE HİR	6	4140	YER		BÖLGE	TÜRKİSTAN	Türkistan'da Ceyhun Nehri'nin mecrasının kuzeyindeki bölgeye verilen isimdir.
418	محمد عوفى	MUHAMMED AFVI	6	4218		ŞAHİS	İLİM ADAMI	MERV	Merv şehrinde yaşamış bir şairdir.
419	محمود	MAHMUD	6	4221		ŞAHİS	DEVLET ADAMI	TİMURLU DEVLETİ	Timurlu hükümdarlarındandır.
420	محمود	MAHMUD	6	4221		ŞAHİS	DEVLET ADAMI	TİMURLU DEVLETİ	Timurlu hükümdarlarındandır.
421	محمود سلجوقى	MAHMUD SELÇUKI	6	4226		ŞAHİS	DEVLET ADAMI	SELÇUKLU DEVLETİ	İran'da hüküm süren Selçukuların yedincisidir.
422	محمود غزنوى	MAHMUD GAZNEVI	6	4228		ŞAHİS	DEVLET ADAMI	GAZNELİ DEVLETİ	Gazneli Devleti'nin kurucusu ve ilk hükümdarıdır.
423	مرغاب	MURGAB	6	4264	YER		NEHİR	HORASAN	Horasan'da büyük bir nehirdir.
424	مرغابنان	MARGİNAN	6	4264	YER		YERLEŞİM YERİ	FERGANA	Fergana'da bir şehirdir.
425	مرو	MERV	6	4267	YER		YERLEŞİM YERİ	HORASAN	Horasan bölgesindeki kadim bir şehirdir.
426	مرو شاهجان	MERV ŞAHCAN	6	4269	YER		YERLEŞİM YERİ	MERV	Merv şehrine verilen isimdir.
427	مرو رود	MERV-RUD	6	4269	YER		YERLEŞİM YERİ	HORASAN	Horasan'da bir kasabadır.
428	مسعود	MESUD	6	4277		ŞAHİS	DEVLET ADAMI	GAZNELİ DEVLETİ	Gazneli Devletinin üç hükümdarının ismidir.
429	مسعود	MESUD	6	4278		ŞAHİS	DEVLET ADAMI	SELÇUKLU DEVLETİ	İran'da hüküm süren Selçukuların dokuzuncu hükümdarıdır.
430	مسعود	MESUD	6	4278		ŞAHİS	İLİM ADAMI	BUHARA	Buharalı meşhur bir şair ve alimdir.
431	مصنك	MUSANNİFEK	6	4312		ŞAHİS	İLİM ADAMI	HORASAN	Horasanlı bir alimdir.
432	ملا شاه	MOLLA ŞAH	6	4388		ŞAHİS	İLİM ADAMI	BEDAŞAN	Bedaşanlı şair ve sufidir.
433	ملکشاه	MELİKŞAH	6	4403		ŞAHİS	DEVLET ADAMI	SELÇUKLU DEVLETİ	İran'da hüküm süren Selçukuların üçüncü hükümdarıdır.

	A	B	C	D	E	F	G	H	I
434	ملك شاه تقي	MELİKŞAH-I SANI	6	4404		ŞAHİS	DEVLET ADAMI	SELÇUKLU DEVLETİ	İran'da hüküm süren Selçukluların onbirinci hükümdarıdır.
435	متصور	MANSUR	6	4449		ŞAHİS	DEVLET ADAMI	MAVERAÜNNNE HIR	Horasan ve Maveratünnehir'de hüküm süren Samani hükümdarlarından iki kişinin ismidir.
436	متصور	MANSUR	6	4449		ŞAHİS	DEVLET ADAMI	TİMURLU DEVLETİ	Horasan'da hüküm süren Hüseyin Baykara'nın pederi olup, 849'da vefat etmiştir .
437	ماتغشلاغ	MANGIŞLAK	6	4452	YER		KALE	HAZAR DENİZİ	Hazar denizi yakınlarında bir kaledir.
438	منكته	MENKES/MİNKES	6	4452	YER		YERLEŞİM YERİ	İSPICAB	Maveratünnehir'de bir kasaba ve Buhara yakınında bir köydür.
439	ممود بن سلفی	MEVDUD BİN ?	6	4462	YER		DEVLET ADAMI	SELÇUKLU DEVLETİ	Selçuklu Devleti emirlerindendir
440	میر علی	MİR ALİ	6	4510		ŞAHİS	İLİM ADAMI	HERAT	Heratlı şeyyit, şair ve hattattır.
441	میکائل	MİKAİL	6	4520		ŞAHİS	DEVLET ADAMI	SELÇUKLU	Selçuklu Devletinin kurucusu olan Ertuğrul Bey'in babasıdır.
442	میکالی	MİKALİ	6	4520		ŞAHİS	İLİM ADAMI	HORASAN	Asrının önde gelen edebiyatçılarındandır.
443	منچاکت	NECAKES	6	4562	YER		YERLEŞİM YERİ	ŞAŞ	Şaş'ta bir kasabadır.
444	نجم الدين کبری	NECMEDDİN-I KÜBRA	6	4568		ŞAHİS	İLİM ADAMI	HAREZM	Harezmi bir sufi ve şairdir.
445	نخشب	NAHŞEB	6	4570	YER		YERLEŞİM YERİ	NESEF	Mâveratünnehir'deki Nesef beldesinin diğer ismidir.
446	نساء	NESA	6	4575	YER		YERLEŞİM YERİ	HORASAN	Horasan'da bir kasabadır.
447	نصف	NESEF	6	4575		ŞAHİS	YERLEŞİM YERİ	MAVERAÜNNNE HIR	Mâveratünnehir'in en büyük şehirlerindendir.
448	نصر الله خان	NASRULLAH HAN	6	4578		ŞAHİS	DEVLET ADAMI	BUHARA	Buhara hanlarındandır.
449	نمنگان	NEMENGAN	6	4600	YER		YERLEŞİM YERİ	FERGANA	Fergana'da bir kasabadır.
450	نوشتهین	NUŞ TEGİN	6	4620		ŞAHİS	DEVLET ADAMI	HAREZM	Harezmlilerin ceddidir.
451	نیشابور	NİŞABUR	6	4631	YER		YERLEŞİM YERİ	HORASAN	İran'ın Horasan eyaletinde bir kasabadır.
452	واشچره	VAŞÇERD	6	4660	YER		YERLEŞİM YERİ	MAVERAÜNNNE HIR	Maveratünnehir'de Termiz yakınlarında bir kasabadır.
453	ورالیز	VERALİZ ?	6	4682	YER		YERLEŞİM YERİ	BELH	Belh ve Hulm arasında bir kasabadır.
454	هرات	HERAT	6	4733	YER		YERLEŞİM YERİ	TÜRKİSTAN	Afganistan'da kadim ve meşhur bir şehirdir.
455	هزار اسپ	HEZARESP	6	4739	YER		YERLEŞİM YERİ	HAREZM	Harezmi'de bir kasabadır.
456	یادگار	YADİGAR	6	4782		ŞAHİS	DEVLET ADAMI	TİMURLU DEVLETİ	Timurlu hükümdarlarındandır.
457	یاریکند	YARKEND	6	4782	YER		YERLEŞİM YERİ	DOĞU TÜRKİSTAN	Doğu Türkistan'da Kaşgar yakınlarında bir kasabadır.
458	یاقسارت	YAKSART	6	4784	YER		NEHİR	MAVERAÜNNNE HIR	Eski Yunan eserlerinde Seyhun Nehri'ne verilen isimdir.

Ek 2- Sözlük

A

Âbâdan: Mamur, imar edilmiş, bayındır.

Ağniyâ: Ganiler, zenginler.

Ahfad: Torunlar

Ahz: Alış, alma, kabul etme.

Ahz-ı Sâr: Öç alma.

Aktâr: Taraflar, kısım ve bölgeler.

Amîz: Sonuna eklenen sözcüğe -i taşıyan, ... ile karışık, -li anlamı verir. Hikmet-âmîz: hikmetli.

Âsâ: Yanına eklendiği kelimeye ‘gibi’ anlamı verir

Avânî/ evânî: kap-kacak, yemek yemek ve çay içmek için kullanılan eşyalar.

‘Avdet : Daha önce bulunduğu yere geri dönme.

‘Azîmet: 1-Gitme, gidiş. 2- Kararlılık

B

Bâdiye: Sahra, çöl.

Bağ-ı irem: Bir yerin güzelliğini betimlemek için kullanılan bir tâbirdir. “Dünyâdaki cennet, cennet gibi güzel yer” mânâlarıyla kullanılır.

Bağteten: Birdenbire, beklenmeyen bir anda.

Bâlâ: Yüksek, yukarı, üst kısım, yüce.

Bânî: Kurucu, müessis, kuran kimse.

Bed-girdar: Kötü davranışlı, kötü huylu.

Behre: Nasip, hisse, pay.

Behre-mend: Nasiplenmiş.

Ber vech-i âtî: İleride açıklanacağı gibi, aşağıdaki gibi.

Ber vech-i zîr: Aşağıdaki gibi, aşağıda olduğu gibi.

Buk‘a: Ülke, memleket, yer, toprak.

Bürûdet: Soğukluk

C

Cânib/ cânip: Taraf, cihet, yön.

Cerh: Bir fikir veya iddiayı reddetme, çürütme.

Cevelân: Dolaşma, gezinme.

Cidâl: Kavga, çekişme, savaş.

D

Dâliye: Nehirlerin döküldükleri denizin içine uzattıkları üçgen şekline benzeyen arazi parçası, delta.

Dâniş: İlim, bilgi.

Dârât: Gösteriş, debdebe.

De‘âvî: Davalar.

Der-‘akab: Hemen ardından, peşi sıra.

Derbâr: Kapı yeri, kapı önü, merci.

Dereke: Aşağı derece, alt seviye.

Destgâh: Tezgâh, güç, kuvvet, iktidar.

Destres: Yetişmiş, ulaşmış olan, eli eren.

Dilgîr: Kalbi kırılmış, gücenmiş.

Dil-nişîn: Kalpte yer tutmuş olan, hoş giden.

Dimâ: Kanlar.

Dûçâr: Tutulmuş, uğramış, yakalanmış, düşmüş.

Dûn: Aşağı, alçak, soysuz.

Dûr-ı bilâd: Şehir şehir dolaşmak.

Düstûrû'l-amel: Uygulanması gereken kanunlar ve kurallar.

E

Ekâlim: İklimler, memleketler.

Ekalli/ akalli: en azından

Elhâletü'l-hazihi: Bugün, şimdiki zamanda, günümüzde.

Emlâh: Tuzlar.

Emsâr: Şehirler, beldeler.

Emti'a: Mallar, eşyalar.

Enâm: Yaratılmış olanlar, mahluklar, halk.

Erbâb-ı ilhâde: Mülhid olanlar, dinden çıkanlar topluluğu.

Eş'âr: Şiirler

Eşher: Çok ünlü, meşhur.

Etıbbâ: Doktorlar, hekimler.

Evreng: Taht

Evtân: Vatanlar

F

Fekk: Kesip koparma, ayırma, bozma.

Ferişte: Melek, masum, temiz.

Ferseng: Fersah

Fesâhât: Dilin duru, düzgün ve doğru kullanılması.

Fevc fevc: Akın akın, sürü halinde.

Fevt: Bir daha kazanamayacak şekilde kaybetme, elden kaçırma. Ölmek.

Feyzân: Bolluk, bereket, çokluk.

Fıkdân: Eksiklik, yokluk.

Firâş: Yatak.

Fudalâ: Fazıllar, faziyetli kişiler.

Fuhûl: En üstün olanlar.

G

Gāret: Akın, yağma, hücum.

Güşâde: Ferah, açık.

H

Hafîd: Erkek torun.

Hâhişkârân: İstekli.

Hâil: Engel olan şey.

Halâs: Kurtuluş, kurtulmak.

Hâlî: Boş, ıssız, تنها.

Harb-azmâ: Savaşçı

Hasîn: Kuvvetli ve sağlam yer.

Hasr-ı evkât: Sınırlı vakit.

Hatt-ı sebz: Gençlerde sakal bıyıktan önce çıkan ince tüy.

Hayfa: Yazık, yazık ki.

Hayme-nişîn: Çadırda yaşayan kimse, göçebe.

Hazâkat: Maharet, uzmanlık, ustalık.

Hazf: Ortadan kaldırma.

Hâzık: Mâhir, usta.

Hedm: Bir yapıyı yıkma.

Hezeliyât: Şaka veya alay tarzında yazılan manzumeler.

Hilâf: 1- Cedel ilminin eskiden medreselerde okutulan ve fikhî meselelere âit tartışma kurallarını konu edinen dalı, hilâfiyat. 2- Aykırı.

Huddâm: Hizmet edenler.

Hunnak: Bademcik iltihabı.

Hurûf-ı hecâ: Alfabetik sıraya göre dizili harfler.

I

İtlâ‘: Haber verme, bildirme.

İtlâk: 1- Affetme, salıverme, bırakma, boşama. 2- ... diye adlandırma, isimlendirme.

İtrâ: Aşırı derecede övme.

İ

İbâhâ: Bir kişinin haram olan bir şeyi icra etmesine şer’an izin verme.

İbkâ: Bekâsını sağlama, yerinde bırakıp daimî kılma.

İdâre-i lisân: Dil uzatmak, hakkında konuşmak.

‘İd-i fitr: Kurban Bayramı.

İfrât: Aşırı gitme, ölçüyü kaçırma.

İğfâl: Gaflete düşürme, sahtekarlık yapma.

İhâtâ: Kuşatma, etrafını sarma, çevreleme.

İhnâk: Boğmak.

İhrâk: Yakma.

İhtifâ: Gizlenme, saklanma.

İktibâs: Edebiyatta bir sözü direkt veya dolaylı yoldan kendi yazısına aktarıp faydalanma.

İktifâ: Peşinden gitme, bir kişiyi örnek alma.

İlkâ: Atma, bırakıp yerleştirme, koyma.

İmrâr: Geçirme, mürur etme, geçirilme.

İmtizâc: Uygunluk, uyuşmak, iyi geçinmek, anlaşmak.

‘ind: Kat, nezd.

İntisâb: Bir topluluğa mensup olma, içinde yer alma.

Îrâd: Gelir, gelir getiren mal mülk, söylemek.

İrvâ: Sulama.

İsâl: Eriştirme, ulaştırma.

İskā: Sulama, su verme.

İsti'dād: Yetenek, yatkınlık, kabiliyet.

İstîmân: Yardım dileyerek sığınma.

İstimdâd: Yardımına çağırma, yardımını isteme.

İstirdâd: Geri alma.

İşrâb: İçirme, îmâ etme.

İ'tizâr: Özür dileme.

İtlâf: Öldürme, boşa harcama, telef etme, harap edip bozma.

İtmâm: Tamam etme, tamamlama, bitirme.

İttihâz: ...olarak kullanmak, öyle saymak, kabul etmek.

İttisâl: Birleşme, bitişme, ulaşma, yakınlık.

‘İyâl: Çoluk-çocuk

K

Kâffe: Bütün, tüm.

Kâin: Mevcut olan, hal-i hazırda bulunan.

Kal'abend: Kaleye esir edilmiş kişi.

Kalîl: Az olan, az.

Karâin: İpuçları, belirtiler, izler.

Kârgir: Tuğla ya da taştan yapılmış bina.

Karîb: Yakın.

Karn: Yüzyıl, asır.

Keşâkeş: Keşmekeş, mücadele, çekişme, tereddüd, keder.

Kulbe: Kulübe, küçük oda.

Kurâ: Karye kelimesinin çoğul hali. Köyler, karyeler.

Ku'ûd: Tahta çıkma, oturma.

Kuyûdât: Resmî kayıtlar.

Kürre-i 'arz: Yeryüzü, yerküre, dünya.

Kütüb-i muzırra: Zararlı kitaplar.

L

Lede't-teemmül: İyice düşündükten sonra.

Mâ'âda: -den başka.

Mâhî: Balık.

Makarr: Başkent, payitaht.

Mâlâmâl: Ağzına kadar dolu, lebâlep.

Mansab: Bir nehrin veya akarsuyun döküldüğü yer.

Mansıb: Bir ırmağın denize veya bir çayın ırmağa döküldüğü yer, ağız.

Ma'rûf: Bilinen, malum olan.

Maskat-ı re's: Doğum yeri

Mastûr: Yazılmış.

Maznûn: Zannedilen, kesin olarak bilinmeyen.

Me'hûz: Alınmış, aktarılmış.

Mebde': Başlangıç.

Meberrât: Hayır hasenat, Allah rızası için yapılmış olan iyilikler.

Medîd: Çok süren, uzayan, uzun.

Medlûl: Delalet olunan, gösterilen.

Mehcûr: Terk edilmiş, uzakta kalmış, unutulmuş.

Mehmâ-emken: Mümkün olduğu kadar, olabildiğince.

Melce: Sığınak.

Melhûz: Olabileceği tahmin edilen, beklenen.

Memer: Yol, geçit.

Menkûl: Taşınmış, nakledilmiş, ağızdan ağıza aktarılan.

Mensucat: Dokumalar, dokunmuş şey.

Merkâd: Kabir, mezar.

Merkûm: Yazılmış, adı geçen, yukarıda bahsedilen kişi veya şey.

Mervî: Rivayet olunan, ağızdan ağıza nakledilen.

Mesâha-i sathiye: Yüz ölçümü.

Meskûn: İkamet edilen.

Meslek: Benimsenen, tutulan, tabi olunan yol.

Mesned: Rütbe, mevki, dayanılan şey.

Mestûr: Örtülü.

Meşâyah: Şeyhler

Mev'ıza: Vaaz, nasihat.

Mevkût: Zamanı belirlenmiş olan, belirli bir zamanda yapılan.

Mevrûs: Miras kalmış.

Meyelân: Bir tarafa doğru meyil etmiş olma, eğilme.

Meyte: Hayvan leşi.

Mezc: Bir şeyleri birbirine katıp karıştırmak.

Mihmân-nevâz: Misafirperver kimse.

Mihr: Sevgi, dostluk.

Miknet: Güç kuvvet.

Miyâh-ı câriye: Akarsular, nehirler.

Mîzânü'l-harâre: Termometre, ısı ölçer.

Mu'anven: Bir unvan ile tanınmış, unvan sahibi.

Muhakkar: Hakir görülmüş, aşağılanmış.

Muharref: Bozulmuş, değiştirilmiş.

Muhassasât: Bir kişiye ayrılmış, tahsis edilmiş olan şeyler.

Muhât: Çevrelenmiş, etrafı çevrilmiş.

Muhît-i dâire: Çevre, kapsayan, kuşatan.

Muhterik: Yanmış olan.

Mukarîn: Yakın olan, bir yerde beraber bulunan.

Mukâseme: Taksim etme, bölüşme.

Mukîm: İkâmet eden, bir yerde yerleşmiş olan kişi.

- Mûmâ-ileyh:** Sözü edilen kişi, adı geçen.
- Munkarız:** Yok olmuş, sona ermiş.
- Munsabb:** Dökülen, denize veya bir ırmağa karışan.
- Murabba‘:** Dört parçadan oluşan, dörtlü.
- Murassa‘:** Değerli taşlarla süslenmiş
- Musâlaha:** Sulh, uzlaşma, barışma.
- Musanna‘:** Sanatlı, ustalıkla yapılmış.
- Musannefât:** Yazılmış eserler.
- Mutantân:** Şatafatlı, gösterişli
- Mutazammîn:** Kapsayan, içine alan.
- Mu‘tedil:** İtidalli, orta halli. İlimli, ölçülü.
- Mu‘tekid:** İnançlı, dindar kimse.
- Mu‘tenâ:** Özenle, itinâ ile yapılmış.
- Muttasîf:** Sıfatlı, bir sıfatla nitelenen.
- Muttasîl:** Bitişik.
- Muvâfık:** Uygun, müsait.
- Muvâsalat:** Erişme, varma, ulaşma.
- Muzırr:** Zararlı.
- Mübhem:** Belirsiz, net olmayan, anlaşılamayan.
- Müctenib:** Sakınıp çekinen, geri duran.
- Müferrih:** Ferahlatan, iç açan.
- Müfid:** Yararlı olan, fayda sağlayan.
- Müfsid:** Fesatlık çıkarıcı, arayı bozan (kimse).
- Mühtedî:** Hidayete eren, Müslüman olan kişi.
- Mülakkab:** Lakaplanmış, öyle anılan.
- Mümârese:** El alışıklığı, maharet, ustalık.
- Mümted:** Uzanmış, uzun süren, devamlı halde.
- Münâza‘a:** Anlaşmazlık, ihtilaf, çekişme.

Müncemid: Donmuş.

Münfehim: İdrak edilmiş, anlaşılmalı olan.

Münhezim: Bozguna uğramış, yenilmiş.

Münkasım: Ayrılmış, taksim edilmiş, bölünmüş.

Münkatı‘: Kesilmiş, aralıklı; son bulma, nihayete kavuşma.

Müntehâ: Son, nihayet.

Müntehî: Son bulan, en son kademeye ulaşan, nihayete eren.

Münteşir: Yayılmış, birçok kişi tarafından duyulmuş, yayımlanmış.

Mürâfakat: Yol arkadaşlığı, birlikte olma.

Müretteb: Tertipli, sıralı, düzenli, düzenlenmiş.

Mürtefi‘: Yüksek.

Müsâra‘at: Acele, sürat, hız, çabukluk.

Müstahfız: Muhafaza eden, muhafız, koruyan.

Müstahkem: Çetin, sağlam, dayanıklı, korunmuş.

Müsta‘id: 1- Yetenekli, kabiliyetli, mahir. 2- Layık, hazır.

Müsta‘mel: Kullanılan, kullanılmış, kullanıldığı anlaşılan, eski.

Müste‘ar: Geçici olarak alınmış, ödünç.

Müstehâse: Fosil, ölmüş hayvan kalıntıları.

Müstevfî: Tam, eksiksiz, mükemmel; maliyeden sorumlu devlet adamı.

Müşâbeheth: Benzerlik, benzeme.

Müşârün-ileyh: Adı geçen, anılan.

Müşevveş: Karışık, düzensiz.

Müştakk: Türetilmiş kelime, özleyen, özlem duyan.

Mütâla‘a: Tetkik, derinlemesine düşünme ve inceleme.

Müteahhir: Sonra gelen, ardından gelen, sonraki.

Müte‘allik: ...ile ilgili, ... ile alakalı, dâir.

Müte‘ârif: Meşhur, herkes tarafından bilinen, mâruf.

Mütecâsir: Cüret eden, yeltenen; küstah, saygısız.

Mütedeyyin: Bir dine mensup olan kişi, dindar; borçlu.

Mütekellim: Konuşan kişi; kelâm alimi.

Müterâdif: Birbirinin ardından gelen, birbirine bağlı; eş anlamlı olan.

Mütevakkî: Çekinen, sakınan kişi.

Mütevâli: Birbirinin ardınca gelen, art arda olan.

Müteverri‘: Bir dinin yasaklarına uygun şekilde davranan kişi, haramdan sakınan, Allah korkusu olan.

Müzâfât: Bir merkezin ekleri, şubeler, kollar.

N

Nâ-bemahal: Yerinde olmayan, yersiz, uygunsuz.

Nâ-çâr: Çaresiz.

Nâgehan: Ansızın, birdenbire ortaya çıkan.

Nahv: Arapçada cümle yapısını inceleyen ilim.

Nâ-savâb: Doğru olmayan.

Nedret: Azlık, kıtlık.

Nessâb: Soybilimci, şecere uzmanı.

Nısf: Yarı, nim, yarım.

Nışadır: Amonyak tuzu, amonyum klorür.

Nikbet: Felaket; uğursuzluk; talihsizlik.

Nîm: Yarı.

Niyâr: Ateşler.

Nizâ‘: Anlaşmazlık, ihtilaf, çekişme.

Nukabâ: Nakipler.

P

Pâyân: Son, bitiş, nihayet.

Perver-şiyâb: Terbiye gören, terbiye olunan.

Peydâ: Açıkta ve meydanda olan.

Piştâ: Reis, önder.

R

Rafz: Terk etmek, avutmak.

Râik: Saf, halis; akılcı.

Ref'-i livâ-yı 'isyân: İsyân etmek, isyan bayrağını kaldırmak.

Rıfk: Hoşgörü, naziklik.

Rihlet: Sefer, göç, ölüm.

Ribat: Sağlam bina, kasır, konak.

Rub': Çeyrek, dörtte bir miktarı.

Rûzigâr: İçinde bulunulan vakit, devir, zaman.

Rüfekâ: Arkadaşlar, dostlar.

S

Sâbit-kadem: Verdiği karardan ve sözden dönmeyen.

Sa'bü'l-mürûr: Geçilmesi zor.

Sâdât: İleri gelenler, yüce kişiler.

Sagîr: Küçük, ufak tefek.

Sagîrû's-sinn: Küçük yaşta.

Sakîm: Yanlış, hatalı; hasta.

Sâlifü't-tercüme: Daha önce tercüme edilmiş, daha önce hakkında yazılmış olan, bahsedilmiş olan.

Sâman: Zenginlik, refah, huzur; düzen, nizam.

Sathî: Dış yüzüne ait olan, yüzeysel.

Satvet: Zorlu, karşı konulmaz güç.

Sa'y: Çalışma, çabalama, emek verme.

Sefâin: Gemiler.

Sefk: Dökme, akıtma.

Selef: Bir mevkide daha önce bulunan kimse, öncekiler.

Sevâd: Kara, siyah, karanlık; karalama.

Sevâhil: Sahiller

Sigâr: Küçük olma, yaşın küçük olması.

Sibâ: Yırtıcı hayvanlar.

Sigâ: Kip.

Südüs: Altıda bir.

Süfera: Sefirler, elçiler.

Ş

Şedîd: Şiddetli.

Şibh-i cezîre: Yarımada.

Şitâ: Kış mevsimi.

Şöhret-gîr-i âfâk: Şöhreti her tarafa yayılmış.

Şûre-zâr: Çorak toprak, çorak yer.

Şûriş: Kargaşa, karışıklık durumu.

Şükûh: Haşmet, yücelik, ululuk.

Şüyû': Herkes tarafından bilinme, dile düşme.

T

Tabâbet: Tıp ilmi.

Tahallüs: Halâs bulma, kurtulma; mahlas olarak kullanma.

Taharrî: Araştırılma, arama, bulmaya çabalama.

Tahassul: Hasıl olma, meydana gelme.

Tahassun: Sığınma, saklanma.

Tahnîk: Boğmak.

Tahrîf: Bozma, değiştirme.

Talakât: Dilini güzel ve rahat kullanma.

Taltîf: İltifat etme

Ta‘mîm: Genelleştirme, umuma yayma; genelge;

Târî: Ansızın ortaya çıkan.

Tasaddî: Bir işe kalkışma, teşebbüste bulunma.

Tâ‘ûn: Vebâ hastalığı.

Tavattun: Vatan tutma, bir yeri vatan bilme, oraya yerleşme.

Te‘adî: Düşmanlık

Te‘âlîk: Şerh

Te‘ayyüş: Yaşamını sürdürme, geçinme.

Tebahhur: Buharlaşma.

Teb‘iyet: Tabi olma, bağlanma.

Tebşîr: Müjde verme.

Tedâvül: Geçerli olma; elden ele dolaşma (para).

Tefâvüt: Farklılık, farklı olma.

Tefrit: Gereğinden daha aşağıda olma durumu.

Tehyie: Hazırlanma, hazırlama, hazır etme.

Tekātu‘: Kesişme, kesme.

Telâmîz: Talebeler, öğrenciler, tilmizler.

Telemmüz: Öğrenci olma, ders alma.

Temevvüc: Dalgalanma, çalkalanma.

Temlîk: Mülk olarak verme; hakkını devretme.

Tenkîl: Kovma; cezalandırma, toplu halde yok etme.

Tenvîr: Aydınlatma; bilgilendirme.

Terencebin: Kudret helvası.

Terfik: Yanına katılma, yanına katma.

Tergîb: İsteklendirme, heveslendirme.

Termîm: Tamir etme, onarma.

Tesmîm: Zehirleme.

Teşa‘‘ub: Şubelere, kollara ayrılma.

Teşeddüd: Şiddetlenme.

Teşeyyu‘: Şiiliğe mensup olma.

Tetebbu‘: Detaylı bir şekilde araştırma ve inceleme.

Tevaggul: Bir işle çok meşgul olma.

Tevakkuf: Durma, bekleme; bağlı olma.

Tevsî‘: Yayılma, genişleme.

Tezâyüd: Artma, çoğalma.

Tezevvüc: Evlenme, nikahlanma.

Tezkire: Bir konuyla ilgili bilgileri içeren yazı, kitapçık.

Tezyîd: Çoğaltma, arttırma.

Tuğyân: Taşkın, su baskını, taşkınlık.

Tûl: Uzunluk, boylam.

Turuk: Yollar, tarikatlar.

Tuyûr: Kuşlar.

Ü

Ümem: Ümmetler.

V

Vâkı‘: Vuku olan, gerçekleşen, meydana gelen.

Vefîr: Bol, çok.

Vefret: Bolluk, çokluk.

Vehleten: Önce, evvelâ; ansızın, aniden.

Vürûd: Varma, gelme, erişme.

Y

Yâbis: Rutubetsiz, kuru; derinliği olmayan, duygusuz.

Yed-i tûlâ: Herhangi bir konuda çok fazla bilgiye sahip olma, işinde maharetli.

Yemîn: Sağ taraf.

Yesâr: Sol taraf.

Z

Zâc: Demir sülfat; çinko ve bakır sülfat.

Za'f târî: Hastalık, zaafın ortaya çıkması, belirmesi.

Zegar: Av köpeği

Zekâvet: Zekâ, çabuk anlama.

Zîc: Astronomide yıldızların konumlarını gösteren bir cetvel.

Zîr u ber: Alt üst.

Zîr u zeber: Altüst.

Zîr-i destân: Eli altındakiler, teb'a.

Ek 3- Kāmūsü'l-A'lâm'da Hüseyin Baykara maddesi

بايقرا } (ميرزا سلطان حسين —) اولاد
 } (تيموردن معزالدين عمر شيخك توروني
 ميرزا منصورك اوغلى و آتف الترجد ميرزا بايقرانك
 تورونيدر. ۸۷۵ تاريخنده بايسنقر بن شاهرخك
 توروني ميرزا يادكار محمدى قتل ايله، خراسان
 پادشاهى اولوب، هراته تخت نشين اولمشدر. عالم
 وعادل و محب عينا بر پادشاه اولوب، عمر شيخ بن تيمور
 اولادينك آب رويدر. زمانده علوم و معارف خيلى
 ترقى ايدوب، هرات. مجمع عينا وادبا اولمشيدى. زمانده
 هراته موظف اولهرق اون ايكي بيك طلبه علوم
 بولنديغى مرويدر. خيرات و مبرانى دخی چوقدر. على
 شيرنوايى پادشاه مشار اليك وزيرى و مشهور عبدالرحمن
 جامى مداح و منظورى ايدى. ۳۶ سنه كمال رفاه
 و عظمتله سلطنت سوردكن صكره، ۹۱۱ تاريخنده
 وفات ايدوب، هراته تهيه ايتمش اولديغى قبه عاليه
 آلتنده دفن اولمشدر. ميرزا بديع الزمان و ميرزا مظفر
 حسين اسملياه ايكي اوغلى اولوب، وفاتنده مشتركاً
 حكه سور مشله؛ و بونرله عمر شيخ سلالهسى منقطع
 اولمشدر. صاحب ترجمه علوم وادبياتدن بهره سى
 و طبيعت شعريدى اولوب، « مجلس العشاق » عنوان
 تيله بر تاليفى و فارسى و تركى اشعارى واردر. شعرده
 (حسينى) تلخس ايدردى. شو ايكي بيت اوجلا دندر :

فارسی

ازغم عشقت مراى تن نه جاني مانده است
 آن خيالى كشته و زين يك نشاني مانده است

ترکی

سبر خطينك سوادى لعل خندان اوستدا
 حضر كويًا سايه سالمش آب حيوان اوستدا

Ek 4- Kāmûsu'l-A'lâm'da Türkistan Maddesi

ت ر ك ۱۶۲۲ ت ر ك

ووارنق، ساچلری سیاه و سرت، مقللری پك آژ، بیغلری دوز، بولری قیغه ورنكلری ساری به مائل ائمردن. تركستانده روسیه مانكندده بولان تركلرنه جلهسی بو سیاده اولوب، آتیق ایرانك شمال غربی جهتلرنده و قفقاسك جنوبده ساكن بولان تركلارله آمطولی ورواينده کی عثمانیلرک، بوزلده بولدفلری اهالی قدیمه ايله اختلاط واهتراج ایتمكدن وعلی الخسوس چركس و سائر جنسلره منسوب جایلرلر استغرائتمدن سجالری دكیشسوب، عرق قاققاسیدن فرق اوشیه جق بزجه گئشدر. بوسیه میندر، که طبیعیون عثمانیلری لسانجه انواء تورایندهن وسچاچه عرق قاققاسیدن عد ایدورلر.

۱۰ اخلاق واحوال • عنویله ریه کلجه، تركلر عومیت اوزره نایت ساكن، حایم، چاییشغان، صبری ومع هذا پك جسور ائمردن.

بو كونكی كونده تركلر دولت عثمانیه ايله روسیه، ایران وچین دولترینك تحت تابعیتده بولوب، بولردن یانكز دولت عثمانیه ترك دولتیدر. مملكت عثمانیه ده کی تركلر ۱۰ میون راهلرنده اولوب، روسیه نك تحت تابعیتده کیلر دخی تقریباً اومقدارده، ایرانده کیلر ۳ وچینه قایع اولان تركستان شرفیده کیلر دخی تخمیناً ۳ ملیون که جمعاً ۲۶ ملیون مقدارنده درلر. یانكز ایرانده کیلر شیعی اولوب، لغموری کاملاً سنی وحنفیدرلر. سیریه یاده بولنوب دین اسلامله متدین اولیان ویرقاج بوزیک کشیدن عبارت اولان یاقوتلر بو حسابله داخل دكندر.

ت ر ك } بعضی نسیاینك قونله كوره یافت بن نوح (عم) ننه اولاندن اولوب، اقوام تورله نیه نك جنیدر. حكویا احنافندن (مغول) و(تاتار) استنده ایکی كشی دخی كلوب، بواسطه معروف اولان قوملرنه جدلری اولشلردن. بو تقدیرده تركلر اصل و مغوللر فرع اولور. لکن هر قومی كندی استنده بر شخصك نسلندن عد ایدوب، بویه بر طایف اسیرله حضرت نوح (عم) ك رجسوق احنافی فرض ایتمك نسیاینك عاتقی اولدیفندن، بوللر صحیح نظرله باقیله ماز.

ت ر ك } روسیه نك انده بولان تركستان ايله (چینگ انده کی تركستان شرق آرمسته و فرغانه حدودنده بیوك بر طایف اولوب، خوقددن كاشغره كیدن كلروالترنك عمری اولان بر بونازی دخی واردن.

ت ر ك } قاققاسیانك بر بیوك نهریدر، (که چركستان و قبرطایده قاققاس سلسله سندن این بر جوق چایلرک اجتماعندن باشمك، شرقه طوغری جریاله، (موزدوق) قصبه سنك ایچندن یگور، ودها آشاغیده شمال شرقیه دوتوب، (فیزل) قصبه سندن دخی یكذكنن سكره، یته شرقه طوغری دوهركن، ورجسوق قونلره آیریله رق، بحر خزره منسوب اولور. شمال شرقیه دوهه جسی برده (چچن) ملككندن این بر جوق چایلرک اجتماعندن تشكيل ایدن (سونجه) نهری اخذ، واوران آشاخی متوازیاً آقان دېكر بر طایف انهارله دخی اختلاط ایدر. بحراسی تقریباً ۵۰۰ کیلومتره طولنده در. — بو ایرماقله تا بعلرینك وادیلرینی وشمالنده کی اووینی حاوی اولان یعنی داغستانك شمال غربی جهتنده بولان خطه روسیه دولتی طرفندن قاققاسیا ادارسته ملحق بر ایانت اخذ اولنده رق، (ترك) شیهه اولمشدر. بو ایانك مساحت سطحیه سی ۶۰۹۸۸ مربع کیلومتره واهایسی ۶۷۸۱۱۰ كشدلر. قسم اعظمی مسلدر. ارامنیسی جنوب جهتنده قاققاس سلسله سی اتمكلرین عبارت اوله رق طاغلق وشمال وشرق جهتنده اووه اولوب، میاه جاریه سی پك جوق و طویراخی خیل میندر. مركز ایانت (فیزل) شهریدر.

ت ر ك } سلطان ملكشاه سلجوقیانك ایلک و فاندن سكره اوغلی برکیارقلک و صیه سی اولش، وادعای سلطنتده بولان بعضی اقرابیلله محاربه ایدوب، امور سیاسیده اجرائی نفوذ ایشیدی. — سلطان جلال الدین خوارزمشاهك دخی بو اسمده بر قیزی اولوب، هلاكو طرفندن موصل حاكمی ملكشاه بن بدرالدین لؤلؤیه تزویج اولمش ایدی.

ت ر ك } (Turkestan) آسیانك بر بیوك مسكوندر. شمالاً سیبری ايله، غرباً بحر خزرله، جنوباً ایران و افغانستانله: شرق جنوبی جهتنندن دخی چین حدودیه محدود در. بو قطعله وقتیهلله دها بیوك اولوب، انیوم (تركستان شرق) ویا (تركستان چینی) دیلن ویتنك شماننده واقع اولان بیوننه بر خطه یی دخی جامع ایدی. تركستان قرن حاضر میلادی اولكته دنه مسنفل اولوب، بر جوق خانقلره منقسم ایدی. او وقتدن بری روسیه دولتی برر بر بو خانقلری ضبط

ت ر ك

ایده‌رنه، شمديکي حالده يانکز بخارا وخبوه خانقلري مستقل فالشرايسه‌ده، بونلر دخی روسيه‌نک دائره نفوذی داخلنده‌در. قسم جنوبيسي ماوراءالنهر و غرب جنوبي قسمی خوارزم اسطرله دخی معروفدر. ارادنبی عسوميت اوزره دوز و آلفی اولسوب، يانکز جنوب شرق جهتهه چين وافغانستان حدودی ایران جبال مرتفعه‌نک اتک و شعبه‌لری بولتبور. سائر طرفلریک قسم اعتمی چول و قومنی اولوب، قيرغيز عشرنلریک جولانکاهيدر. قسم جنوبسنده جغنون و سغنون ايرماقلری جريان ايدوب، آزال کولته یعنی بحر خوارزمه دوکيلور، و کرک کندیلری کرک (زر افشان) کی بولره منعب اولان یعنی نهرلر بحرالرينه تصادق ایدن یرلی احبا ايدرلر. مذکور آزال کولتدن بشقه ترکستانک قسم شرقسنده (اسیغ کول) و (بلغاش) اسطرله بيوک ایتی کول بولتوب، (ساری سو)، (چو) و (طوغای) کی بوقای نهر دخی وسط و شمال جهتلرنده جریاله، قوملرده تابدید اولورلر. هواسی قشبن فوق‌انعاده صوفوق اولغله برابر، بلزین یك صیغاقی و هر موسمه یابسدر. بنون ترکستانک مساحه سطحیسی ۳۵۸۴۸۴۰ مربع کیلومتره واهالیسی ۶۳۲۰۰۰ کشی اولوب، اوراره اخیراً هجرت ایدن جزئی مقدار روسلر دن بشقه عومی مسلم و ترکدر. تاجیک تغییر اوتسور ولسان فارسی ایله منکلم یعنی اهالی دخی وار ايسه‌ده، بونلر دخی سائرلری کی سیدلر.

اليوم مستقل اولان بخارا وخبوه خانقلرتدن بشقه ترکستان روسيه دولتی طرفندن ایکی دائره آیریلوب، قسم شمالی (قيرغيز چوللری) اسم عومیسيله ۴ ایاته تقسیم اوتشدر، که اورالسق، طوغای، آق مولینسک و سبیلایسک اسطرله منادر؛ جنوبشرق قسمی ايسه (ترکستان) اسجیه برداره جم، وطاشکند شهری مرکز اتخاذ اولنه‌رق، سبیرجنسک، فرغه، زرافشان، سیردریا (یعنی سغنون) و آمودریا (یعنی جغنون) اسطرله ۵ ایاته منقسدر. خبوه و بخارا خانقلله بحر خوارزم آرمسده اولان خوارزم خطه‌سی دخی (ترانسقاسپیان) یعنی «ماوراءخرز» اسجیه آریجه رایانت اتغلا اولمشدر.

دین اولسور که شمديکي حالده ترکستان نامی روسيه‌نک آسیای وسطیده کی مالکنک بر فتنه مخصوص

۱۶۴۳

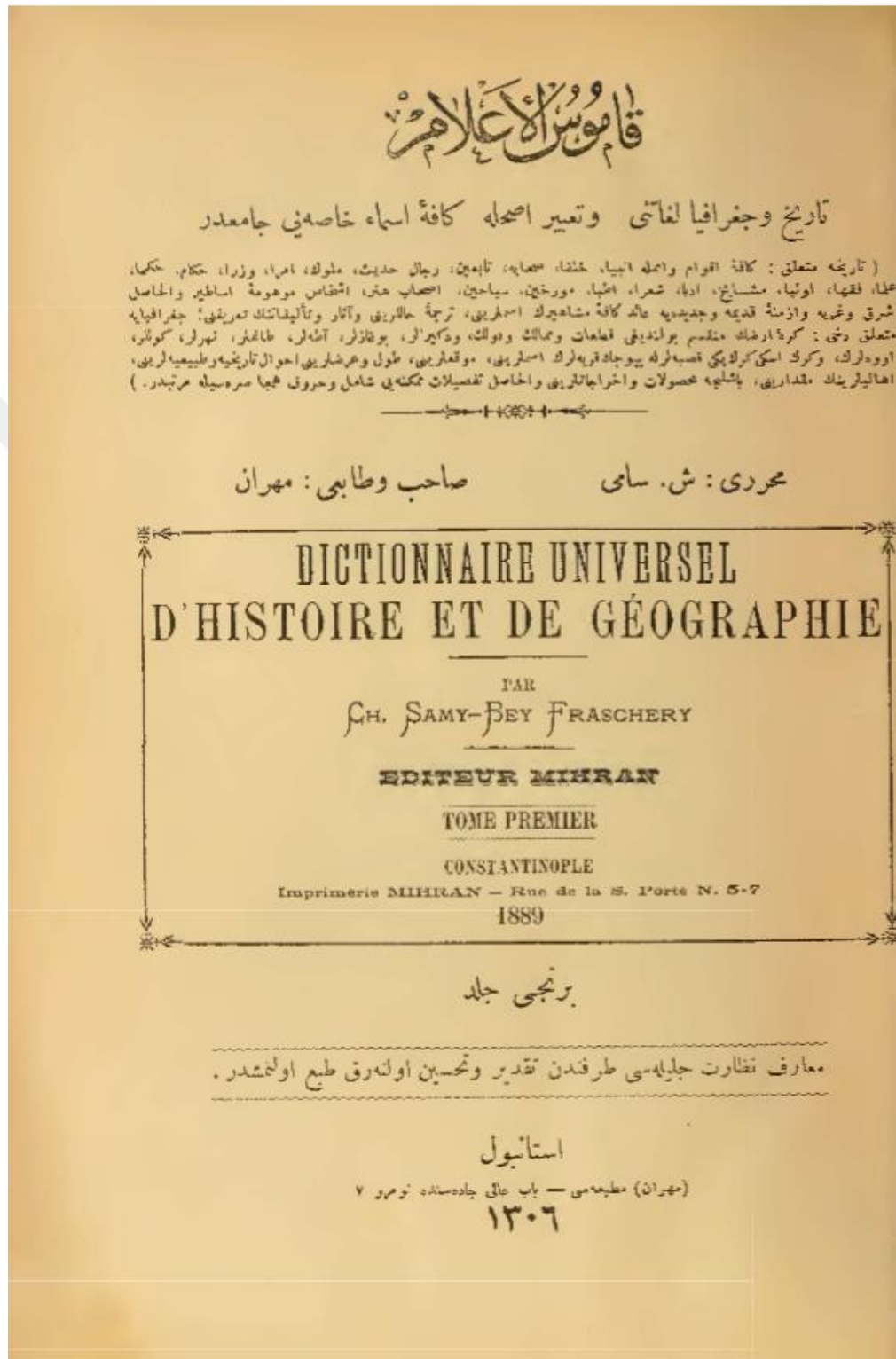
ت ر ك

اولوب، شمالاً قيرغيز چوللریله، شرقاً و جنوب شرقی جهتلر دن چين حدودیله، جنوباً افغانستان حدودیله، جنوب شرقی جهتلر دن بخارا وخبوه خانقلریله، شمال غربی جهتلر دن آزال کولیلله محدوددر. مساحه سطحیسی ۱۰۸۵۷۷۸ مربع کیلومتره واهالیسی ۴۳۴۹۴۴۶ کشیدر. مرکز ادارسی طاشکند شهری اولدیی حالده: سبیرجنسک، فرغه، زرافشان، سیردریا و آمودریا اسطرله ۵ ایاته منقسدر. بو بش ایاتک صوگ اکیسی یعنی غرب شمالی جهتهه کبیر واسع چوللردن عبارت اولوب، يانکز سغنون و جغنون نهرلریک کنترلرنده کی یرلری منبدر. دیگر اوچنک ارامنیسی ايسه مرتفع طاغلر اتکلرتدن عبارت اولوب، بر چوق نهرلره دخی اروا اولغله، منبت و محصولدار در. بورلری جغرافیون اسلام آکارنده صغد و ماوراءالنهر اسطرله معروف اولوب، وقتيله یك مهور یرلر ایدی. [ماوراءالنهر، بخارا، خبوه، خوارزم، سعده، فرغه، خوقند] وسائر ماده‌لرینه دخی مراجعت یورله.

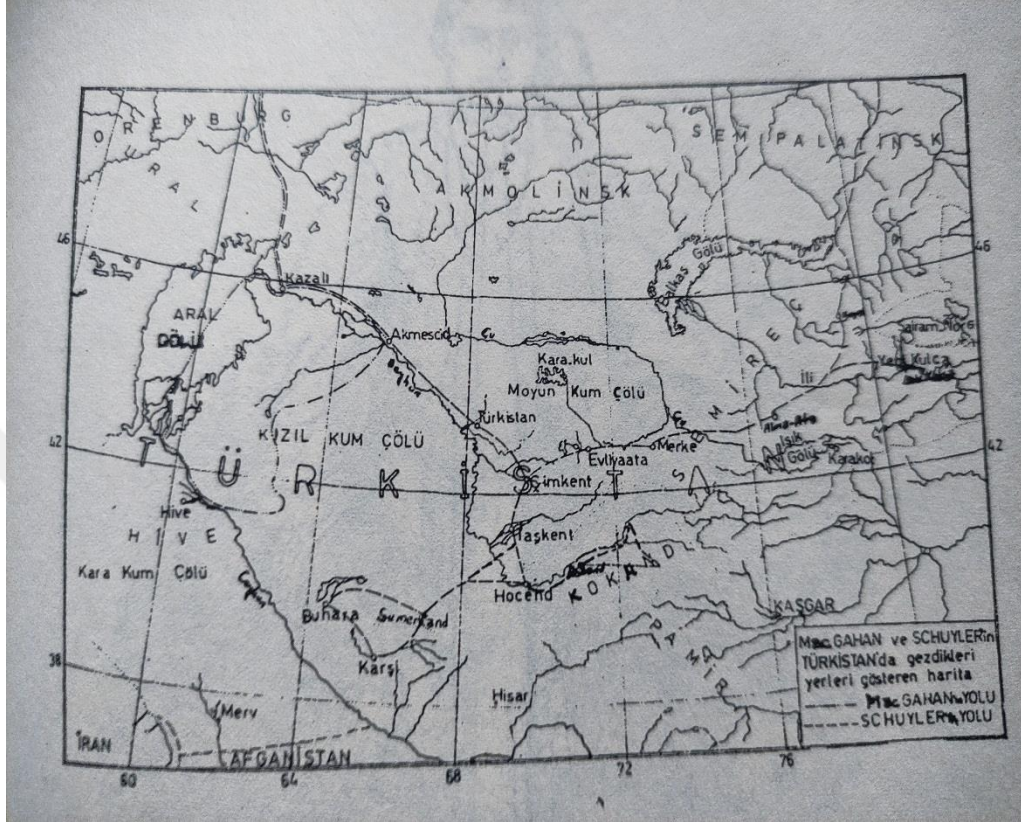
ترکستان شرقی } یاخود ترکستان چینی
(Turkestan Orientalis)

(tale, Chinois) ترکستانک یعنی اسکین بری ترکلره مسکون مملکت واسعه‌نک شرق جنوبی قحندن عبارت اولسوب، ایوم چين دولتک حدودی داخلنده‌در. شمال غربی جهتلر دن روسيه‌نک انده کی ترکستانله، غرباً افغانستان، جنوباً کشمیر و تیبته، شرقاً دخی مغولستان چوللریله محدوددر. مساحه سطحیسی ۱۱۱۸۷۱۳ مربع کیلومتره واهالیسی ۵۸۰۰۰۰ کشیدر. اهالیسک جله‌سی ترک و مسلم اولوب، باشییه شیر و قصبه‌لری کاشغر، یکشیر، یارقند، ختن، یکه‌سار وسائر در. غرب و شمال و جنوب جهتلر دن حدودی تشکیل ایدن مرتفع طاغلر دن بر چوق نهرلر اینوب، شرقه طوغری جریاله، مغولستان چوللرنده یعنی کوللر تشکبل ایدرنه، نخرله قورورلر. هواسی صوفوق و یابسدر. طوبرانی اولدجه منبت و مرالری چوق اولوب، خیلی مقدار قیون، کچی، آت، صیغیر وسائر حیوانات بیتشدیریلر. طاشلرنده آتسون، کهرچله، کورورد و سائر معدنلره ذی قیمت طاشلرک انواعی بولور. بو مملکت وقتيله تورنخ اسلامیده (خطا) اسجیه معروف بر دولت تشکیل ایدوب، بعده

Ek 5- Kāmûsu'l-A'lâm İç Kapak Sayfası

Ek 6- Türkistan Haritası (Kaynak: Ö. Mert, Amerikalı İki Seyyahın XIX. yüzyıl Türkistan'ı ile İlgili Eserler, Türk Kültürü, Sayı: 218, 1981, s.213).

Ek 7- Rusya ve Çin Hakimiyeti Altındaki Türkistan Haritası (Kaynak: Mustafa Aydın, Batı Türkistan'da Yer Adları, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1989)

